

Αλεξάνδρα Αθ. Φωτοπούλου

**Ο ουμανιστής Άραβας συγγραφέας al-Jāhiz
(8^{ος} – 9^{ος} αι. μ.Χ.) και οι αριστοτελικές
πηγές του έργου του *Kitāb al-Ḥayawān*
[= Βιβλίο των ζώων]**

Διδακτορική διατριβή

**Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης
Πολιτισμικών Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.**

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2015

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. **Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης**, καθηγητής Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

2. **Ελένη Κονδύλη**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.

3. **Γιάννης Σακκάς**, Καθηγητής Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Εικόνα της προμετωπίδας: Απεικόνιση στρουθοκαμήλου σε χειρόγραφο (14^{ος} αι.) του *Kitāb al-Ḥayawān* που ανακαλύφθηκε πιθανόν στη Συρία. Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου, Αραβικό Χειρόγραφο D 140.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θέμα της παρούσας διατριβής αποτελεί μία σημαντική μορφή της αραβικής διανόησης του 8ου-9ου αιώνα, ο al-Jāhiz¹ και το ογκώδες σύγγραμμά του *Kitāb al-Hayawān* [= *Βιβλίο των Ζώων*]. Η ενδιαφέρουσα προσωπικότητά του και η ενασχόλησή του με πολλούς τομείς της διανόησης τού εξασφάλισαν μία εξέχουσα θέση στην αραβική γραμματεία. Κάλλιστα θα μπορούσε να του αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του ουμανιστή, μολοντί ο όρος έχει επικρατήσει να αναφέρεται κυρίως σε εκπροσώπους της διανόησης της Δύσης.

Το κίνημα του ουμανισμού (ανθρωπισμού) έκανε την εμφάνισή του στην Ευρώπη περί το τέλος του Ύστερου Μεσαίωνα, συγκεκριμένα από το 1400, με την αρχή της Αναγέννησης, και συνεχίστηκε περίπου έως το 1650 θέτοντας στο επίκεντρο του κόσμου τον άνθρωπο, θεωρώντας τον ως ένα ον προικισμένο με τεράστιες πνευματικές ικανότητες. Απαλλαγμένος από τους περιορισμούς και τον αυταρχισμό που είχαν επιβληθεί από τη θρησκεία ο Ευρωπαίος άνθρωπος του 15ου αιώνα υιοθέτησε την ανθρωπιστική σκέψη και οδηγήθηκε προς την Αναγέννηση. Με αφετηρία τη Φλωρεντία μεταδόθηκε με γοργούς ρυθμούς σε ολόκληρη την Ευρώπη αφήνοντάς το στίγμα της στην τέχνη, τη ζωγραφική, το θέατρο, τη λογοτεχνία και ευνόησε την εξέλιξη της φιλοσοφίας προετοιμάζοντας το έδαφος για τον Διαφωτισμό (κυρίως 18ος αιώνας). Ο αποτελεσματικός και αποδοτικός αυτός τρόπος σκέψης οδήγησε στη Βιομηχανική επανάσταση που συντελέστηκε τον 18ο-19ο αιώνα.

Το κίνημα του ανθρωπισμού αποτέλεσε το έναυσμα για σημαντικότερες εξελίξεις στη ζωή του ανθρώπου. Το ερώτημα, όμως, που προκύπτει σε αυτό το σημείο είναι οι λόγοι που συνετέλεσαν στη δημιουργία του και τα τεκμήρια που προκύπτουν είναι πραγματικά άξια θαυμασμού. Ο ουμανισμός θεωρείται,

1. Εφεξής και για συντομία θ' αναφέρεται ως Jāhiz. Στην ελληνική γλώσσα βλ. γι' αυτόν Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 226-231.

ως επί το πλείστον, δημιούργημα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και γενικότερα του δυτικού πολιτισμού. Μέσα, όμως, από μία λεπτομερή μελέτη της τεράστιας λογοτεχνικής παράδοσης και παραγωγής, τίθεται το ζήτημα μίας εκ νέου θεώρησης από μία μη ευρωπαϊκή σκοπιά. Για παράδειγμα, η μελέτη του ισλαμικού περσικού ανθρωπισμού στην Περσία μετά την κατάκτησή της από τους Άραβες (7ος αιώνας) αποδεικνύει την ύπαρξη μιας δημιουργικής και ανατρεπτικής παράδοσης και ενός ανθρωπιστικού πνεύματος. Με το πέρασμα των χρόνων, το κίνημα αυτό όχι μόνο κατόρθωσε να λειτουργήσει ανατρεπτικά, αλλά και να επηρεάσει βαθύτατα την αραβο-ισλαμική σκέψη.

Ο μουσουλμανικός κόσμος, αφού είχε ήδη υιοθετήσει την ορθολογιστική σκέψη από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα χάρη κυρίως στα μεταφρασμένα από την ελληνική έργα, τα οποία μελετήθηκαν και συμπληρώθηκαν από τον Ibn Sīnā (Αβικέννα), τον Ibn Rušd (Αβερρόη), τον al-Kindī, τον al-Fārābī κ.ά., εν τέλει την απέρριψαν και στράφηκαν στον δογματισμό. Μία εμβριθής μελέτη του Κορανίου, ωστόσο, αποδεικνύει ότι το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων δίνει μεγάλη αξία στον άνθρωπο, γεγονός που αποκαλύπτει μία ανθρωπιστική χροιά και προσέγγιση, την οποία ο μουσουλμανικός κόσμος αργότερα (13ος αιώνας) απέρριψε με την πρόφαση ότι δεν συμβάδιζε με τις επιταγές του Ισλάμ.

Προτού, όμως, συμβεί αυτό, ήδη από τον 9ο αιώνα παρατηρήθηκε μία πλούσια πνευματική δραστηριότητα στον μουσουλμανικό κόσμο που προήλθε από λαμπρά πνεύματα. Η ισλαμική φιλοσοφία γεννήθηκε και αναπτύχθηκε σε επαφή με την ελληνική αρχαιότητα, καθώς ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης κατείχαν εξέχουσα θέση στην προτίμηση των Αράβων, οι οποίοι μετέφρασαν και μελέτησαν τα συγγράμματά τους (*translatio studiorum*) στα πλαίσια της μουσουλμανικής διανόησης. Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι είχαν, επίσης, μελετηθεί και ερμηνευθεί από Ευρωπαίους, χριστιανούς αλλά και Εβραίους εκπροσώπους του πνεύματος, γεγονός που συνετέλεσε στην εμφάνιση του

κινήματος του ανθρωπισμού². Κατά την ίδια περίοδο, η μουσουλμανική σκέψη και κουλτούρα ήταν ανοιχτή σε άλλους πολιτισμούς, ιδιαίτερα σε εκείνους της Μέσης Ανατολής και της Ισπανίας επηρεάζοντας βαθύτατα την πολιτιστική και πνευματική ζωή. Τα κινήματα του ανθρωπισμού και του σχολαστικισμού είχαν ήδη εισβάλει στη χριστιανική Δύση (1100 μ.Χ.) με την κυκλοφορία αραβικών συγγραμμάτων της κλασικής εποχής του Ισλάμ μέσω της Ισπανίας και της Σικελίας. Το πλουσιότερο αυτό υλικό επέτρεψε στους μελετητές του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης να έρθουν σε επαφή με ιστορικές πηγές που κάλυπταν το διάστημα από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα. Συνεπώς, η Δύση έχει πλέον συνειδητοποιήσει σε μεγάλο βαθμό ότι ένα σημαντικό μέρος του πνευματικού πολιτισμού της έχει αραβο-ισλαμικές καταβολές. Σύμφωνα με τον G. Makdisi³, τόσο ο ανθρωπισμός όσο και ο σχολαστικισμός εμφανίστηκαν στη χριστιανική Δύση το 1100 με αφετηρία την Ισπανία, απ' όπου ξεκίνησε η εισροή αραβικών βιβλίων της κλασικής εποχής του Ισλάμ.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι κάθε πολιτισμός της ανθρωπότητας στο παρελθόν παρελάμβανε πολλά πολιτιστικά στοιχεία από άλλους πολιτισμούς, τα οποία αφομοίωνε δημιουργικά και προήγαγε διάφορους τομείς της σκέψης, της τέχνης και της επιστήμης αφήνοντας πολύτιμη κληρονομιά στους μεταγενέστερους. Ένα από τα πιο αξιοθαύμαστα φαινόμενα στην παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού είναι η μετάδοση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στο μεσαιωνικό αραβικό κόσμο, κυρίως κατά τη δυναστεία των Αββασιδών, μέσω πλήθους μεταφράσεων από την ελληνική στην αραβική

2. Mohamed Arkoun, *L'humanisme arabe au Xe siècle*, εκδ. Vrin, Paris 1982. Του ίδιου, *Humanisme et Islam : Combats et propositions*, εκδ. Vrin, Paris 2005. Ειδικότερα για τον Jāhiz χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος της έκδοσης πρακτικών συνεδρίου που έγινε στο Orient-Institut της Βηρυτού: Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission. Βλ. ιδίως αυτόθι, σσ. III-IV.

3. George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West: With Special Reference to Scholasticism*. Irvington-On-Hudson, New York, U.S.A. Edinburgh University Press 1990, σσ. xxi + 431, ευρετήριο και βιβλιογραφία. Κατά τον Arefeh Hedjazi, ο Saadi ήταν «poète humaniste du XIIIe siècle». Βλ. ομότιτλο άρθρο του στο περιοδικό *Revue de Teheran*, αρ. 30, Μάιος 2008 (<http://www.teheran.ir/spip.php?article702#gsc.tab=0> [8.9.2015]).

γλώσσα. Τούτο το τελευταίο μάλιστα έκανε κορυφαίους αραβολόγους, όπως ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Yale, Dimitris Gutas, να παραλληλίσουν το μεταφραστικό αυτό κίνημα με τον χρυσό αιώνα του Περικλή και την Αναγέννηση⁴. Και είναι πράγματι αξιοθαύμαστο φαινόμενο η επαφή μεταξύ μεγάλων πολιτισμών, όπως ο ελληνικός της Αρχαιότητας και ο αραβικός του Μεσαίωνα. Απαιτείται, βέβαια, μακρά έρευνα για να διαπιστωθούν σε όλο τους το εύρος οι γόνιμες επιδράσεις της ελληνικής σκέψης πάνω στην αραβο-μουσουλμανική σκέψη.

Ο Έλληνας φιλόσοφος ο οποίος κατεξοχήν μεταφράστηκε και επηρέασε τους Άραβες είναι ο Αριστοτέλης. Επιδράσεις του έργου του βρίσκουμε σε συγγράμματα πολλών Αράβων συγγραφέων, ένας εκ των οποίων είναι ο Jāhiz, που ασχολήθηκε με τη συγγραφή τον 9ο αιώνα μ. Χ. Ο ίδιος ήρθε σε επαφή με τις αριστοτελικές πηγές και μελέτησε το έργο *Περί ζώων ιστορία* μέσω της μετάφρασης του Ibn al-Bitīq, απ' όπου άντλησε στοιχεία, αλλά προέβη και σε κριτική και ενίοτε συμπλήρωσε το αριστοτελικό κείμενο. Στο μεγάλο σε έκταση έργο του Jāhiz τη σημαντικότερη ίσως θέση κατέχει το επτάτομο *Kitāb al-Ḥayawān* [=Βιβλίο των Ζώων], του οποίου η ουσιαστική καινοτομία έγκειται στη διατύπωση της θεωρίας της εξέλιξης των ειδών. Το ογκώδες αυτό έργο δεν έχει μεταφραστεί εν συνόλω σε καμία ευρωπαϊκή γλώσσα. Είναι γεγονός πως όχι μόνο η μετάφραση, αλλά και η μελέτη του ακόμα και από τους αραβόφωνους είναι εξαιρετικά δύσκολη λόγω της ιδιάζουσας γλώσσας και του ύφους του συγγραφέα.

Μελετώντας το επτάτομο έργο *Kitāb al-Ḥayawān*, στο πλαίσιο των ενασχολήσεων μας με την αραβική γλώσσα και τον πολιτισμό, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν πολλές αναφορές στο έργο του σοφού Σταγειρίτη *Περί ζώων*

4 . Δημήτρη Γούτα, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό. Ελληνο-αραβικές μεταφράσεις στη Βαγδάτη κατά την πρώιμη αββασιδική περίοδο (2ος-4ος / 8ος-10ος αιώνες)*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2002, σ. 11: «συνιστά μια κοσμοϊστορική -από κάθε άποψη- φάση στη ροή της ανθρώπινης ιστορίας[...], είναι εξίσου σημαντικό και ανήκει στην ίδια κατηγορία με την Αθήνα του Περικλή, την Ιταλική Αναγέννηση, ή την επανάσταση που γνώρισαν οι επιστήμες κατά τον 16^ο και 17^ο αι.».

ιστορίες και κρίναμε ότι επιβαλλόταν μια συγκριτική μελέτη για να διαπιστωθεί το μέγεθος της επίδρασης του αριστοτελικού έργου στην πραγματεία του σοφού Άραβα της Βασόρας και της Βαγδάτης. Όσον αφορά στη μεθοδολογία που βασιστήκαμε για τη συγγραφή της παρούσας διατριβής, αυτή προσαρμόστηκε τόσο στο θέμα όσο και στη φύση του υλικού. Καταρχήν, επιχειρήθηκε μια περιγραφή του πνευματικού περιβάλλοντος, στο οποίο έζησε και έδρασε ο συγγραφέας, και στη συνέχεια έγινε εκτενής βιογράφησή του. Κατόπιν, αποδελτιώθηκε συστηματικά το *Kitāb al-Ḥayawān* και εντοπίστηκαν 131 χωρία, στα οποία είτε αναφέρεται ευθέως ως πηγή ο Αριστοτέλης είτε ανιχνεύεται η επίδραση του έργου του *Περί ζώων ιστορίες*.

Στο πρώτο κεφάλαιο, μελετάμε την ιστορική εξέλιξη της Βασόρας, γενέτειρας του συγγραφέα, η οποία στα τέλη του 8ου αιώνα αναδείχτηκε σε σημαντικό κέντρο της μουσουλμανικής θρησκευτικής κουλτούρας, όπου βρήκαν γόνιμο έδαφος για να ακμάσουν οι ορθολογιστικές θεωρίες των μουταζιλιτών και το *adab*⁵. Η οικονομική ευημερία της συντέλεσε στη θρησκευτική και πνευματική ανάπτυξη του Ισλάμ. Σε συνδυασμό με τα στοιχεία του περσικού πολιτισμού που προστέθηκαν σε αυτήν την κληρονομιά, αλλά και την αφομοίωση των γνώσεων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να μεγαλοουργήσουν πνευματικές προσωπικότητες, μεταξύ των οποίων και ο Jāhīz.

Μετά τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης της Βασόρας, στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται ευρεία αναφορά στη ζωή και το έργο του συγγραφέα. Η ποιότητά του πνεύματός του αναγνωρίστηκε από τον ευφυή χαλίφη al-Ma'mūn, ο οποίος του ανέθεσε το μεγαλεπήβολο σχέδιο της εκλαΐκευσης και της διάδοσης των επίσημων δογμάτων του κράτους. Παρατίθεται κατάλογος με τους τίτλους των έργων του και, στη συνέχεια, στο επόμενο κεφάλαιο, προχωράμε σε σύντομη αναφορά στην έννοια της

⁵ Για τον όρο βλ. περισσότερα στο βιβλίο της Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 163-166.

ζωοψυχολογίας προκειμένου να εισέλθουμε στη μελέτη του έργου *Kitāb al-Hayawān*.

Εξετάζουμε, επίσης, τον τομέα της ζωολογίας και τον τρόπο έκφρασής του στην πνευματική ζωή των Αράβων μέσω του *adab*, του Κορανίου, της φιλοσοφίας, της επιστήμης αλλά και της Τέχνης. Ακολούθως, παρουσιάζουμε το έργο *Kitāb al-Hayawān* παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με τις πηγές, τα θέματα και τις θεωρίες που προσεγγίζονται σε κάθε τόμο, οι οποίες αναπτύχθηκαν αργότερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα από τον Δαρβίνο, τον Λαμάρκ και τους άλλους οπαδούς της θεωρίας της εξέλιξης. Πέρα από την παράθεση ιστοριών που αφορούν στα ζώα, ο συγγραφέας παρέχει γνώσεις που σχετίζονται με τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την ψυχολογία και τη θεολογία.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, επιχειρείται η παράθεση των κειμένων του Αριστοτέλη και του Jāhiz, αφού πρώτα αναφερόμαστε στη γένεση του αραβικού αριστοτελισμού και της αραβικής φιλοσοφίας, ως απόρροιας του μεγαλειώδους μεταφραστικού κινήματος που ξεκίνησε κατά την περίοδο της επικράτησης των Ομεϋάδων και συνεχίστηκε στα χρόνια της κυριαρχίας της δυναστείας των Αββασιδών. Μελετάται η συνολική συμβολή του Σταγειρίτη στην θεμελίωση της βιολογικής επιστήμης, η οποία είναι τόσο λαμπρή όσο και το ογκώδες έργο του. Επικεντρώνοντας στο έργο του *Περί ζώων ιστορίαι*, διαπιστώνουμε ότι αποτελεί πηγή έμπνευσης αλλά και άντλησης πληροφοριών για τον Jāhiz. Πράγματι, στο *Kitāb al-Hayawān* κάνει συχνά αναφορές σε γραφόμενα του Αριστοτέλη, τον οποίο ονομάζει «*συγγραφέα της Λογικής*», γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν αρκείται στην παράθεση και επιβεβαίωση των γραφομένων του, αλλά φτάνει σε σημείο είτε να τα συμπληρώνει είτε να τα αναπτύσσει μη διστάζοντας ακόμα και να τα επικρίνει. Η εργασία μας ολοκληρώνεται με την παράθεση αποσπασμάτων από τα δύο έργα (αραβικό απόσπασμα - ελληνική μετάφρασή του - αρχαίο ελληνικό κείμενο) που αφ' ενός αποδεικνύουν την εξέχουσα θέση που κατείχε το αριστοτελικό πνεύμα στην αραβο-ισλαμική σκέψη του 8ου-9ου αιώνα και

αφ' ετέρου αποτελούν τεκμήριο της συμβολής του Άραβα συγγραφέα Jāhiz στον τομέα των γραμμάτων και των επιστημών. Ευκτέος θα ήταν και ο συγκριτικός σχολιασμός των αποσπασμάτων αυτών, αλλά τούτο εκφεύγει του θέματός μας που είναι η ανίχνευση και παράθεσή τους με μετάφραση των αραβικών· οπωσδήποτε ο πραγματολογικός σχολιασμός τους απαιτεί τη μελέτη ειδικών άλλων επιστημών.

Ακολουθεί Παράρτημα με την καταλογογράφηση των θεμάτων που εμπεριέχονται στο *Kitāb al-Hayawān*, έτσι όπως επιχειρήθηκε από τον Miguel Acin Palacios, εικόνες από το χειρόγραφο του έργου, που φυλάσσεται στην Biblioteca Ambrosiana του Μιλάνου, και δύο γραμματόσημα που κυκλοφόρησαν προς τιμή του Jāhiz σε αραβικές χώρες.

Τέλος, παρατίθεται η Βιβλιογραφία που χρησιμοποιήσαμε κατά την εκπόνηση της διατριβής μας. Μια τόσο πολυσχιδής προσωπικότητα όπως αυτή του al-Jāhiz είναι φυσικό να έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των Αράβων αλλά και των Ευρωπαίων και Αμερικανών αραβολόγων. Η βιβλιογραφία που αναφέρεται τόσο στον ίδιο τον συγγραφέα όσο και στο έργο του είναι μεν εκτενέστατη, αλλά τελειώς δυσπρόσιτη στην Ελλάδα. Επομένως, ελλείψει σχετικών πηγών και βοηθημάτων στην Ελλάδα, μεταβήκαμε σε επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού [School of Oriental and African Studies (Λονδίνο) και Institut du monde arabe (Παρίσι)] όπου εργαστήκαμε στις πλουσιότερες και εξειδικευμένες βιβλιοθήκες τους. Επίσης, χρησιμοποιήσαμε αρκετά βιβλία από την προσωπική μας αραβολογική βιβλιοθήκη.

Από τη θέση αυτή θα θέλαμε να απευθύνουμε τις θερμές μας ευχαριστίες προς τα μέλη της τριμελούς εισηγητικής επιτροπής, καθηγητές κ. Αλέξιο Σαββίδη και κ. Γιάννη Σακκά, καθώς και την καθηγήτρια κ. Ελένη Κονδύλη, οι οποίοι από την αρχή της επιστημονικής μας προσπάθειας συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της εκπόνησης της διατριβής μας με πραγματικό ενδιαφέρον και σοφές συμβουλές⁶.

6. Επειδή δεν υπάρχει στην Ελλάδα κάποιο γενικά αποδεκτό σύστημα μεταγραφής των αραβικών ονομάτων και λέξεων, προτιμήσαμε να εφαρμόσουμε το χρησιμοποιούμενο (romanized) στην *EF*² σεβόμενοι και την εκφορά αυτών στη σχετική βιβλιογραφία, κυρίως την παλαιότερη. Στη βιβλιογραφία το όνομα του Jāhiz απαντά και ως Djāhiz ή Ġāhiz.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο Jāhīz και η πόλη της Βασόρας

Ο Jāhīz, του οποίου τα βιο-βιβλιογραφικά και το σημαντικότερο ίσως έργο του *Kitāb al-Ḥayawān* εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Βασόρα και αποτέλεσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι της πνευματικής της ιστορίας. Το περιβάλλον της Βασόρας ήταν αυτό που συνέβαλε στη διαμόρφωση του πνεύματός του, καθώς ο ίδιος επηρεάστηκε από τον περίγυρό του που αποτελούνταν από δασκάλους, συναδέλφους και φίλους του. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον δεν έπαψε ποτέ να μορφώνεται ανακαλύπτοντας διαρκώς νέα πράγματα και να διαβάζει ακόρεστα κάθε βιβλίο που έπεφτε στα χέρια του. Μ' αυτό τον τρόπο, κατάφερε να διευρύνει την αμιγώς αραβική κουλτούρα του, να μελετήσει την περσική ιστορία και λογοτεχνία, μέσω των έργων που είχαν μεταφραστεί, και να παρατηρήσει την εξέλιξη του κοινωνικού περιβάλλοντος αντλώντας πληροφορίες που θα αξιοποιούσε στα μελλοντικά έργα του. Η μεγαλύτερη ευχαρίστησή του ήταν να συμμετέχει στους κύκλους των φιλολόγων, των λεξικογράφων, των ραψωδών, των ποιητών και των μουταζιλιτών⁷, οι οποίοι ανέπτυσαν τις απόψεις και τις αρχές τους σε ένα κλίμα σχετικής ελευθερίας, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ενός κινήματος ιδεών που ευνόησε, μαζί με την επικράτηση του ελληνικού πνεύματος μέσω της μετάφρασης σημαντικών έργων, τη διαμόρφωση του πνεύματος του Jāhīz. Μελετώντας το έργο του, διαπιστώνουμε ότι αυτό αποτελεί μία σύνθεση και μία πλούσια πηγή πληροφοριών της πολιτικής, θρησκευτικής, πνευματικής και κοινωνικής ιστορίας της Βασόρας από την εποχή της ίδρυσής της.

7. Βλ. παρακάτω, σσ. 39-45.

Η εξερεύνηση της Βασόρας μάς δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε και να εκτιμήσουμε καλύτερα τον Jāhiz, που ήταν μία από τις πιο εξέχουσες προσωπικότητες της λογοτεχνίας και της αραβικής σκέψης του 8ου και 9ου αιώνα. Η γενέτειρά του προσέφερε πολλά ερεθίσματα που μπορούσαν να ικανοποιήσουν ακόμα και τα πιο απαιτητικά κι ανήσυχα πνεύματα. Η Βασόρα παρείχε το υπόβαθρο τόσο της θρησκευτικής όσο και της αμιγώς αραβικής λαϊκής κουλτούρας, που αποτελούσαν την απαραίτητη προϋπόθεση για την διαμόρφωση του πνεύματος κάθε μουσουλμάνου. Εκεί ο αραβικός πνευματικός πολιτισμός εμπλουτιζόταν με περσικά αλλά και ελληνικά στοιχεία. Ειδικότερα για τον ελληνικό πολιτισμό, την εισαγωγή αλλά και την ακτινοβολία του οποίου στον αραβικό κόσμο ευνόησε ο ευφυής και οξυδερκής χαλίφης al-Ma'mūn, ο Jāhiz έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Από οικονομικής άποψης, ιδιαίτερη σημασία είχε η γονιμότητα του εδάφους, η οποία συνέβαλε στην ευημερία της πόλης και την ανάπτυξη του πνεύματος. Οι κάτοικοι της Βασόρας συνέβαλαν στη θρησκευτική και πνευματική πρόοδο του Ισλάμ. Η θεολογικές αρχές που πηγάζουν από τη Βασόρα μαρτυρούν μια προσπάθεια να εναρμονιστεί η λογική με την πίστη, εξ ου και η γέννηση και εξάπλωση του κινήματος των μουταζιλιτών.

Στη Βασόρα αναγνωρίστηκαν τα χαρίσματα του Jāhiz από τον χαλίφη al-Ma'mūn και χαραχτηκε το πεπρωμένο του. Μπόρεσε να συγγράψει έργα που απευθύνονταν τόσο στο ευρύ κοινό όσο και στην ελίτ των διανοουμένων, διαδραματίζοντας με αυτό τον τρόπο ένα ρόλο εκλαϊκευτή του μουσουλμανικού δόγματος, αλλά και υπερασπιστή των επίσημων αρχών του κράτους.

Ο Jāhiz γεννήθηκε μόλις 150 χρόνια μετά την ίδρυση της Βασόρας. Το παρελθόν ήταν ακόμα ζωντανό στη μνήμη αυτής της αραβικής πόλης, η οποία ήταν ως επί το πλείστον συντηρητική και διατηρούσε ανέπαφη την κοινή κληρονομιά, που είχε εμπλουτιστεί από νέα στοιχεία με το πέρασμα των γενεών, μεταδίδοντάς την με ευλάβεια.

1) Βασόρα: η γενέτειρα του Jāhiz

Η ίδρυση της Βασόρας αναφέρεται σε δύο διαφορετικές παραδόσεις, εντελώς αντίθετες μεταξύ τους. Σύμφωνα με την πρώτη, αναφέρεται ως έτος ίδρυσής της ο 14^{ος} χρόνος της εγίρας [=635-636], όταν κυβερνήτης ήταν ο πρώτος χαλίφης ‘Umar

ibn al-Hattāb (583-644)⁸. Η δεύτερη υποστηρίζει ότι ιδρύθηκε αργότερα, κατά τον 7ο αιώνα (637-638 ή 638-639) και ήταν υποτελής στον στρατηγό Sa’d ibn Abī Waqqās (περ. 595-674). Είναι πολύ πιθανόν, χωρίς ωστόσο να είναι αποδεδειγμένο, ότι αυτή η διχογνωμία των παραδόσεων οφείλεται εν μέρει στη μεταγενέστερη αντιπαλότητα μεταξύ Βασόρας και Κούφα, καθώς οι κάτοικοι της πρώτης επιθυμούσαν να παρουσιάσουν την πόλη τους ως αρχαιότερη, ενώ αντίθετα οι αντίπαλοί τους κάτοικοι της Κούφα ήθελαν να την υποβαθμίσουν θεωρώντας τη μεταγενέστερη⁹ και υποτελή σε έναν δικό τους στρατηγό, τον Sa’d.

Το αραβικό στοιχείο κυριάρχησε στη Βασόρα μετά τη μετονομασία της πόλης· όμως παρά την αραβική προέλευση του ονόματός της είναι δύσκολο να δοθεί μια ετυμολογία. Με μια πρώτη ματιά, το όνομα αυτό προέρχεται από τη φύση του εδάφους, αλλά οι εξηγήσεις που δίνουν οι συγγραφείς έχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι

8. *EF*, I, *Basra*, άρθρο του Ch. Pellat, σ. 1085.

9. Caetani, *Annali*, III, σσ. 292-309, 769-784.

επινοήθηκαν εκ των υστέρων προκειμένου να δοθεί μία αποδεκτή ερμηνεία του παράξενου αυτού τοπωνυμίου¹⁰.

Η αρχαία πόλη δεν βρισκόταν στις όχθες του ποταμού Τίγρη, όπως η σύγχρονη Βασόρα, αλλά στο εσωτερικό σε μια απόσταση τεσσάρων παρασαγγών¹¹. Το βορειότερο σημείο της, σύμφωνα με της περιγραφές του γεωγράφου Muqadasī (c. 945/946 - 991)¹², περιζωνόταν ανατολικά από τους ποταμούς Nahr Ma'qil και Nahr al-Ubulla, οι οποίοι σχημάτιζαν μεταξύ τους μία γωνία, ενώ συνεχίζονταν κυκλικά¹³ προς τη δύση, από την πλευρά της ερήμου. Η πόλη πήρε την οριστική της μορφή υπό τον Ziyād. Τα δύο κτίρια που δέσποζαν, το τέμενος και η βασιλική κατοικία, ανακατασκευάστηκαν, ενώ το ακατέργαστο τούβλο αντικαταστάθηκε από ψημένο τούβλο¹⁴. Ο πληθυσμός στο σύνολό του ήταν ικανοποιημένος με τη διακυβέρνηση του Ziyād, ο οποίος απολάμβανε τα εγκώμια των ποιητών, κυρίως του Hārītā ibn Badr al-Gudanī:

Για την αγάπη το Θεού, ο Ziyād ύψωσε ένα μνημείο από πέτρα κι όχι πια από άργιλο. Αν τα χέρια των ανθρώπων δεν ήταν φορτωμένα για να το υψώσουν βοηθώντας έτσι ο ένας τον άλλο αμοιβαία, θα το είχαμε αποδώσει σε έργο των μεγαλοφρών¹⁵.

10. Σύμφωνα με τον Tabarī, I, σ. 2378· Ibn al-Faqīh, σ. 188· Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 357· Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 641· Abū Yūsuf, *Harāg*, σ. 90 η περιοχή στο σύνολό της αποκαλούνταν *Ard al-Hind*. Η ονομασία Basra εμφανίστηκε αργότερα, ενώ για τους λεξικογράφους και τους γεωγράφους η λέξη σήμαινε *μαύρα λιθάρια* (Dīnawarī, *Tiwāl*, σ. 117· Muqaddasī, σ. 118· Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 637· Balādurī, *Futūh*, σ. 341), *έδαφος σκληρό και ανισόπεδο* (Muqaddasī, σ. 118· Yāqūt, *Buldān*, I, p. 636), *σκληρή και λευκή πέτρα* (Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 636), *πέτρα «γυαλόχαρτο»* (Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 637), *μαλακή άργιλος* (Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 637).

11. Παρασάγγης = αρχαίο περσικό μέτρο μήκους, Ibn al-Fāqīh, σ. 187· Istahrī, σ. 81. Ισοδυναμούσε με μήκος 30 σταδίων, δηλαδή περίπου 5.250 σημερινών μέτρων.

12. Muqaddasī, σ. 117· Reitemeyer, *Städgründungen*, σ. 22.

13. Ibn Hauqal, σ. 159· Istahrī, σ. 80

14. Bāladurī, *Futūh*, σ. 347. Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 642. Maqdisī, *Δημιουργία*, IV, σ. 84. Ta'ālibi, *Latā'if*, σ.12.

15. Bāladurī, *Futūh*, p. 347; Yāqūt, *Buldān*, I, p. 642; *Hayawān*, VI, p. 57; Lammens, *Ziyal*, p. 123.

Όσον αφορά στις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν, αυτές ήταν εξαιρετικά ανυπόφορες. Ενώ το χειμώνα είχε αισθητό κρύο και αρκετές φορές ακόμα και παγωνιά, το καλοκαίρι υπήρχε λειψυδρία και οι υψηλές θερμοκρασίες μειώνονταν μόνο από τους βόρειους ανέμους¹⁶. Αυτό, όμως, που ο Jāhiz, καταγράφει στα γεωγραφικά του έργα και θεωρεί το πλέον ανυπόφορο στην γενέτειρα πόλη του, ήταν οι διαρκείς αυξομειώσεις της θερμοκρασίας που υποχρέωναν τους κατοίκους να αλλάζουν ενδυμασία αρκετές φορές την ημέρα. Γι' αυτό το λόγο υποστηρίζει ότι η Βασόρα επονομαζόταν *al-Ra'nā'*¹⁷. Όλοι οι γεωγράφοι και οι περιηγητές συμφωνούν ως προς το ότι η ανατολική πλευρά της αρχαίας Βασόρας παρουσίαζε μεγάλη ομοιότητα με τη Βενετία, καθώς η ροή των υδάτων σχημάτιζε ένα δίκτυο από τα δύο βασικά ποτάμια που προαναφέραμε. Αυτά τα ύδατα, ωστόσο, ήταν γλυφά και, παρ' όλο που πότιζαν με αυτά τις καλλιέργειες, δεν ήταν πόσιμα με αποτέλεσμα να υπάρχει έλλειψη πόσιμου νερού στην πόλη. Το πρόβλημα αυτό ήταν τόσο έντονο που γίνεται διαρκώς αναφορά σε έργα σχετικά με τη Βασόρα, κυρίως στο *Kitāb al-Bukhalā'* του Jāhiz¹⁸. Προκειμένου να ανεφοδιαστούν με πόσιμο νερό, οι κάτοικοι ήταν αναγκασμένοι να μεταβούν στον Τίγρη. Όμως, οι εξέχουσες προσωπικότητες, οι κυβερνήτες και οι ευγενείς, όπως οι *Ibn Āmir*, *Ziyād* και *ʿUbaid Allāh*, κατασκεύαζαν δεξαμενές και συνέλεγαν εκεί το νερό της βροχής.

Κατά τα πρώτα χρόνια, η πόλη δεν είχε τείχη, γι' αυτό οι κάτοικοι έσκαψαν βιαστικά μια τάφρο για να την προστατεύσουν¹⁹. Όμως, το 155 της εγίρας (771-772 μ.Χ.), κατά τη βασιλεία του al-Mansūr (714-775) κατασκευάστηκε ένα τείχος με έξοδα των κατοίκων. Το τείχος αυτό είχε μόνο

16. Muqqadasī, σ. 125.

17. Η λέξη αυτή μπορεί να αποδοθεί ως «περίεργη», «ιδιότροπη», βλ. *Luġat al-ʿArab*, V, σ. 611. Σύμφωνα με τον Yāqūt, *Buldān*, I, σ. 647, II, σ. 792. Badī', *History*, σ. 83 η ονομασία αυτή προέρχεται από την υπερβολική ζέστη που επικρατούσε στην περιοχή

18. Βλ. στην έκδοση του 1948, σ. 24, τη διασκεδαστική ιστορία του όνου, βλ. επίσης σσ. 259-260.

19. Tabarī, II, σ. 1379.

μία πόρτα, την *Bāb al-Badiya*, η οποία κατά τον 4^ο (=10^ο μ.Χ.) αιώνα είχε πρόσβαση μόνο από την έρημο. Παλιότερα, όμως, η πόρτα αυτή οδηγούσε στο περίφημο *Mirbad*, τον δημόσιο χώρο που βρισκόταν αρχικά στα περίχωρα και είχε μετατραπεί σε μία σημαντική συνοικία που επικοινωνούσε με το κέντρο της πόλης μέσω ενός δρόμου που περιβαλλόταν από κτίρια²⁰. Ο «μεγάλος αυτός εμπορικός δρόμος διέσχισε τη Βασόρα από τη δύση προς την ανατολή, από το *Mirbad* (όπου ξεφόρτωναν τις καμήλες) ως τη *Furda* (λιμάνι)»²¹. Στα μάτια των Αράβων, η Βασόρα δεν μπορούσε να υφίσταται χωρίς το *Mirbad*, καθώς σύμφωνα με τα λεγόμενά τους: «*Το Ιράκ είναι ο οφθαλμός του κόσμου, η Βασόρα ο οφθαλμός του Ιράκ και το Mirbad ο οφθαλμός της Βασόρας...*»²². Ετυμολογικά, η λέξη *Mirbad* προσδιόριζε την επιφάνεια όπου τοποθετούσαν τους χουρμάδες για να τους αποξηράνουν, αλλά και το μέρος όπου ξαπόσταιναν οι καμήλες και τα πρόβατα. Η δεύτερη έννοια της λέξης ταιριάζει, ωστόσο, περισσότερο στην περίπτωση της Βασόρας, καθώς η πόλη ήταν μια τεράστια αγορά όπου έκαναν στάση τα καραβάνια και κατέφθαναν οι Βεδουίνοι για να εμπορευθούν τα ζώα τους.

Παρά τα προβλήματα με τα αποθέματα πόσιμου νερού, η Βασόρα δέσποζε σε μια προνομιακή τοποθεσία, στο σταυροδρόμι των πιο σημαντικών δρόμων τόσο δια ξηράς, όσο δια θαλάσσης και διαμέσου ποταμών. Όλοι οι δρόμοι που συνέκλιναν προς τη Βασόρα είχαν πέρα από τοπική σημασία και μία εμβέλεια σε διηπειρωτικό επίπεδο. Φαίνεται ότι η πόλη προσέλκυε ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου μεταξύ της Αραβίας, του Ιράκ και της Περσίας, καθώς στο *Mirbad* και το ποταμίσιο λιμάνι *Kallā*²³ πραγματοποιούνταν οι μεταφορτώσεις των εμπορευμάτων. Προϊόντα πολυτελείας εισάγονταν είτε από την ξηρά είτε από τη θάλασσα. Ο αριθμός και η ποικιλία τους μαρτυρούν μια έντονη εμπορική δραστηριότητα.

20. Yāqūt, *Buldān*, IV, σ. 484.

21. Massignon, *Kūfa*, σ. 359.

22. Ibn Qutaiba, *Uyūn*, I, σ. 222. Ibn Abī Hadīd, *Šarh*, IV, σσ. 37-38. Ta'ālibī, *Latā'if*, σ. 202. Βλ. Και το λήμμα *al-Mirbad* υπό C. Pellat στην *EF*.

23. Nadvi, «Navigation», *Islamic Culture*, XVI, σ. 75

Η δραστηριότητα αυτή ξεπερνούσε τα σύνορα της Βασόρας. Εκτός από την πληθώρα εμπορευμάτων που διοχετεύονταν μέσω του *Mirbad*, στο μέρος αυτό μπορούσε κανείς να βρει κι άλλα πράγματα ανεκτίμητης αξίας: ποίηση, λεξιλόγιο, *hadīth*, γραμματική, ιστορικές παραδόσεις. Εκεί σύχναζαν ποιητές που συνήθιζαν να απαγγέλλουν τα έργα τους, και Βεδουίνοι που μετέδιδαν στους φιλόλογους, τους λεξικογράφους και στους συλλέκτες των ποιημάτων σπάνιους όρους της αραβικής γλώσσας, κανόνες ευγλωττίας τους και ποιήματα της φυλής τους. Έρχονταν τα πιο μεγάλα ονόματα της αραβικής ποίησης που επιδίωκαν ν' αναμετρηθούν με τους αντιπάλους και τους ανταγωνιστές τους προκειμένου να εισπράξουν τα χειροκροτήματα του κοινού. Στο ίδιο μέρος ο Jāhiz, ακούγοντας τους γνήσιους Άραβες της ερήμου να μιλούν, τελειοποίησε την αραβική του γλώσσα και απέκτησε αυτόν τον λεξιλογικό πλούτο που προκαλεί το θαυμασμό των κριτικών του έργου του²⁴.

Απ' την άλλη, η στρατηγική σημασία της πόλης δεν ήταν διόλου αμελητέα. Κάποιες μάχες στη συμβολή του Τίγρη και του Ευφράτη ήταν απαραίτητες προκειμένου να αποκτηθεί ο έλεγχος του Περσικού κόλπου, του Ιράκ και της Περσίας, να δημιουργηθούν στις παρυφές της ερήμου κατασκηνώσεις που στόχευαν στη διευκόλυνση της παραμονής των Βεδουίνων και, τέλος να απαξιωθούν κάποιες άλλες πόλεις του Ιράκ. Σταδιακά ένα πλήθος ετερογενών στοιχείων επρόκειτο να προκαλέσει μια εξαιρετική αστική ανάπτυξη. Η πόλη έφτασε στο απόγειο της δόξας της κατά το 2^ο αιώνα της εγίρας, όμως λίγο μετά την άνοδο των Αββασιδών και την ίδρυση της Βαγδάτης άρχισε να παρακμάζει.

Η πρωτοφανής άνθηση της Βασόρας οφειλόταν όχι μόνο στην προνομακή της θέση, αλλά πολύ περισσότερο στα χαρίσματα του ετερογενούς πληθυσμού της που διέθετε επιχειρηματικό πνεύμα. Είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα γηγενή στοιχεία της παλαιότερης εποχής στη

24. Kutubī, *Uyūn*, σ. 153b. Behzadi, "A-Jāhiz and his Successors on Communication and the Levels of Language" σσ. 125 κ.εξ. Saleh, "Language as a Component of Arab Identity in Al- Jāhiz", σσ. 67 κ.εξ.

συγκεκριμένη περιοχή είναι πιθανόν ότι το βασικό εθνικό στοιχείο ήταν αραμαϊκής καταγωγής²⁵. Οι Αραμαίοι αποτελούσαν άλλωστε μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού της Sawād, οι Άραβες συγγραφείς τους αποκαλούν ακαθόριστα Ναβαταίους²⁶. Οι πληθυσμοί αυτοί ανήκαν στις κατώτερες τάξεις των καλλιεργητών και διαφοροποιούνταν από τους Άραβες²⁷. Όσον αφορά στους καθαρούς Πέρσες, δεν μπορούμε να τους θεωρήσουμε αυτόχθονες. Επιπλέον, δεν αναμείχθηκαν με τον αραβικό πληθυσμό και δεν κατόρθωσαν ποτέ να καταλάβουν ανώτερες διοικητικές θέσεις παρά μόνο μετά την κατάκτηση της χώρας τους και κυρίως μετά την άνοδο των Αββασιδών.

Όποια κι αν υπήρξε, όμως, η σημασία του γηγενούς στοιχείου, στη Βασόρα κατοικούσαν κυρίως αραβικές νομαδικές φυλές. Η πόλη ήταν χωρισμένη σε πέντε φυλετικές περιοχές²⁸ που έφεραν το όνομα «πεντάδες» (ahmas) και ήταν οι ακόλουθες: Ahl al-‘Āliya, Tamīm, Bakr ibn Wā’il, ‘Abd al-Qais, Azd.

Με τον όρο al-‘Āliya οι λεξικογράφοι εννοούσαν το ανώτερο τμήμα της Hijāz, όπου διέμεναν προγενέστερες φυλές που στο σύνολό τους αποτελούσαν τους Ahl al-‘Āliya: η φυλή των Quraiš, των Kināna²⁹, των Bajila και των Hat‘am, των Qais ‘Ailān, των Muzaina και των Asad.

Οι Tamīm ήταν οι πραγματικοί ιδρυτές της πόλης και κατά τον 1^ο (= 7^ομ.Χ.) αιώνα αποτελούσαν την πλειοψηφία της θρησκευτικής και πολιτικής ελίτ των διανοουμένων. Οι Banū Bakr ibn Wā’il ήταν ορκισμένοι εχθροί των Tamīm, όμως μειονεκτούσαν αριθμητικά. Παρ’ όλα αυτά, δεν ήταν λίγες οι φορές που κάποιοι αρχηγοί τους αποκτούσαν επιρροή και ξεχώριζαν αναλαμβάνοντας την ηγεσία στις φυλετικές διαμάχες. Η φυλή των ‘Abd al-

25. Yāqūt, *Buldān*, III, σ. 31.

26. Mas‘ūdī, *Tanbīh* (BGA), σ. 161; Quatremère, *Nabatéens*, σ. 53; *EF*², VII, *Nabat*, άρθρα των D. F. Graf, T. Fahd, σσ. 834-836.

27. Quatremère, *Nabatéens*, σ. 88.

28. L. Massignon, *Kūfa*, σσ. 339-341.

29. Φυλή στην οποία ανήκε ο Jāhiz *EF*², V στη λ., *Kināna*, άρθρο του W. M. Watt, *ό.π.*, σ. 116.

Qais, αν και από τις λιγότερο ισχυρές, φημιζόταν για τον σκληροτράχηλους και εριστικούς πολεμιστές της.

Σύμφωνα με μία παράδοση που μεταφέρεται από τον Abū 'Ubaida, «όταν χτίστηκε η πόλη και ο 'Umār ibn al-Hattāb μετέφερε εκεί τα μουσουλμανικά *Tanūh*, τα μέλη της φυλής των *Azd* δεν κουνήθηκαν καθόλου»³⁰. Η φυλή αυτή είχε κι άλλες προσμείξεις από Υεμενίτες που κατοικούσαν στη Βασόρα.

Όταν οι αραβικές φυλές εγκαταστάθηκαν στη Βασόρα, πολύ πιθανόν συνοδεύονταν από σκλάβους και υποτακτικούς (*mawālī*) διαφόρων εθνοτήτων που αποτελούσαν αλλογενή στοιχεία.. Οι *mawālī* ήταν συχνά μιγάδες και στην εμφάνιση έμοιαζαν με τους Άραβες, γι' αυτό και πολλές φορές κατόρθωναν να αφομοιωθούν από αυτούς. Όμως, υπήρχαν και σκλάβοι που ανήκαν στη λευκή φυλή, των οποίων η επιρροή στην κοινωνική ζωή ήταν αναμφισβήτητη. Αυτοί ήταν Ιρανοί ή εξιρανισμένοι, Ινδοί, Ζανγκ κ.ά.

Οι αμιγείς αραβικές φυλές ήταν αυτές που υπερείχαν δημογραφικά στην πόλη. Εξ αρχής, τα ξένα στοιχεία που προέρχονταν από την Περσία και την Ινδία αφομοιώθηκαν από τις αραβικές φυλές υπηρετώντας ως μισθοφόροι στους κατακτητικούς πολέμους. Πριν συμπληρωθούν δεκαπέντε χρόνια από την ίδρυση της πόλης, οι κάτοικοι πήραν μέρος στη μάχη για την κατάκτηση των πόλεων *Istāhr*, *Fars*, *Hūrāsān* και *Sijīstān*³¹ υπό την αρχηγία του 'Abd Allāh ibn 'Amīr (647–656). Την 10^η του μήνα *Jumāda* II 36 (= 4 Δεκεμβρίου 656.), η Βασόρα διεξήγαγε μία μάχη γνωστή με την ονομασία η «Μάχη της Καμήλας»³², κατά την οποία βρέθηκαν αντιμέτωποι η 'Ā'īša, η αγαπημένη σύζυγος του Προφήτη, και ο χαλίφης της Βασόρας 'Alī ibn Abī Tālib (περ.

³⁰. Tabarī, II, σ. 447.

³¹. *EĪ*, I, 'Abd Allāh ibn 'Amīr, άρθρο του H. A. Argibb, σ. 43.

³². Tabarī, I, σσ. 3181-3233· Dinawarī, *Tiwāl*, σ. 147 sqq.· Ibn Tīqtaqā, *Fahrī*, σσ. 120-123· Mas'ūdī, *Prairies*, IV, σσ. 304-342· Abū l-Fidā', I, σσ. 182-183· *Agānī*, XVI, σσ. 131-136· Ya'qūbī, *Historiae*, II, σ. 211· Maqdisī, *Création...*, V, σ. 217 κ.εξ.· Ibn Abī Hadīd, *Šarh*, I, σσ. 83 κ.εξ.· Weil, *Chalifen*, I, σ. 199 κ.ε.· Wellhausen, *Skizzen*, VI, σσ. 135-146· Caetani, *Annali*, IX, σσ. 23-225.

601-661). Στη μάχη αυτή υπήρξε για πρώτη φορά σύρραξη μεταξύ μουσουλμάνων, γεγονός που έκανε τη κοινή γνώμη ν' αντιδράσει. Αυτό προκάλεσε τη διαίρεση του πληθυσμού της Βασόρας σε δύο εχθρικές μεταξύ τους ομάδες: τους οπαδούς του 'Uthmān, και εκείνους του 'Alī. Όμως, εκτός από αυτές τις δύο ομάδες υπήρχαν και αυτοί που τηρούσαν μία ουδέτερη στάση και επρόκειτο να αποτελέσουν την πηγή του *χαριζισμού*³³ και του *μουταζιλισμού*³⁴. Με την εμφάνιση αυτών των κινημάτων γίνεται εμφανής ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε η Βασόρα στο θρησκευτικό και πολιτικό τομέα.

Ακολούθησε μία σειρά επαναστάσεων και η Βασόρα πέρασε τελικά υπό την κυριαρχία των Αββασιδών. Ωστόσο η πνευματική ανάπτυξη δεν έπαυε, καθώς έχουμε λαμπρή πορεία της επιστήμης, της φιλολογίας, της λεξικογραφίας, της ποίησης και της λογοτεχνίας απ' όπου ξεπήδησαν τα πιο λαμπρά ονόματα της ιστορίας της αραβικής γραμματολογίας.

Μετά την ίδρυση της Βαγδάτης, το 762, από τον δεύτερο Αββασίδη χαλίφη, αλ-Μανσούρ (744-575), ως νέα πρωτεύουσα του Χαλιφάτου, η Βασόρα και η Κούφα που έπαιζαν το ρόλο των δύο κυρίαρχων πόλεων, έχασαν την αίγλη τους. Στη Βασόρα άρχισε να μειώνεται ο πληθυσμός και σταδιακά επήλθε παρακμή, η οποία κορυφώθηκε μετά το θάνατο του Jāhiz. Η άλλοτε λαμπρή μητρόπολη μετατράπηκε σε μια παρακμασμένη επαρχιακή πόλη.

2) Η κοινωνική ζωή

α. Οι κοινωνικές τάξεις

Ο Jāhiz με το έργο του επιχειρεί, εκτός των άλλων, τη σκιαγράφηση των χαρακτήρων της μουσουλμανικής κοινωνίας και των ποικίλων δραστηριοτήτων της. Η κοινωνική του φιλοσοφία αναπτύσσεται στο έργο *Kitāb al-Bukhalā'*, όπου ο ίδιος συνειδητοποιεί ότι ο κοινωνικός παράγοντας

³³ Ο χαριζισμός (αραβικά: *خوارج khawārij*) ήταν η αρχαιότερη αίρεση του Ισλάμ. Οι οπαδοί του αρνούσαν να αποδεχτούν την καθιέρωση των μουσουλμανικών δυναστειών και ισχυρίζονταν ότι το αξίωμα του χαλίφη θα έπρεπε να περιέρχεται στον πιο ευσεβή μουσουλμάνο.

³⁴ Βλ. παρακάτω, σσ. 39-45.

λειτουργεί καταλυτικά στην ανθρώπινη εξέλιξη. Γι' αυτό και δεν αρκέστηκε στην περιγραφή μίας μόνο κοινωνικής τάξης, αλλά ασχολήθηκε τόσο με τον απλό λαό, όσο και με την αστική και την αριστοκρατική τάξη παρατηρώντας κάθε πτυχή της κοινωνίας με σκοπό να περιγράψει την καθημερινή ζωή.

Από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του Ισλάμ και των επεκτατικών πολέμων, οι παραδοσιακές τάξεις της κοινωνίας των βεδουίνων είχαν αρχίσει να κλονίζονται σοβαρά. Σε μία νεοϊδρυθείσα πόλη, όπως ήταν η Βασόρα, η κοινωνική ιεραρχία ήταν προϊόν συνδυασμού θρησκευτικών και φυλετικών παραγόντων. Υπήρχαν τέσσερις βασικές κάστες: οι Άραβες κατακτητές και οι υποτακτικοί τους, οι εξισλαμισμένοι μη Άραβες, οι μη μουσουλμάνοι και οι σκλάβοι. Με το πέρασμα των χρόνων η οικονομική ανάπτυξη προκάλεσε μία αναδιάρθρωση στην κοινωνία, η οποία απέκτησε πλέον διαφορετική σύσταση. Η ιεραρχία βασιζόταν στην περιουσία και προέκυψαν νέες κοινωνικές τάξεις: η αριστοκρατία των, η αστική τάξη που αποτελούνταν από μουσουλμανικά και μη στοιχεία, ο λαός και οι σκλάβοι.

Οι Άραβες ήταν κυρίως πολεμιστές και συμπολεμούσαν με τους υποτακτικούς τους που είχαν ενσωματωθεί στην αραβική κοινωνία ήδη από την προϊσλαμική εποχή. Ανήκαν σε οικογένειες ευγενών, αποτελούσαν την πλειοψηφία των στρατιωτικών και είχαν πρόσβαση στα ανώτατα αξιώματα του στρατού και της δημόσιας διοίκησης. Η καθημερινή επιβίωση δεν τους απασχολούσε ούτε τους προκαλούσε ανασφάλεια, καθώς εισέπρατταν στρατιωτικό μισθό και είχαν μερίδιο στα λάφυρα του πολέμου, ενώ οι πιο προνομιούχοι εκχωρούσαν τα προνόμιά τους έναντι αμοιβής έχοντας έτσι ένα επιπλέον εισόδημα. Επίσης επέβαλλαν φορολογία (*harāj*)³⁵ στις κατακτημένες χώρες.

Ο πλούτος τους οδηγούσε συχνά στην επίδειξη³⁶. Ξόδευαν χωρίς να υπολογίζουν και μετά βίας σκέπτονταν την αποταμίευση, καθώς η μοιρολατρία

³⁵. Σχετικά με το *harāj*, βλ. *EF*², IV, *Kharādj*, άρθρο του Cl. Cahen, σσ. 1030-1034.

³⁶. Βλ. *Bukhalā'*: Qālī, *Amālī*, III, σ. 20· Balādūrī, *Ansāb*, V, σσ. 276-277.

και η πίστη τους στην Πρόνοια τούς απέτρεπε από το να ανησυχούν για το μέλλον.

Η μετάβαση μιας τέτοιας κοινωνικής τάξης σε μια ανώτερη πολιτισμική βαθμίδα τροποποίησε την ιδιοσυγκρασία της, άλλαξε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων της ερήμου και δημιούργησε νέες ανάγκες. Για να ικανοποιήσουν αυτές οι ανάγκες, άρχισε η αναζήτηση συμπληρωματικών πόρων. Έτσι, προέκυψε μία ιδιαίτερη αστική τάξη που διαχειριζόταν το χρήμα και περιελάμβανε την πλειοψηφία των μουσουλμάνων ή των νεο-μουσουλμάνων, των χριστιανών και των Εβραίων. Αυτό που τους απασχολούσε περισσότερο ήταν η απόκτηση χρημάτων με κάθε μέσο, για να πλουτίσουν, παρά η υπεράσπιση ή η εξάπλωση του Ισλάμ που θα τους έδινε δόξα και υστεροφημία. Οι πιο συνηθισμένοι τρόποι να πλουτίσει κανείς εκείνη την εποχή ήταν η καλλιέργεια των αγροτικών εκτάσεων. Μ' αυτούς τους τρόπους, αρκετοί κάτοικοι της Βασόρας συσώρευσαν σημαντικές περιουσίες³⁷ και σταδιακά θα αποτέλεσαν μια νέα τάξη, την αστική.

Η αστική κοινωνία ήταν πιο ορθολογική και η κουλτούρα που επικρατούσε επέτρεπε στις εξέχουσες προσωπικότητες του λαού να ανέλθουν στην κοινωνική κλίμακα. Αυτό συνέβη και στην περίπτωση του Jāhīz, ο οποίος, αν και προερχόμενος από τα φτωχά λαϊκά στρώματα, κατόρθωσε να ενταχθεί στην αστική τάξη χάρη στα προσωπικά του χαρίσματα. Από τη στιγμή που γνώρισε τη δόξα, τα μέλη της αστικής τάξης της Βασόρας τον θεωρούσαν ισότιμο και φίλο τους, κι έτσι μπόρεσε να εντυφήσει σ' αυτό το περιβάλλον και να το καταγράψει πολύ γλαφυρά στο έργο του *Kitāb al-Bukhalā'*. Στην τάξη αυτή συνυπήρχαν συγγραφείς, λογιστές, συντάκτες νόμων, εγγράφων, συμβολαίων, βιογράφοι - με λίγα λόγια ολόκληρη η γραφειοκρατία της εποχής εκείνης- με γιατρούς, ποιητές και αστρολόγους. Εκτός από το μουσουλμανικό στοιχείο, που αποτελούσε τη συντριπτική πλειοψηφία, η τάξη αυτή περιελάμβανε και κάποιους χριστιανούς και

³⁷. Jāhīz, *ό.π.*, σ. 190, *Bayān*, III, σ. 115.

Εβραίους. Οι χριστιανοί που ήταν πιο ευνοημένοι και λιγότερο περιορισμένοι από τους Εβραίους είχαν αναπτύξει στενές σχέσεις με τους μουσουλμάνους³⁸, και ασκούσαν σημαντική επιρροή στη διοίκηση³⁹. Θεωρητικά, ο ισλαμικός νόμος τούς θεωρούσε πολίτες δεύτερης κατηγορίας, οι οποίοι πλήρωναν την *jizya*, ώστε να εξασφαλίσουν το δικαίωμά τους να ζουν και να ασκούν τα της θρησκείας τους⁴⁰. Στην καθημερινότητα, όμως, ήταν εντελώς διαφορετικά τα πράγματα και όσα προέβλεπε σχετικά ο ισλαμικός νόμος δεν ήταν παρά μέτρα αυτοπροστασίας των μουσουλμάνων. Ο Jāhiz γρήγορα αντιλήφθηκε τη συμπάθεια των μουσουλμάνων για τους χριστιανούς και την αντιπάθειά τους για τους Εβραίους και προσπάθησε να απαλλάξει τους ομόδόξους του από αυτές τις προκαταλήψεις τους, καθώς «ανάμεσά τους [στους χριστιανούς] υπάρχουν κάποιοι που είναι σουλτάνοι, υπηρέτες βασιλιάδων, γιατροί των ευγενών, αρωματοποιοί, μεταπράτες, ενώ οι Εβραίοι είναι βαφείς, βυρσοδέψες, κουρείς, χασάπηδες, επιδιορθωτές. Από αυτό προκύπτει ότι οι μουσουλμάνοι φαντάζονται ότι η εβραϊκή θρησκεία είναι μεταξύ των άλλων θρησκειών ότι και τα ταπεινά επαγγέλματα που ασκούν μεταξύ των άλλων επαγγελμάτων ότι η ασέβειά τους προκαλεί την αποστροφή επειδή είναι ο πιο μιαρός λαός. Τα σωματικά μειονεκτήματα των Εβραίων είναι περισσότερα από αυτά των χριστιανών, παρ' όλο που κι εκείνα των δευτέρων είναι ήδη μεγάλα, επειδή οι Εβραίοι παντρεύονται μόνο μεταξύ τους και οι ατέλειές τους παραμένουν σ' αυτούς. Το ξένο αίμα δεν αναμειγνύεται με το δικό τους κι έτσι η δύναμη των άλλων φυλών δεν αναζωογονεί τη δική τους»⁴¹. Από αυτό το απόσπασμα γίνεται κατανοητό ότι η χριστιανική αστική τάξη κατείχε εξέχουσα θέση στην κοινωνία της Βασόρας.

³⁸. Στην Κούφα είχε χτιστεί μία εκκλησία κοντά στο τζαμί προκειμένου ο ήχος από τις καμπάνες να επισκιάζει τη φωνή του μουεζίνη, *Agānī*, XIX, σ. 59· Ibn Rusteh, σ. 213.

³⁹. Ibn al-Uhuwwa, *Ma'ālim*, σ. 39.

⁴⁰. *EF*², II, *Dhimma*, άρθρο του Cl. Cahen, σσ. 227-231· Ibn Qutaiba, *Uyūn*, I, σ. 77.

⁴¹. Βλ. Το έργο του *Al-radd 'alā al-nasārā*, μτφρ. Allouche, σ. 135. Πρβλ. Rescher, *Excerpte*, σ. 53. Finkel, *Three Essays*, σ. 22.

Στη χαμηλότερη κοινωνική βαθμίδα βρισκόταν ο λαός που αποτελούνταν από αραβικά και μη αραβικά φύλα, μουσουλμάνους, ζωροαστριστες, Εβραίους ή χριστιανούς. Ο όγλος αυτός ασκούσε κάθε είδους επάγγελμα, ακόμα και το πιο ποταπό, προκειμένου να επιβιώσει. Ήταν χτίστες, ξυλουργοί, κατασκευαστές τούβλων, γυαλιού και ψαθιών⁴². Οι πλούσιες οικογένειες κατείχαν σκλάβους αρτοποιούς, μαγείρους και ψήστες. Στα έργα του *Jāhiz Kitāb al-Hayawān* και το *Kitāb al-Bukhalā'*⁴³ αναφέρονται επίσης μανάβηδες, μεταφορείς ύδατος και κρεοπώλες. Στον τομέα της ένδυσης και της περιποίησης οι Εβραίοι κατείχαν τα πρωτεία. Κάποιοι καταλάμβαναν θέσεις υπαλλήλων, τις οποίες προκήρυσσε η τοπική διοίκηση, όπως για παράδειγμα παιδαγωγών, τελωνών και αστυνομικών. Οι τελευταίοι έκαναν περιπολίες μέρα-νύχτα και είχαν, σύμφωνα με τον *Jāhiz*⁴⁴, αυστηρό παρουσιαστικό, άσπρη γενειάδα και μιλούσαν την περσική γλώσσα. Μεταξύ αυτών των επαγγελματιών υπήρχε κι ένας σημαντικός αριθμός δημόσιων «διασκεδαστών»: μουσικοί, τραγουδιστές και γελοτοποιοί που διασκεδάζαν την αριστοκρατία και την αστική τάξη, ταχυδακτυλουργοί, εκπαιδευτές πιθήκων, ιδιοκτήτες κινητών θηριοτροφείων που επιδείκνυαν παράξενα φαινόμενα με εντυπωσιακές ονομασίες, και γητευτές φιδιών, που ήταν ανώτεροι κοινωνικά από τους υπόλοιπους πλανόδιους και έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης στην υψηλή κοινωνία⁴⁵, επειδή έθεταν αρκετά συχνά την τέχνη τους στην υπηρεσία της ιατρικής παρασκευάζοντας αντίδοτα⁴⁶.

Στη βάση της κοινωνικής κλίμακας συνωστίζονταν οι σκλάβοι, λευκοί ή μαύροι. Οι κάτοικοι της Βασόρας μπορούσαν να εμπορευθούν τους σκλάβους στις αγορές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτοί ήταν οι πλέον άτυχοι, αφού οι

⁴². *Hayawān*, IV, σ. 139· *Ya'qūbī*, *BGA*, VII, σ. 264· *Wiet*, XIX, σ. 57· *Bīrūnī*, *Gamāhīr*, σ. 189.

⁴³. *Hayawān*, IV, σ. 139· *Bukhalā'*, έκδ. 1948, σ. 29.

⁴⁴. *Bukhalā'*, έκδ. 1948, σ. 32· *Bayān*, I, σ. 92. Βλ. επίσης *Muqaddasī*, σσ. 133-134· *Ya'qūbī*, *BGA*, VII, σ. 365.

⁴⁵. *Hayawān*, IV, σσ. 40-41.

⁴⁶. *Αυτόθι*, IV, σ. 61 κ.εξ.

συνθήκες διαβίωσής τους δεν ήταν σκληρές και τύχαιναν μιας σχετικής ελευθερίας στις οικογένειες που τους αποκτούσαν. Κάθε εύπορη οικογένεια της Βασόρας χρησιμοποιούσε σκλάβους για τις οικιακές δουλειές. Ο Jāhiz αναφέρει επίσης τους ευνούχους, που είχαν επωμισθεί τη φύλαξη του χαρεμιού, ενώ άλλοι ήταν μάγειροι, αρτοποιοί και υπηρέτες· θλιβόταν μάλιστα όταν μάθαινε για τον ακρωτηριασμό κάποιων από αυτούς. Σε μερικές περιπτώσεις, νεαρές σκλάβες που είχαν κάποια μόρφωση ή μουσική παιδεία είχαν μεγαλύτερη αξία. Τέλος, οι νεαροί σκλάβοι που είχαν ξεχωριστή ομορφιά ήταν εξίσου περιζήτητοι, ενώ οι όμορφες νεαρές σκλάβες γίνονταν εταίρες⁴⁷.

β) Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος

Οι κάτοικοι της Βασόρας είχαν έντονη κοινωνική ζωή. Το τζαμί ήταν γι' αυτούς ένας ιερός τόπος όπου συγκεντρώνονταν και περνούσαν πολλές ώρες. Παρακολουθούσαν τις κατηγήσεις, συναναστρέφονταν τους φίλους τους, ή ακόμα, σύμφωνα με τον Jāhiz⁴⁸, «*συνομιλούν εκτενώς, απαγγέλλουν αυτοσχέδιους στίχους ή παροιμίες, διηγούνται μάχες και συναντήσεις*». Μεταξύ αυτών υπήρχε και μία ομάδα που ονομαζόταν *Masjidī*. Τα μέλη της, οι επονομαζόμενοι *masjidiyyūn* ανήκαν στην τάξη των μεγαλοαστών⁴⁹ και τα υψηλά εισοδήματά τους τους επέτρεπαν να ζουν χωρίς να εργάζονται. Μεταξύ τους υπήρχαν πολλοί ποιητές ή συλλογείς δειγμάτων παλαιότερης ποίησης. Κάποιοι *masjidiyyūn* ήταν φίλοι του Jāhiz, ο οποίος συνήθιζε να τους συναναστρέφεται κατά τη νεότητά του συμμετέχοντας στις μεταξύ τους συζητήσεις. Στο *Kitāb al-Bukhalā'* θυμάται τις συζητήσεις⁵⁰ και τις εμπλουτίζει με διδακτικά ανέκδοτα, παρατηρήσεις και στοχασμούς. Ο Jāhiz

⁴⁷. Για τους νεαρούς σκλάβους και τις εταίρες, βλ. Jāhiz, *Éphèbes* (1997) και ελλ. μτφρ. Αλεξάνδρας Αθ. Φωτοπούλου.

⁴⁸. *Bukhalā'*, έκδ. 1948, σσ. 183-184.

⁴⁹. Ο.π., σ. 92.

⁵⁰. *Ḥayawān*, III, σ. 112.

μελέτησε καλύτερα την ανθρώπινη συμπεριφορά συγχάζοντας στο *Mirbad*, όπου συναναστρεφόταν γραμματικούς, λεξικογράφους, παρευρισκόταν σε αγώνες ποίησης, ενώ ταυτόχρονα παρατηρούσε τους γητευτές των φιδιών. Έτσι, το τζαμί, το *mirbad*, ο δρόμος, ακόμα και το νεκροταφείο ήταν μέρη όπου συγκεντρώνονταν οι κάτοικοι της Βασόρας προκειμένου να αναπτύξουν τις απόψεις τους περί ποικίλων –ιδιωτικών και δημοσίων– θεμάτων. Εκεί δόθηκε η ευκαιρία στον Jāhiz να μάθει τα πάντα γύρω από τη ζωή των ανθρώπων.

Οι συζητήσεις των αριστοκρατών αφορούσαν τη χλιδή και τη γενναιοδωρία των Αράβων, τις οποίες η αστική τάξη προσπαθούσε να μιμηθεί χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Στο *Kitāb al-Bukhalā*⁵¹ ο Jāhiz αναφέρει τις προσκλήσεις μεταξύ επιστήθιων φίλων στα σαλόνια όπου κυριαρχούσε η περσική επιρροή στις συνήθειες του γεύματος, στην οικιακή οργάνωση, στην ποιότητα της κουζίνας. Παρά την απαγόρευση του Κορανίου, η κατανάλωση κρασιού δεν προκαλούσε την αποδοκιμασία ακόμα και των πιο πουριτανών. Όλα αυτά, βέβαια, προϋπόθεταν οικονομική άνεση, και χωρίς αυτή δεν μπορούσε κανείς να κατακτήσει μια ξεχωριστή θέση στο δημόσιο βίο.

Αν και η μουσική και το τραγούδι θεωρούνταν απαραίτητα συστατικά αυτού του τρόπου ζωής, δεν υπήρξε καμία σχολή διδασκαλίας τους στη Βασόρα. Μουσικοί και τραγουδιστές μάθαιναν την τέχνη από φημισμένους καλλιτέχνες. Το περιβάλλον των διανοουμένων ευνοούσε την εκπαίδευση των τραγουδιστριών που όφειλαν να γνωρίζουν τη στοιχειώδη γραμματική και λεξιλόγιο, προκειμένου να αποφύγουν τους σολοικισμούς και τους βαρβαρισμούς. Οι πλούσιοι και ισχυροί άνδρες είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν και να έχουν στην υπηρεσία τους πολλές τραγουδίστριες, οι οποίες σύντομα γίνονταν ερωμένες τους. Ο Jāhiz ως παρατηρητής των ηθών των συγχρόνων του μπόρεσε να διεισδύσει σ' αυτό τον κύκλο των πλουσίων και να συναντήσει τις τραγουδίστριες, στις οποίες αφιέρωσε τις θαυμάσιες επιστολές

⁵¹. *Bukhalā*, έκδ. 1948, σ. 59 κ.ε, σσ. 66-68, με ένα λεξικογραφικό παράρτημα που αφορά τους όρους που σηματοδοτούν όλες τις πιθανές ανακρίβειες.

που συνθέτουν το έργο του *Risālat al-qiyān*⁵². Στο έργο αυτό περιγράφει όλα όσα αφορούν τις *qiyān* [=τραγουδίστριες] και την τέχνη τους. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω γλαφυρό απόσπασμα:

«Η qaina [=τραγουδίστρια] δεν θα μπορούσε να είναι ειλικρινής και πιστή στην αγάπη, γιατί, λόγω της εκπαίδευσης και της ιδιοσυγκρασίας της είναι συνηθισμένη να στήνει παγίδες και να αιχμαλωτίζει στα δίχτυα της τους γενναίους.

Όταν την κοιτάζει ένας θαυμαστής, του ρίχνει ματιές, τον αιχμαλωτίζει με τα χαμόγελά της, ρίχνει υπονοούμενα με τους στίχους που τραγουδά, βιάζεται να ανταποκριθεί με αγάπη στις επιθυμίες του, πίνει με λαγνεία, εκδηλώνει την επιθυμία της να τον δει να παρατείνει την παρουσία του εκεί, εύχεται ένθερμα τη σύντομη επιστροφή του και δείχνει πως η αναχώρησή του τη στενοχωρεί. Όταν νιώσει ότι η γοητεία της τον έχει κυριεύσει και ότι ο δύστυχος έχει πέσει στην παγίδα της, συνεχίζει πιο οργανωμένα την τακτική της κάνοντάς τον να πιστέψει ότι τα δικά της συναισθήματα είναι πιο δυνατά από αυτά που έχει εκείνος γι' αυτήν. Μετά, στα μηνύματα που του στέλνει, παραπονιέται ότι υποφέρει από την αγάπη του, του ορκίζεται ότι γέμισε το μελανοδοχείο με δάκρυα και μουσκεύει το χαρτί με το σάλιο της, ότι είναι μέρα νύχτα στις σκέψεις της και στους καημούς του μυαλού και της ψυχής της, ότι δεν έχει άλλον εραστή, ότι δεν θέλει καμία άλλη αγάπη από τη δική του, ότι δεν έχει την πρόθεση να αποδεσμευτεί από αυτόν, ότι δεν τον θέλει για τα χρήματά του μα γι' αυτόν τον ίδιο. Έπειτα, βάζει το γράμμα σε ένα φύλλο περγαμηνής διπλωμένο στα έξι.

Αποκαλύπτει το μυστικό της μπροστά στους αφέντες της προκειμένου ο αφελής να δεσμευτεί περισσότερο. Επιμένει να της απαντήσει. Αν αυτός την

⁵². Το έργο αυτό γράφτηκε προς τιμήν διαφόρων ατόμων που απαριθμούνται στον πρόλογο. Αυτό οδηγεί στη σκέψη αν πρόκειται για μια απλή διαδικασία της συγγραφής ή αν αντίθετα ο Jāhiz έλαβε μία παραγγελία για να συγγράψει ένα εγκώμιο για όσους είχαν στην κατοχή τους *qiyān* (σκλάβες-τραγουδίστριες).

ανταμείψει με μία απάντηση, προσποιείται ότι αυτή είναι η παρηγοριά της και ότι αντικαθιστά την παρουσία του εραστή της [...].

Αν ο διάβολος δεν είχε στη διάθεσή του ούτε άλλα τεχνάσματα για να σκοτώσει, ούτε άλλο έμβλημα, ούτε άλλη γοητεία για να ξελογιάσει, σίγουρα οι *qiyān* θα του αρκούσαν.

Αυτό που μόλις είπα δεν είναι κατηγορία, αντιθέτως, είναι ένας υπερβολικός έπαινος. Η παράδοση αναφέρει ότι «οι καλύτερες γυναίκες σας είναι αυτές που είναι προικισμένες με γοητεία και πλανεύτρες» και ούτε ο *Hārūt* ούτε ο *Mārūt*⁵³, ούτε το ραβδί του Μωϋσή ούτε η μαγεία του Φαραώ δεν θα μπορούσαν ποτέ να πραγματοποιήσουν αυτό που μπορούν οι *qiyān*⁵⁴.

Τι μπορούμε λοιπόν να διαπιστώσουμε για την ηθική των κατοίκων της Βασόρας στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο τους; Η ζωή τους εντός και εκτός της οικία τους ήταν περιορισμένη από τους θρησκευτικούς και ηθικούς κανόνες. Βέβαια, η σημαντική αποδυνάμωση της θρησκευτικής πίστης και η αύξηση της διαφθοράς, η αγάπη για το χρήμα και για τις απολαύσεις που βασίλευαν στην κοινωνία της Βασόρας είναι ένα δείγμα της ηθικής της. Αλλά δεν πρέπει να γενικεύουμε και να θεωρούμε ότι κυριαρχούσε ανηθικότητα σε ολόκληρο το φάσμα του πληθυσμού. Η πορνεία που ήταν διαδεδομένη κατά την προϊσλαμική εποχή δεν φαίνεται να ήταν πολύ διαδεδομένη στα χρόνια της ακμής της Βασόρας καθώς υπήρχε ο έλεγχος των αρχών, ενώ η πολυγαμία και η συγκατοίκηση με τις ερωμένες συνέβαλαν στη μείωσή της. Δεν έλειπαν,

⁵³. Πρόκειται για δύο αγγέλους στους οποίους αποδίδονται μαγικές δυνάμεις. Βλ. *EF*, III, *Hārūt wa Mārūt*, άρθρο του G. Vajda, σσ. 236-237.

⁵⁴. *Qiyān*, σσ. 69-72. Είναι φανερό ότι το απόσπασμα αυτό αντιγράφηκε από τον al-Waššā, *Muwaššā*, σσ. 92-95 που το εμπλούτισε προσθέτοντας λεπτομέρειες σχετικές με τη σημασία της γνώσης των εθίμων και των τρόπων συμπεριφοράς της υψηλής κοινωνίας της Βαγδάτης εκείνης της εποχής. Στο ίδιο έργο παρέχονται πληροφορίες για την ενδυμασία και την εμφάνιση αυτών των *qiyān*. Εξάλλου η ποίηση είναι πλούσια σε σατιρικές αναφορές στις σκλάβες τραγουδίστριες: Abū Nuwās, *Satires* βλ.. επίσης τα ποιήματα του Yūsuf ibn al-Hajjāj στο έργο *Aḡānī*, XX, σ. 95. Βλ. επίσης A. F. L. Beeston (ed.), *Epistle on Singing Girls by Jāhīz*, εκδ. Aris & Phillips, Warminster, Wilts 1980. Fuad Matthew Caswell, *The Slave Girls of Baghdad: the Qiyān in the early Abbasid era*, London and N.Y., I.B. Tauris, 2011.

όμως, οι εταίρες που εξασκούσαν παράνομα το επάγγελμά τους. Το φαινόμενο της παιδεραστίας, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στους Άραβες⁵⁵ είχε γίνει αγαπημένο θέμα ποιητών, όπως του Abū Nuwās (756-814)⁵⁶. Ακόμα και ο Jāhiz αφιέρωσε μια επιστολή [*risāla*]⁵⁷ γι' αυτό το ιδιαίτερο θέμα.

Από την παρατηρητικότητα του Jāhiz δεν διέφυγαν τα ελαττώματα των κατοίκων της Βασόρας, ανάμεσα στα οποία ήταν η φιλαργυρία και το ψέμα. Ο Jāhiz θεωρούσε τη φιλαργυρία, που αποτελεί το βασικό θέμα του έργου του *Kitāb al-Bukhalā'*, ως το κύριο χαρακτηριστικό της αστικής τάξης της Βασόρας, η οποία κατόρθωσε και αποκτήσει πλούτη χάρη στο οικονομικό πνεύμα που την διακατείχε. Το ελάττωμα αυτό προκαλούσε την αποδοκιμασία των Αράβων οι οποίοι ήταν εκ φύσεως γενναιόδωροι. Όσον αφορά στο ψέμα, ήταν έκδηλο στις ανθρώπινες συναναστροφές και ο Jāhiz αναφέρει άφθονα παραδείγματα στα έργα του. Εν πάση περιπτώσει, ο χαρακτήρας των κατοίκων της Βασόρας δε διέθετε μόνο ελαττώματα, όπως αποδεικνύει η παρακάτω αφήγηση του Jāhiz:

«Γνώρισα στη Βασόρα έναν άνδρα που από το πρωί ως το βράδυ δεν ασχολούνταν με τίποτε άλλο από το να προσπαθεί να ανακουφίσει τους κακόμοιρους.

- Εξαντλείτε τις δυνάμεις σας, του είπα, φθείρετε τα ρούχα σας, θα πάθετε υπερκόπωση πάνω στο άλογο και θα πεθάνετε τον σκλάβο σας από την κούραση. Δεν έχετε ποτέ χρόνο για χαλάρωση ούτε για ξεκούραση. Δεν μπορείτε να συγκρατηθείτε λίγο;

⁵⁵. Βλ. το δοκίμιο του Jāhiz *Kitāb mufākharāt al-jawārī wa al-ghilmān* [=Το εγκώμιο των εταίρων και αγοριών], μετάφραση Αλεξάνδρας Αθ. Φωτοπούλου, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2009.

⁵⁶. Σχετικά με τον ποιητή βλ. *EF*², I, *Abū Nuwās*, άρθρο του Eward Wagner, σσ. 143-144. Επίσης, Katia Zakharina, « Figures d'al-Ḥasan Ibn Hāni', dit Abū Nuwās, dans le Kitāb Aḥbār Abī Nuwās d'Ibn Manzūr », *Bulletin d'études orientales*, τ. LVIII (2009), σσ. 131-160. *O Tribe That Loves Boys: the Poetry of Abu Nuwas*, translated and with a biographical essay by Hakim Bey, Amsterdam: Entimos Press, 1993.

⁵⁷. Στο *Risālat al-mu'allimīn*.

Ιδού η απάντησή του:

- *Ούτε το τραγούδι των πτηνών που κελαηδάνε στις κορυφές των δέντρων μόλις προβάλλει η αυγή, ούτε η μελωδική φωνή των τραγουδιστριών που συνοδεύεται από το λαγούτο δεν ασκούν σε μένα μεγαλύτερη γοητεία από τη μελωδία ενός ευχαριστώ από το στόμα όσων βοηθώ και εξυπηρετώ»⁵⁸.*

Καμία λογοτεχνία δεν ασχολείται τόσο διακριτικά με την ιδιωτική ζωή των ανδρών και κυρίως των γυναικών όπως η αραβική λογοτεχνία. Αυτό οφείλεται, τόσο στο αίσθημα ευπρέπειας που ήταν διαδεδομένο σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, όσο και στην κατώτερη θέση των γυναικών στον μουσουλμανικό κόσμο. Οι άνθρωποι που κατοικούσαν στην έρημο είχαν διαφορετική αντίληψη της αγάπης μεταξύ ανδρών και γυναικών από εκείνους που κατοικούσαν στις πόλεις. Εκεί, ο εγκλεισμός των κοριτσιών ήταν ένα μέσο για να διακατέχονται από καθαρά και τρυφερά συναισθήματα, ενώ η κοινωνική ζωή, η απουσία του πέλλου και η ελευθερία επέτρεπαν στους νέους ανθρώπους να γνωρίζονται και να αγαπιούνται πριν παντρευτούν. Το παρακάτω ανέκδοτο, είναι χαρακτηριστικό για το χάσμα αντιλήψεων που υπήρχε σχετικά με αυτό το θέμα:

«Ο al-Asma'ī ζήτησε κάποτε από έναν βεδουίνο να του δώσει τον ορισμό του έρωτα ('išq).

-Το ένα βλέμμα μετά το άλλο και, αν είναι δυνατόν, το ένα φιλί μετά το άλλο. Είναι ο δρόμος για τον παράδεισο!

Η απάντηση του βεδουίνου παραξένεψε τον al-Asma'ī, ο οποίος κλήθηκε με τη σειρά του να δώσει κι ο ίδιος έναν ορισμό κι έβγαλε το εξής συμπέρασμα για τον συνομιλητή του:

⁵⁸. Mas'ūdī, *Prairies*, VIII, σ. 36, αφήγηση που μεταδίδεται από τον Yamūt. Βλ. επίσης ανάλογο κείμενο από τον Bīrūnī, *Jamāhīr*, σ. 10.

-Μα εσύ δεν είσαι ερωτευμένος! Το μόνο που ζητάς είναι να κάνεις ένα παιδί!»⁵⁹.

Στις πόλεις, τα μεγάλα πάθη που εγκωμιάστηκαν από τους βεδουίνους ποιητές ήταν άγνωστα, όμως η αγάπη δεν έλειπε από τις καρδιές των κατοίκων. Υπάρχουν άφθονα παραδείγματα στα έργα εκείνης της εποχής⁶⁰, ιδιαίτερα συγκινητικά, που μαρτυρούν τη συζυγική τρυφερότητα. Από την πλευρά του, ο Jāhiz ανέλυσε τις έννοιες της αγάπης και του έρωτα, προσπάθησε να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους οι σκλάβες είχαν επιτυχία σε αυτό και εκθέτει τη δική του άποψη περί γάμου:

«Κάποιοι άνθρωποι προσπαθούν να εξηγήσουν γιατί οι σκλάβες έχουν περισσότερη επιτυχία από την πλειοψηφία των ελεύθερων γυναικών λέγοντας ότι ο άνδρας, προτού γίνει κάτοχος μιας σκλάβας, έχει τη δυνατότητα να την εξετάσει από κάθε άποψη και να τη γνωρίσει τέλεια βλέποντάς την πρόσωπο με πρόσωπο. Μπορεί, λοιπόν, να την αγοράσει αν κρίνει ότι του ταιριάζει. Ενώ, όταν πρόκειται για μια ελεύθερη γυναίκα, περιορίζεται απλά στο να ενημερωθεί από άλλες γυναίκες για την ομορφιά της. Όμως, οι γυναίκες δεν ξέρουν τίποτα ούτε για τη γυναικεία ομορφιά ούτε για τις απαιτήσεις των ανδρών ούτε για τα προσόντα που ψάχνουν. Αντίθετα, οι άνδρες είναι πιο οξυδερκείς όταν πρόκειται για τις γυναίκες, επειδή αυτές δεν γνωρίζουν τίποτα άλλο από την εξωτερική εμφάνιση και αγνοούν τις ιδιαιτερότητες που αναζητούν οι άνδρες. Μια γυναίκα ξέρει μοναχά να πει: η μύτη της είναι όμοια με ένα σπαθί, έχει τα μάτια μιας γαζέλας, ο λαιμός της είναι σαν ασημένιος αμφορέας, το πόδι της μοιάζει με καρπό φοινικόδεντρου, τα μαλλιά της με συστάδες. Υπάρχουν, ωστόσο, άλλα κίνητρα για την αγάπη ή το μίσος»⁶¹.

⁵⁹. Waššā, *Muwaššā*, σ. 77.

⁶⁰. *Ḥayawān*, III, σ. 88 κ.εξ. Ο Jāhiz αναφέρει τις συμβουλές που δόθηκαν σε έναν άνδρα τον οποίο αρνείται η σύζυγός του και τα μέσα που εφάρμοσε για να πετύχει την επιδοκιμασία της. Ένα από αυτά είναι η ύπαρξη περιστεριών στο νυφικό δωμάτιο.

⁶¹. *Al-‘Iṣq wa-n-Nisā’*, 11 risāla, σ. 168’ εκδ. Sandūbī, σ. 274.

Οι μαρτυρίες αυτές δεν είναι αρκετές και διαφωτίζουν μόνο ένα μέρος της ιδιωτικής ζωής αφήνοντας στο σκοτάδι το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των δύο φύλων. Όπως είναι γνωστό, άνδρες και γυναίκες των αριστοκρατικών ή μεγαλοαστικών οικογενειών, ζούσαν χωριστά και ο καθένας έκανε τη ζωή του. Αντίθετα, στα κατώτερα στρώματα, η οικειότητα ήταν μεγαλύτερη: οι γυναίκες και τα παιδιά μοιράζονταν συχνά το γεύμα με τους άνδρες⁶² και οι σύζυγοι απολάμβαναν περισσότερη ελευθερία.

Οι απλοί άνθρωποι δούλευαν περισσότερο από τους μεγαλοαστούς, ενώ οι αριστοκράτες και πλούσιοι δεν είχαν καμία έγνοια καθώς δεν ασκούσαν κάποιο επάγγελμα και έδιναν περισσότερη σημασία στις απολαύσεις. Οι ευσεβείς άνθρωποι μοίραζαν τη ζωή τους ανάμεσα στη θρησκεία και τη δουλειά. Απ' την άλλη, οι πιο φιλελεύθεροι, έχοντας μία επικούρεια αντίληψη, έδιναν το προβάδισμα στη δουλειά και όχι στις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις.

Η οικονομική ζωή ήταν η πλέον αναπτυγμένη. Η αστική τάξη της Βασόρας είχε αποκτήσει περιουσία από την εκμετάλλευση της γης ή κυρίως από τις εμπορικές δραστηριότητες και από την τοκογλυφία. Σε μια εμπορική πόλη, όπως ήταν η Βασόρα, ο δανεισμός που απαγορευόταν από το Κοράνι θα μπορούσε να ζημιώσει σημαντικά την οικονομική δραστηριότητα, να περιθωριοποιήσει τους μουσουλμάνους από το εμπόριο και να ευνοήσει την πρόοδο των Εβραίων και των χριστιανών.

Μεταξύ των εγχώριων προϊόντων που πωλούνταν στις αγορές της Βασόρας ήταν οι χουρμάδες, που αποτελούσαν το βασικό πλούτο της περιοχής, καθώς μαρτυρούν διάφοροι συγγραφείς.⁶³ Επίσης, υπήρχε πληθώρα κρέατος, ρυζιού, λαχανικών, γαλακτοκομικών που προορίζονταν για την εγχώρια κατανάλωση, καθώς και διάφορες ποικιλίες ψαριών⁶⁴ που

⁶². *Ḥayawān*, II, σσ. 130-131.

⁶³. *Muqaddasī*, σσ. 113, 118, 128· *Ibn al-Faqīh*, σ. 253· *Ya'qūbī*, *BGA*, VII, σ. 251· Ο ίδιος ο *al-Asma'ī* ήταν παραγωγός χουρμάδων (*Bukhalā'*, έκδ. 1948, σ. 131).

⁶⁴. *Yāqūt*, *Buldān*, I, σσ. 649-650· *Bukhalā'*, *passim*· *Ḥayawān*, IV, σσ. 36, 139.

αφθονούσαν χάρη στα κανάλια και τα έλη. Τα προϊόντα της καλλιέργειας, το ροδόνερο και το απόσταγμα βιολέτας⁶⁵ ήταν φημισμένα και εξάγονταν. Γνωστά ήταν και τα προϊόντα της βιοτεχνίας: υφάσματα, τούλι, ποπλίνες διακοσμημένες με σχέδια, τάπητες, μαξιλάρια και χαλάκια⁶⁶. Η εμπορική δραστηριότητα ήταν έντονη και προσέφερε σε αρκετούς κατοίκους πλούτο και ευημερία.

3) Η πολιτικός και ο θρησκευτικός βίος

Η Βασόρα ήταν ένας τόπος που ευνοούσε τη μείξη της πολιτικής με τη θρησκεία. Τα περισσότερα πολιτικά κινήματα είχαν θρησκευτικό υπόβαθρο και το αντίστροφο, τόσο πολύ που είναι σχεδόν αδύνατο να διαχωριστούν τα δύο αυτά στοιχεία.

α. Ο πολιτικός βίος

Ο πολιτικός βίος ξεκίνησε αμέσως μετά την ίδρυση της Βασόρας. Σύμφωνα με τον Jāhiz η πρώτη περίοδος ήταν «η βασιλεία του πραγματικού μονοθεϊσμού, της πιο αγνής ειλικρίνειας και συνοδευόταν από ενότητα και τέλεια συμφωνία με τη Βίβλο και τη Σούννα. [Δεν επιδιόταν κανείς] ούτε σε βλάσφημες πράξεις, ούτε σε αποτρόπαιες καινοτομίες, ούτε σε ανυπακοή, ούτε σε ζηλόφθονες πράξεις, ούτε στο μίσος, ούτε στην αντιπαλότητα»⁶⁷. Αυτή η ειδυλλιακή περίοδος δεν διήρκεσε παρά μόνο λίγο καιρό. Μετά τη δολοφονία του ‘Uthmān (17.6.656)⁶⁸ ο μουσουλμανικός κόσμος άλλαξε, άρχισαν τα μίσση και οι ανταγωνισμοί, που έπληξαν την ενότητα της κοινότητας.

⁶⁵. Muqaddasī, σ. 128.

⁶⁶. Muqaddasī, σ. 118.

⁶⁷. *Nābita*, εκδ. Van Vloten, σσ. 115-116· εκδ. Rifā‘ī, σ. 72· εκδ. Sandūbī, σ. 292.

⁶⁸. Βλ. μια ζωνρότατη αφήγηση αυτής της δολοφονίας στο *Nābita*, εκδ. Van Vloten, σσ. 116-117· έκδ. Rifā‘ī, σ. 72· έκδ. Sandūbī, σσ. 292-293.

Η ενότητα στον μουσουλμανικό κόσμο διατηρήθηκε μέχρι την άνοδο των Αββασιδών, που έγινε το 750. Οι λόγοι διάσπασης ήταν πολλοί και ποικίλοι και άρχισαν να γίνονταν εμφανείς ήδη από πολύ νωρίς στην κοινωνία της Βασόρας. Η αντιπαλότητα μεταξύ Αράβων και μη Αράβων, οι φυλετικές διαμάχες και οι πολιτικές διαδηλώσεις ήταν οι κυριότεροι λόγοι που προκαλούσαν εσωτερικές διαφωνίες. Παλαιότερα ένα σημαντικό γεγονός, η «Μάχη της Καμήλας»⁶⁹, έκανε το κλίμα πιο τεταμένο και έθεσε ένα δίλημμα στους κατοίκους της Βασόρας, οι οποίοι μοιράζονταν ανάμεσα στην υπακοή στο νόμιμο χαλίφη και το σεβασμό τους προς την ‘Ā’īṣa (613/614-678), τη χήρα του Προφήτη. Μετά τη μάχη αυτή οι οπαδοί της ‘Ā’īṣa δημιούργησαν την παράταξη των οπαδών του ‘Uthmān (576-17 656), όσοι υποστήριζαν τον ‘Alī (600/601/607-661) συμφιλιώθηκαν με τους σίτες, ενώ όσοι παρέμειναν ουδέτεροι έθεσαν τις βάσεις για να δημιουργηθεί, μερικές γενιές αργότερα, το κίνημα των μουταζιλίων.

Οι οπαδοί του ‘Uthmān

Μετά τη δολοφονία του ‘Uthmān, ο ‘Alī κατέκτησε την εξουσία. Η ‘Ā’īṣa κατευθύνθηκε στη Βασόρα επικαλούμενη εκδίκηση για τον δολοφονημένο χαλίφη. Όσοι είχαν αποφασίσει να εκδικηθούν στο όνομα του χαλίφη αντιτάχθηκαν στον ‘Alī ενισχύοντας την παράταξη των οπαδών του ‘Uthmān μετά τη συμμαχία τους με τους «ησυχαστές» (= οπαδούς της αταραξίας) της Βασόρας. Η παράταξη αυτή εκπροσωπούσε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Βασόρας ενάντια στον ‘Alī. Ο ίδιος ο Jāhīz τοποθετήθηκε υπέρ αυτού το κινήματος συγγράφοντας μάλιστα δύο σημαντικά

⁶⁹. Ως «Μάχη της Καμήλας» έμεινε στην ιστορία η ενδοαραβική σύγκρουση στη Βασόρα, το 656 μ.Χ. Ονομάστηκε έτσι, γιατί κατά τη μάχη αυτή σκοτώθηκαν και οι 70 άντρες που κράτησαν διαδοχικά τα χαλινάρια της καμήλας, στην οποία επέβαινε η χήρα του Μωάμεθ, ‘Ā’īṣa.

έργα, το *Kitāb al-'Uthmāniyya*⁷⁰ και το *Kitāb masā'il al-'Uthmāniyya*. Σε ένα άλλο κείμενο, το *Risālat al-Nābita*⁷¹, ο Jāhiz περιγράφει δραματικά τη δολοφονία του χαλίφη, χωρίς, ωστόσο, να υποδεικνύει ποιοι ήταν υπεύθυνοι γι' αυτή την πράξη. Το μόνο που κάνει είναι να διατυπώνει φιλοσοφικές εικασίες για την ηθική ευθύνη των δολοφόνων και να απαριθμεί τα μέτρα που θα μπορούσαν να έχουν παρθεί προκειμένου να αποφευχθεί η αιματοχυσία. Η θέση του μοιάζει να είναι αρκετά ξεκάθαρη παρ' όλο που παρουσιάζει κάποιες αντιφάσεις. Γι' αυτόν, το πιο σημαντικό είναι να δικαιολογήσει την άνοδο του χαλιφάτου των Αββασιδών από το οποίο ωφελήθηκε. Όταν συνέγραψε ένα εγκώμιο για τους 'Uthmāniyya, δεν ανέφερε τον 'Uthmān, αλλά επευφημούσε τον Abū Bakr. Η στάση του αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί λαμβάνοντας υπόψη τις θεωρίες των μουταζιλιτών. Μόνο έτσι μπορεί τόσο ο Jāhiz όσο και οι πρώτοι μουταζιλίτες της Βασόρας να χαρακτηριστούν οπαδοί του κινήματος υπέρ του 'Uthmān.

Ο σϊισμός

Η Βασόρα δεν υπήρξε ποτέ στην πραγματικότητα υπέρμαχος πόλη του σϊισμού και η στάση της απέναντι στο κίνημα αυτό υπαγορεύτηκε από τις περιστάσεις, το πολιτικό ή υλικό συμφέρον, ποτέ, όμως, από την πιστή προσήλωση στον 'Alī.

Μετά τη δολοφονία του 'Uthmān, το κλίμα που επικρατούσε για τον 'Alī δεν ήταν διόλου θετικό, αντίθετα ο ίδιος είχε πολλές αντιπάθειες. Κατάφερε, όμως, ν' αποκτήσει κάποιους οπαδούς, οι οποίοι ήταν μόνο μια μικρή μειοψηφία που δεν είχε τη δύναμη να τον υποστηρίξει σθεναρά και να αποτελέσει απειλή για το καθεστώς των Ομμεϊάδων. Μετά τον θάνατό του, η

⁷⁰. Αναφέρεται στο *Hayawān*, I, σ. 6· Ibn Qutaiba, *Muhtalif*, σ. 71· Yāqūt, *Iršād*, VI, σ. 76· Mas'ūdī, *Prairies*, VI, σσ. 56-57· Kutubī, *Uyūn*, σ. 153b· Sandūbī, *Adab*, σ. 134, n° 92· O Sandūbī, *Rasā'il*, σσ. 1-12 εξέδωσε ένα μέρος του κειμένου το οποίο δανείστηκε από τον Ibn Abī Hadīd, *Šarh*, III, σσ. 253-282.

⁷¹. Εκδ. Van Vloten, σσ. 116-117· εκδ. Sandūbī, σ. 293· εκδ. Rifā'ī, σ. 73.

προπαγάνδα που διεξήγαγε ο αδερφός του Husain (626-680) δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Υπήρξαν πολλά κινήματα σιϊτών στη Βασόρα, αλλά μόνο αυτό του Ibrahīm κατάφερε να συγκεντρώσει τους περισσότερους οπαδούς και να έχει μια πρόσκαιρη επιτυχία. Μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού τον ακολούθησε χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ενέκριναν απόλυτα τον σιϊσμό.

Οι πιο σημαντικές σχέτες του σιϊσμού στη Βασόρα ήταν η σχέση των *Muḡīriyya*⁷², των *Mansūriyya*⁷³, των *Kāmiliyya*⁷⁴ και των *Kāysaniyya*⁷⁵, οι οποίες είχαν με τη σειρά τους περαιτέρω υποδιαίρεσεις. Κάποια αποσπάσματα του *Kitāb al-Hayawān* μαρτυρούν την ύπαρξη μελών αυτών των σεχτών στη Βασόρα και δίνουν σημαντικές πληροφορίες για πολλούς από αυτούς:

«*H Humaida, συγκαταλεγόταν μεταξύ των οπαδών της Lailā an-Nā'itiyya, η οποία ήταν επικεφαλής των εξτρεμιστών σιϊτών. Η al-Mailā' είναι η τροφός του Abū Mansūr, αρχηγού των Mansūriyya, του επονομαζόμενου al-Kisf*»⁷⁶.

Οι τρεις αυτές γυναίκες αναφέρονται και σε άλλο απόσπασμα του ίδιου βιβλίου, ενώ το όνομα της Lailā αναφέρεται και σε ένα κεφάλαιο του *Kitāb al-Bukhalā'*⁷⁷ μεταξύ των ονομάτων άλλων γυναικών που ανήκαν στις αγίες των σιϊτών.

Από όλες τις σχέτες των σιϊτών, τις οποίες γνώριζε και με τα μέλη των οποίων συναναστρεφόταν ο Jāhiz, αυτή που τράβηξε την προσοχή του ήταν η *zaidiyya*. Φαίνεται ότι το μετριοπαθές νομικό-θρησκευτικό δόγμα της και οι θεολογικές επιρροές της σχέτας στο κίνημα των μουταζιλιτών ήταν που

⁷². Βλ. Baḡdādī, *Farq*, σσ. 229-233· Šahrastānī, *Milal*, II, σσ. 13-14· *ĪJī Statio*, σσ. 344-345· Naubahtī, *Firaq*, σσ. 37, 52, 54, 55· Sacy, *Druzes*, XLVI.

⁷³. Βλ. Baḡdādī, *Farq*, σσ. 234-235· Šahrastānī, *Milal*, II, σσ. 15-16· *ĪJī Statio*, σσ. 345· Naubahtī, *Firaq*, σσ. 34-35· Sacy, *Druzes*, LIII.

⁷⁴. Βλ. Baḡdādī, *Farq*, σ. 39· Šahrastānī, *Milal*, II, σσ. 11-12· *ĪJī Statio*, σσ. 343-344· Safadī, *Umyān*, σ. 127 (περίληψη)· Sacy, *Druzes*, LI.

⁷⁵. Βλ. *EĪ*², IV, λ. *Kāysaniyya* του W. Madelung, σσ. 836-838.

⁷⁶. *Hayawān*, II, σ. 97, VI, σ. 130.

⁷⁷. *Bukhalā'*, έκδ. 1948, σσ. 31, 275.

προσήλκυσαν περισσότερο το ενδιαφέρον του. Εμπνευστής του δόγματος αυτού ήταν ο al-Qāsim ar-Rassī (θ. 860) στον οποίο ο Jāhiz αφιέρωσε αρκετές διατριβές⁷⁸ εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο τη συμπάθειά του.

β. Ο θρησκευτικός βίος

Όταν οι Άραβες κατέκτησαν την Περσία, τις περιοχές που ήταν υποταγμένες στους Σασσανίδες επικρατούσε ο ζωροαστρισμός. Διεξάγοντας μία ανεκτική πολιτική στο ζήτημα της θρησκείας τους επέτρεψαν να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Βέβαια, αρκετοί Πέρσες, εγκατέλειψαν την πίστη τους και ασπάστηκαν το Ισλάμ, αν και κρυφά συνέχισαν να λατρεύουν τους θεούς των πατέρων τους. Καθώς όλα τα έθιμα και τα τελετουργικά των Περσών διατηρήθηκαν, η έντονη πνευματική δραστηριότητα των πιστών του ζωροαστρισμού και η μετάφραση περσικών έργων συνέβαλαν στην επανεμφάνιση της παλιάς πίστης. Άλλη θρησκεία που συνέχισε να επιβιώνει στην Περσία ήταν ο μανιχαϊσμός. Το δόγμα των μανιχαίων στηριζόταν σε δύο πρωτόγονες αρχές, το καλό και το κακό, το φως και το σκότος⁷⁹. Ιδιαίτερα εμφανείς ήταν οι επιρροές από τους βουδιστές, με την ιδέα της μετεμψύχωσης, όπως επίσης από τους Έλληνες και τους Ινδούς, με την εσχατολογία που παραπέμπει στον παράδεισο και την κόλαση.

Η Βασόρα προσέλκυσε αρκετούς σοφούς άνδρες, οι οποίοι παρατηρούσαν με ανησυχία την ανικανότητα των μουσουλμάνων να κατανοήσουν το βαθύτερο νόημα της αποκάλυψης του Κορανίου. Αυτοί σχολίαζαν προφορικά το Κοράνι, γι' αυτό και η γνώση μεταδιδόταν από το

⁷⁸. Από αυτά διασώζονται μόνο το *Bayān madāhib aš-Šī'a* (11η Risāla [διατριβή], σσ. 178-185) και το *Dikr nā bain az-Zaidiyya wa-l-rāfida*. *Zaidiyyah* (αραβιστί: الزيدية az-zaydiyya, προέρχεται από τη λ. Zaydi). Είναι πρώιμη αίρεση του Ισλάμ που εμφανίστηκε τον 8ο αιώνα. Προερχόταν από το σιτικό Ισλάμ και πήρε τ' όνομά της από τον Zayd ibn 'Alī (695-740), εγγονό του Husayn ibn 'Alī (626-680).

⁷⁹. Βλ. σχετικά Christensen, *Sassanides*, σσ. 179-205 Puech, *Manichéisme*, Paris 1949. Steven Runciman, *The Medieval Manichee: a study of the Christian dualist heresy*. Cambridge University Press, 1947. Richard Foltz, *Religions of the Silk Road*, Palgrave Macmillan, 2^η έκδ., 2010.

δάσκαλο στο μαθητή μέχρι την εποχή των μεγάλων σχολιαστών (9^{ος}-14^{ος} αι.). Από τους πρώτους κατοίκους της Βασόρας που επιδόθηκαν σε μια εμπειριστατωμένη ερμηνεία του Κορανίου ήταν ο Abū l-'Āliya (θ. μετά το 708-709)⁸⁰ και ο al-Ḥassān al-Baṣrī (θ. 728)⁸¹. Βέβαια, υπήρχαν πάρα πολλά γενικά σχόλια, τα οποία οι βιβλιογράφοι αποδίδουν σε σχολιαστές που κατάγονταν από τη Βασόρα. Είναι πολύ πιθανό, οι μαθητές τους να συνέλεξαν τις προφορικές διδασκαλίες τους και να τις μετέδωσαν στους μεταγενέστερους.

Όμως, οι νέοι προσήλυτοι στο Ισλάμ ενδιαφέρονταν περισσότερο για τους νεωτερισμούς που συμβάδιζαν με τα συμφέροντα και τις προτιμήσεις τους παρά για την έρευνα και την κριτική των *hadīth*⁸². Η συλλογή αυτών ήταν αποτέλεσμα επίπονων προσπαθειών, που διεξήχθησαν σε ολόκληρο τον αραβικό κόσμο. Οι σύντροφοι του Προφήτη, που εγκαταστάθηκαν στη Βασόρα λίγο μετά την ίδρυσή της, αποτέλεσαν μάρτυρες για ένα σημαντικό αριθμό παραδόσεων. Τα *hadīth* αυτά, άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο αυθεντικά, μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά μέχρι που έφτασαν στους συλλέκτες των ύστερων αιώνων και στους δασκάλους των νομικών σχολών. Η διδασκαλία τους ήταν προφορική και περιελάμβανε περισσότερους από έναν τομείς της επιστήμης των *hadīth*. Λίγες ήταν οι περιπτώσεις κάποιων που είχαν επαρκείς γνώσεις ώστε να μπορούν να καταγράψουν όλο το φάσμα εκείνων. Όμως, οι κάτοικοι αυτοί της Βασόρας είχαν την ικανότητα να προβούν σε μελέτη των λογοτεχνικών έργων υπό το πρίσμα της φιλολογίας και της λεξικογραφίας, καταγράφοντας τη σπάνια ορολογία (*garīb al-hadīth*) που συναντούσαν στις προφητικές παραδόσεις. Η πλειονότητα των *hadīth* αυτών αποτελούσαν την τοπική κληρονομιά της Βασόρας.

Ο Jāhiz γνώριζε έναν μεγάλο αριθμό των *hadīth*, αλλά συμμετείχε μόνο στη μετάδοση μερικών απ' αυτά χωρίς να ασχοληθεί ενεργά με αυτή την επιστήμη. Οι βιογράφοι του, όμως, αναφέρουν πως ήταν αρκετοί οι μελετητές

⁸⁰. Halīfa, *Kaṣf*, I, σ. 230.

⁸¹. *Fihrist*, σ. 51· Halīfa, *Kaṣf*, I, σ. 230. Ali Mourad, *Al-Hasan Al-Baṣrī*.

⁸². Περί των *hadīth* βλ. *EF*², III, λ. *Hadīth* του J. Robson, σσ. 23-28.

που απευθύνονταν σ' αυτόν, προκειμένου να συλλέξουν στοιχεία που θα τους βοηθούσαν στην έρευνά τους⁸³.

Πολλοί ήταν εκείνοι που επιδίωξαν να διατηρήσουν τη θρησκευτική κληρονομιά, να εμπλουτίσουν την πίστη του Ισλάμ και να την τελειοποιήσουν προβαίνοντας στην εμβάθυνση του Κορανίου. Τα άτομα αυτά, που δεν ανήκαν αποκλειστικά στους επίσημους θρησκευτικούς κύκλους, κατάφεραν να κερδίσουν το σεβασμό των συγχρόνων τους χάρη στην αρετή και το πνεύμα τους. Έτσι άρχισε να διαδίδεται ευρύτερα ο σουφισμός και η λατρεία των αγίων. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της επικράτησης του Ισλάμ, ορισμένοι μουσουλμάνοι έκαναν τελετουργικά που ξεπερνούσαν τις απλές θρησκευτικές υποχρεώσεις. Κάποιοι επέλεξαν τον ασκητισμό περιπλανώμενοι σε μακρινά μέρη, άλλοι την αγαμία και ζούσαν σύμφωνα με αυστηρότατους κανόνες. Ο πρώτος ασκητής που αναφέρεται στα χρονικά της Βασόρας, ο 'Āmir ibn 'Abd Allāh ibn 'Abd al-Qais al-'Anbarī (θ. περ. 661–680)⁸⁴, απαρνήθηκε την περιουσία του και τις γυναίκες και αρκέστηκε σε μια λιτή ζωή που περιελάμβανε ελάχιστη τροφή και ολιγόωρο ύπνο.

Ο Jāhīz είχε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει από κοντά και με κάθε λεπτομέρεια την ανάπτυξη και εξέλιξη του ασκητισμού στη Βασόρα και η εντύπωση που αποκόμισε από τις τελεουργίες και τα άτομα που τις πραγματοποιούσαν ήταν εντυπωσιακή, όπως φαίνεται από τις περιγραφές που κάνει σχετικά με το θέμα αυτό στα βιβλία του.

Εκτός από τους ασκητές που διήγαγαν έναν παραδειγματικό βίο, υπήρχαν οι προλέγοντες τη μοίρα⁸⁵ και οι qussās, λαϊκοί κήρυκες του Ισλάμ

⁸³. Πρόκειται για τον μικρό του ανιψιό Yamūt ibn al-Muzarra' (Ibn 'Asākir, *Dimašq*, σ. 203· Sam'ānī, *Ansāb*, σ. 118a, 118b), τον Abū Sa'īd al-Hasan ibn 'Alī al-'Adawī (Ibn 'Asākir, *Dimašq*, σ. 203· Asqalānī, *Mīzān*, IV, σ. 355) και τον Abū Bakr 'Abd Allāh ibn Abī Dāwūd (Ibn 'Asākir, *Dimašq*, σ. 203· Sam'ānī, *Ansāb*, σ. 118a, 118b).

⁸⁴. Σχετικά με αυτόν βλ. *Bayān*, στο ευρετήριο· Mubarrad, *Kāmil*, σ. 67· Ibn Qutaiba, *Uyūn*, I, σ. 308, II, σ. 370, III, σ. 184· Tabarī, I, σσ. 2449, 2555, 2923, 2924, 2931· Ibn Athīr, II, σ. 428, III, σσ. 114, 117· Ibn Sa'd, *Tabaqāt*, VII¹, σσ. 73-80· Balādurī, *Ansāb*, V, σσ. 57-58· Abū Nu'aim, *Hilya*, II, σσ. 87-95, n° 163.

⁸⁵. Βλ. *Bukhalā'*, έκδ. Pellat, στο ευρετήριο· Massignon, *Essai*, σ. 45.

που προέβαιναν σε μια απλοϊκή εξήγηση του Κορανίου χωρίς να είναι ιερωμένοι. Παρ' όλο που ανάμεσά τους υπήρχαν λόγιοι, οι θρησκευτικοί άρχοντες και οι μυστικοί δεν τους αναγνώριζαν ως εκπροσώπους και κήρυκες του Ισλάμ και απλά τους θεωρούσαν ως παρερμηνευτές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ibn Ḥanbal (780-855)⁸⁶, «οι χειρότεροι ψεύτες μεταξύ των ανθρώπων είναι οι *qussās* και οι *ζητιάνοι*». Ωστόσο, η προσφορά τους δεν είναι αμελητέα, καθώς με την αφήγηση μύθων και δοξασιών προσέφεραν ερεθίσματα σε ανθρώπους σαν τον Jāhiz, ο οποίος εμπνεύστηκε από αυτούς και ανέλυσε θρησκευτικά ζητήματα στο έργο του *Risālat al-tarbi' wa-t-tadwīr*.

Στη Βασόρα υπήρχαν και γυναίκες, που είχαν εγκαταλείψει τα εγκόσμια και είχαν αφιερωθεί στο στοχασμό και την ευσεβή ζωή, εμπλούτισαν τη θρησκευτικότητα με την ευαισθησία τους. Τελούσαν τελετουργικές προσευχές στο τέμενος⁸⁷ και ασχολούνταν με τη μετάδοση των *hadīth*. Η Hafsa bint Anas⁸⁸, η Hind bint Ma'qil⁸⁹, η Suhaira bint Ja'far⁹⁰, η Umm Sabīb al-'Abdiyya⁹¹ και η 'Umara bint Qais al-'Adawīyya⁹² ήταν γυναίκες που απέκτησαν μεγάλη φήμη και το σεβασμό των μουσουλμάνων λόγω του τρόπου ζωής τους που αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση για κάθε ευσεβή.

Το κίνημα των *mu'tazila*

Το πολιτικο-θρησκευτικό αυτό κίνημα⁹³, το οποίο στόχευε στην εναρμόνιση της λογικής με την πίστη, δημιουργήθηκε στη Βασόρα κατά το

⁸⁶. Makkī, *Qūt*, II, σ. 25· Ibn al-HāJJ, *Madhal*, II, σ. 146· O Ibn al-Ġauzī, *Talbīs*, σ. 131, τους καταδικάζει επειδή είναι γενικά αδαείς «που αρέσουν στις γυναίκες και στον λαό». Βλ. Christopher Melchert, *Ahmad ibn Hanbal (Makers of the Muslim World)*, Oneworld Publications, 2006.

⁸⁷. Ibn Qutaiba, *Uyūn*, I, σ. 167.

⁸⁸. Ibn Sa'd, *Tabaqāt*, VIII, σ. 352.

⁸⁹. Ο.π., σ. 353.

⁹⁰. Ο.π., σ. 354.

⁹¹. Ο.π., σ. 357.

⁹². Ο.π., σσ. 359-360.

⁹³. Περί του μουταζιλισμού βλ. *EF*², VII, λ. *Mu'tazila* του D. Gimaret, σσ. 783-793. σσ. 44-65 κ.α. Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*. Επίσης, το βιβλίο της Sophia Vasalou,

πρώτο ήμισυ του 2^{ου}/8ου αιώνα από τον Wāsil b. ‘Atā’ (θ. 748) και έμελλε να γίνει μία από τις σημαντικότερες θεολογικές σχολές του Ισλάμ. Μετά το θάνατο του Wāsil b. ‘Atā’, ηγέτης του κινήματος έγινε ο ‘Amr b. ‘Ubayd (θ. 761).

Με τον όρο *mu‘tazila* (المعتزلة) εννοούσαν –κυρίως οι αντίπαλοί τους ισλαμιστές θεολόγοι- αυτούς που είχαν διαχωρίσει τη θέση τους (διαφοροποιημένοι), που απείχαν (απομακρυσμένοι). Όμως η σημασία του παραμένει ακόμα αινιγματική. Σύμφωνα με την παράδοση -η οποία ορισμένες φορές γίνεται αποδεκτή κι από τους ίδιους τους μουταζιλίτες- η ονομασία αυτή δόθηκε στον Wāsil b. ‘Atā’ ή στον υπαρχηγό του, τον ‘Amr b. ‘Ubayd (θ. 761), επειδή ο μεν ή ο δε «διαχώρισε τη θέση του» από τον al-Hassān al-Baṣrī (642-728), όταν προέκυψε ζήτημα σχετικά με τον καθορισμό της ποινής που επρόκειτο να εφαρμοστεί σε κάποιους μουσουλμάνους που ήσαν ένοχοι μιας σοβαρής παράβασης.

Ο Carlo Alfonso Nallino πρότεινε την ακόλουθη εξήγηση, η οποία θεωρείται η πιο αξιόπιστη: ο όρος *i‘tizāl* υποδεικνύει μια στάση ουδετερότητας σε περίπτωση διχογνωμίας. Ο Nallino στηρίζεται στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια ενός εμφυλίου πολέμου, κάποιοι σύντροφοι του Προφήτη (‘Abd Allāh b. ‘Umār, Sa’d b. Abi Wakkās κ.ά.) επέλεξαν να μη συμμαχήσουν ούτε με τον ‘Alī ούτε με τους αντιπάλους του και γι’ αυτό το λόγο ονομάστηκαν *mu‘tazila*. Το συμπέρασμά του ότι ο θεολογικός μουταζιλισμός του Wāsil b. ‘Atā’ και των διαδόχων του ήταν η φυσική συνέχεια του πρώτου αυτού πολιτικού μουταζιλισμού.

Λίγο πριν από την άνοδο των Αββασσιδών στην εξουσία, οι μουταζιλίτες είχαν εδραιωθεί όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά σε πάρα πολλές περιοχές του ισλαμικού κόσμου, κυρίως στην Περσία. Η επιρροή του

Moral Agents and their Deserts: The Character of Mu‘tazilite Ethics (Princeton: Princeton University Press, 2008). Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 168-170.

μουταζιλισμού εξαπλώθηκε μέχρι τον πρώτο αιώνα της βασιλείας των Αββασιδών.

Η περίοδος που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «κλασική» για το κίνημα του μουταζιλισμού, λόγω της αποκρυστάλλωσης και συστηματοποίησης του δόγματος, θεωρείται αυτή που ήταν χαλίφης ο al-Ma'mūn (813-833). Μετά τον 10ο αιώνα άρχισε να παρακμάζει.

Ήδη από πολύ νωρίς, οι μουταζιλίτες αποτέλεσαν δύο ξεχωριστές σχολές: τη σχολή της Βασόρας και τη σχολή της Βαγδάτης. Κατά την πρώτη περίοδο, από τη σχολή της Βασόρας ξεχώρισαν σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Dirār b. 'Amr (θαν. περίπου 915), ο Abū al-'Āssamm (θαν. 816;), ο Abū 'l-Hudayl (752-842) και ο Jāhiz. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η ποικιλομορφία των ατόμων και των δογμάτων. Επρόκειτο περισσότερο για μία συγκέντρωση εξεχουσών προσωπικοτήτων, οι οποίες ξεχώριζαν για τις ιδέες και τις πεποιθήσεις τους, παρά για μία οργάνωση που είχε συνοχή και ομοιογένεια. Κατά τη δεύτερη περίοδο ιδρύονται οργανωμένες σχολές με σκοπό να στηρίζουν το δόγμα που βασίζεται στη λογική. Εξέχουσες προσωπικότητες που επηρέασαν καταλυτικά την πορεία του κινήματος ήταν ο Abū 'Alī al-Jubar'i (θ. 933) και ο γιος του Abū Hāšim (θ. 933).

Η άφιξη των Σελτζούκων έθεσε τέλος στη «χρυσή εποχή» του μουταζιλισμού. Το κίνημα, όμως, δεν εξαφανίστηκε, ούτε στη Βασόρα ούτε στη Βαγδάτη, αντίθετα συνέχισε να διαδίδεται μιας και διέθετε ισχυρό υπόβαθρο. Οι θέσεις του μουταζιλισμού βέβαια δεν συνέχισαν να αποτελούν αποκλειστικότητα των σχολών του κινήματος καθώς καινούργια κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους, τόσο εντός του ισλαμικού κόσμου όσο και στο εξωτερικό. Τα κινήματα αυτά υιοθέτησαν τις αρχές του, τις επεξεργάστηκαν και τις διαίωνισαν σε τέτοιο βαθμό που μοιάζουν επίκαιρες μέχρι σήμερα. Η

σκέψη των μουταζιλιτών άσκησε επίσης μεγάλη επιρροή στη θεολογική σκέψη των Εβραίων που ζούσαν σε μουσουλμανικές χώρες⁹⁴.

Ύστερα από αιώνες καταστολής ή συστηματικής διαστρέβλωσης στο σουννιτικό Ισλάμ, ο μουταζιλιζμός «ανακαλύφθηκε εκ νέου» στις αρχές του 20ου αιώνα, και από τότε παρατηρείται μία σημαντική τάση αναπροσαρμογής του, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο⁹⁵.

Ο Abū 'l-Hudhayl (752-842) παρουσίασε τις βασικές θέσεις του μουταζιλιζμού υπό τη μορφή «πέντε αρχών» (*al-usūl al-khamsa*), οι οποίες είναι οι ακόλουθες:

1. η μοναδικότητα του Θεού (*al-tawhīd*)
2. η δικαιοσύνη του Θεού (*al-'adl*)
3. η υπόσχεση και η απειλή (*al-wa'd wa 'l-waid*)
4. η θεωρία της «ενδιάμεσης κατάστασης» (*al-manzila bayna 'l-manzilatayn*) η οποία θεσπίστηκε από τον Wasil b. 'Ata'.
5. η δέσμευση του πιστού (σύμφωνα με το Κοράνι III, 104 και 110 ; vii, 157; ix, 71, κτλ.) να «διατάζει το καλό και να απαγορεύει το κακό» (*al-amr bi 'l-ma 'ruf wa 'l-nahī 'an al- munkar*), με άλλα λόγια να επεμβαίνει στα κοινά για να επιβάλλει το νόμο και να αντιμάχεται την ασέβεια.

Όπως όλοι οι θεολόγοι, έτσι και οι μουταζιλίτες περιγράφουν τον Θεό μέσω των «ιδιοτήτων» του (*sifāt*). Ακολουθώντας το παράδειγμα των γραμματικών, αναφέρονται αποκλειστικά στα επίθετα που τον χαρακτηρίζουν, όπως «ισχυρός» (*kadīr*), «σοφός» (*'ālim*), «δημιουργός» (*khālik*), «τροφός» (*rāzik*) κτλ. Η λέξη *sifa* δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα συνώνυμο των λέξεων *wasf* ή *ism* (=όνομα). Η πλειονότητα των μουταζιλιτών που ακολούθησαν είχαν ως βασικό τους μέλημα να διατηρήσουν την αρχή της

⁹⁴ G. Vajda, *Introduction à la pensée juive du moyen âge*, Paris 1947, σσ. 23–37, 45–65. H.A. Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Harvard University Press, 1979.

⁹⁵ Βλ το πρόσφατο έργο του Thomas Hildebrandt: *Neo-Mu'tazilismus? Intention und Kontext im modernen arabischen Umgang mit dem rationalistischen Erbe des Islam* (Islamic Philosophy, Theology and Science, vol. LXXI), Brill, Leiden-Boston, 2007.

μοναδικότητας του Θεού, δηλώνοντας ότι ο Θεός είναι «σοφός, ισχυρός, ζει από μόνος του (*bi-nafsihī*), και όχι από μία γνώση, μια δύναμη ή μια ζωή»⁹⁶.

Οι μουταζιλίτες επιβεβαιώνουν τη θεωρία της δημιουργίας του Κορανίου. Για τους περισσότερους, το Κοράνι αποτελεί ένα τυχαίο συμβάν (*'arad*), καθώς κάθε λέξη αποτελείται από «γράμματα στη σειρά και ήχους που προφέρονται ξεχωριστά» (*hurūf manzūma wa aswāt mukattā'a*).

Γι' αυτούς, ο Θεός δεν ενσαρκώνεται, οπότε δεν έχει και τις ιδιότητες ενός σώματος. Από αυτή την αρχή προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα: όλες οι ανθρωπομορφικές απεικονίσεις πρέπει να απορρίπτονται και κάθε κορανική έκφραση που σχετίζεται με τον ανθρωπομορφισμό του Θεού –τα «χέρια» του Θεού, τα «μάτια» Του, το «πρόσωπό» Του- θα πρέπει να ερμηνεύονται μόνο με αλληγορικό τρόπο. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, ο Θεός δεν μπορεί να έχει κανένα ανθρώπινο χαρακτηριστικό, όπως σχήμα, χρώμα ή ύψος, και δεν μπορεί να κινείται ή να μένει ακίνητος⁹⁷. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμία ομοιότητα μεταξύ Αυτού και των πλασμάτων που δημιούργησε.

Μια από τις βασικότερες αρχές του μουταζιλισμού (δεν πρόκειται για δόγμα) είναι η αρχή της αναγκαίας δικαιοσύνης που πηγάζει από το Θεό. Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή, ο Θεός υπόκειται στους ίδιους κανόνες και νόμους που επιβάλλει στον άνθρωπο, γι' αυτό ό,τι είναι άδικο για τον άνθρωπο είναι και για τον Θεό. Γι' αυτό το λόγο, κατά τους μουταζιλίτες, η δικαιοσύνη που πηγάζει από το Θεό δεν δημιουργήθηκε απλά από Αυτόν, αλλά αποτελεί μια μόνιμη δέσμευση ακόμα και γι' Αυτόν. Ο Θεός είναι υποχρεωμένος να δρα στο όνομα της δικαιοσύνης, διαφορετικά θα είναι άδικος. Η αναγκαία δικαιοσύνη Του αποκλείει οποιαδήποτε έννοια προγεγραμμένου καθώς θα ήταν άδικο εκ μέρους του Θεού, σύμφωνα με τις αρχές των μουταζιλιτών, να αποφασίζει εκ των προτέρων για το πεπρωμένο του κάθε ανθρώπου. Επιθυμία Του είναι να

⁹⁶. *Makalāt*, 164, II, σσ. 13-14.

⁹⁷. Βλ. *Makalāt*, σσ. 155-156.

αποφασίζουν οι άνθρωποι για το μέλλον τους, να επιλέγουν την πίστη ή την απιστία, την υπακοή ή την ανυπακοή.

Ο Θεός οφείλει όχι μόνο να δίνει στους ανθρώπους την ελευθερία της επιλογής μεταξύ πίστης και δυσπιστίας, αλλά και να τους παρέχει τα ίδια μέσα και την ίδια αρωγή. Οι άνθρωποι αποφασίζουν για το μέλλον τους.

Οι μουταζιλίτες, με βάση τις αρχές τους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «ορθολογιστές». Αυτό δεν σημαίνει ότι είχαν ξεκάθαρα ορθολογιστικές θεωρίες με την έννοια ότι διατύπωσαν ένα σύστημα αποκλειστικά βασιζόμενο στον ορθό λόγο, ανεξάρτητα από κάθε είδους αποκάλυψη. Αν και δεν διατύπωσαν ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό σύστημα βασιζόμενοι στον ορθό λόγο, θεωρούσαν ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει τη Γνώση χάρη στην ευφυΐα του, χωρίς τη συνδρομή καμιάς αποκάλυψης. Από αυστηρώς θεολογική σκοπιά, θεωρούσαν ότι ο άνθρωπος μπορεί να κατανοήσει την ουσία του Θεού μόνο μέσω του ορθού λόγου. Η λογική είναι αυτή που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την ύπαρξη Του ως δημιουργού (εφόσον ο κόσμος μας έχει μια αρχή, και το γεγονός ότι έχει μια αρχή προϋποθέτει ότι κάποιος τον δημιούργησε), μας βοηθά να μάθουμε και τη φύση του. Επίσης θεωρούσαν ότι με τον ορθό λόγο μπορεί ο άνθρωπος να κατανοήσει και την ουσία του Θεού. Ο ορθός λόγος επιτρέπει την κατανόηση της φύσης του και της ύπαρξής του ως δημιουργού του κόσμου.

Ένα άλλο στοιχείο που μπορεί να θεωρηθεί καθαρά «ορθολογιστικό» είναι η διαμόρφωση ενός ουσιώδους συστήματος για την εξήγηση του κόσμου και της ανθρωπότητας. Οι αρχές του συστήματος αυτού δεν βασίζονται τόσο στο δόγμα του Κορανίου όσο στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και στις θεωρήσεις των μουταζιλιτών. Σύμφωνα με βασικές αντιλήψεις τους το σώμα είναι μία συσσώρευση ατόμων, υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στην ουσία και το τυχαίο, και όλα τα φυσικά φαινόμενα μπορούν να εξηγηθούν με την ανάλυση των ατόμων, τα οποία αποτελούν το σώμα.

Ο τομέας, όμως, όπου κυριαρχεί ο ορθολογισμός των μουταζιλιτών είναι εκείνος της ηθικής⁹⁸, που θεωρεί τον άνθρωπο ικανό να γνωρίζει στηριζόμενος στη λογική του αυτό που είναι ηθικά καλό ή κακό. Ο άνθρωπος αναγνωρίζει αυθόρμητα ότι το κακό συναρτάται με την αδικία, εξαπάτηση, αγνωμοσύνη. Ακόμα και οι επιταγές του νόμου βασίζονται στον ορθό λόγο, καθώς η λογική μας είναι ικανή να αναγνωρίζει αν μια πράξη είναι κακή ή υποχρεωτική και αν η πραγματοποίηση ή η αποφυγή της μπορεί να επιφέρει τα βασανιστήρια της κολάσεως για μια αιωνιότητα.

Το 827ο χαλίφης al-Ma'mūn καθιέρωσε τον μουταζιλισμό ως επίσημο δόγμα. Ο Jāhiz δεν υπήρξε απλά οπαδός του κινήματος, αλλά ένθερμος υποστηρικτής του σε τέτοιο βαθμό που το κίνημα του μουταζιλισμού στη Βασόρα ονομάστηκε προς τιμήν του *jāhiziyga*, ενώ ο ίδιος ο συγγραφέας παρουσίασε στο έργο του *Kitāb fadhilāt al-mu'tazila* τις αρετές όλων όσοι προσπάθησαν να καθιερώσουν τον ορθολογισμό στη μουσουλμανική σκέψη⁹⁹. Ο ορθολογισμός τον σημάδεψε βαθιά, αλλά αργότερα υπέστη τις συνέπειες, καθώς οι αντίπαλοί του τον επικαλέστηκαν προκειμένου να τον συκοφαντήσουν στις αρχές του νέου καθεστώτος της Βαγδάτης. Το 847, ο χαλίφης al-Mutawakkil (822-861) καταδίκασε το μουταζιλισμό και επανέφερε τον σουννιτισμό. Ο μουταζιλισμός, όμως, εξακολούθησε να υπάρχει στη μουσουλμανική σκέψη, αυτή τη φορά έμμεσα μέσω των δύο βασικών δογμάτων του Ισλάμ, καθώς, απ' τη μια, οι θεωρητικές αρχές του βασίζονταν στη θεολογία των σουνιτών και, από την άλλη, η θεολογία των σιϊτών είχε επηρεαστεί κατά ένα μεγάλο μέρος από το δόγμα του.

⁹⁸ Για την ηθική στο έργο του al- Jāhiz βλ. Jeries, *Le système éthique d'al-Jahiz*. Για την ηθική στον μουταζιλισμό βλ. Vasalou, *Moral Agents and their Deserts: The Character of Mu'tazilite Ethics*.

⁹⁹ Βλ. A. N. Nader, *Le systeme philosophique*, όπου και επισήμανση των αποκλίσεων του Jāhiz από τον μουταζιλισμό. Ειδικότερα βλ. van Ess, "Al- Jāhiz and Early Mu'tazilī Theology", *Al- Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, σσ. 3- 15.

4) Η πολιτιστική και πνευματική δημιουργία

Κατά τους πρώτους αιώνες του Ισλάμ, οι Άραβες, για ν' ανταποκριθούν στις πολιτικές και θρησκευτικές ανάγκες, άρχισαν να καταγράφουν τις ιστορικές παραδόσεις που μέχρι τότε μεταδίδονταν προφορικά, ενώ η θεματολογία των ποιητικών έργων ήταν εμπνευσμένη από την πολιτική και θρησκευτική ζωή.

Στον τομέα της διανόησης¹⁰⁰, η Βασόρα ήταν η πατρίδα του ορθολογισμού, εκεί όπου γεννήθηκε ο μουταζιλισμός και η σχολή των γραμματικών και των λεξικογράφων. Η πνευματική δημιουργία υπαγορευόταν από μία επιτακτική ανάγκη να καθοριστούν τόσο οι γραμματικοί κανόνες όσο και η σημασία των λέξεων. Αιώνες αργότερα ο Ibn Haldūn (1332-1406) εκφράζει ξεκάθαρα την άποψη ότι «αν η γλώσσα στην οποία αποκαλύφθηκαν τα βιβλία (του ισλάμ) έφτανε σε σημείο να χαθεί, άραγε δεν θα χάνονταν και οι ίδιοι, αλλά και η εξυπνάδα τους;»¹⁰¹.

Είναι προφανές ότι στη Βασόρα υπήρχε μεγάλη γλωσσική ποικιλία, καθώς οι διαφορετικές φυλές που κατοικούσαν εκεί είχαν διατηρήσει τη δική τους γλώσσα. Ωστόσο, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, λόγω των στρατιωτικών αποστολών, κατά τη διάρκεια των οποίων οι στρατιώτες κατασκήνωναν στα ίδια στρατόπεδα, αλλά και λόγω της επικράτησης της διαλέκτου των Χιτζαζιτών και των Ταμιμιτών, οι Άραβες απέκτησαν μία κοινή γλώσσα. Το λεξιλόγιο και η φωνητική, η μορφολογία και η σύνταξη αυτής της γλώσσας συχνά αλλοιώνονταν¹⁰², όταν μιλούσαν από τους μη Άραβες. Σε μια πολυ-πολιτισμική πόλη σαν τη Βασόρα ακούγονταν διάφοροι διάλεκτοι: οι

¹⁰⁰ Zaki, *La Vie littéraire à Basra*.

¹⁰¹ Ibn Haldūn, *Muqaddima*, μετάφρ. Slane, III, σ. 337.

¹⁰² Την εποχή του Jāhiz, είχαν δημιουργηθεί διάφοροι διάλεκτοι λόγω των διαφόρων φωνητικών διαφορών, κυρίως στο περιβάλλον των μη Αράβων. Κάποιοι είχαν το χάρισμα να μιμούνται τις φωνές των ζώων αλλά και να δίνουν διαφορετική χροιά στη φωνή τους μιμούμενοι την προφορά «της Υεμένης, του Hurāsān, της al-Ahwāz, των Zang, των Sind, των Αβησσυνών». Ο Jāhiz, προκειμένου να τους χαρακτηρίσει, χρησιμοποιεί τη λ. *hākiya* (μίμος) στο έργο του *Bayān*, II, σ. 72. Βλ. και Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 120-123, 166.

σκλάβοι διατηρούσαν το μητρικό τους ιδίωμα, οι αμόρφωτοι αλλοίωναν την αραβική, ενώ η επιρροή των περσικών ήταν διάχυτη και διαρκής. Οι μουσουλμάνοι, λοιπόν, δεν μπορούσαν να διατηρήσουν την καθαρότητα της γλώσσας των βεδουίνων αφού συναναστρέφονταν με διαφορετικές και αλλόγλωσσες εθνότητες. Γι' αυτό, οι Άραβες άρχισαν να συλλέγουν τη γλωσσική κληρονομιά των προγόνων τους, με σκοπό να σώσουν από τη λησμονιά το λεξιλόγιο του Κορανίου και να υποστηρίξουν, βασιζόμενοι στον γλωσσικό πλούτο, τη θεϊκή του προέλευση.

α. *Adab*

Ο Jāhiz υπήρξε μία από τις σημαντικές προσωπικότητες που συνέβαλαν αποφασιστικά στην άνθιση της επονομαζόμενης *al-adab al-‘arabīya*¹⁰³.

Αρχικά, η λέξη *adab* υπονοούσε μια συνήθεια, μια συμπεριφορά που ήταν αντάξια του πιστού στη σούννα. Με τον καιρό, όμως, η έννοια της λέξης εξελίχθηκε, και σήμαινε τη μεγαλοψυχία, τους καλούς τρόπους και τη μόρφωση, χαρακτηριστικά των κατοίκων των πόλεων που τους έκαναν να ξεχωρίζουν από τους άξεστους βεδουίνους. Στα μεγάλα αραβικά λεξικά, ωστόσο, δεν υπάρχει ένας πλήρης και επαρκής ορισμός αυτής της λέξης¹⁰⁴, καθώς οι περισσότεροι γλωσσολόγοι αρκούνται στο να την εξηγούν ως εξής: «*adab είναι η ευγένεια (zarf) και ο ευγενικός τρόπος του να λαμβάνεις [μια δωρεά κτλ]*»¹⁰⁵. Αναμφίβολα, με τη λέξη *adab*, οι παλιοί εννοούσαν τη σούννα, δηλαδή τα προγονικά έθιμα που οι απόγονοι υιοθέτησαν ως κανόνες. Έτσι, οι Άραβες έδωσαν στη λέξη *adab* τη σημασία των καλών τρόπων, της

¹⁰³. Για τη θέση του Jāhiz στην αραβική φιλολογική παράδοση βλ. Baalbaki, “The Place of al- Jāhiz in the Arabic Philological Tradition”. Για το *adab* βλ. και Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 163-167.

¹⁰⁴. Nallino, *La littérature arabe*, σ. 7.

¹⁰⁵. Σύμφωνα με τον Nallino (*La littérature arabe*, σ. 8), στο *Kitāb al-ta‘rīfāt* του al-Sayyid al-Sarīf ‘Alī ibn Muhammad al-Jurjānī, εκδ. Flügel, Leipzig 1845, σ. 14, ως *adab* ορίζεται «η γνώση που αποτρέπει από κάθε σφάλμα». Βλ. επίσης Lapidus, “Knowledge, Virtue, and Action. The Classical Muslim Conception of *Adab*”. Heath, “Al- Jāhiz, *Adab*, and the Art of the Essay”, όπου και η σχετική με τον όρο βιβλιογραφία (βλ. ιδίως σ. 135).

διδασκαλίας της ηθικής και της γνώσης της ευγενικής συμπεριφοράς¹⁰⁶. Αυτή ήταν η αποκλειστική σημασία της κατά την προϊσλαμική εποχή και τον πρώτο αιώνα της εγίρας.

Στον μυστικισμό, με τον όρο *adab* όριζαν τους κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι έπρεπε να διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των μαθητών-οπαδών, αλλά και μεταξύ του δάσκαλου και των μαθητών¹⁰⁷. Ήταν αναγκαίο για όλους όσοι ασχολούνταν με τις θρησκευτικές και νομικές επιστήμες να γνωρίζουν τα μυστικά της αραβικής γλώσσας, ώστε να μπορούν να εξηγούν το Κορανίο και να κατανοούν τις σπάνιες λέξεις που συναντούσαν στις παραδόσεις (*hadīth*).

Στα τέλη του 8ου και στις αρχές 9ου αιώνα η λέξη άρχισε να αποκτά περαιτέρω σημασίες τόσο γενικές όσο και πιο ιδιαίτερες. Έγινε συνώνυμη όλων εκείνων των γνώσεων που καθιστούσαν τον άνθρωπο ευγενή και «αστό»: ποίηση, τέχνη, ευγλωττία, γραφή και καλλιγραφία, ιστορικές και φυλετικές παραδόσεις των αρχαίων Αράβων και επιστήμες (ρητορική, γραμματική, λεξικογραφία και μετρική). Η έννοιά της, λοιπόν, δεν περιοριζόταν στον ηθικό τομέα, διευρύνθηκε και αφορούσε πλέον όχι μόνο τον ευγενικό τρόπο συμπεριφοράς, αλλά και την ενασχόληση με μια τέχνη ή μία επιστήμη. Όσοι είχαν μία κλίση στις απολαύσεις του πνεύματος διηγούνταν ιστορίες, παροιμίες, ανέκδοτα και αστεϊσμούς, παραδόσεις και παραμύθια, και διάνθιζαν τις συνομιλίες τους με στίχους που το περιεχόμενό τους σχετίζονταν με τη συζήτηση. Έτσι, η λέξη *adab* έγινε συνώνυμη με την ποίηση, τα σπάνια αφηγήματα, τα παράξενα ανέκδοτα που στόχευαν στην αναζωογόνηση του πνεύματος και τις απολαύσεις της ψυχής. Σιγά-σιγά, κάθε λογοτεχνική σύνθεση που ξεχώριζε, καθώς και τα βιβλία που περιείχαν λογοτεχνικά έργα σε στίχους ή σε πρόζα, χαρακτηρίζονταν με τον όρο *adab*.

Λόγω της επαφής με ξένους πολιτισμούς, ο όρος άρχισε σταδιακά να αποκτά τη σημασία της γνώσης της λογοτεχνίας των μη Αράβων, η οποία

¹⁰⁶. *Rasā'il al-bulaghā'*, σσ. 2, 3, 4, 7, 12, 15.

¹⁰⁷ Για τις περί εκπαίδευσης αντιλήψεις του *Jāhiz* βλ. Günther, "Al- Jāhiz and the Poetics of Teaching", σσ. 17-26.

υιοθετήθηκε από τον μουσουλμανικό πολιτισμό κατά την περίοδο των Αββασιδών¹⁰⁸. Με αυτή την ευρύτερη έννοια, με τη λέξη *adab* εκφράζεται η συλλογική κουλτούρα των Αράβων. Στη σύγχρονη εποχή, στο δυτικό κόσμο κυρίως, ο όρος *adab* αποτελεί αντικείμενο μελέτης προκειμένου να διασαφηνιστεί η σημασία του, καθώς έχει γίνει πλέον συνώνυμο της λογοτεχνίας. Υπό αυτή την έννοια, *adab* σημαίνει λογοτεχνική παραγωγή που στηρίζεται σε ένα πρότυπο, μία νόρμα, μία τεχνική ακόμα κι αν οι Άραβες αποδίδουν μια ευρύτερη σημασία στη λέξη αυτή¹⁰⁹.

β. Οι γλωσσικές επιστήμες

Οι Άραβες λόγιοι παραδέχονταν ότι το λεξιλόγιο του Κορανίου και των *hadīth* είχε μεν θεϊκή προέλευση, προερχόταν όμως από τη διάλεκτο της Μέκκας και πιο συγκεκριμένα από εκείνη των Κορειϊσιτών. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε τους λεξικογράφους να διεξάγουν μελέτες με σκοπό να συγκεντρώσουν τα λεξιλογικά στοιχεία και να συγγράψουν λεξικά. Αυτό το κατόρθωσαν κατά τον 10ο αιώνα ταξινομώντας με λογική σειρά τα αποτελέσματα των ερευνών τους. Η αναζήτηση των λεξιλογικών στοιχείων γρήγορα εξελίχθηκε σε αναζήτηση αρχαίων ποιημάτων και παροιμιών που, σύμφωνα με τους ειδικούς, ήταν μνημεία της γλώσσας στην πιο καθαρή της μορφή.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ήταν η σημασία που αποδιδόταν στη γραμματική. Άλλωστε, κάθε μορφωμένος κάτοικος της Βασόρας γνώριζε γραμματική. Με την επιστήμη αυτή πιθανόν πρώτος ασχολήθηκε ο ‘Abd Allāh

¹⁰⁸ Ιδίως στην περίοδο (786-809) του χαλίφη Hārūn al-Rashīd (763 ή 766-809). Βλ. Σαββίδης, *Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα*, σσ. 221 κ.εξ. Κάποιες πτυχές των αραβοβυζαντινών πολιτιστικών σχέσεων εξετάζει ο καθηγ. Αλέξιος Σαββίδης, *ό.π.*, σσ. 231-237.

¹⁰⁹ Βλ. Nallino, *La littérature arabe*, σσ. 7-26. Allen, R., *Arabic literature*, σσ. 4-5. Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 163-167.

ibn Abī Ishāq (θαν. 735-6)¹¹⁰, η παράδοση, ωστόσο, αποδίδει τη δημιουργία της γραμματικής στον Abū l-Aswad ad-Du'alī (603-688/689) υπό την αιγίδα του 'Alī ibn Abī Tālib (600/601/607-661). Από τότε, οι λόγιοι, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της, αφιέρωναν ένα μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς τους αναλύοντας το σύστημα με το οποίο λειτουργούσε η γραμματική της αραβικής γλώσσας.

Από την άλλη, στηριζόμενοι στην αρχή ότι ο Αδάμ μιλούσε την αραβική γλώσσα, οι λεξικογράφοι ένιωσαν την ανάγκη να συλλέξουν την γλωσσική τους κληρονομιά. Στα μάτια των επιστημόνων, οι βεδουίνοι ήταν οι μάρτυρες του παρελθόντος έχοντας διατηρήσει την καθαρότητα της αραβικής γλώσσας. Το πρώτο λεξικό της αραβικής γλώσσας, το *Kitāb al-'ain* του Khalīl Ibn Ahmad al-Farāhīdī (718-791), το οποίο αποτελεί προϊόν της ορθολογιστικής μεθόδου, συντάχθηκε κατά τον 8^ο αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Khalīl ανακάλυψε τους νόμους της μετρικής καθώς υιοθέτησε μία λογική ταξινόμηση - σύμφωνα με την άρθρωση του κάθε φωνήματος- κατά τη συγγραφή του λεξικού. Οι τρεις βασικοί δάσκαλοι του Jāhiz, ο Abū Zaid al-Ansārī (θαν. 830/831)¹¹¹, ο al-Asma'ī (θαν. 828)¹¹² και ο Abū 'Ubaida (θαν. περίπου 824-825)¹¹³ εμπλούτισαν σε μεγάλο βαθμό τη λεξικογραφία. Σύμφωνα με όσα προκύπτουν από τις αναφορές στα έργα του Jāhiz, οι δάσκαλοι αυτοί

¹¹⁰. Η παράδοση αποδίδει τη δημιουργία της γραμματικής στον Abū l-Aswad as-Du'alī με την καθοδήγηση του 'Alī ibn Tālib. Η μόνη μαρτυρία υπέρ αυτής της παράδοσης αναφέρεται από τον Ibn Nadīm, *Fihrist*, σσ. 60-61. Πρόκειται πιθανότατα για ένα εύρημα των σιτών, ο μύθος όμως επικράτησε σε σημείο που όλοι όσοι ασχολούνται με τη γραμματική από ιστορικής πλευράς τον επικαλούνται, χωρίς βέβαια να είναι απολύτως πεπεισμένοι για την αξιοπιστία του. Ο I. Mustafa, στηριζόμενος σε μία μελέτη του *Βιβλίου του Sībawaih*, αποδεικνύει ότι ο πιο παλιός γραμματικός είναι ο 'Abd Allāh ibn Abī Ishāq (XXIe Congrès Orient., σσ. 278-279). Ομοίως, ο Pellat κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα, *Le milieu basrien*, σ. 130.

¹¹¹. Βλ. *EF*², I, λ. *Ansārī* του S. de Beaucueil, σσ. 515-516· *GAL*, I, σ. 104 και συμπλ.: Zubaidī, *Tabaqāt*, σ. 141· *Anbārī, Alibbā'*, σσ. 173-179· *Sīrāfī, Nahwiyyīn*, σσ. 52-57.

¹¹². Βλ. *EF*², I, λ. *Asma'ī* του B. Lewin, σσ. 717-719· *GAL*, I, σ. 104 και συμπλ.: Zubaidī, *Tabaqāt*, σ. 141· *Anbārī, Alibbā'*, σσ. 151-172· *Sīrāfī, Nahwiyyīn*, σσ. 58-67.

¹¹³. Βλ. *EF*², I, λ. *Abū 'Ubaida* του H. A. R. Gibb, σ. 158· *Muh. St.* I, σσ. 194-206.

συνέβαλαν με το πρωτότυπο έργο τους στην πρόοδο της γραμματικής, της λεξικογραφίας και στην καταγραφή των ιστορικών παραδόσεων.

Παράλληλα, οι Άραβες έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην ποίηση των προγόνων που αποτελούσε μια πλούσια κληρονομιά. Η έρευνα και η συλλογή των ποιημάτων της προϊσλαμικής εποχής είχε, συν τοις άλλοις, πολιτική σκοπιμότητα στη διαμάχη τους με τους μη Άραβες. Οι Πέρσες, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την κυριαρχία τους χωρίς να έχει σβήσει από τη μνήμη τους η λογοτεχνική τους παράδοση, αισθάνονταν υπεροχή και προκαλούσαν τους Άραβες να αποδείξουν την ανωτερότητά τους. Γι' αυτό το λόγο οι Άραβες άρχισαν να αναζητούν και να συγκεντρώνουν με ενθουσιασμό τα ποιήματα της προϊσλαμικής περιόδου. Η μελέτη των συλλογών αυτών έδωσε έμπνευση στους Άραβες και προκάλεσε την άνθιση νέας λογοτεχνικής και ποιητικής παραγωγής.

Μέσα από το *Kitāb al-Bayān* και το *Kitāb al-Hayawān*, αντλούμε πληροφορίες σχετικά με τους ποιητές που είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον των κατοίκων της Βασόρας. Μπορεί ο al-Asma'ī και άλλοι μελετητές να μην κατάφεραν να εκδώσουν τα *diwān*¹¹⁴, μπόρεσαν, όμως, να τα διασώσουν με τις δημόσιες απαγγελίες τους στο *Mirbad* ή το τέμενος. Ο Jāhiz που σύχναζε σε αυτούς τους κύκλους κατέγραψε στο *Kitāb al-Bayān*¹¹⁵ τη μέθοδο με την οποία δούλευαν οι λόγιοι:

«Συναναστράφηκα τον Abū 'Ubaida, τον al-Asma'ī, τον Yahya ibn Nuja'im και τον Abū Malik 'Amr ibn Kirkira –με άλλα λόγια τους *ruwāt* της Βαγδάτης- και δεν είδα κανένα να αναζητά και να απαγγέλλει *nasīb* [ερωτικό πρόλογο σε *qaṣīdah*], ενώ ο *Halāf* συνήθιζε να τα συγκεντρώνει. Έβλεπα πάντοτε τους γραμματικούς να στοχεύουν μόνο στη συλλογή στίχων που περιείχαν ένα *i'rab* [χαρακτηριστικό] ενώ όσοι τα μετέφεραν επιδίωκαν να διηγούνται μόνο όσους στίχους περιείχαν μία παράξενη λέξη [*garīb*] ή μία

¹¹⁴ Η αραβική λέξη *diwān* (ديوان), προέρχεται από την περσική και σημαίνει κατάλογος ή καταγραφή, και -κατ' επέκταση- συλλογή ποιημάτων.

¹¹⁵ *Bayān*, III, σσ. 235-236, μερικώς μεταφρασμένο από Mez, *Abulkāsim*, IX.

δύσκολη ιδέα, που απαιτούσαν μία εκτενή εξήγηση. Όσοι μετέδιδαν τις λαϊκές παραδόσεις [ahbar], απ' την πλευρά τους, δεν αναζητούσαν παρά μόνο τους στίχους που αναφέρονταν σ' αυτές και τις παροιμίες. Εντούτοις, τους είδα όλους –και τους παρατήρησα για μεγάλο χρονικό διάστημα- να εμμένουν στους ξεχωριστούς όρους, σε επιλεγμένα θέματα καθώς και σε εύηχες λέξεις, ευκολονόητες και εύμορφες, να εκτιμούν τα χαρίσματα του ποιητή και την ποιότητα του, να ξεσηκώνουν τις λεπτές και γραφικές εκφράσεις, τις ιδέες που όταν εισβάλουν στις καρδιές, τις γεμίζουν και τις διορθώνουν, ανοίγοντας στη γλώσσα τη θύρα της ευγλωττίας, δείχνοντας στην πέννα το δρόμο προς τις κρυμμένες λέξεις κάνοντας να αναβλύσουν οι πιο όμορφες ιδέες. Διαπίστωση ότι η οξυδέρκεια για τέτοιες εκφράσεις ήταν πολύ διαδεδομένη στους *ruwāt*, που είναι και συγγραφείς, και εμφανέστερη στο στόμα των ικανών ποιητών».

Με τη λέξη *ruwāt* (εν. *raw*), ο *Jāhiz* εννοεί τόσο τους διανοούμενους που ασχολούνταν με τη συλλογή παλιών ποιημάτων όσο και αυτούς απ' όπου αντλούσαν τις πληροφορίες τους. Οι *ruwāt* της Βασόρας¹¹⁶ αποτελούσαν μια εθελούσια αλλά και τυχαία πηγή πληροφοριών, άλλες φορές πάλι επιχειρούσαν επιτόπιες έρευνες στην έρημο ή ανάμεσα στα караβάνια, ύστερα από ενθάρρυνση των φιλολόγων, των λεξικογράφων και των ερευνητών. Οι μεταγενέστεροι διανοούμενοι εφάρμοσαν, στη λεξικογραφία και στην έρευνα για τη συλλογή των ποιημάτων, τις μεθόδους αυτών που συνέλεξαν

¹¹⁶. Βλ. Pellat, *Le milieu basrien*, σσ. 137-138: Πρόκειται για έναν βεδουίνο ονόματι *Abū l-Gāmūs Taur ibn Yazīd* που αναφέρεται ότι δίδαξε την ευγλωττία στον *Ibn Muqaffa'* (*Fihrist*, σ. 67). Ο *Abū 'Ubaida* χρησιμοποιούσε τον *Abū Sawwār al-Ġanawī* (*Fihrist*, σ. 67· *Ibn Qutaiba*, *Shi'r*, σ. 335) ενώ ο *al-Asma'ī* είχε ο πληροφοριοδότη τον *As'ad ibn 'Isma*. Ένας από αυτούς που μετέδιδαν πληροφορίες στον *Abu l-Baida'* ονομαζόταν *Abū 'Adnān* (*Fihrist*, σ. 68· *Bayān*, I, σ. 210· *Aġānī*, II, σ. 51· *Marzubānī*, *Muwaššah*, σ. 174) και ήταν ένας παιδαγωγός τον οποίο ο *Jāhiz* θαύμαζε για τις γνώσεις και την ευγλωττία του. Αξίζει να αναφερθούν επίσης ο *Abū Mahdiyya* (*Fihrist*, σ. 69· *Bayān*, II, 222, III, σ. 164· *Zubaidī*, *Tabaqāt*, σ. 139· *Suyūfī*, *Muzhir*, σ. 249), ο *Muntajī ibn Nabhān* (*Bayān*, στο ευρετήριο· *Bukhalā'*, στο ευρετήριο· *Zubaidī*, *Tabaqāt*, σ. 139· *Ibn Qutaiba*, *Ši'r*, σ. 428· *Marzubānī*, *Muwaššah*, στο ευρετήριο), καθώς και ο *'Amr ibn 'Āmir al-Bahdalī* τον οποίο ο *al-'Asma'ī* εμπιστευόταν απόλυτα (*Fihrist*, σ. 70).

παραδόσεις, ενώ παράλληλα απαιτήσαν από τους *ruwāt* να διατηρούν όσο το δυνατόν περισσότερο την αυθεντικότητα των αφηγήσεων. Σύμφωνα με τον al-Suyūṭī (1445-1505)¹¹⁷ υπήρχαν έξι βασικές προϋποθέσεις: η άμεση ακρόαση ενός δασκάλου ή ενός Άραβα, η διάλεξη ενός δασκάλου, η ακρόαση μιας διάλεξης υπό την καθοδήγηση ενός δασκάλου, η *ijāza* (πιστοποιημένη γνώση προς διδασκαλία) που σχετιζόταν με τα έργα και τα κείμενα, η μετάδοση δι' αλληλογραφίας και η αναφορά σε ένα έργο.

Την εποχή του Jāhīz, υπήρχαν αμέτρητες περιπτώσεις παραποιήσεων, οι οποίες οφείλονταν στις αντιπαραθέσεις σχετικά με την αυθεντικότητα της προϊσλαμικής ποίησης. Ούτε ο Jāhīz κατόρθωσε να αποφύγει αυτή την τάση. Σε μία περασμένη πλέον ηλικία, όταν η δόξα που είχε αποκτήσει του επέτρεπε να είναι ειλικρινής χωρίς να κινδυνεύει να παρεξηγηθεί, ομολόγησε ότι είχε υπογράψει ορισμένα έργα του με το όνομα κάποιων διάσημων συγγραφέων.

γ. Η ποίηση και ο πεζός λόγος

Η ποιητική δραστηριότητα της Βασόρας προσανατολίστηκε προς δύο βασικές κατευθύνσεις. Από τη μία, σ' αυτή την ένδοξη πόλη καταγράφηκαν τα *dīwān* της προϊσλαμικής εποχής και εκεί οι *ruwāt* απήγγειλαν στο *Mirbad* προκειμένου να τα μεταδώσουν για να μη λησμονηθούν. Το γεγονός αυτό, έδωσε ώθηση στους ποιητές της *jahiliyya*¹¹⁸ και, κατά συνέπεια, κατά τον 8ο αιώνα, μεγάλοι ποιητές όπως ο Abū Nuwās¹¹⁹ άρχισαν να δημιουργούν ποιήματα ακολουθώντας τους κλασικούς κανόνες. Από την άλλη, υπήρξε μεγάλη πρόοδος στην πρωτότυπη παραγωγή. Οι βεδουίνοι καλλιεργούσαν την ποίηση λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές που είχαν επέλθει στον τρόπο ζωής τους. Ενώ στη Μέκκα και στην Κούφα οι ποιητές εγκωμιάζαν την αγάπη, στη

¹¹⁷. Suyūṭī, *Muzhir*, I, σσ. 87-102. Για τις απαιτούμενες προϋποθέσεις των *ruwāt*, βλ. αυτόθι, I, σ. 82.

¹¹⁸ «Εποχής της άγνοιας», δηλ. της προϊσλαμικής εποχής.

¹¹⁹ Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, , σσ. 175-182.

Βασόρα πηγή έμπνευσης αποτελούσαν οι πολιτικοί αγώνες, επομένως η θεματολογία των ποιημάτων ήταν κατεξοχήν πολιτική.

Κατά τη περίοδο που βρίσκονταν στην εξουσία οι πρώτοι χαλίφες, αυτό το είδος ποίησης γνώρισε μεγάλη ακμή. Οι ποιητές αντλούσαν τα θέματά τους από τα ιστορικά γεγονότα και εξέφραζαν συναισθήματα συμπάθειας ή αντιπάθειας προς την εξουσία των χαλιφών. Οι πρώτοι στίχοι των βεδουίνων χρονολογούνται μόλις από την εποχή της «Μάχης της Καμήλας». Η σατιρική ποίηση αποτέλεσε μέρος αυτού του είδους. Ένας από τους πρώτους ποιητές που μετέβη στη Βασόρα ήταν ο 'Utaiba ibn Mirdās (7ος αι.) που καταγόταν από τους Banū Tamīm, ο επονομαζόμενος Ibn Faswa¹²⁰, που ζούσε από τις δωρεές των εμίρηδων, προς τιμή των οποίων απηύθυνε επαίνους. Κάποιες φορές, όμως, απαιτούσε τη βοήθεια χορηγών, γι' αυτό το λόγο ο Ibn 'Abbās (619-687) τον έδιωξε από τη Βασόρα. Τότε κατέφυγε στη Μεδίνα, απ' όπου ασκούσε δριμεία κριτική ενάντια στον κυβερνήτη της Βασόρας:

*Πήγα να βρω τον Ibn 'Abbās με την ελπίδα να λάβω μια δωρεά,
όμως αυτός δεν θέλησε ούτε να με αναγνωρίσει ούτε να φοβηθεί την
κακία μου¹²¹.*

Στην ποίηση των βεδουίνων των μεταγενέστερων χρόνων, που είχαν πάψει να είναι πλέον νομάδες και κατοικούσαν στα περίχωρα της Βασόρας, εκφράζεται η νοσταλγία τους για την έρημο¹²² μέσα από την περιγραφική ποίηση. Χαρακτηριστικός τύπος βεδουίνου ποιητή ήταν ο Hilāl ibn al-As'ar που αφηγούνταν ηρωικά κατορθώματα. Η απαξίωση της πόλης ενίσχυε τη νοσταλγία της ερήμου και οι ποιητές εξέφραζαν την επιθυμία τους να ξαναβρούν τις παλιές τους συνήθειες. Η Βασόρα τους προκαλούσε απέχθεια κι αυτό φαίνεται από τους στίχους τους:

¹²⁰. Σχετικά με αυτόν βλ. Ibn Qutaiba, *Si'r*, σσ. 217-219 *Aḡānī*, XIX, σσ. 143-146· Ibn Hazm, *Jamhara*, σ. 202· *Bayān*, III, σ. 75.

¹²¹. *Aḡānī*, XIX, p. 144; Ibn Qutaiba, *Si'r*, p. 218.

¹²². Ο C. A. Nallino αφιέρωσε μία ολόκληρη ενότητα σ' αυτό το είδος ποίησης, *La littérature arabe*, σσ. 40-50.

Δε νιώθω κάτοικος της Βασόρας και τα ενδύματά μου δεν μοιάζουν με τα δικά τους¹²³.

Τις περισσότερες φορές τα ποιήματα αυτά ήταν ανώνυμα και γι' αυτό τον λόγο δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν.

Όσο για την ερωτική ποίηση, αυτή δεν αποτελούσε ανεξάρτητο είδος, όπως αποτελούσε η βακχική ποίηση, την οποία εκπροσωπούσε με πρωτότυπα έργα ο Hāritha ibn Badr al-Judanī¹²⁴.

Οι ποιητές δεν ήταν παρά *poetae minores*, των οποίων η φήμη δεν ξεπερνούσε τα όρια του σημερινού Ιράκ, όμως από την περίοδο των Ομμευιάδων εμφανίστηκαν σημαντικοί ποιητές στη Βασόρα, όπως ο Farazdaq, ο Jaḡīr, al-Rā'ī, ο Dhū l-Rumma και ο al-Aḡṭal¹²⁵. Ήδη από την εποχή του Ibn Abi Sufyan Ziyād¹²⁶ (θ. 673), οι κυβερνήτες της Βασόρας θέλησαν να μιμηθούν την αυλή της Δαμασκού όπου σύχναζαν ποιητές. Κάποιες φορές, μάλιστα, οι ποιητές αυτοί αποτελούσαν τη συνοδεία των κυβερνητών, απαγγέλλοντας εγκώμια και θρηνώντας το θάνατό αυτών, όπως στην περίπτωση του Bishr ibn Marwān (θ. 695) που είχε ως συνοδό του τον al-Hakam ibn 'Abdal al-Asadī¹²⁷ από την Κούφα. Άλλες φορές, τους ενθάρρυναν και τους προκαλούσαν να ανταγωνιστούν στο *Mirbad*. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως εκείνη ανάμεσα στον Farazdaq και τον Jaḡīr, οι ποιητικές διαμάχες ήταν τόσο έντονες που ήταν απαραίτητη η παρέμβαση των αρχών¹²⁸. Εν πάση περιπτώσει, η επίδραση του Farazdaq και του Jaḡīr ήταν καταλυτική, καθώς τα έργα τους υπήρξαν πρότυπα για τους υπόλοιπους ποιητές και

¹²³. Qālī, *Amālī*, III, σ. 21.

¹²⁴. Σχετικά με αυτόν βλ. Ibn Qutaiba, *Shi'r*, σσ. 461-462. *Bayān*, στα περιεχόμενα. *Agānī*, XXI, σσ. 20-44. Ibn Abī Hadīd, *Šarh*, I, σσ. 304-305, 383-384. Nallino, *La littérature arabe*, σσ. 224-225.

¹²⁵. *Agānī*, IV, σ. 132. VII, σ. 133. Σχετικά με τα ταξίδια του ποιητή al-Aḡṭal στη Μεσοποταμία βλ. Lammens, *Chantre*, σ. 154 κ.ε.

¹²⁶. Σχετικά με τον Ziyād και τους ποιητές βλ. Lammens, *Omeyyades*, σσ. 135 κ.ε.

¹²⁷. Σχετικά με τον ποιητή βλ. Nallino, *La littérature arabe*, σσ. 228-229.

¹²⁸. Balādurī, *Ansāb*, V, σ. 278. *Agānī*, XIX, σσ. 16, 18, 23-24.

αποτελέσαν το καύχημα και την ποιητική κληρονομιά των Ταμιμιτών (δηλ. της αραβικής φυλής Banū Tamīm).

Την εξέλιξη αυτή στην ποιητική παραγωγή της Βασόρας διέκοψε ξαφνικά η πτώση του καθεστώτος των Ομμεϊάδων και η άνοδος των Αββασιδών στην εξουσία. Κάποιοι ποιητές εξακολούθησαν να πλέκουν το εγκώμιο των καινούργιων χαλιφών, όπως έκαναν και με τους προκατόχους τους, μη διστάζοντας να κατηγορήσουν αυτούς που πριν λίγο καιρό επευφημούσαν. Οι γνήσιοι Άραβες παραχώρησαν τη θέση τους στους *mawali*¹²⁹ που γνώριζαν την αραβική γλώσσα και κατείχαν ένα αναμφισβήτητο ποιητικό ταλέντο. Το γεγονός αυτό προκάλεσε διαμάχη μεταξύ των «παλιών» και των «σύγχρονων»¹³⁰, η οποία αποτελούσε προέκταση του ανταγωνισμού μεταξύ Αράβων και μη Αράβων. Μέχρι την εποχή του Harūn al-Rashīd (763-809), η Βασόρα υπήρξε γενέτειρα περίφημων ποιητών, οι οποίοι περιορίζονταν στο να κάνουν μερικά ταξίδια προκειμένου να επισκεφθούν την Αυλή του χαλίφη. Στα χρόνια της βασιλείας του al-Ma'mūn η Βαγδάτη αποτέλεσε τον μόνιμο χώρο διαμονής και δραστηριότητας των ποιητών. Ο Jāhiz, διαπιστώνοντας ότι η ελίτ των διανοουμένων που καταγόταν από τη Βασόρα άρχισε να συχνάζει στη Βαγδάτη, αποφάσισε να εγκατασταθεί κι ο ίδιος εκεί, για να βρίσκεται σε επαφή μαζί τους. Η ποίηση αντλούσε πλέον τα θέματά της από τη θρησκευτική και πολιτική ζωή, ενώ παράλληλα εξέφραζε φιλοσοφικές ιδέες, αλλά και συναισθήματα.

Όσον αφορά στην πρόζα, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί καλλιτεχνικό είδος, παρέμεινε αποκλειστικά προφορική κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα. Απαγγελλόταν ως δημηγορία των *qussās*, ακουγόταν στις συνομιλίες στους δημόσιους χώρους, στο *Mirbad* ή στο τέμενος. Η τέχνη αυτή που καλλιεργήθηκε ήδη από τα προϊσλαμικά χρόνια, τώρα κατόρθωσε να φτάσει σε επίπεδα τελειότητας. Από τους δύο σημαντικότερους δημιουργούς

¹²⁹. *Mawali* ή *mawālā* (αραβ. *موالي*) είναι όρος της κλασσικής αραβικής, που χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους μη αραβικής καταγωγής μουσουλμάνους.

¹³⁰. Ο Tāhā Husain έφερε στο φως το ζήτημα αυτό στο έργο του *Hadīth al-arbi'ā*.

της λογοτεχνικής πρόζας, Ibn al-Muqāffa' και Sahl ibn Hārūn¹³¹, ο πρώτος καταγόταν από τη Βασόρα. Όσοι ασχολήθηκαν με το είδος της πρόζας δέχθηκαν κυρίως ξένες επιδράσεις, γι' αυτό το λόγο το μόνο αραβικό στοιχείο που χαρακτήριζε τα έργα τους ήταν η γλώσσα. Ο Jāhiz ήταν εκείνος που προσπάθησε να συγκεντρώσει τα αραβικά στοιχεία και να τα εκλαϊκεύσει θέτοντάς τα στη διάθεση των συγγραφέων που έκλιναν περισσότερο προς την περσική κουλτούρα.

δ. Η ιστορία

Ποικίλοι ήταν οι λόγοι που ώθησαν τους Άραβες να ασχοληθούν με την καταγραφή της ιστορίας, όπως η ανάγκη για κατανόηση των ιστορικών αναφορών που περιέχονται στο Κοράνι και τα hadīth και η έντονη η επιθυμία τους να θέσουν σε χρονολογική σειρά τη διαδοχική μεταστροφή των φυλών στο Ισλάμ και να μελετήσουν τις πτυχές της προσωπικότητας του Προφήτη.

Το Ισλάμ δεν κατάφερε να θέσει τέλος στις αντιπαλότητες μεταξύ των φυλών και κάθε μια από αυτές διατηρούσε ή ανασυγκροτούσε τις παλιές της παραδόσεις με σκοπό ν' αντιμετωπίσει τους αντιπάλους της. Σύντομα, όμως, οι Άραβες απέκτησαν συνείδηση της καθολικότητας της αποστολής του Προφήτη και αυτή η αντίληψη άρχισε να εκφράζεται μέσω της ιστορίας αποτελώντας το βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο της αραβικής ιστοριογραφίας. Η ανάγκη τους να απαντήσουν στις επιθέσεις που δέχονταν ήταν αυτή που ευνόησε την άνθιση της ιστορίας.

Κατά την περίοδο της δυναστείας των Ομμεϊάδων, στη Βασόρα οι κυβερνήτες ενθάρρυναν το λαό να τους παρέχει πληροφορίες για διάφορες φυλές αποσκοπώντας να προστατευθούν από τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Με αυτό τον τρόπο γεννήθηκε η ιστοριογραφία στη Βασόρα. Όσον αφορά στον Jāhiz, ο ίδιος κατόρθωσε να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με προσωπικότητες που ανήκαν σε διάφορες φυλές της Βασόρας, και οι αναφορές

¹³¹. Σχετικά με αυτόν βλ. *EF*², VIII, λ. *Sahl b. Hārūn* του Mohsen Zakeri, σσ. 838-840.

του σε γραπτά έργα ή στους διδασκάλους του αποδεικνύουν ότι τον ενδιέφερε και αυτός ο τομέας.

Σύμφωνα με τον Gibb¹³², «οι λόγιοι ασχολήθηκαν με την φυλετική παράδοση επιθυμώντας να ανακτήσουν και να διαλευκάνουν τα απομεινάρια της αρχαίας ποίησης, κι έτσι προσέφεραν στην ιστορία μια αξιόλογη υπηρεσία συγκεντρώνοντας και ταξινομώντας ένα τεράστιο υλικό. Τυπική προσωπικότητα στον τομέα αυτό υπήρξε ο Abū ‘Ubaida (728-824) ένας *mawlā* που καταγόταν από τη Μεσοποταμία». Ο Abū ‘Ubaida συνέλεξε τα αρχαία ποιήματα και τις φυλετικές παραδόσεις και προέβη στη συγγραφή ενός αξιοσημείωτου αριθμού μονογραφιών¹³³ που αφορούσαν πόλεις, περιοχές, φυλές, πρόσωπα και ιστορικά γεγονότα, μάχες, σχέτες, παρατάξεις ή εθνικά στοιχεία. Σύμφωνα με τους σύγχρονους αλλά και τους μεταγενέστερους συγγραφείς, ο Abū ‘Ubaida συνέβαλε καθοριστικά στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης τόσο των Αράβων όσο και των μη Αράβων.

Ένας άλλος ιστορικός, για τον οποίο ο Jāhiz έτρεφε μεγάλη εκτίμηση, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες αναφορές στο πρόσωπό του, είναι ο Abū l-Hasan al-Madā’inī (θαν. μεταξύ 840-845)¹³⁴, που καταγόταν από τη Βασόρα, αλλά είχε εγκατασταθεί στη Βαγδάτη. Τα έργα τους παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες σε σημείο που ο Jāhiz κατηγορήθηκε ότι αντέγραψε το *Βιβλίο των ζώων* (*Kitāb al-Ḥayawān*) από τον Αριστοτέλη και προσέθεσε στίχους και φράσεις δανεισμένες από τον al-Madā’inī¹³⁵. Γενικότερα, όμως, οι δύο συγγραφείς δεν είχαν πάντοτε παράλληλη πορεία. Ο al-Madā’inī αξιοποίησε τις γνώσεις του για να συγγράψει αμέτρητα λογοτεχνικά και ιστορικά έργα: μονογραφίες σχετικές με τον Προφήτη, την πολιτική ιστορία, τά ιστορικά γεγονότα, τις κατακτήσεις χωρών και την ιστορία της λογοτεχνίας, καθώς και άλλα ποικίλου περιεχόμενου¹³⁶. Όλα αυτά είχαν ανεκτίμητη αξία για τον Jāhiz, καθώς του χρησίμευσαν ως πρακτική εγκυκλοπαίδεια.

¹³². Βλ. λ. *Ta’rīkh*, *EF*¹, suppl. 5, 251.

¹³³. Κατάλογος των μονογραφιών του παρατίθεται στο *Fihrist*, σσ. 79-80.

¹³⁴. *EF*², V, λ. *Madā’inī*, Ursula Sezgin, σσ. 946-948.

¹³⁵. Baḡdādī, *Farq*, σ. 162

¹³⁶. Κατάλογος των έργων του έχει συνταχθεί από τον Pellat, *Le milieu basrien*, σ. 146, με βάση το *Fihrist*, σσ. 147-152. Wüstenfeld, *Geschichteschreiber*, αρ. 47.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ζωή και το έργο του Jāhiz

1) Η ζωή του¹³⁷

Ο Jāhiz γεννήθηκε στη Βασόρα την εποχή που η πόλη βρισκόταν στο απόγειο της δόξας της. Ο ίδιος αγνοούσε την ακριβή ημερομηνία γέννησής του, οι βιογράφοι του, όμως, στηριζόμενοι σε κάποιους ισχυρισμούς που αποδίδονται σε αυτόν¹³⁸, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι γεννήθηκε γύρω στο 150/767-768. Υπάρχουν, ωστόσο, και κάποιοι που ανάγουν την ημερομηνία γέννησής του στο 155=771-772¹³⁹ ή το 159=775-776¹⁴⁰, το 160=776-777¹⁴¹ ή ακόμα και το 165=781-782¹⁴². Κατά τον Pellat¹⁴³, η πιο πιθανή ημερομηνία γέννησής του είναι γύρω στο 160/776-7. Γι' αυτό που είναι βέβαιοι οι βιογράφοι του είναι η ημερομηνία του θανάτου του το 255=868-869, βασιζόμενοι σε κάποια ανέκδοτα που περιέχουν λόγια του Jāhiz χρονολογούμενα προς τα τέλη του βίου του: «Έχω περάσει τα 90 έτη»¹⁴⁴,

137. Από την αραβική γραμματεία σημειώνουμε τα δύο βασικά βιβλία: 1) al-Hādjiṛī, *al-Jāhiz* και Ibn Mandhūr, *Tahteeb*.

138. «Είμαι κατά ένα χρόνο μεγαλύτερος από τον Abū Nuwās. Γεννήθηκα στις αρχές του 150 ενώ αυτός στο τέλος της ίδιας χρονιάς», Yāqūt, *Iršād*, σ. 56. Η ίδια παράδοση αναφέρεται κι από τον Sandūbī, *Adab*, σ. 20. Ο Kutubī, *Uyūn*, σ. 153b υιοθετεί την ίδια χρονολογία (150).

139. Ibn Jauzī, *Mir'āt*, σ. 185b.

140. Οι συγγραφείς αυτοί υποστηρίζουν ότι πέθανε το 255 σε ηλικία 96 χρόνων.

141. Jabrī, *Jāhiz*, σ. 41.

142. Safadī, apud Asin, *Abenmasarra*, σ. 333.

143. Την ίδια ημερομηνία αναφέρει κι ο Jabrī, *Jāhiz*, σ. 41.

144. Anbārī, *Alibbā'*, σ. 259· Ibn 'Asākir, *Dimāšq*, σ. 218· Abū l-Fidā', II, σ. 50· Wardī, *Ta'rīh*, I, σ. 234· Ġuzūlī, *Matāli'*, I, σ. 32· Ibn Hallikān, II, σ. 111· Sam'ānī, *Ansāb*, σ. 118b.

«Είμαι 96 ετών»¹⁴⁵. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Jāhiz πέθανε σχεδόν αιωνόβιος.

Το πλήρες όνομά του ήταν Abū ‘Uthmān ‘Amr b. Bahr al-Kinānī al-Fuqaimī al-Basrī¹⁴⁶ ο ίδιος όμως έγινε ευρύτερα γνωστός με το παρωνύμιο al-Jāhiz (=ο γουρλομάτης) και μ’ αυτό διατήρησε τη φήμη του στο πέρασμα των αιώνων. Προκαλούσε ιδιαίτερα σχόλια για τη μεγάλη ασχήμια του λόγω μιας δυσμορφίας των ματιών του (με τον κερατοειδή χιτώνα να εξέχει). Δεν είναι βέβαιο πότε ακριβώς οι συνάδελφοί του τού απέδωσαν το παρωνύμιο αυτό. Στα έργα της νεότητάς του αυτοαποκαλείται Abū ‘Uthmān ή ‘Amr ibn Bahr, όμως σ’ εκείνα που συνέγραψε κατά τα γηρατειά του δεν είχε κανέναν ενδοιασμό να υπογράψει με το παρωνύμιο του, που ενώ αναφερόταν σ’ ένα δύσμορφο και άχαρο άνδρα, έμελλε κατόπιν να γίνει μια πραγματικά τιμητική προσωνυμία στον τομέα των γραμμάτων¹⁴⁷.

Τα έργα του μας παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την εξωτερική του εμφάνιση. Οι πληροφορίες αυτές, όμως, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το γεγονός ότι είχε καταγωγή από την Αφρική. Σε κάποια ανέκδοτα αναφέρεται ότι ήταν μικρού αναστήματος, είχε μικρό κεφάλι και λεπτό λαιμό, και ότι το δέρμα του είχε πολύ σκούρα απόχρωση. Από το έργο του *Risālat al-Jidd wa al-hazl*¹⁴⁸ προέρχεται ένα φημισμένο ανέκδοτο με πρωταγωνιστές τον ίδιο και μια ψηλή γυναίκα. Ο Jāhiz θέλοντας να χαριτολογήσει απευθύνθηκε σε αυτήν λέγοντας:

-Κατέβα λοιπόν να φας μαζί μας!

145. Yāqūt, *Iršād*, VI, σ. 80· Yāfi‘ī, *Janān*, II, σ. 164· Hatīb, *Bağdād*, XII, σ. 219· Ibn Hallikān, II, σ. 110.

146. *Abū ‘Uthmān*: επώνυμο που αποτελείται από τη λέξη «πατέρας» ή «μητέρα» και ακολουθείται συνήθως από το όνομα του πρωτότοκου γιου. *‘Amr*: όνομα. *b. Bahr*: όνομα πατρός. *al-Kinānī*: όνομα της φυλής. *al-Fuqaimī*: όνομα της γενιάς. *al-Basrī*: γεωγραφικό προσωνύμιο.

147. Pellat, *Le milieu basrien*, σ. 56: Ο Ibn al-‘Amīd επωνομάστηκε «ο δεύτερος Jāhiz». Ο Abū Zaid al-Balhī ήταν ο «Jāhiz του Hurāsān». Ο Mahmūd ibn ‘Azīz al-‘Aridī επωνομαζόταν επίσης «ο δεύτερος Jāhiz» από τον Zamahšarī.

148. *Risālat al-Jidd wa al-hazl*, σ. 88. Σχετικά με τη σωματική του διάπλαση βλ. επίσης *Tarbī’*, έκδ. Van Vloten, σ. 106.

Κι εκείνη του αποκρίθηκε:

-Καλύτερα ανέβα εσύ να δεις τον κόσμο!

Παρ' όλη την ασχήμια, το σκούρο δέρμα και τα γουρλωτά μάτια, ο Jāhiz έγινε θρύλος χάρη στη λαμπρότητα και την πρωτοτυπία του ύφους του, για την ιδιαίτερα χιουμοριστική του διάθεση είτε ως αφηγητής είτε ακόμα και ως πρωταγωνιστής αστείων ανεκδότων της λαϊκής λογοτεχνίας. Κατάφερε να αξιοποιήσει την εξωτερική του εμφάνιση αναφερόμενος στο θέμα της ασχήμιας¹⁴⁹. Προσείλκυε με αυτό τον τρόπο ακόμα και τον ημιμαθή λαό που διασκεδάζε με την ανάγνωση πλήθους ιστοριών που αναφέρονταν στη δυσμορφία του, εξ ου και η αραβική παροιμιώδης φράση *aqbah min al-Jāhiz* [=ασχημότερος κι από τον al-Jāhiz].

Το πιο κοινό ανέκδοτο σχετικά με την ασχήμια του αναφέρει πως μια γυναίκα τον πήρε μια μέρα από το χέρι και τον πήγε σε έναν χρυσοχόο λέγοντάς του:

-Σαν αυτόν εδώ!

Ο Jāhiz παραξενεμένος τον ρώτησε τι εννοούσε αυτή η γυναίκα και τότε εκείνος του απάντησε:

- Μου ζήτησε να της χαράξω μια εικόνα του διαβόλου, και καθώς της είπα ότι δεν μπορούσα να τον φανταστώ, σ' έφερε εδώ για πρότυπο¹⁵⁰.

Όπως στην περίπτωση της ημερομηνίας γέννησής του, αβέβαιη και ανεξακρίβωτη είναι και η καταγωγή του. Οι γνώμες των βιογράφων του είναι διχασμένες και ο καθένας προσπαθεί να δια φωτίσει τη σκοτεινή καταγωγή του. Ο Ḥaṭīb al-Baġdādī (1002-1071)¹⁵¹ και ο Ibn 'Asākir (1105-1175)¹⁵² αναφέρουν μια παράδοση που ανάγεται στον ανιψιό του Jāhiz, τον Yamūt ibn al-Muzarra', ο οποίος είχε γράψει:

149. Σχετικά με τη μυθική ασχήμια του βλ. Basset, *1001 contes*, I, σ. 369 και αναφορές Badī', *History*, σ. 45. Anastase, *Nuqūd*, λ. Jāhiz.

150. Basset, *1001 contes*, I, σ. 369. Abšīhī, *Mustatraf*, II, σ. 33. Širwānī, *Nafhat*, σ. 30.

151. *Baġdādī*, XII, σ. 213.

152. *Dimašq*, σσ. 205-206.

«Ο *Jāhiz* ήταν *mawlā* [κύριος, προστάτης] του *'Abū l-Qalammas 'Amr ibn Qila' al-Kinānī al-Fuqaimī*, ο οποίος ήταν ένας από τους *nasa'at*¹⁵³ των Αράβων. Ο προπάππος του *Jāhiz*, που ήταν μαύρος, δούλευε σαν καμηλιέρης για λογαριασμό του *'Amr ibn Qila'*».

Σύμφωνα με τον *Yāqūt*¹⁵⁴, ο προπάππος αυτός ονομαζόταν *Fazāra*. Από τα λεγόμενα του ανεψιού του προκύπτει το συμπέρασμα, ότι οι απώτεροι πρόγονοί του ήταν μαύροι σκλάβοι αφρικανικής καταγωγής. Την υπόθεση αυτή επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο *Jāhiz* συνέγραψε το έργο *Fahr as-sūdān 'alā l-bīdān* όπου πραγματεύεται την υπεροχή των Μαύρων σε σχέση με τους Λευκούς, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί και ως μία διαμαρτυρία από μέρους του, διότι είχε προσωπικά κίνητρα. Οι πληροφορίες αυτές, ωστόσο, δεν είναι επιβεβαιωμένες από άλλους συγγραφείς. Από την άλλη, κανένας από τους βιογράφους του δεν αναφέρει ότι ο *Jāhiz* ήταν γνήσιος Άραβας.

Όσον αφορά τα πρώτα χρόνια της ζωής του *Jāhiz* δεν υπάρχουν πληροφορίες ούτε σχετικά με τους γονείς του και τα αδέρφια του ούτε λεπτομέρειες για τις σπουδές του. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν καταγόταν από εύπορη οικογένεια. Ακόμα και για τις φτωχές οικογένειες, όμως, η μόρφωση των παιδιών αποτελούσε βασική μέριμνα στοχεύοντας στην ανεξαρτητοποίηση και αποκατάστασή τους. Τα παιδιά των εύπορων οικογενειών παρακολουθούσαν κατ' οίκον διδασκαλία από κάποιον παιδαγωγό, ενώ παιδιά των φτωχών οικογενειών, όπως ο *Jāhiz*, φοιτούσαν στο *kuttāb*¹⁵⁵ των *Banū Kināna*. Σ' αυτό το σχολείο έκανε φιλίες τις οποίες θυμάται

153. Για την εξήγηση αυτής της λέξης βλ. Pellat, *Le milieu basrien*, σ. 51. Ο Pellat, αντλώντας από την *EF*² III, σσ. 915-916 (άρθρο του Moberg, *Nasi'* (ενικός αριθμός της λέξης *nasa'at*), τ. III, 915-916) αναφέρει ότι είναι ένας δυσνόητος όρος που έχει δύο σημασίες: η πρώτη αφορά την περίοδο του χρόνου που καθορίζεται για να πραγματοποιηθεί το Hajj (προσκύνημα). Κατ' επέκταση αναφέρεται και στον άνθρωπο που ασχολείται με τον καθορισμό αυτής της περιόδου. Το λειτούργημα αυτό ήταν τιμητικό και ανήκε στα μέλη της φυλής των *Banu Kinana*, από την οποία καταγόταν και ο *Jāhiz*.

154. *Iršād*, VI, σ. 56.

155. *Ḥayawān*, II, σ. 5. Η λ. σημαίνει το στοιχειώδες δημόσιο σχολείο, όπου διδάσκονταν αριθμητική, γραμματική και απαγγελία του κορανίου.

αργότερα. Καταγράφει επίσης διάφορα περιστατικά στο *Kitāb al-Ḥayawān* ή αναπαράγει κάποια ανέκδοτα για τους δασκάλους του¹⁵⁶. Κατά τη γνώμη του, υπάρχουν δύο είδη δασκάλων: αυτοί που ξεχώριζαν από τα παιδιά του λαού και είχαν την ευκαιρία να μορφώσουν τα παιδιά των πλουσίων, και αυτοί που κατάφερναν να ανελιχθούν ακόμα περισσότερο και δίδασκαν τους πρίγκιπες. Με το έργο του *Risālat fi l-mu'alimīn* [= *Επιστολές περί των δασκάλων*] ο Jāhiz υπερασπίζεται τους δασκάλους των σχολείων πλέκοντας ταυτόχρονα το εγκώμιό τους. Εκτός από τους τρεις λαμπρούς δασκάλους, τον Abū 'Ubaida, τον al'Asma'ī (περ. 740-828) και τον Abū Zaid al-Ansāri (θ. 830)¹⁵⁷, των οποίων υπήρξε μαθητής, μελέτησε τα hadīth με τον Abū Yūsuf Ya'qūb ibn Ibrāhīm al-Qādī (θ. 798)¹⁵⁸, τον Yazīd ibn Hārūn (θ. 821)¹⁵⁹, τον al-Sa'ī ibn 'Abdawaih¹⁶⁰ και τον Hajjāj ibn Muhammad ibn Hammād ibn Salama (θ. 789)¹⁶¹.

Το περίφημο έργο του, *Kitāb al-tarbi' wa l-tadwir* [= Βιβλίο του κύκλου και του τετραγώνου], μαρτυρεί τις γνώσεις του, οι οποίες διευρύνθηκαν μετά την αποφοίτησή του από το *kuttāb*. Αργότερα απέκτησε θρησκευτικές γνώσεις και άρχισε να διεισδύει στη διανόηση και στην ελληνική σκέψη και κουλτούρα, ολοκληρώνοντας έτσι την μόρφωσή του. Άρχισε να συχνάζει σε όλους τους κύκλους των διανοουμένων, να παρακολουθεί διάφορα μαθήματα, να συμμετέχει στις συζητήσεις των επιστημόνων που συγκεντρώνονταν στον τζαμί και να επισκέπτεται το *Mirbad* ως ακροατής των βεδουίνων. Επιπλέον, συζητούσε επί παντός θέματος με τους συγχρόνους του και μελετούσε αμέτρητα βιβλία¹⁶².

156. *Bayān*, I, σσ. 208-209.

157. Yāqūt, *Iršād*, VI, σ. 56 Kutubī, 'Uyūn, σ. 153b Rifā'ī, *Ma'mūn*, I, σ. 421.

158. Ibn 'Asākir, *Dimašq*, σ. 203 'Asqalānī, *Mīzān*, IV, σ. 355 Sam'ānī, *Ansāb*, σ. 118a Rifā'ī, *ό.π.*

159. Sam'ānī, *Ansāb*, *ό.π.*, Rifā'ī, *ό.π.*

160. Sam'ānī, *Ansāb*, *ό.π.*, Rifā'ī, *ό.π.*

161. Sam'ānī, *Ansāb*, *ό.π.*, Rifā'ī, *ό.π.*, Ibn 'Asākir, *ό.π.*, 'Asqalānī, *ό.π.*

162. Βλ. σχετικά Jerjes, *Al-Jahiz's Concept*.

Ο Jāhiz δεν άσκησε πρακτικά κάποιο επάγγελμα. Ζούσε από τις δωρεές που λάμβανε αφιερώνοντας τα βιβλία του σε διάφορους επιφανείς και πλούσιους άνδρες της εποχής του¹⁶³. Σύμφωνα με μια παράδοση, που αναφέρεται από έναν αντίπαλο των μουταζιλιτών, η οποία όμως είναι αρκετά αληθοφανής, κατά τη νεότητά του η μητέρα του ήταν αυτή που φρόντιζε για τον βιοπορισμό του:

«Μια μέρα του έφερε έναν δίσκο γεμάτο τετράδια. Όταν τη ρώτησε τι σήμαινε η κίνησή της αυτή, τότε εκείνη του απάντησε: «Να κάτι που θα σε θρέψει!» Έφυγε σκεφτικός και πήγε να καθίσει στο τέμενος. Εκεί ήταν και ο Muwais ibn 'Imrān¹⁶⁴ που τον είδε στενοχωρημένο και τον ρώτησε την αιτία. Όταν ο Jāhiz του διηγήθηκε το περιστατικό, ο Muwais τον πήγε στο σπίτι του και του έδωσε πενήντα δηνάρια. Ο νεαρός άνδρας πήγε βιαστικά στην αγορά για να αγοράσει αλεύρι και άλλες τροφές για την μητέρα του. Όταν τον είδε εκείνη, πίστεψε ότι είχε διαπράξει πιθανόν κάποια κλοπή, και τον ρώτησε από πού προέρχονταν οι προμήθειες. «Από τα τετράδια που μου έφερες» της απάντησε ο Jāhiz»¹⁶⁵.

Σύμφωνα με έναν άλλο συγγραφέα, τον al-Marzūbānī (θ. 994)¹⁶⁶, ο Jāhiz πουλούσε ψωμί και ψάρια κοντά στο *Sihān*, ένα ποτάμι της Βασόρας, λίγο μετά το 802, όταν ήταν περίπου είκοσι χρόνων.

Τίθεται το βασικό ερώτημα σχετικά με την προσωπικότητα του Jāhiz: πώς μπόρεσε να γίνει ένας λαμπρός συγγραφέας, ενώ καταγόταν από μια ταπεινή και προφανώς αμόρφωτη οικογένεια. Στην περίπτωση του Jāhiz, η μόρφωση συνέβαλε στην εκδήλωση και άνθιση των έμφυτων ταλέντων του. Η αυθεντικότητά του προκύπτει από τις εμπειριστατωμένες μελέτες του και τον

163. *EF*², II, λ. *Djāhiz*, Pellat, σ. 385.

164. Ο Muwāis φημιζόταν για τη γενναιοδωρία του, στο *Aḡānī*, VI, σ. 190 βρίσκουμε ακόμα μια αναφορά στη γενναιοδωρία του, αυτή τη φορά προς τον Abū Nuwās.

165. Murtadā, *Mu'tazilah*, σ. 38.

166. Yāqūt, *Iršād*, VI, σ. 56.

συνδυασμό ετερόκλητων πολιτιστικών στοιχείων. Στα νεανικά του χρόνια δεν είχε θεσπιστεί ακόμη το *madrassa*¹⁶⁷ ως κέντρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Την περίοδο αυτή, το τέμενος ήταν το μέρος όπου μπορούσε κανείς να εμβαθύνει στην πολιτική και θρησκευτική γνώση. Ο Jāhiz σύχναζε εκεί και συναναστρεφόταν διαφόρους κύκλους, και έτσι απέκτησε μια διευρυμένη κουλτούρα. Μελέτησε, καταρχήν, τις παραδοσιακές επιστήμες, υπηρέτησε στην κρατική γραφειοκρατία και βρέθηκε επικεφαλής των γραμματέων, των οποίων η κουλτούρα είχε διαμορφωθεί από την παραδοσιακή αραβική πνευματικότητα. Επιπλέον, κατά τη νεότητά του καταπιάστηκε με την ανάγνωση και την έρευνα. Στη Βασόρα, δεν υπήρχαν δημόσιες βιβλιοθήκες μέχρι τα τέλη του 8ου αιώνα. Η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη φαίνεται να ιδρύθηκε κατά τον 10ο αιώνα από τον Ibn Sawwār¹⁶⁸. Τα βιβλία ήταν σπάνια και ακριβά, γι' αυτό οι πηγές του Jāhiz αρχικά ήταν περιορισμένες. Πιθανόν είχε πρόσβαση στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες κάποιων φίλων ή δασκάλων του, κι έτσι γνώρισε ένα μεγάλο μέρος των αραβικών έργων, και άλλων που είχαν μεταφραστεί από τα περσικά και τα ελληνικά. Όσο για την επαφή του με τον ελληνικό πολιτισμό, αυτή επιτεύχθηκε αργότερα στη Βαγδάτη.

Τα πρώτα λογοτεχνικά του έργα χρονολογούνται ήδη από το 815, όμως πιθανολογείται ότι είχε αρχίσει να ασχολείται με το *adab* πολύ νωρίτερα. Στα έργα του εξέφραζε τη γνώμη του και έκανε ευφυή σχόλια για τα πολιτικά ζητήματα, και δεν άργησε να τραβήξει την προσοχή του χαλίφη της δυναστείας των Αββασιδών al-Ma'mūn. Ο χαλίφης¹⁶⁹ αυτός, γνωστός για το λαμπρό του πνεύμα και την αγάπη του για τα γράμματα, κατέστησε περίλαμπρο ένα ανώτερο πνευματικό κέντρο, το οποίο είχε ιδρύσει ο πατέρας του χαλίφης

167. Περί του θεσμού του *madrassa*, βλ. *EF*², VI, λ. *Madrassa*, σ. 1123 κ.ε.: Salama, *Enseignement*, σ. 21 κ.ε.: Talas, *Enseignement*. Επίσης, George Makdisi: "Madrasa and University in the Middle Ages", *Studia Islamica*, τ. 32 (1970), σσ. 255-264.

168. Βλ. *EF*², I, λ. *Basra* του Pellat, σ. 1086 Le Strange, *Lands*, σ. 45. Ο Quatremère, *Goût des livres*, σ. 20 υπενθυμίζει ότι το 1090, δύο «βιβλιοθήκες που περιείχαν αρκετά πολύτιμα βιβλία» έγιναν παρανάλωμα του πυρός στη Βασόρα.

169. Για τον όρο χαλίφης και χαλιφάτο βλ. Σαββίδης, *Βυζάντιο, μεσαιωνικός κόσμος, Ισλάμ*, σσ. 175-176, 180.

(786–809) Hārūn al-Rashīd, τον Οίκο της Σοφίας (*Bayt al-hikma*)¹⁷⁰. Ο al-Yazidī, ένας από τους δασκάλους του περιβάλλοντός του, του παρουσίασε έργα του Jāhiz, και ο χαλίφης διαπίστωσε ότι ο συγγραφέας αυτός είχε έναν εξαιρετικό τρόπο να απευθύνεται τόσο στο ευρύ κοινό όσο και στους μορφωμένους. Στο πρόσωπό του οραματίστηκε έναν υπερασπιστή και οργανωτή των επίσημων θεσμών του κράτους. Μετά την πρώτη αυτή επιτυχία, ο Jāhiz μετέβη στη Βαγδάτη όπου έζησε περίπου πενήντα χρόνια, έκανε όμως συχνά ταξίδια στη Βασόρα, όπου πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Στη Βαγδάτη, κάποια συνηθισμένα επαγγέλματα των ανθρώπων του πνεύματος, ήταν εκείνα του παιδαγωγού, όπως ο al-Asma'ī, του διοικητικού υπαλλήλου, όπως ο Sahl b. Hārūn (θ. 830)¹⁷¹, ή του ρήτορα που απήγγειλε πανηγυρικούς λόγους, όπως ο ποιητής Abū Nuwās. Ο Jāhiz, ωστόσο, δεν είχε μια σταθερή πηγή εσόδων: αρχικά έγινε γραμματέας του χαλίφη al-Ma'mūn για τρεις μέρες μόνο, έπειτα διορίστηκε βοηθός του Ibrāhīm b. al-'Abbas al-Ṣūfī στην κρατική γραφειοκρατία. Αργότερα, τον προσέλαβαν ως παιδαγωγό του γιου του χαλίφη al-Mutawakkil (822-861), όμως σύντομα τον απέλυσαν εξ αιτίας την «άκρας ασχήμιας» του¹⁷². Είναι φανερό ότι είχε πολλές φορές την ευκαιρία να ανέλθει στα υψηλά δημόσια αξιώματα, αλλά η δυσμορφία του αποτελούσε τροχοπέδη και τις θέσεις καταλάμβαναν τελικά άλλοι υπάλληλοι με λιγότερα προσόντα από αυτόν¹⁷³. Γι' αυτό προσπαθούσε να καλύψει τις ανάγκες του από τα έσοδα που του απέφεραν τα βιβλία που αφιέρωνε σε εξέχοντα πολιτικά πρόσωπα. Τα έργα του *Kitāb al-Ḥayawān*, *Kitāb al-Bayān* και *Kitāb al-Zar' wa al-nakhl* είναι αφιερωμένα στον Ibn al-Zayyāt, βεζίρη του χαλίφη al-Ma'mūn, στον καδή Ahmad b. Abī Du'ād και στον προϊστάμενό

¹⁷⁰ Jim Al-Khalili, *The House of Wisdom: How Arabic Science Saved Ancient Knowledge and Gave Us the Renaissance*, New York: Penguin Press, 2011. Jonathan Lyons, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization*, New York: Bloomsbury Press, 2009.

¹⁷¹ . Jeries, « De la Risāla attribuée à Sahl b. Hārūn par al-Ġāhiz ».

¹⁷². *EF*², II, λήμμα *Djāhiz* του Ch. Pellat, σ. 385.

¹⁷³. Pellat, *al-Andalus*, XXI/2 (1956), σσ. 277-284.

του στην γραφειοκρατία τον Ibrāhīm b. al-'Abbas al-Sūlī αντίστοιχα. Για καθένα από τα βιβλία αυτά έλαβε 5.000 δηνάρια¹⁷⁴. Σε πολλά έργα του πραγματεύεται και αναλύει τις θεωρίες των μουταζιλιτών υποστηρίζοντας το καθεστώς των Αββασιδών, το οποίο είχε υιοθετήσει τις θεωρίες τους. Γι' αυτό το λόγο τα έργα του χρηματοδοτούνταν από το κράτος.

Στα τέλη του 8ου αιώνα, ο Jāhiz ασπάστηκε τον μουταζιλισμό, κίνημα που το χαρακτήριζε ο ορθολογισμός και προσπαθούσε να οργανώσει την ισλαμική σκέψη στηριζόμενο στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η οποία γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά την πρώτη δυναστεία των Αββασιδών. Ο μουταζιλισμός ήταν επαναστατικό κίνημα. Πρόκειται για μία απόπειρα αποστασιοποίησης από την ισλαμική ορθοδοξία και υιοθέτησης μιας στάσης ουδετερότητας έναντι των σιτών και του επικεφαλής τους 'Alī, του οποίου η διαμάχη με τους σουννίτες είχε προκαλέσει οργή. Κατά το πρώτο ήμισυ του 9ου αιώνα η επίδραση της ελληνικής σκέψης ενθάρρυνε τους μουταζιλίτες να εντείνουν την προσπάθειά τους για επιβολή του ορθολογισμού που είχε ξεκινήσει στη Βασόρα. Η προσπάθεια αυτή απέδωσε καρπούς χάρη στον al-Nazzām, τον Jāhiz, τον al-Allaf και τον al-Mu'tamir, καθώς το 827¹⁷⁵ το δόγμα επισημοποιήθηκε.

Ο Jāhiz δεν ήταν απλά ένας οπαδός του κινήματος, αλλά κι ένας από τους ιδρυτές του, ο οποίος συνέβαλε ταυτόχρονα και στη διάδοσή του¹⁷⁶. Συμμεριζόταν πολλές από τις θεωρίες των μουταζιλιτών, όπως εκείνη που υποστηρίζει ότι το Κοράνι έχει δημιουργηθεί¹⁷⁷. Η θεωρία αυτή έμελλε να ισχύσει είκοσι τέσσερα χρόνια, μέχρις ότου ο χαλίφης al-Mutawakkil να υιοθετήσει επίσημα το 851 την εντελώς αντίθετη θεωρία. Ο Šahrastānī

¹⁷⁴. Για το *Kitāb al-Hayawān* έλαβε από τον Ibn al-Zayyāt 500 δηνάρια και καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Kennedy, *When Baghdad Ruled the Muslim World*, σ. 252.

¹⁷⁵. *Ef*², VII, λήμμα *Mu'tazila* του D. Gimaret, σσ. 783-793· Horowitz, *Über den Einfluss Nader, Le système philosophique* Rosenthal, *Freedom GAS*, I, σσ. 613-627.

¹⁷⁶. Jeries, *Quelques aspects de la pensée mu'tazilite d'al-Jahiz*.

¹⁷⁷. el-'Attar, "al-Jahiz's Original View of 'Arabic' in relation to the Holy Qur'an", σσ. 20-33. Rašīd al-Ḥaiyūn: *Ġadal at-tanzīl ma'a kitāb Ḥalq al-Qur'ān lil-Ġāhiz*. Manšūrāt al-Ġamal, Köln, 2000.

αναφέρει ένα ενδιαφέρον ανέκδοτο σχετικά με αυτό το θέμα. Απαντώντας σε κάποιον συνομιλητή που τον ρώτησε πως δημιουργήθηκε το Κοράνι, ο Jāhiz είπε: «Το Κοράνι δημιουργήθηκε όπως δημιουργήθηκε και ο άνδρας, η γυναίκα, η αγελάδα και κάθε ζώο, είτε αρσενικό είτε θηλυκό»¹⁷⁸. Τα λεγόμενά του αυτά, όμως, παρερμηνεύτηκαν αργότερα από τους εχθρούς του, οι οποίοι άδραξαν την ευκαιρία να τον συκοφαντήσουν με την άνοδο του νέου χαλίφη και τον περιορισμό του μουταζιλισμού.

Επηρεασμένος από τις ιδέες του κινήματος αυτού έγραψε βιβλία¹⁷⁹ που στόχευαν στην υπεράσπιση και την προώθηση των θεσμών του καθεστώτος. Με αυτό τον τρόπο μπόρεσε να έρθει σε επαφή με ισχυρές προσωπικότητες, όπως με τον βεζίρη Muhammad b. ‘Abd al-Malik al-Zayyāt και τον γιο του κερδίζοντας την εύνοιά τους.

Οι επαφές του Jāhiz δεν περιορίζονταν στους πολιτικούς κύκλους της Βαγδάτης, καθώς είχε την ευκαιρία να γνωρίσει κι άλλες εξέχουσες προσωπικότητες, όπως συγγραφείς, ποιητές και άλλους διανοούμενους, τους οποίους αναφέρει συχνά στα βιβλία του. Οι επαφές αυτές τον βοήθησαν να εμπλουτίσει τις γνώσεις του και να κατανοήσει καλύτερα την ανθρώπινη φύση. Κατά την παραμονή του στη Βαγδάτη τού δόθηκε η δυνατότητα να τελειοποιήσει τις γνώσεις του και τη μόρφωσή του. Σύχναζε στο τέμενος του Ibn Raḡban και εκεί συναντούσε τους συμπατριώτες του από τη Βασόρα και τους παλιούς του δασκάλους. Είχε πρόσβαση στις πιο πρόσφατες μεταφράσεις των ελληνικών έργων, οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί κατά τη βασιλεία του χαλίφη al-Ma’mūn¹⁸⁰, και μπορούσε να μελετήσει τους φιλοσόφους της αρχαιότητας, κυρίως τον Αριστοτέλη, εμπλουτίζοντας με αυτό τον τρόπο τη θεολογική και φιλοσοφική του μόρφωση. Οποιαδήποτε καινοτομία και αλλαγή στο φυσικό περιβάλλον τού έλκυε το ενδιαφέρον. Η Βαγδάτη ήταν το ιδανικό

¹⁷⁸ *Al-Jāhiz, e livre des animaux*, traduit et préfacé par Mohamed Mestiri, εκδ. Fayard, Paris 2003, σσ. 12-13.

¹⁷⁹ Βλ. κατάλογο των βιβλίων του αυτών παρακάτω, σσ. 79-80.

¹⁸⁰ Για τη συμβολή αυτού στην επαφή με την ελληνική και περσική σκέψη βλ. Σαββίδης, *Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα*, σ. 228.

μέρος όπου μπορούσε να συμμετάσχει σε φιλοσοφικές συζητήσεις για θέματα που αφορούσαν πόλεις και χώρες, ζώα, ακόμα και χαρακτηριστικά διαφόρων ανθρώπων. Η περιέργειά του τον ώθησε να χρησιμοποιήσει τη μέθοδο της αυτοψίας και για το λόγο αυτό ταξίδεψε στην Κούφα, την Ahwāz και τη Συρία. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να αποδεικνύουν ότι είχε ταξιδέψει ως προσκυνητής στην ιερή πόλη της Μέκκας, ταξίδι που κάθε μουσουλμάνος οφείλει να πραγματοποιήσει τουλάχιστον μία φορά στη ζωή του.

Γύρω στο 861, μετά τη δολοφονία του χαλίφη al-Mutawakkil, ο Jāhiz, σε προχωρημένη πλέον ηλικία, επέστρεψε στη γενέτειρά του, τη Βασόρα. Ο θάνατος του χαλίφη σηματοδοτούσε το τέλος της κυριαρχίας των Αββασιδών και της υπεροχής του δόγματος των μουταζιλιτών, επομένως δεν υπήρχε πλέον θέση γι' αυτόν στην αυλή του νέου χαλίφη. Εγκαταστάθηκε ξανά στη Βασόρα αφιερώνοντας το υπόλοιπο της ζωής του στη μελέτη και την έκδοση βιβλίων. Ήταν σχεδόν ενενήντα χρονών και καταβεβλημένος από την ημιπληγία που είχε παραλύσει τη μία πλευρά του σώματός του. Κάποιες μαρτυρίες αφήνουν να εννοηθεί ότι ακόμα και τότε δεν πτοούνταν, αντιμετωπίζοντας τις καταστάσεις με καρτερικότητα και καλή διάθεση, υπάρχουν, όμως, και κάποια αποσπάσματα στα βιβλία του όπου η στωικότητα και οι αστεϊσμοί δίνουν τη θέση στη λύπη και την αποθάρρυνση. Δεν ήταν και η πιο εύκολη περίοδος της ζωής του: εκτός από την αρρώστια του, η πολιτική κατάσταση της εποχής δεν ευνοούσε τους υποστηρικτές του μουταζιλισμού. Ο χαλίφης al-Mutawakkil σχεδίαζε την δίωξή τους, κάτι που ο Jāhiz δεν παρέλειψε να καταδικάσει σε επιστολές του.

Παρά την προχωρημένη ηλικία του και την ημιπληγία που τον ταλαιπωρούσε, ο Jāhiz οργάνωνε συζητήσεις, οι οποίες γίνονταν στο σπίτι του. Δεχόταν πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων από τη Βασόρα, αλλά και από τη Βαγδάτη, οι οποίοι θαύμαζαν τις γνώσεις, το πνεύμα και τη χιουμοριστική διάθεση του μεγάλου πλέον δασκάλου.

Η ημιπληγία τον παρέλυε ολοένα και περισσότερο με το πέρασμα της ηλικίας, και ήταν αναμφίβολα η αιτία του θανάτου του. Το μήνα μουχαρράμ του έτους 255 της εγίρας (Δεκέμβριος 868 - Ιανουάριος 869 μ.Χ.), ο Jāhiz άφησε την τελευταία του πνοή. Όταν η είδηση του θανάτου του ανακοινώθηκε στον χαλίφη al-Mu'tazz (847-869), ο ίδιος εξέφρασε τη βαθειά του λύπη, καθώς δήλωσε πως επιθυμούσε να τον προσκαλέσει στη Βαγδάτη, αν και ήξερε ότι η κακή κατάσταση της υγείας του Jāhiz δεν του επέτρεπε τις μετακινήσεις. Μπορεί οι δυνάμεις του σώματός του να τον εγκατέλειπαν, ωστόσο το πνεύμα του παρέμενε αναλλοίωτο και ζωνρό. Σύμφωνα με την παράδοση, που αυξάνει την υστεροφημία του, ο Jāhiz πέθανε καθώς μελετούσε, όταν τον καταπλάκωσε μια στοίβα από τα αμέτρητα βιβλία της βιβλιοθήκης του. Ίσως ήταν το ιδανικότερο τέλος για κάποιον που είχε αφιερώσει ολόκληρη τη ζωή του στη μελέτη!

Παρ' όλο που ο Jāhiz έχει αναγνωριστεί ως μια από τις σημαντικότερες μορφές της αραβο-ισλαμικής πνευματικής ζωής, δεν έχει καταξιωθεί ακόμη στο ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινό, ούτε είναι φημισμένος όπως ο Αβικέννας ή ο Αβερρόης. Σύμφωνα με τον ειδικό σε μεσαιωνικά θέματα, Robert Delort, το *Kitāb al-Hayawān* μαρτυρεί μία τεράστια κουλτούρα, μία εμπειριστατωμένη γνώση του Αριστοτέλη, ένα λαμπρό πνεύμα, και βρίθει από στοχασμούς που στηρίζονται σε σταθερές μαρτυρίες¹⁸¹. Στον σύγχρονο αραβικό κόσμο η προσωπικότητα του φημισμένου λογίου είναι σεβαστή και χαίρει ευρείας εκτίμησης. Τούτο αποδεικνύει και η έκδοση γραμματοσήμων με τη μορφή του¹⁸².

2) Το έργο του

Ο Jāhiz συγκαταλέγεται μεταξύ των Αράβων συγγραφέων των οποίων το έργο έχει τεράστια σημασία. Ο Carl Brockelmann¹⁸³ προσπάθησε να τα

181. Delort, « Les Animaux en Occident », σ. 16, όπου ο Jāhiz χαρακτηρίζεται ως πρωτοποριακός συγγραφέας.

182. Βλ. Παράρτημα της παρούσας διατριβής, υπ' αρ. III, σ. 309.

183. GAL, I, σσ. 241 κ.ε.

ταξινομήσει σύμφωνα με το αντικείμενο και το περιεχόμενό τους, αποκαλύπτοντας τα ποικίλα ενδιαφέροντα της ιδιοφυΐας του Jāhiz. Λαμβάνοντας υπόψη μόνο αυτά τα πολύτομα έργα, μπορούμε να τα ταξινομήσουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) έργα που στοχεύουν στην ψυχαγωγία και ταυτόχρονα στη μόρφωση του αναγνώστη και περιέχουν αποσπάσματα από έργα διαφόρων συγγραφέων ή ανέκδοτα και σχόλια του ίδιου του Jāhiz, β) έργα που πραγματεύονται πιο σοβαρά θέματα και αποδεικνύουν την αξία του ως συγγραφέα και στοχαστή. Σε όποια κατηγορία κι αν ανήκουν, τα έργα του μαρτυρούν τη δύναμη της παρατηρητικότητας, τον σκεπτικισμό, την κωμική και σατιρική του διάθεση. Το ενδιαφέρον του για την κοινωνία τον ώθησε να συγγράψει πολλές μονογραφίες για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και εθνότητες (δάσκαλοι, τραγουδοποιοί, γραφείς, έμποροι και ηγέτες, μαύροι και λευκοί, Τούρκοι κ.ά.) και σχολίασε ποικίλα κοινωνικά φαινόμενα.

Παρ' όλο που η συγγραφική του δραστηριότητα ξεκίνησε πιθανόν πολύ νωρίτερα, το πρώτο δείγμα της λογοτεχνικής του παραγωγής χρονολογείται γύρω στα 815-816. Η δραστηριότητα αυτή συνδέεται με ένα περιστατικό που έμελλε να τον επηρεάσει σημαντικά. Κάποια έργα του τράβηξαν την προσοχή του χαλίφη al-Ma'mūn και το ταλέντο του αναγνωρίστηκε από τους πολιτιστικούς κύκλους της πρωτεύουσας.

Το έργο του προκάλεσε το θαυμασμό των χαλιφών και ο ίδιος απολάμβανε το σεβασμό και είχε την ελευθερία να εκφράσει τα επιχειρήματά του ελεύθερα συμβάλλοντας στην εξέλιξη της ρητορικής και χρησιμεύοντας ως πρότυπο για τις επόμενες γενεές συγγραφέων. Την εποχή εκείνη οι άνθρωποι των γραμμάτων αναζητούσαν την προστασία των αρχόντων, γιατί η ελευθερία της έκφρασης ήταν επακόλουθο της εϋνοιάς τους, όπως στην περίπτωση του Jāhiz, ο οποίος, αν και ήταν ένα από τα πιο ελεύθερα πνεύματα κατά την εποχή της βασιλείας των Αββασιδών, επιζητούσε την προστασία μαικηνών-προστατών. Απολαμβάνοντας απόλυτη ελευθερία μπόρεσε να εκφράσει τις

πολιτικές, οικονομικές και θεολογικές του απόψεις στο *Kitāb al-‘Uthmaniyya*, όπου πλέκει το εγκώμιο των τριών πρώτων χαλιφών και αιτιολογεί την άνοδο της δυναστείας των Αββασιδών στην εξουσία¹⁸⁴. Το προνόμιο της προστασίας των χαλιφών του επέτρεψε να εκδηλώσει την υποστήριξή του στο κίνημα των μουταζιλιτών.

Η λογοτεχνική του παραγωγή μπορεί να χωριστεί σε δύο μεγάλες περιόδους. Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει ποιητικά έργα, αφηγήσεις και κάποιες διασκευές κορανικών χωρίων. Η επιρροή του επικού και μυθικού στοιχείου της προϊσλαμικής Αραβίας είναι διάχυτη, ταυτόχρονα, όμως, ο ίδιος εξελίσσει το λογοτεχνικό είδος των *mu‘allaqāt*¹⁸⁵, της ωδής των καμηλιέρηδων και των βεδουίνων. Κατά την περίοδο της ωριμότητας της λογοτεχνικής του παραγωγής, συνήθιζε να πραγματεύεται συγκεκριμένα θέματα που διέπονται από σκεπτικισμό και λογική. Εγκαταλείποντας την αραβική μυθολογία στράφηκε στη λογική και τη θεολογία με απώτερο σκοπό να αναπτύξει το ανθρώπινο πνεύμα. Έγινε, λοιπόν, πηγή έμπνευσης και αντικείμενο θαυμασμού τόσο στη Βαγδάτη όσο και στη Βασόρα, αλλά και σε άλλες μουσουλμανικές πόλεις κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα. Από τη διεισδυτική παρατηρητικότητά του δεν διέφευγε κανένα από τα ετερογενή στοιχεία της κοινωνίας. Σε συνδυασμό με τη μελέτη κάθε είδους βιβλίων που κυκλοφορούσαν στη Βαγδάτη κατάφερε να εμπλουτίσει τις γνώσεις του πάνω

¹⁸⁴ Asma Afsaruddin, *Excellence and Precedence: Medieval Islamic Discourse on Legitimate Leadership*, Leiden: Brill, 2002.

¹⁸⁵ Πρόκειται για συλλογή ποιημάτων της προϊσλαμικής ποίησης που απαντώνται συνήθως ανά επτάδες. Οφείλουν το όνομά τους (πληθ. *mu‘allaqāt*) στη λέξη *‘ilq* που σημαίνει «τιμαλφές». Τα ποιήματα αυτά ονομάζονταν έτσι επειδή η ομορφιά του σχήματός τους επέτρεπε να γραφτούν με χρυσά γράμματα κι έπειτα αναρτώνταν στους τοίχους του ιερού της Κάαμπα, στη Μέκκα, απ’ όπου και η πλήρης ονομασία τους *mu‘allaqāt* (=αναρτημένα ποιήματα). Σπουδαίος εκπρόσωπος του είδους υπήρξε ο *Imrū’ al-Qays* (6ος αι.), ποιητής που καταγόταν από τη βασιλική οικογένεια της Υεμένης. Κύρια πηγή έμπνευσης αποτελούσε η ζωή των βεδουίνων, οι στίχοι ήταν απόλυτα περιγραφικοί, γεμάτοι λυρικήτητα, και εξέφραζαν συναισθήματα χαράς, έρωτα, αγάπης καθώς και ενθουσιασμού σε στιγμές δόξας. Βλ. Nicholson, *A Literary History*, σσ. 101-121· Huart, *Littérature*, σσ. 9-15· Nallino, *La Littérature arabe*, σσ. 40-50· Jalil, *Brève histoire*, σσ. 37-40. Blachère, *La littérature arabe*, II, σσ. 383 κ.ε.

στην ανθρώπινη φύση. Απ' την άλλη, υπήρξε καθοριστική και η επίδραση της γενέτειράς του, καθώς συνέβαλε στη διαμόρφωση του πνεύματός του. Η Βασόρα τον σημάδεψε με τον ορθολογισμό και τον ρεαλισμό της αναδεικνύοντάς τον σε αντιπροσωπευτικό πρότυπό της. Όλες οι γνώσεις, τις οποίες απέκτησε αργότερα στη Βαγδάτη, δεν αλλοίωσαν καθόλου ούτε το πνεύμα ούτε το χαρακτήρα του που είχαν διαμορφωθεί στη Βασόρα.

Ο Jāhīz υπέβαλλε σε λεπτομερή μελέτη τα φυσικά φαινόμενα, την αρχαία ιστορία και τους μύθους προκειμένου να προτείνει λογικές εξηγήσεις. Σε μια εποχή που αποκρυσταλλωνόταν η μεσαιωνική αραβική κουλτούρα, ο ίδιος συγκέντρωνε όποιο στοιχείο θεωρούσε ότι έχει αξία και συμβάλλει στην αραβική κληρονομιά, της οποίας ήταν ένθερμος υπερασπιστής. Προτιμούσε να μελετά την ελληνική σκέψη, αποφεύγοντας κάθε περσικό στοιχείο που θεωρούσε επικίνδυνο για το μέλλον του Ισλάμ. Ακόμα κι αν η Περσία είχε καταλυτική επιρροή στην πνευματική ζωή κατά την περίοδο των Αββασιδών, η συμβολή των Ελλήνων δεν θεωρείται αμελητέα. Στο χαλιφάτο του al-Ma'mūn (813-833) άρχισαν να μεταφράζονται πολυάριθμα ελληνικά έργα με επιστημονικό, φιλοσοφικό, ακόμα και ιατρικό περιεχόμενο. Κυρίως χάρη στις μεταφράσεις των έργων του Αριστοτέλη, οι εκπρόσωποι της μουσουλμανικής διανόησης εξοικειώθηκαν με τη μέθοδο της λογικής αιτιολόγησης, η οποία εφαρμόστηκε πρακτικά στις θεωρίες του μουταζιλισμού, που πρέσβευε την επίλυση των όποιων ζητημάτων πίστης προέκυπταν με τον ορθό λόγο. Το τεράστιο αυτό εγχείρημα βασιζόταν στην κριτική σκέψη και τη συστηματική αμφιβολία σχετικά με ο,τιδήποτε φάνταζε αλλότριο στο δόγμα του Ισλάμ. Όμως ο Jāhīz δεν ήταν μόνο ένας συγγραφέας που ανέπτυξε πολιτικές θεωρίες υπερασπιζόμενος το καθεστώς, τους Άραβες και το Ισλάμ. Η κατανόηση κάθε πτυχής της ανθρώπινης φύσης και η σύνθετη ψυχολογική του προσέγγιση που κρυβόταν πίσω από το σκεπτικισμό του, είναι στοιχεία διάχυτα σε όλα τα έργα του.

Το σημαντικότερο έργο του είναι το πολύτομο *Kitāb al-Ḥayawān* [= *Βιβλίο των Ζώων*]. Το βιβλίο αυτό, δεν αποτελεί μόνο μια πραγματική ανθολογία των ειδών του ζωικού βασιλείου, αλλά είναι ένα έργο όπου αναπτύσσονται θεωρίες που αφορούν τη θεολογία, τη μεταφυσική, την κοινωνιολογία και πολλούς άλλους τομείς. Εκτός από τις θεωρίες εξέλιξης των ειδών, υπάρχουν εμβρυϊκές θεωρίες, καθώς και θεωρίες σχετικά με την επίδραση του κλίματος και την ψυχολογία των ζώων που δεν είχαν καθόλου μελετηθεί μέχρι τον 9ο αιώνα μ.Χ.

Ο Jāhiz δεν κατόρθωσε να ολοκληρώσει το μνημειώδες *Kitāb al-Ḥayawān*, συνέχισε, όμως, τη λογοτεχνική του παραγωγή με θεμελιώδη έργα για τις «αραβικές ανθρωπιστικές επιστήμες». Συνέγραψε το *Kitāb al-Bighāl* [= *Βιβλίο των μουλαριών*] και το *Kitāb al-Bayān wa 'l-tabyin* [= *Βιβλίο της κομψότητας της έκφρασης και της καθαρότητας της έκθεσης*] με σκοπό να συστηματοποιήσει τις ρητορικές και ποιητικές ικανότητες των Αράβων. Προσπάθησε με αυτά τα βιβλία να αιτιολογήσει την απόφασή του να θέσει τις βάσεις της ποιητικής τέχνης, το επιχείρησε, ωστόσο, με τρόπο εντελώς άτακτο, όπως διαπιστώνει ο Abū Hilāl al-'Askari (θ. 1005), ο οποίος ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα με πιο συστηματικό τρόπο.

Στο *Kitāb al-Bukhalā'* [= *Βιβλίο των φιλάργυρων*], επικεντρώνει σε μια άλλη αρετή των Αράβων, τη γενναιοδωρία. Το έργο αυτό αποτελεί μία συλλογή πορτρέτων, αλλά ταυτόχρονα μία επίθεση εναντίον των μη Αράβων και μία ανάλυση της φιλαργυρίας¹⁸⁶, θέματα τα οποία δεν απαντώνται σε κανένα άλλο έργο της αραβικής λογοτεχνίας.

Απαλλαγμένος από κάθε σεμνοτυφία, δεν δίστασε να συγγράψει βιβλία και επιστολές σχετικά με τον έρωτα, την αγάπη και τη σεξουαλική συμπεριφορά. Στο *Kitāb mufākharāt al-jawārī wa al-ghilmān* [= *Εγκώμιο στις εταίρες και τους έφηβους*] ασχολείται με ζητήματα του χαρεμιού, ενώ στο *Kitāb*

¹⁸⁶ Fadwā Mālī Dūġlās, "Humor and structure in two Bukhalā' anecdotes : Al-Ġahiz and Al-Khaṭīb al-Baġdādī", *Arabica*, τ. XXVII. 3. (1980), σσ. 300-323. Της ίδιας, "The Micro-poetics of the Bukhalā's anecdote", *Journal Asiatique* (1979), 3/4, σσ. 309-317. Της ίδιας, *Structures of avarice the Bukhalā' in medieval Arabic literature*, Leiden : E.J. Brill , 1985.

al-qiyān [=Βιβλίο των σκλάβων τραγουδιστριών] περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια όλες τις πτυχές των γυναικών αυτών με τα ελευθεριάζοντα ήθη. Στον *Jāhiz* αποδίδονται επίσης τα εξής έργα που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία: *Risāla fī tafdīl al-batn 'ala 'l-zahr* [=Επιστολή για την ανωτερότητα της κοιλιάς σε σχέση με την πλάτη], *Risāla fī al-'ishq wa 'l-nisā* [=Επιστολή για τον έρωτα και τις γυναίκες], *Risālat al-qiyān* [=Επιστολές για τις σκλάβες τραγουδίστριες] καθώς και το *Kitāb al-'urs wa 'l-'ara'is* [= Το βιβλίο του γάμου και των νεόνυμφων]. Και σ' αυτό τον τομέα ο *Jāhiz* αναδείχτηκε πρωτοπόρος, αφού ακολούθησαν το παράδειγμά του πολλοί συγγραφείς, νομοδιδάσκαλοι και θεολόγοι, οι οποίοι συνέγραψαν ερωτολογίες.

Μεταξύ των έργων του συγκαταλέγονται πολλά ελάσσονα συγγράμματα υπό μορφή δοκιμίων ή επιστολών, που έχουν μια πιο προσωπική χροιά και αποκαλύπτουν όλο το μεγαλείο της πρωτοτυπίας της σκέψης του¹⁸⁷. Αφιερώθηκε επίσης στη συγγραφή αρκετών δοκιμίων με θέμα ηθικές και φιλοσοφικές έννοιες αναλύοντας τα προτερήματα και τα ελαττώματα, τη διακριτικότητα και την αδιακρισία, τη σοβαρότητα και τη φαιδρότητα, την εχθρότητα και τη ζηλοφθονία, τη νοσταλγία, την ευγένεια και την περηφάνια, τη φιλία και την κοινωνικότητα, το λόγο και τη σιωπή.

Τα περισσότερα έργα του με πολιτικο-θρησκευτικό περιεχόμενο εξαφανίστηκαν κυριολεκτικά, όταν το κίνημα του μουταζιλισμού έχασε την αίγλη και την αξιοπιστία του και εγκαταλείφθηκε από την εξουσία μετά το θρίαμβο του σουννισμού. Ελάχιστα από αυτά διασώθηκαν, όπως το πολύτομο *Kitāb al-'Uthmāniyya*, όπου υπερασπίζεται το καθεστώς των Αββασιδών. Εξίσου σημαντικό είναι το *Kitāb taswīb 'Alī fī tahkim al-hakamayn*, το οποίο δυστυχώς δεν είναι πλήρες, όμως μέσα από αυτό ο ίδιος στρέφεται εναντίον των οπαδών των Ομμεϊάδων, αντίπαλων των Αββασιδών. Ένα μέρος των *Risāil* [=Επιστολές] αποτελείται από την αλληλογραφία ανάμεσα στον *Jāhiz* και την κυβέρνηση, όπως τα *Risāla fī 'l-Nābita* (ή *fī bani 'Ummāyya*) [=Περί

¹⁸⁷ Hefter, *The Reader in al-Jāhiz*.

της φυλής των Ομμεϋάδων], *Risāla fī nafyi al 'l-tashbīh* και *Risāla fī manāḳib al-Turk*, επιστολές με τις οποίες πραγματεύεται διάφορα ζητήματα του πολιτικού βίου.

Όσο αφορά στην πρόζα, ο Jāhiz αναδεικνύεται πραγματικά νεωτεριστής. Μετά από λεπτομερή μελέτη των αραβικών λογοτεχνικών και θρησκευτικών παραδόσεων περσικής προέλευσης, επέλεξε από όλο αυτό το απέραντο υλικό τα καλύτερα στοιχεία εμπλουτίζοντάς τα με τη δική του γραφή, η οποία ήταν διασκεδαστική και ελκυστική για τους αναγνώστες του. Έτσι, διαφοροποιήθηκε από τους προηγούμενους συγγραφείς που συνέλεξαν παραδόσεις σασσανιδικής προέλευσης και στη συνέχεια τις απηύθυναν στους άρχοντες υπό τη μορφή συμβουλών και παραινέσεων¹⁸⁸.

Το ζωηρό ύφος του χαρακτηρίζεται από μία αταξία λόγω της έλλειψης οργάνωσης του υλικού, γεγονός που τον οδηγεί συχνά σε παρεκκλίσεις από το κυρίως θέμα του. Παρ' όλα αυτά η περιέργειά του για κάθε θέμα είναι διάχυτη, τον χαρακτηρίζει μία διεισδυτική παρατηρητικότητα, καυστικό χιούμορ, λεπτή ειρωνεία, και ο ίδιος αναδεικνύεται σε καταπληκτικό αναλυτή της ανθρώπινης φύσης. Η αναζήτηση των σπάνιων λέξεων, οι γραφικές εκφράσεις, οι ίδιες φράσεις ή ιδέες που συχνά επαναλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο, αποτελούν στοιχεία της μοναδικότητας και της αυθεντικότητας του λογοτεχνικού του ύφους. Σύμφωνα με τον Charles Pellat¹⁸⁹, αυτό που σήμερα αποτελεί άστοχη επανάληψη, κατά τον 9ο αιώνα, ήταν απλώς ένα επακόλουθο της επιθυμίας του συγγραφέα να γίνει απόλυτα κατανοητός. Ακόμα κι αν είναι αρκετά δύσκολο να εκτιμήσουμε το μεγαλείο της έκφρασής του, καθώς αυτή αποτυπώνεται στην αραβική γλώσσα, η ροή του γραπτού λόγου είναι αρμονική και αναμφίβολα αναγνωρίσιμη. Η μεγάλη φήμη του οφείλεται στην ασχήμια του που τον έχρισε ήρωα πολλών ανεκδότων. Πρέπει, όμως, να του αναγνωριστεί η χαρακτηριστική του γραφή, στην οποία οφείλει μεγάλο μέρος

¹⁸⁸ Βλ. « Les opinions d' Al-Čāhiz sur l'écrivain et l'œuvre littéraire » στις Skarżyńska-Bocheńska, *Al-Čāhiz and His Theory of Social Communication*, σσ. 131-142.

¹⁸⁹ *EF*², II, λ. *Djāhiz* άρθρο του Pellat, σ. 387.

της φήμης του. Ακόμα κι όταν πραγματεύεται σοβαρά ζητήματα, δε διστάζει να παραθέσει ανέκδοτα ή διασκεδαστικά σχόλια προκειμένου να τα εκλαϊκεύσει και να τα κάνει πιο σαφή και κατανοητά. Ο ίδιος είχε συνείδηση ότι το ύφος του σοκάρει, όπως φαίνεται μέσα από το έργο του *Kitāb al-tarbi' wa 'l-tadwīr* [= *Ο κύκλος και το τετράγωνο*], ένα αριστούργημα ειρωνικής γραφής, καθώς και μια σύνοψη όλων των ζητημάτων για τα οποία οι σύγχρονοί του δεν είχαν την παραμικρή ιδέα εξ αιτίας της δύναμης της συνήθειας ή της έλλειψης φαντασίας επιδίωκαν να επιλύουν τα προβλήματά τους με παραδοσιακό τρόπο.

Είναι προφανές ότι ο Jāhiz είχε πολλούς άξιους θαυμαστές όσο και μιμητές, ακόμα και αντιγραφείς που χρησιμοποίησαν το όνομά του για να εξασφαλίσουν στα έργα τους την μοναδική επιτυχία που είχαν τα δικά του. Μεταξύ των θαυμαστών του, ο Abū Hayyān al-Tawhīdī (923-1023), στο βιβλίο που έγραψε με θέμα τον ίδιο τον Jāhiz, αναφέρει το σεβασμό του επιστήμονα του 9ου αιώνα Thābit ibn Qurra (826-901) για τις προσωπικότητες τριών ανδρών: του χαλίφη 'Umār ibn al-Hattāb (586-644), του ασκητή al-Hassān al-Basrī (642-728) και του Jāhiz. Προσθέτει επίσης ότι «τα βιβλία του είναι ανθισμένα λιβάδια και τα δοκίμιά του μοιάζουν με κλαδιά γεμάτα καρπούς». Απολάμβανε το σεβασμό και την αναγνώριση τόσο από τους κύκλους των διανοουμένων όσο και από τον απλό λαό. «Συνδύασε τη γλώσσα με τη γραφή, την έμφυτη εξυπνάδα με τη γνώση, τη λογική με την τέχνη, την πρόζα με την ποίηση, την οξύνοια με την κατανόηση»¹⁹⁰. Ο ιστορικός του 10ου αιώνα, al-Mas'ūdī έγραψε ότι μεταξύ των μουταζιλιτών δεν υπάρχει κανένας τόσο εύγλωττος όσο ο Jāhiz. Κατά τον 13ο αιώνα, ο Yāqūt (1179-1229) αναφέρει στο βιογραφικό του λεξικό ότι ο Jāhiz ήταν πασίγνωστος για «την εξυπνάδα του, τη σκέψη και τη μνήμη του που ήταν πάντοτε σε εγρήγορση»¹⁹¹. Ο Αιγύπτιος δραματουργός του 20ου αιώνα, Tawfīq al-Hakim, επίσης αναφέρει: «Είχα πάντοτε την εντύπωση ότι η σύγχρονη αραβική λογοτεχνία δεν είναι τίποτε άλλο

190. Yāqūt, *Iršād*, σσ. 39-71.

191. *Ο.π.*, σ. 56.

παρά μία συνέχεια του ανανεωτικού κινήματος που επιχείρησε ο Jāhiz»¹⁹². Ο Jāhiz παραμένει λοιπόν για τις γενιές που ακολούθησαν μία από τις πιο λαμπρές προσωπικότητες της εποχής του και θεωρείται ο δάσκαλος της ρητορικής¹⁹³ και συγγραφέας πολυάριθμων έργων που ανήκουν στην κατηγορία του *adab*.

Μεταξύ των έργων του, υπάρχουν ορισμένα τα οποία μας έχουν περιέλθει αυτοτελή, άλλα τα οποία διασώθηκαν αποσπασματικά, ενώ κάποια άλλα έχουν χαθεί εντελώς. Τόσο ο C. Brockelmann¹⁹⁴ όσο και ο C. Pellat¹⁹⁵, αφού μελέτησαν τα πολλαπλά έργα του, τα ταξινόμησαν ανάλογα με τη θεματολογία τους, με αποτέλεσμα να προκύψουν οι παρακάτω κατηγορίες:

-Έργα πολιτικού και θεολογικού περιεχομένου: Μέσω αυτών των έργων, ο Jāhiz εκφράζει τις αρχές του κινήματος των μουταζιλιτών, ενώ παράλληλα, δηλώνει την υποστήριξή του στο καθεστώς των Αββασιδών επικαλούμενος τη θρησκεία και την παράδοση.

ι) Θεωρίες των μουταζιλιτών

1. *Fī fadīlat sinā‘at al-kalām*

192. Tawfiq al-Hakim, *al-Malik Udib*, σ. 33· βλ. επίσης *Nine Essays of al-Jāhiz*, σ. 4.

193. Skarżyńska-Bocheńska, *Al-Ġāhiz and His Theory of Social Communication*, σσ. 30-32. Κατά τη συγγραφέα, ο Jāhiz ασχολήθηκε με τη θεωρία της «κοινωνικής επικοινωνίας» που μπορεί να συγκριθεί με τη «θεωρία της διαλογικότητας» (theory of discourse) που διατύπωσε στον 20ό αιώνα ο Mikhail Bakhtin (1895-1975). Κατ’ αυτόν, το άτομο βρίσκεται σε ένα διαρκή διάλογο με κάτι άλλο, ένα άλλο άτομο ή τεχνούργημα (artifact) και μόνο μέσα σε αυτό το διάλογο αποκτά νόημα. Για τη σχέση της σκέψης του al-Jāhiz και του Bakhtin βλ. Hefter, *The Reader in al- Jāhiz*, σσ. 16-17, 32, (υποσημ. 41-41), 259-260. Για τον Bakhtin στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Michael Holquist, *Διαλογικότητα. Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα 2014. Μάριου Α. Πουρκού (εισαγωγή - επιμέλεια): *Προοπτικές και όρια της διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπαχτίν. Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την εκπαίδευση, την τέχνη και τον πολιτισμό*, τ. 1-2, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2008.

194. *GAL*, I, σσ. 241 κ.ε.

195. *EF*², II, λ. *Djāhiz* άρθρο του Ch. Pellat, σ. 385· Βλ. επίσης κατάλογο των έργων, Pellat, *The life and works of Jāhiz*, στο παράρτημα. Σημαντικές είναι οι βιβλιογραφικές συμβολές του Ch. Pellat: « Inventaire de l’oeuvre jahizienne », *Arabica*, 3, τεύχ. 2, 1956, αρ. 35, σσ. 147-180 και « Nouvel essai d’inventaire de l’oeuvre jahizienne », *Arabica*, 31, τχ. 2, 1984, αρ. 55, σσ. 117-164. Βλ. και Deiber, “A New Manuscript of al- Jāhiz’s Works”, σσ. 221-228. Για κείμενά του και μεταφράσεις αυτών βλ. Oskar Rescher, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des Philologen und Dogmatikers Ġāhiz aus Baġra* (150-250 H.), Stuttgart, 1931.

- [Οι αρχές της δογματικής θεολογίας ως κάλεσμα]
2. *Kitāb al-masā'il wa al-jawābāt fī al-ma'rifa*
[Ερωτήσεις και αποκρίσεις σχετικά με τη γνώση]
 3. *al-Akhhbār (wa kaiifa tasihh)*
[Παραδόσεις και προϋποθέσεις της αυθεντικότητάς τους]
 4. *Kitāb hujaj al-nubuwwa*
[Ενδείξεις της προφητείας]
 5. *Kitāb khalq al-Qur'ān*
[Το βιβλίο της δημιουργίας του Κορανίου]
 6. *Risāla ilā Ahmad b. Abī Du'ād yukhbiruhu fihā bi-kitāb al-futyā*
[Επιστολή στον Ahmad b. Abī Du'ād περί του βιβλίου των νόμιμων απόψεων]
 7. *Risāla fī nafyi al-tashbīh*
[Επιστολή σχετικά με τον ανθρωπομορφισμό]¹⁹⁶
 8. *Fī al-shārib wa al-mashrūb*
[Τα ποτά και ο πότης]
 9. *Fī madh al-nabīdh*
[Ύμνος στο nabīdh)]¹⁹⁷

ii) Υπεράσπιση του καθεστώτος των Αββασιδών

1. *Fī al-'Abbāsiyya*
[Οι Αββασίδες]
2. *Fadhīl Hāshim 'alā 'Abd Shams*
[Η ανωτερότητα των Banū Hashim σε σχέση με τους 'Abd Shams]
3. *Bayān madhāhib al-Shī'a*

¹⁹⁶ Jeries, *Two Essays by al-Jahiz*.

¹⁹⁷ Το al-nabīdh (نابيد) ήταν παραδοσιακό ποτό της προϊσλαμικής εποχής. Επ' αυτού βλ. και το δοκίμιο του Qustā bin Lūqā: «Risālah fī al-Nabīdh of Qustā bin Lūqā», με εισαγωγή του Hakim Syed Zillur Rahman, Supplement to "Studies in the History of Medicine and Science" (SHMS), *Jamia Hamdard*, τ. IX (1985), σσ. 185-201. «Risālah fī al-Nabīdh by Qustā bin Lūqā», *Tajdid-i Tibb* (τ. 1), Department of Kulliyat, Aligarh Muslim University, Aligarh, March 1988, σσ. 55-70.

[Κριτική του σιϊτικού δογματός]

4. *Jawābāt fī al-imāma*

[Απαντήσεις σχετικά με τους μάμηδες]

5. *Kitāb taswīb ‘Alī fī tahkīm al-hakamain*

[Υποστήριξη στον Αλή στην περίπτωση διαιτησίας των δύο διαιτητών]

6. *Kitāb al-‘Uthmāniyya*

[Το βιβλίο των Οθμανιδών]

7. *Risāla fī ‘l-nābita*¹⁹⁸ (ή *fī bani ‘Ummāyya*)

[Επιστολή για το *nābita* (ή περί των Ομμεϊάδων)]

8. *Al-radd ‘alā al-nasārā*

[Η διάψευση των χριστιανών]

9. *Fī manāqib al-Turk wa ‘āmmat jund al-khilāfa*

[Η ανωτερότητα των Τούρκων και της αυτοκρατορικής στρατιάς]

- **Έργα επιστημονικού περιεχομένου:** Σε αυτά ο Jāhiz περιλαμβάνει επιλεγμένους στίχους, παροιμίες και παραδόσεις των Αράβων, με τα οποία κατορθώνει να αιχμαλωτίσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

1. *Kitāb al-Bayān wa ‘l-tabyīn*

[Το βιβλίο της κομψότητας και της καθαρότητας της έκφρασης]

2. *Fī al-balāgha wa al-ījāz*

[Ευλωπία και λακωνικότητα]

3. *Kitāb al-mu‘allimīn*

[Το βιβλίο των δασκάλων]¹⁹⁹

4. *Fī sinā‘at al-quwwād*

[Η τέχνη των ηγετών]

¹⁹⁸ Η λέξη *nābita*, μεταφράζεται ως άξιος περιφρόνησης, ξαφνικά ισχυρός. Με το κείμενο αυτό ο Jāhiz στρεφόταν κατά του μάμη Ahmad ibn Hanbal (780-855) και των σουννιτών οπαδών του. Βλ. Wesley Williams, “Aspects of the Creed of Imam Ahmad b. Hanbal: A Study of Anthropomorphism in 9th-10th Century Islamic Discourse”, *International Journal of Middle East Studies*, t. 34 (2002), σσ. 452-453.

¹⁹⁹ Jeries, *Two Essays by al-Jahiz*.

5. *Fī maut Abī Harb al-Saffār*
[Επικήδειος λόγος για τον *Abī Harb al-Saffār*]
6. *Muhammad b. al-Jahm al-Barmakī*²⁰⁰
[Πορτραίτο του *Muhammad b. al-Jahm al-Barmakī*]
7. *Fī dhamm al-zamān*
[Επίθεση στο σήμερα]
8. *Fī tabaqāt al-mughannīn*
[Τύποι τραγουδιστών]
9. *Kitāb al-tarbi‘ wa al-tadwīr*
[Βιβλίο του κύκλου και του τετραγώνου]
10. *Kitāb al-Ḥayawān*
[Το βιβλίο των ζώων]
11. *Kitāb al-qawl fī al-bighāl*
[Το βιβλίο των μουλαριών]
12. *Kitāb al-amsār wa ‘ajā’ib al-buldān*
[Πρωτεύουσες και τα θαύματα των χωρών]
13. *Kitāb fakhr al-sūdān ‘alā al-bīdān*
[Η ανωτερότητα των Μαύρων σε σχέση με τους Λευκούς]
14. *Kitāb at‘imat al-‘Arab*
[Η διατροφή των πρώτων Αράβων]

- Έργα κοινωνικού περιεχομένου: Ο Jāhiz προσπαθεί να σκιαγραφήσει διαφορετικούς τύπους ανθρώπων και να περιγράψει τις σχέσεις και τα έθιμα της κοινωνίας με ευχάριστο τρόπο καθώς παραθέτει πολλά ανέκδοτα και παροιμίες.

i) Συμπεριφορά και χαρακτηριστικά γνωρίσματα

1. *Kitāb al-taj fī akhlāq al-mulūk*
[Το βιβλίο της κορώνας (βιβλίο βασιλικών ηθών)]

200. Σχετικά με αυτόν βλ. Lecomte, *Muhammad B. Al-Gahm Al-Barmaki*.

2. *Risālat al-ma‘ād wa al-ma‘āsh fī al-adab wa tadbīr al-nās wa mu‘āmalatihim*

[Επιστολή περί του σημερινού και του επόμενου κόσμου, περί της στάσης και της σωστής συμπεριφοράς και περί των ανθρωπίνων σχέσεων]

3. *Fī al-jidd wa al-hazl*

[Αστεϊσμός και σοβαρότητα]

4. *Fī fasl mā bain al-‘adāwa wa al-hasad*

[Περί της διαφοράς μεταξύ της εχθρότητας και της ζηλοφθονίας]

5. *Fī al-hāsīd wa al-mahsūd*

[Ο ζηλόφθονος και ο αποδέκτης του φθόνου]

6. *Kitāb kitmān al-sirr wa hiḥz al-lisān*

[Η τέχνη του φυλάττειν τα μυστικά και της εχεμύθειας]

7. *Tafdīl al-nuṭq ‘alā al-samt*

[Η ανωτερότητα του λόγου έναντι της σιωπής]

8. *Al-nubl wa al-tanabbul wa dhamm al-kibr*

[Αληθινή και υποτιθέμενη ευγένεια. Κατά της αλαζονείας]

9. *Fī al-wukalā’ wa al-muwakkilīn*

[Οι αξιωματούχοι και αυτοί που τους αναδεικνύουν]

10. *Kitāb al-bukhalā’*²⁰¹

[Το βιβλίο των φιλάργυρων]

11. *Kitāb al-‘urjān wa al-bursān wa al-qur’ān*²⁰²

[Η λεπίδα, ο λεπρός και ο φαλακρός]

12. *Fī madh al-tujjār wa dhamm ‘amal al-sultān*

[Εγκώμιο των εμπόρων και επίθεση στη διοίκηση]

13. *Dhamm al-kuttāb*

[Κατά των γραμματέων]

²⁰¹ Για τις ευρωπαϊκές μεταφράσεις του έργου αυτού βλ. *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, σ. VIII.

²⁰² *Kitāb al-Bursān wa-l-‘urdjān wa-l-‘umīyān wa-l-ūlān* (έκδ. A.M. Harun, Κάιρο-Βηρυτός 1972, και επανέκδ. Βηρυτός 1990).

ii) Συναισθήματα

14. *Fī al-mawadda wa al-khilṭa*

[Περί των συναισθημάτων και της ανάμειξης]

15. *Fī al-‘ishq wa al-nisā’*

[Ο έρωτας και οι γυναίκες]

16. *Kitāb al-qiyān*

[Το βιβλίο των σκλάβων τραγουδιστριών]

17. *Fī tafdīl al-batn ‘alā al-zahr*

[Περί της ανωτερότητας της κοιλιάς σε σχέση με την πλάτη]

18. *Kitāb mufākharāt al-jawārī wa al-ghilmān*

[Το εγκώμιο των εταίρων και αγοριών]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Kitāb al-Ḥayawān

[=Βιβλίο των ζώων]

1) Η ζωο-ψυχολογία και οι αρχές της θεωρίας της εξέλιξης

Η ζωο-ψυχολογία²⁰³ αποτελεί κλάδο της επιστήμης της ψυχολογίας, ο οποίος ασχολείται με τη μελέτη της συμπεριφοράς των ζώων. Ο κλάδος αυτός θεωρείται μέρος της γενικής βιολογίας μαζί με την ανατομία, η οποία επιχειρεί την περιγραφή των οργάνων, τη φυσιολογία που μελετά την λειτουργία τους, ενώ η ψυχολογία της συμπεριφοράς μελετά τη λειτουργία του οργανισμού ως σύνολο σε σχέση με το περιβάλλον.

Οι θεωρίες που αφορούν την συμπεριφορά των ζώων διατυπώθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα από τον Buffon (1707-1788), τον πρώτο Ευρωπαίο που πραγματεύθηκε θεωρίες περί της εξέλιξης των ειδών μέσα από επιστημονικό πρίσμα, και αργότερα από τον Δαρβίνο (1809-1882) με το έργο «*Περί της καταγωγής των ειδών*» (= *Origin of Species*) (1859). Ωστόσο, όπως είναι ολοφάνερο, η θεωρία περί της εξέλιξης των ειδών ήταν πολύ προγενέστερη²⁰⁴. Χρονολογούνταν από την εποχή των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, με εκπρόσωπο τον Αναξίμανδρο, συνεχίστηκε κατά την εποχή των Λατίνων με τις απόψεις του Λουκρήτιου και έφτασε μέχρι τον Μεσαίωνα, οπότε μοναχοί καθολικοί, όπως ο Άγιος Αυγουστίνος, υποστήριζαν πως η εξέλιξη οφείλεται στην παντοδυναμία του Θεού, ο οποίος προκαλεί τις αλλαγές παρεμβαίνοντας με τη δύναμή του στον κόσμο. Είναι γεγονός, όμως, πως η πεποίθηση για μία ιεραρχία των έμβιων όντων, αποτελεί κοινό τόπο σε όλες τις θεωρίες της

²⁰³ Βλ. Buytendijk, *Traité*. Επίσης Kurt Ernestovich Fabri, *Foundations of Zoopsychology*, Moscow, 1976, ²1993 (στα ρωσικά).

²⁰⁴ Conway Zirkle, “Natural Selection before Origins of Species of Darwin”, στα *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1941, τ. 84, αρ. 1, σ. 84.

αρχαίας φιλοσοφίας και των θρησκειών, ενώ διατυπώνεται ακόμα και στη Βίβλο. Όσον αφορά στον Αριστοτέλη, ο ίδιος δεν φαίνεται να έχει την παραμικρή ιδέα περί εξέλιξης, καθώς δεν κάνει λόγο πουθενά στα συγγράμματά του για το θέμα αυτό²⁰⁵.

Παρ' όλο που ο al-Nazzām (περ. 775 – περ. 845) έκανε τα πρώτα βήματα στον τομέα της εξελικτικής θεωρίας της βιολογίας, η θεωρία περί βιολογικής εξέλιξης²⁰⁶ εμφανίστηκε για πρώτη φορά διατυπωμένη πλήρως και επισήμως κατά τον 9ο αιώνα από τον μαθητή του Jāhiz στο *Kitāb al-Hayawān*²⁰⁷. Η θεωρία του Jāhiz είναι ένα επαναστατικό, καινοτόμο και με επιστημονικά χαρακτηριστικά πρότυπο, το οποίο είχε όχι μόνο απήχηση στην ανθρώπινη σκέψη, αλλά και συνέβαλε στην επέκτασή της. Υποδεικνύει πως πολλά ζητήματα που αφορούσαν την φυσική φιλοσοφία τέθηκαν υπό άλλο πρίσμα μετά την επαναστατική προσέγγιση του Jāhiz και των συνεχιστών του. Η επιρροή του υπήρξε καθοριστική στη σκέψη πολλών τόσο μουσουλμάνων όσο και Ευρωπαίων μελετητών, με αποκορύφωμα τη συμβολή του ως πηγή έμπνευσης και μελέτης από δύο ξεχωριστές προσωπικότητες που καθιέρωσαν τις θεωρίες αυτές επιστημονικά, τον Λαμάρκ και τον Δαρβίνο²⁰⁸.

Ο τρόπος που επιχειρεί ο Jāhiz να ταξινομήσει τα ζώα μαρτυρεί τη χρήση καθαρά επιστημονικής μεθόδου, καθώς ο ίδιος ξεκινάει την περιγραφή και κατάταξη από τα πιο απλά είδη για να καταλήξει στα πιο σύνθετα. Παράλληλα, τα κατηγοριοποιεί ανάλογα με τις ομοιότητες που παρουσιάζουν μεταξύ τους χωρίζοντας τις κατηγορίες σε υποκατηγορίες προκειμένου να καταλήξει στην τελική ενότητα ενός συγκεκριμένου είδους²⁰⁹.

Έχοντας προφανώς ασχοληθεί με τους επιστημονικούς κλάδους τόσο της ζωολογίας όσο και της ανθρωπολογίας, μελετώντας τους λεπτομερώς,

²⁰⁵. Manquat, *Aristote*, σ. 113.

²⁰⁶. Ο al-Nazzām ήταν μουταζιλίτης θεολόγος και ποιητής. Βλ. σχετικό λήμμα του J. D. Latham στην *EF*², σσ. 1057a–58b. Επίσης Josef van Ess, *Das Kitāb al-nakt des Nazzām und seine Rezeption im Kitāb al-Futya des Gahiz*, Göttingen: Vandenhoeck & Reprecht, 1971.

²⁰⁷. *EF*², II, *Djāhiz*, άρθρο του Pellat, σ. 386· Sarton, *History of Science*, II, σ. 597.

²⁰⁸ Bayrakdar, “Al-Jāhiz and the rise of evolutionism”, *Hamdard Islamicus*, 1985, σ. 11.

²⁰⁹. *Hayawān*, I, σ. 13.

κατόρθωσε να ανακαλύψει και να καταγράψει την επίδραση των περιβαλλοντικών συνθηκών στη ζωή των ζώων, ενώ παράλληλα παρατήρησε τις αλλαγές και τις μετατροπές διαφόρων ζωικών ειδών υπό διαφορετικές συνθήκες. Οι αναφορές σε αυτά είναι διάσπαρτες σε πολλά σημεία του βιβλίου του και ο ίδιος προβαίνει σε αξιοσημείωτες περιγραφές, όπως στην περίπτωση όπου αναφέρει τον αγώνα των όντων για επιβίωση με επιστημονικές μαρτυρίες αλλά και λαογραφικές περιγραφές. Όσον αφορά στους μηχανισμούς της εξέλιξης, ο Jāhiz περιγράφει τρεις από αυτούς αναφέροντας τον αγώνα της ύπαρξης, τον μετασχηματισμό ενός είδους σε ένα άλλο και τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που την επηρεάζουν. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Ο αρουραίος βγαίνει για να συλλέξει την τροφή του και την αναζητά και την αρπάζει. Τρώει κάποια άλλα κατώτερα ζώα, μικρότερα από αυτόν και κάποια μικρά πτηνά [...], κρύβει τα νεογνά του σε υπόγειους διαδρόμους για να προστατέψει αυτά αλλά και τον εαυτό του από τις επιθέσεις των ερπετών και των πτηνών. Στα φίδια αρέσει πολύ να τρώνε αρουραίους [...]. Όσον αφορά στα φίδια, προστατεύονται από τους κάστορες και τις ύαινες που είναι ζώα πιο ισχυρά από αυτά. Η ύαινα αποτελεί απειλή για την αλεπού, η οποία με τη σειρά της αποτελεί απειλή για όλα τα ζώα που είναι κατώτερα από αυτήν [...]. Είναι νόμος κάποια όντα να είναι η τροφή κάποιων άλλων [...]. Όλα τα μικρά ζώα τρώνε τα μικρότερα από αυτά. Όμως, όλα τα μεγάλα ζώα δεν μπορούν να φάνε τα μεγαλύτερα. Και οι άνθρωποι είναι κι αυτοί σαν τα ζώα [...]. Ο Θεός δίνει ζωή σε κάποια σώματα με το θάνατο κάποιων άλλων και αντίστροφα»²¹⁰.

Στο απόσπασμα αυτό είναι φανερό πως ο Jāhiz διατυπώνει άλλη μια θεωρία σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει διαμάχη μόνο μεταξύ των διαφορετικών ειδών, αλλά και μεταξύ των μελών του ίδιου είδους²¹¹. Είναι,

²¹⁰ *Ḥayawān*, VI, σσ. 133-134· VI, σ. 139· VII, σσ. 47, 80. 14· VII, σσ. 47-48.

²¹¹ A. Aarab, “Eco-ethological data according to Jāhiz through his work *Kitāb al-Ḥayawān*”, *Arabica*, 47, 2000, σσ. 278-286.

επίσης, αναμφισβήτητες οι αναφορές σε θέματα θεωριών που διατυπώθηκαν οριστικά κατά τη μεταγενέστερη εποχή από το Δαρβίνο αλλά και από τους νεο-δαρβινιστές. Ο Jāhiz θεωρεί, για παράδειγμα, όπως και ο Λαμάρκ αλλά και ο Δαρβίνος αργότερα, ότι σε ένα είδος είναι πιθανός τόσο ο μετασχηματισμός όσο και η εξέλιξη. Ο μετασχηματισμός λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα με την επίδραση των εξωτερικών περιβαλλοντολογικών παραγόντων. Δηλώνει, λοιπόν, ότι οι πρωτότυπες μορφές διακλαδώνονται σε νέες μορφές δημιουργώντας ένα νέο είδος, ενώ αναπτύσσουν βαθμιαία καινούρια χαρακτηριστικά που τα βοηθούν να επιβιώσουν υπό ορισμένες περιβαλλοντολογικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Διαφορετικά πράγματα έχουν αναφερθεί πάνω στο θέμα της ύπαρξης της al-miskh (της πρωταρχικής μορφής των τετράποδων)²¹². Ορισμένοι αποδέχτηκαν την εξέλιξή της και υπέδειξαν ότι ευθύνεται για την ύπαρξη του σκύλου²¹³, του λύκου, της αλεπούς και των άλλων ομοίων τους. Τα μέλη αυτή της οικογένειας προέρχονται από μια κοινή πρωταρχική μορφή (al-miskh)»²¹⁴.

Μεταξύ όλων αυτών, αναφέρει ως βασική αιτία του μετασχηματισμού τη θέληση και την δύναμη του Θεού, καθώς είναι Αυτός ο οποίος μπορεί να μετατρέψει οποιοδήποτε είδος σε ένα άλλο διαφορετικό όποτε το θελήσει. Έτσι, λοιπόν, ο Jāhiz υπερασπίζεται τη θεωρία περί μετασχηματισμού και εξέλιξης ενός είδους, επικαλούμενος διάφορους παράγοντες μεταξύ των οποίων και τη θέληση του Θεού²¹⁵. Απ' την άλλη, όσο αφορά στην επίδραση των περιβαλλοντολογικών παραγόντων στα είδη, θεωρεί ότι η τροφή, το κλίμα, η στέγη καθώς και άλλοι παράγοντες έχουν κάποιες επιδράσεις πάνω σε αυτά, τόσο βιολογικές όσο και ψυχολογικές. Επεκτείνοντας τη θεωρία του, υποστηρίζει πως οι παράγοντες αυτοί ωθούν το εκάστοτε είδος σε έναν αγώνα

²¹². Ο.π., IV, σ. 24· VII, σ. 77.

²¹³. Βλ. και Foltz, *Animals*, σσ. 135-136.

²¹⁴. Ο.π., IV, σ. 23.

²¹⁵. Ο.π., IV, σσ. 24-25· VI, σσ. 24-26.

για επιβίωση. Η διαδικασία της αλλαγής των χαρακτηριστικών της κάθε γενιάς συντελείται προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη προσαρμογή του είδους στο περιβάλλον που ζει. Καταφέροντας να επιβιώσει, αποκτά μία ευκαιρία να πολλαπλασιαστεί και να μεταδώσει τα χαρακτηριστικά του στους διαδόχους.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι θεωρίες του Jāhiz για την εξέλιξη των ειδών²¹⁶ παρουσίασαν από πολύ νωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αρκετοί μελετητές, μουσουλμάνοι αλλά και Ευρωπαίοι, ασχολήθηκαν με αυτές σε μία προσπάθεια εμβάθυνσης και περαιτέρω ανάπτυξης. Αυτή η κινητικότητα στους συγκεκριμένους τομείς της ζωολογίας και της βιολογίας συνέβαλε στην εξέλιξή τους. Μερικοί από τους λαμπρότερους μουσουλμάνους διανοητές, όπως ο Ibn Miskawayh (932-1030), ο al-Bīrūnī (973-1048) και ο Ibn Tufayl (1105-1185), εμπνεύστηκαν από τον Jāhiz και, βασιζόμενοι στις θεωρίες που αναφέρονται στο *Kitāb al-Hayawān*, έδωσαν νέα πνοή στον επιστημονικό αυτό κλάδο αναπτύσσοντας δύο νέες θεωρίες: μία κοσμολογική θεωρία που αφορούσε τα φαινόμενα του σύμπαντος και μία κοινωνιολογική θεωρία που αναφερόταν στα κοινωνικά φαινόμενα. Έτσι, η βασική θεωρία της εξέλιξης που διατυπώθηκε από τον Jāhiz έγινε αφετηρία διαφορετικών θεωριών της μεταγενέστερης ισλαμικής σκέψης περί εξέλιξης στους τομείς της κοινωνιολογίας, της μεταφυσικής αλλά και της κοσμολογίας.

Η θεωρία του αναπαράχθηκε κι από άλλους σημαντικούς μουσουλμάνους μελετητές που ασχολήθηκαν με τη ζωολογία και τη φύση, ιδιαίτερα από τον al-Zakariyā al-Qazwīnī (1203–1283), Muḥammad ibn Maḥmūd (περ. 1350), Abū Yaḥyā (880-946), τον Mustawfī Qazvīnī (1281–1349) και τον al-Damīri (1344–1405), συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων λογίων, όπως ο al-Mas‘ūdī (896–956) και ο Ibn Qutayba (828-885).

Όσον αφορά στην επίδραση του Jāhiz στην ευρωπαϊκή σκέψη, αυτή έγινε αντικείμενο δύο σημαντικών μελετών: «*Der Darwinismus im X und XIX*

²¹⁶ Bayrakdar, “Al-Jāhiz and the rise of evolutionism”, σσ. 31-39.

Jahrhundert» του Fr. Dieterici (Λειψία, 1878), και «*Darwinistisches bei Gahiz*» του E. Wiedemann (*Sitzungsbericht der physikalisch-medizinischen Sozietät in Erlangen*, τ. 47, 1915). Οι συγγραφείς αυτοί επεσήμαναν μεγάλες ομοιότητες στις θεωρίες του Jāhiz και του Δαρβίνου. Τόσο ο Δαρβίνος όσο και οι προγενέστεροι από αυτόν μελετητές αναδιατύπωσαν τα γραφέντα του Jāhiz χρησιμοποιώντας επιστημονικό λόγο και τις προσαρμοσαν στα νέα δεδομένα του 18ου και του 19ου αιώνα, ενώ παράλληλα βασίστηκαν σε αυτές προκειμένου να αναπτύξουν τις δικές τους θεωρίες περί εξέλιξης. Η μόνη, ίσως, ουσιώδης διαφορά που εντοπίζεται μεταξύ των θέσεων του Jāhiz και των νεότερων θεωριών, που προαναφέρθηκαν, αφορά στην κοσμοαντίληψη. Όσον αφορά στην πρώτη, έχει θεολογικό και μεταβατικό υπόβαθρο, καθώς δέχεται ως πρωταρχική αιτία της εξέλιξης της οργανικής ύλης τον Θεό, ενώ θεωρεί τους άλλους παράγοντες ως δευτερεύοντες. Απ' την άλλη, ο Λαμάρκ, ο Δαρβίνος και οι υπόλοιποι επιστήμονες ασχολούνται με την επιρροή του υλικού κόσμου στη διαδικασία της εξέλιξης. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι μηχανισμοί της ανάπτυξης και ελέγχου της εγκυρότητας των θεωριών συγκλίνουν, ακόμα, όμως κι όταν αποκλίνουν, το μόνο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί το Δαρβίνο και τους μεταγενέστερους επιστήμονες από τον Jāhiz και τους υπόλοιπους μουσουλμάνους μελετητές είναι η κοσμοαντίληψη, από την οποία απορρέει η ερμηνεία των θεωριών.

Πώς όμως μεταλαμπαδεύτηκαν οι ιδέες του Jāhiz στους Ευρωπαίους μελετητές και επιστήμονες; Αποδεδειγμένα, τόσο ο Jāhiz όσο και αρκετοί άλλοι μουσουλμάνοι μελετητές²¹⁷ που ασχολήθηκαν με την θεωρία της εξέλιξης αποτέλεσαν εφαλτήριο της έρευνας του Δαρβίνου αλλά και των προγενέστερων μελετητών. Πολύ νωρίτερα από τον C. Linnaeus (1707-1778), τον Buffon (1707-1788), τον E. Darwin (1731-1802), τον J. B. Lamarck

²¹⁷ F.N. Egerton, "A History of the Ecological Sciences, Part 6 : Arabic Language Science-Origins and Zoological Writings", *Bulletin of the Ecological Society of America*, April 2002, σσ. 142-146.

(1744-1829)²¹⁸, και τον Ch. Darwin (1809-1882) και από την ίδρυση της Σχολής της φυσικής φιλοσοφίας στη Γερμανία, έργα και οι μελέτες του Jāhiz και άλλων Αράβων επιστημόνων είχαν μεταφραστεί και είχαν γίνει ήδη γνωστά στους Ευρωπαίους. Το βιβλίο του al-Damīri, *Hayat al-Ḥayawān* [= *Η ζωή των ζώων*], το οποίο περιέχει πολλά αποσπάσματα από το *Kitāb al-Ḥayawān* του Jāhiz, είχε μεταφραστεί μερικώς στα λατινικά από τον Abraham Echellensis, εβραϊκής καταγωγής (θ. Ιταλία 1664), και δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1617.

Το σύγγραμμα του Ibn Ṭufayl (1105-1185) *Ḥayy ibn Yaqzān*, που περιέχει φιλοσοφικούς στοχασμούς και περί της εξέλιξης, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Edward Pococke Sr. (1604-1691), ενώ αργότερα δημοσιεύτηκε μία λατινική μετάφραση από τον Edward Pococke Jr. (1648-1727) στην Οξφόρδη το 1671 (β' έκδοση, Οξφόρδη, 1700)²¹⁹. Η κοσμογραφία του Zakariyya' al-Qazvīnī, *'Ajā'ib al-makhlūqāt wa gharā'ib al-mawjūdāt*, δημοσιεύτηκε από τον F. Wüstenfeld σε δύο τόμους στο Göttingen το 1848-49. Το *Kitāb Talkhis al-Athar* του Bakuwī, που αποτελεί διασκευή του βιβλίου του al-Qazvīnī μεταφράστηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε από τον De Guignes στο Paris το 1789²²⁰. Πρόκειται για άλλο ένα βιβλίο που περιέχει ως επί το πλείστον θεωρίες και ιδέες του Jāhiz. Ο A. L. de Chezy μετάφρασε το προαναφερθέν έργο *'Aja'ib* του al-Qazvīnī, το οποίο δημοσίευσε ο S. de Sacy το 1806 (πρώτη έκδοση) συμπεριλαμβάνοντάς το στο έργο του *Αραβική χρυσομάθεια* (*Chrestomathie arabe*). Χωρίς καμία αμφιβολία, ο μεγάλος σούφι Māwlāna (Jalāl ad-Dīn Muhammad Rūmī, 1207-1273), ο οποίος ασχολήθηκε και με τη θεωρία της εξέλιξης είχε προ πολλού επηρεάσει τον Gæthe, ο οποίος τον αποκαλούσε «δαρβινικό πριν από τον Δαρβίνο»²²¹. Η θεωρία του περί μεταμορφώσεως υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της

²¹⁸ Για τη σχέση των θεωριών al-Jāhiz και Lamarck βλ. al-Khalili, *The House of Wisdom*, σ. 76.

²¹⁹ V. Sarton, ό.π., II², σσ. 354-355.

²²⁰ Mieli, *La science de l'Europe*, σ. 152.

²²¹ Cassirer, *Knowledge*, σ. 137.

βιολογίας. Όπως είναι φανερό, η ζωολογία που εξελίχθηκε ως επιστημονικός κλάδος στο Ισλάμ είχε διεισδύσει στη Δύση ήδη από τον 17ο αιώνα²²². Κάποιοι Ευρωπαίοι που γνώριζαν την αραβική γλώσσα μπόρεσαν να αναγνώσουν απευθείας τα βιβλία των μουσουλμάνων επιστημόνων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δαρβίνου ο οποίος εντρύφησε στην ισλαμική κουλτούρα με τη βοήθεια του ανατολιστή Samuel Lee (1783-1852)²²³ στο Καίμπριτζ. Με αυτό τον τρόπο, οι μουσουλμάνοι που ασχολήθηκαν με τη θεωρία της εξέλιξης άσκησαν μεγάλη επιρροή με τις ιδέες και τις θεωρίες τους, οι οποίες μεταλαμπαδεύτηκαν στη Δύση επηρεάζοντας τόσο τους Ευρωπαίους επιστήμονες όσο και την πρόοδο της βιολογίας γενικότερα. Επιδράσεις, λοιπόν, παλαιότερων συγγραφέων, μεταξύ των οποίων και του Jāhiz, υπάρχουν, όμως σαφείς αποδείξεις ότι ο Δαρβίνος είχε διαβάσει απευθείας τον Jāhiz δεν υπάρχουν.

Η θεωρία της εξέλιξης του Jāhiz υπήρξε πρωτοποριακή στην ιστορία της επιστήμης, αφού κανένας πριν από αυτόν δεν είχε ασχοληθεί ούτε είχε συγγράψει κάτι σχετικό. Μόνον οι Έλληνες φιλόσοφοι, όπως ο Εμπεδοκλής και ο Αριστοτέλης είχαν ασχοληθεί με θέματα που αφορούσαν τις αλλαγές που παρατηρούνται στη φύση, τα φυτά και τα ζώα, ωστόσο η αντίληψη που είχαν περί αλλαγής ήταν απλά μία θεωρία περί απλής κίνησης και τίποτα περισσότερο. Πέρα από την αντίληψη της αλλαγής δεν είχαν ακόμα συλλάβει άμεσα ή έμμεσα την θεωρία της εξέλιξης.

Κατά τον Collingwood, «ο Κόσμος της Φύσης είναι για τον Αριστοτέλη ένας κόσμος κινούμενων ατόμων, όπως και για τους Ίωνες αλλά και για τον Πλάτωνα... Η φύση αποτελεί μία διαδικασία, μία ανάπτυξη, μια αλλαγή. Η διαδικασία αυτή αποτελεί μία ανάπτυξη, δηλαδή η αλλαγή παίρνει διάφορες διαδοχικές μορφές η καθεμία από τις οποίες είναι η δυνατότητα του διαδόχου, δεν είναι όμως αυτό που ονομάζουμε «εξέλιξη», καθώς κατά τον Αριστοτέλη, τα

²²². Sarton, *op. cit.*, III², σ. 1641.

²²³. Darwin, *Life and Letters*, I, σ. 289. Για τις επιδράσεις παλαιότερων συγγραφέων βλ. στο σχετικό πρόσφατο βιβλίο της Rebecca Stott, *Darwin's Ghosts* (2012).

είδη της αλλαγής και της δομής έχουν παρουσιάσει ένα αιώνιο ρεπερτόριο στον φυσικό κόσμο, του οποίου τα μέρη είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους με δεσμούς λογικής κι όχι προσωρινά»²²⁴.

Αναμφισβήτητα, λοιπόν, το *Kitāb al-Hayawān* μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολύτιμο έργο, καθώς ο Jāhiz υπήρξε ο πρώτος συγγραφέας που ασχολήθηκε σοβαρά με την προέλευση των ειδών βασιζόμενος στις θεωρίες της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας περί υλισμού. Στο *Kitāb al-Hayawān* κάνει συχνές αναφορές στον Ιπποκράτη, τον Ευκλείδη, τον Σωκράτη αλλά κυρίως στον Αριστοτέλη. Έτσι, κατάφερε να καθιερώσει και να ιεραρχήσει το κοσμικό του σύστημα ορμώμενος από ορισμένα συμπεράσματα επί φιλοσοφικών και βιολογικών θεμάτων. Αφού διαπίστωσε την υλική φύση του κόσμου και τα τέσσερα στοιχεία που τον αποτελούν (γη, αέρας, νερό και φωτιά), διαίρεσε όλα τα όντα σε οργανικά και ανόργανα. Στα οργανικά κατατάσσει τα ζώα και τα φυτά ενώ στα ανόργανα τα άστρα και τα στερεά σώματα (τα μέταλλα). Η ταξινόμηση που επιχείρησε είναι ολοφάνερο πως αποτελεί εξέλιξη εκείνης που είχε επιχειρήσει στην αρχαιότητα ο Αριστοτέλης²²⁵.

Το κύριο μέλημα του Jāhiz ήταν να ανοίξει το δρόμο της παρατήρησης και του πειραματισμού σταχυολογώντας ιστορίες με πρωταγωνιστές τα ζώα, ανέκδοτα και μια πληθώρα ποιημάτων και παροιμιών προερχόμενα από διάφορους λαούς και διαφορετικές εποχές της ιστορίας τους. Λαμβάνοντας υπόψη τις γενικές αναφορές περί λογοτεχνίας, την εμβάθυνση στις αναλύσεις, καθώς και τα εύστοχα σχόλια που βασίζονται στη λογική, συνειδητοποιούμε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλή μελέτη της ζωο-ψυχολογίας με την σύγχρονη σημασία του όρου, αλλά με μία λογοτεχνική ζωο-ψυχολογία.

Ο βίος των ζώων είναι μία πορεία μέσα στον φυσικό κόσμο, όπως την περιγράφει ο Jāhiz και έτσι όπως την αντίκρισε ο ίδιος είτε παρατηρώντας την

²²⁴. Collingwood, *Nature*, σ. 82.

²²⁵. Manquat, *Aristote*, σ. 105. G. van Vloten, *Ein arabischer Naturphilosoph im 9. Jahrhundert (el-Dschāhiz)*, Stuttgart 1918.

είτε αντλώντας πληροφορίες από άλλους σοβαρούς παρατηρητές²²⁶. Μελέτησε, επίσης, τις βασικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ζώων και του περιβάλλοντος, του περιγύρου και των ομοειδών τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξε ακόμη για της βασικές μορφές συμπεριφοράς τόσο των κατοικίδιων όσο και των άγριων ζώων, των πτηνών και των θηλαστικών. Θέλησε να δια φωτίσει με ακριβείς αναλύσεις τα πιο χαρακτηριστικά φαινόμενα της ζωής των ζώων. Μόνον ένα πνεύμα που διακατέχεται από περιέργεια, όπως το δικό του, θα μπορούσε να αναλάβει και να φέρει εις πέρας με τόση σαφήνεια ένα τόσο δύσκολο έργο και μάλιστα κατά τον 9ο αιώνα²²⁷.

Καταλήγοντας, λοιπόν, με βάση όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, διαπιστώνουμε ότι ο Jāhiz, ως Άραβας λόγιος που ασχολήθηκε με τον τομέα της ζωο-ψυχολογίας, μπορεί να ενταχθεί στον κύκλο όσων έθεσαν τις βάσεις και άνοιξαν το δρόμο για μία πιο εμπειριστατωμένη μελέτη του κλάδου αυτού. Ο ίδιος αναδεικνύεται ως ο πιο ρεαλιστής συγγραφέας του αιώνα του αλλά και ως ο πιο διαπρεπής λόγω του κριτικού πνεύματος του, απόρροια της προσήλωσής του στο κίνημα των μουταζιλιτών και της διαμονής του στη Βασόρα.

2) Το ενδιαφέρον των Αράβων για τη ζωο-ψυχολογία

Στο *Kitāb al-Hayawān*, ο Jāhiz έθεσε τις βάσεις της αραβο-μουσουλμανικής κουλτούρας συνδυάζοντας τις προφορικές παραδόσεις και την αρχαία ελληνική σκέψη. Με τη συγγραφή ενός τέτοιου σημαντικού έργου, ο ίδιος αναδεικνύεται σε θεμελιωτή της ψυχολογίας των ζώων παραθέτοντας όλες του τις παρατηρήσεις για εκατοντάδες είδη ζώων των οποίων επιχειρεί να αναλύσει τη συμπεριφορά με τρόπο που πολλές φορές αγγίζει την τελειότητα

²²⁶. Ο Jāhiz παραθέτει μία λίστα των πηγών του στο τέλος του κεφαλαίου που ασχολείται με το είδος των ελεφάντων.

²²⁷ « Raconter une histoire naturelle : lorsque le verbe du conteur trace les observations du naturaliste, cas du *Kitāb al-Hayawān d'al-Djāhiz (776-868)* », *Actes du colloque International sur Jāhiz, Tétouan, Maroc, novembre 2011*, στο A. Aarab (διεύθ.), έκδ. Faculté des lettres et sciences humaines de Tétouan, Université Abdelmalek Essaadi, 2012.

προκαλώντας την απορία και το θαυμασμό των σύγχρονων βιολόγων. Σύμφωνα με τον Charles Pellat, ο οποίος αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος των ανατολικών μελετών του στην αραβική γλώσσα και λογοτεχνία, και στράφηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη ζωή και το έργο του Jāhiz:

«Στο Kitāb al-Ḥayawān καταγράφονται θεωρίες σε εμβρυικό στάδιο, χωρίς βέβαια να είναι δυνατόν να διακρίνουμε τον βαθμό αυθεντικότητάς τους, που αφορούν: την εξέλιξη των ειδών, την προσαρμογή στο κλίμα ή την επιρροή του και, τέλος, την ψυχολογία των ζώων, θεωρίες οι οποίες αναπτύχθηκαν οριστικά κατά τον 19ο αιώνα»²²⁸.

Η μελέτη και η εξέλιξη του τομέα της ζωο-ψυχολογίας πέρασε από τρία στάδια -από τον Αριστοτέλη μέχρι τον Jāhiz, από τον Jāhiz στον Buffon, τον Λαμάρκ και τον Δαρβίνο- και το καθένα σημαδεύτηκε από μία κεντρική ιδέα: αυτή της συστηματικής εξέλιξης και αυτή της ανάλυσης προς αναζήτηση της αιτιότητας από τον Δαρβίνο ως τις μέρες μας. Ανάμεσα στον Αριστοτέλη και τον Buffon υπάρχει μία τιμητική θέση, η οποία δικαιωματικά ανήκει στον Jāhiz. Η ζωο-ψυχολογία είναι μία επιστήμη σχετικά πρόσφατη ακόμα και στην Ευρώπη. Όσον αφορά στους Άραβες, οι ίδιοι στράφηκαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της καθημερινής ζωής των ζώων (*hayat al-Ḥayawān*), αναφερόμενοι σπανιότερα σ' αυτήν με τον όρο *nafsiyyat al-Ḥayawān* που αποτελεί αραβικό νεολογισμό. Ο Charles Pellat γράφει σχετικά με τη ζωολογία και τους Άραβες:

«Σε επιστημονικό επίπεδο, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα έργα του Αριστοτέλη, θεμελιωτή της ορθολογικής ζωολογίας που έχουν ως θέμα τα ζώα, θα επέτρεπαν στους Άραβες επιστήμονες να αξιοποιήσουν τα δεδομένα της επιστήμης των Ελλήνων και να σημειώσουν μεγάλη πρόοδο όσον αφορά στη

²²⁸. *EF*, II, *Djāhiz*, άρθρο του Ch. Pellat, σ. 386. Βλ. και Eisenstein, *Einführung in die arabische Zoographie*.

γνώση του ζωικού βασιλείου καθώς και στο να εισάγουν τη ζωολογία στις επιστήμες των Μουσουλμάνων, με την ίδια ονομασία, όπως για παράδειγμα η επιστημονική γεωγραφία, τα μαθηματικά ή η ιατρική. Βέβαια, παρά τη μετάφραση του αριστοτελικού έργου *Περί ζώων* ιστορία από τον *Yāhya bin al-Bitrīk* (8ος -9ος αιώνας), η ζωολογία δεν υπήρξε ποτέ ένας ευνοημένος κλάδος, και αυτό μαρτυρείται από την ολοένα και πιο περιορισμένη θέση που κατέχει στις διάφορες θεωρητικές ταξινομήσεις των επιστημών»²²⁹.

Στην περίπτωση των Αράβων, όμως, υπήρχαν πολλοί λόγοι που δικαιολογούν αυτό το ενδιαφέρον, μεταξύ των οποίων οι πιο αυτονόητοι είναι οικονομικοί και κοινωνικοί. Ο λαός αυτός, που προερχόταν από νομάδες, αποτελούνταν ως επί το πλείστον από βεδουίνους που ζούσαν στην ύπαιθρο, έχοντας κατακτήσει μεγάλο μέρος της χώρας. Κατά τους πρώτους αιώνες της εγίρας βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν καινούριο κόσμο που αποτελούνταν από άγνωστη χλωρίδα και πανίδα, αλλά και μεταλλεύματα. Προκειμένου να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να επωφεληθούν από τα πλούτη αυτού του τόπου έπρεπε να τον μελετήσουν. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι οι εξειδικευμένες επιστήμες άνθισαν κατά τον 3ο και 4ο αιώνα της εγίρας και διαμορφώθηκαν πολλοί κλάδοι όπως η ιστορία, η γεωγραφία, η ιατρική, τα μαθηματικά, η φυσική, η αλχημεία, ενώ αναδείχθηκαν κι άλλες όπως η βοτανολογία και η ζωολογία..

Ειδικότερα «η ζωολογία παρέμεινε στους μουσουλμάνους σε λογοτεχνικό, ή κατά προτίμηση, σε θρησκευτικό επίπεδο και δεν μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε περιγραφική μέσα από τα έργα των συγγραφέων που προσπάθησαν να ταξινομήσουν τα προγενέστερα δεδομένα και να παρουσιάσουν αλφαβητικά ευρετήρια. Ο ακούσια υπεύθυνος γι' αυτή την ανεπάρκεια είναι αναμφίβολα ο *al-Jāhiz*, συγγραφέας του μνημειώδους επτάτομου *Kitāb al-Ḥayawān*, ο οποίος ομολόγησε ότι δεν είχε διόλου ως στόχο να μελετήσει

²²⁹. *EF*², III, *Ḥayawān*, άρθρο του Ch. Pellat, σ. 311.

επιστημονικά τα ζωικά είδη, αλλά να αποδείξει την ύπαρξη του Δημιουργού μέσα από την παρατήρηση της δημιουργίας και να δοξάσει τη θεϊκή σοφία που δεν δημιούργησε τίποτε άχρηστο ή βλαβερό: τα επικίνδυνα ή βλαβερά ζώα είναι στην πραγματικότητα μια δοκιμασία του Θεού στους ανθρώπους ...»²³⁰.

Μέσα από τα έργα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ζωο-ψυχολογία προϋπήρχε στους Άραβες ήδη από την προϊσλαμική εποχή ακόμα και σε στοιχειώδη μορφή. Οι βεδουίνοι ζούσαν σε επαφή με τη φύση, τη χλωρίδα και την πανίδα: έπρεπε, λοιπόν, απ' τη μια να αντιμετωπίσουν όλα τα δυσμενή στοιχεία της φύσης και, απ' την άλλη, να επωφεληθούν από όλα αυτά που μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμα. Αυτό είναι εμφανές στις παροιμίες τους - που είναι τόσες πολλές- στις συμβουλές, τους επαίνους ή τις κριτικές που διατύπωναν. Ο τρόπος ζωής τους εκφραζόταν επίσης και από την ποίησή τους, από στίχους που περιέγραφαν την ψυχολογία ενός οποιουδήποτε ζώου²³¹.

«Συμβαίνει στους Άραβες νομάδες ή ας πούμε καλύτερα μπορεί να τους συμβεί πολύ συχνά να τραυματιστούν, να τους δαγκώσει, να τους γρατσουνίσει ή να τους τσιμπήσει κάποιο ζώο... Αυτές οι περιπτώσεις τους οδηγούν να έχουν μία τέλεια γνώση και να διαχωρίζουν αυτά που τραυματίζουν από εκείνα που σκοτώνουν. [...] Μαθαίνουν διαφορετικούς τρόπους να κυνηγούν ή να ξεφεύγουν. Γνωρίζουν τους τραυματισμούς που μπορεί να προκληθούν και τον τρόπο που μπορούν να τους φροντίσουν ή να τους θεραπεύσουν»²³².

Από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα, οι φιλόλογοι και οι λεξικογράφοι συνέλεξαν ένα σύνολο εκφράσεων, φράσεων και ρητών που σχετιζόνταν με τη ζωή και τις συνήθειες των ζώων. Αυτά χρησίμευσαν από σημασιολογικής πλευράς στη σύνταξη επιστημονικών πραγματειών με θέμα την ζωο-ψυχολογία. Σε έργα όπως το *Βιβλίο των καμήλων* του al-Asma'ī

²³⁰. *Ο.π.*, σ. 312.

²³¹. *Ο.π.*

²³². *Hayawān*, III, σ. 84.

διαπιστώνουμε ότι οι γνώσεις των παλαιότερων Αράβων γλωσσολόγων και των γραμματικών γι' αυτόν τον τομέα ήταν καθαρά φιλολογικές. «Στην κλασική περίοδο, ήδη από τον 8ο-9ο αιώνα, το λεξιλόγιο αυτό υπήρξε αντικείμενο μιας σειράς μονογραφιών που επικέντρωναν κυρίως στα οικόσιτα ζώα (άλογο, καμήλα κ.ά.) και τα αραβικά λεξικά φρόντισαν να το καταγράψουν ... », αναφέρει ο Ch. Pellat²³³.

Απ' την άλλη, μπορούμε να βρούμε ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά των ζώων στο Κοράνι²³⁴ και στα *hadīth*. Το Κοράνι αναφέρει δώδεκα διαφορετικά είδη ζώων (καμήλες, άλογα, μουλάρια, όνους, μέλισσες, πρόβατα, σκύλους, πιθήκους, χοίρους, φίδια, σκουλήκια, μυρμήγκια, αράχνες, μύγες, κουνούπια) και περιέχει πέντε κεφάλαια (σούρες) των οποίων οι τίτλοι αναφέρονται σε ζώα: η αγελάδα (σούρα II), οι μέλισσες (σούρα XVI), τα μυρμήγκια (σούρα XXVII), η αράχνη (σούρα XXIX) και ο ελέφαντας (σούρα CV). Ακόμα και τα *hadīth* περιέχουν άφθονα στοιχεία σχετικά με τα ζώα. Σε πολλά από αυτά, ο Προφήτης εμφανίζεται να μιλά στους συντρόφους του προκειμένου να τους πείσει να προστατεύσουν τα ζώα. Μέσα από τα λόγια του εκφράζεται η γνώμη ότι τα ζώα έχουν αισθήματα που οι άνθρωποι οφείλουν να σέβονται. Ορισμένα είδη ετύγγχαναν ιδιαίτερης προστασίας όπως στην περίπτωση των μυρμηγκιών:

«Ο *Abū Huraira* μετέφερε στον απεσταλμένο του *Αλλάχ* -είθε η ειρήνη να είναι μαζί του- ένα μυρμήγκι δάγκωσε έναν προφήτη (κάποιον από τους προγενέστερους προφήτες) και αυτός διέταξε να κάψουν την αποικία των μυρμηγκιών. Και ο *Αλλάχ* του είπε: εξ αιτίας του δαγκώματος ενός μυρμηγκιού, έκαψες μια κοινότητα που με δοξάζει σε όλες τις κοινότητες»²³⁵.

²³³. *EF*², III, σ. 314.

²³⁴. Tlili, *Animals in the Qur'an*. Sarra Tlili, *Animals in the Qur'an*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

²³⁵. Foltz, *Animals*, σσ. 20-21.

Υπό αυτή την έννοια, οι Άραβες απαγόρευαν το κυνήγι με σκοπό την ψυχαγωγία, ακόμα κι αν αυτά θεωρούνταν πάντα κατώτερα από τα ανθρώπινα όντα.

Τα ζώα κάνουν την εμφάνισή τους ακόμα και σε κείμενα του ισλαμικού νόμου όπου υπάρχουν αναφορές και διατάγματα σχετικά με τα οικόσιτα και τα άγρια ζώα, το κυνήγι, τις υποχρεώσεις των ανθρώπων έναντι των ζώων, τα ζώα ως τροφή των ανθρώπων και την προστασία της πανίδας. Όσον αφορά, για παράδειγμα, στην τροφή, χαρακτήριζαν ένα ζώο *halāl* (επιτρεπτό), *harām* (απαγορευμένο) ή *makrūb* (μη συνιστώμενο). Επίσης, το να σκοτώσει κανείς ένα ζώο εκτός κάποιου τελετουργικού ή λόγω επιβίωσης ήταν μια ανίερη πράξη που έπρεπε να αποφεύγεται:

«Μη σκοτώνετε κατά την αγιότητα του προσκυνήματος. Οποιος σκοτώσει εκ προθέσεως θα έρθει αντιμέτωπος με μία αμοιβή ισάξια με την πράξη του, καθώς δυο άτομα από εσάς με δίκαιο χαρακτήρα πρέπει να αποφασίσουν την προσφορά που θα παραδοθεί στην Κάαμπα»²³⁶.

Στον αντίποδα των προφητικών παραδόσεων και του ισλαμικού νόμου περί ζώων, τα παραμύθια που αναφέρονται σε αυτά κατέχουν μία πιο περίοπτη θέση καθώς μέσω αυτών προκύπτουν σημαντικά στοιχεία που εξηγούν τον τρόπο ζωής κάποιων ζώων. Στην πραγματικότητα, το λογοτεχνικό αυτό είδος προβαίνει κατά ένα μεγάλο μέρος σε μία φανταστική θεώρηση του κόσμου των έμβιων. Η συμπεριφορά των ζώων μέσα στα παραμύθια θυμίζει εκείνη των ανθρώπων. Έργα όπως το «*Kalīla wa Dimna*»²³⁷, που είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά του είδους, θυμίζουν τους μύθους του Αισώπου ή του Γάλλου Λαφονταίν. Το έργο «*Kalīla wa Dimna*» αποτελείται από διάφορες ιστορίες που έχουν μεταξύ τους μια συνοχή και παρουσιάζουν τις περιπέτειες

²³⁶. Qur'ān, 5:96; βλ. Folz, *Animals*, σ. 39.

²³⁷. *EF*², IV, *Kalīla wa Dimna*, άρθρο του C. Brockelmann, σσ. 503-506. Kondyli, *Stéphanitès kai Ichnélatès, traduction du Kitab Kalīla wa-Dimna*.

δύο τσακαλιών, των Καλίλα και Ντίμνα, που ζουν στην αυλή του βασιλιά λέοντα. Το ηθικό δίδαγμα που προκύπτει από αυτές τις ιστορίες είναι ότι κανένα ζώο δεν μπορεί να δράσει και να εναντιωθεί στη φύση του, και ακόμη ότι δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη εμπιστοσύνη σε κανέναν, σύμφωνα με τους νόμους της ζούγκλας. Η ηθική αυτή βέβαια είναι άκρως αντίθετη με την ηθική που υπαγορεύει το Ισλάμ, αντιπροσωπεύει ωστόσο τον τρόπο ζωής και σκέψης πολλών μουσουλμάνων κατά τη μεσαιωνική εποχή. Πολλοί υπήρξαν οι συγγραφείς που μιμήθηκαν το έργο αυτό όπως ο Sahl b. Harūn με το *Kitāb tha'la wa 'afra* και το *Kitāb al-namir wa 'l-tha'lab* ή ο Ibn Zafār (1104-1170/1172) με το *Sulwān al-muṭā' fī 'udwān al-atbā'*, ο Ibn al-Habbariyya με το *Kitāb al-sadih wa 'l-baghim* και ο Ibn 'Arabšāh (1392- 1450), με το *Fākihāt al-khulāfa* κανένα, όμως, από αυτά τα έργα δεν γνώρισε την επιτυχία της ιστορίας των *Kalīla wa Dimna*.

Αρκετές είναι και οι ιστορίες με ζώα στις *Χίλιες και Μία Νύχτες*, όπου αναφέρονται πολύ συχνά οι μεταμορφώσεις²³⁸. Οι περισσότερες ιστορίες που διηγούνταν η Σεχραζάντ επικεντρώνονταν σε ανθρώπινους ήρωες, όπως ο Αλαντίν ('Alā' al-Dīn), ο Αλή Μπαμπά ('Alī Bābā) και ο Σεβάχ (al-Sindibād). Σε περιπτώσεις που γίνονται αναφορές στα ζώα, αυτά είτε έχουν δευτερεύοντα ρόλο είτε πρόκειται για ανθρώπους που έχουν μεταμορφωθεί σε ζώα. Στις *Χίλιες και Μία Νύχτες* κυριαρχεί η διατύπωση των ευχών και η πραγματοποίησή τους. Όταν αναφέρονται κάποια ζώα, αποτελούν πολύ απλά ένα καλολογικό στοιχείο της αφήγησης που χρησιμοποιείται για να προσθέσει λίγη μαγεία και εξωτισμό σε καταστάσεις που είναι ήδη απίστευτες. Επομένως, ελάχιστες πληροφορίες αντλούνται από αυτούς τους είδους τις ιστορίες όσον αφορά τη στάση των μουσουλμάνων έναντι των διαφόρων ειδών ζώων που αναφέρονται σε αυτές.

Στην *Ιστορία της αραβικής λογοτεχνίας*, ο Régis Blachère επικαλείται αρκετούς μύθους των Αράβων:

²³⁸. *EF*², III, *Ḥayawān*, άρθρο του Ch. Pellat, σ. 309.

«Ήδη από τον 6ο-7ο αιώνα, στα μάτια των Αράβων, κάποια ζώα όπως η ύαινα, το τσακάλι, ο σκορπιός συμβόλιζαν την ανοησία, την πονηριά ή τον κίνδυνο, όμως, επαναλαμβάνουμε, ότι αγνοούμε τη ζωτικότητα αυτής της αναπαράστασης και τη διαφορετική αντίληψη της από την ατομική ή συλλογική νοοτροπία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ως φαίνεται, το ηθικό δίδαγμα δεν διατυπωνόταν ξεκάθαρα αλλά απέρρευε υποσυνείδητα από την αφήγηση. Σε κάποιους άλλους μύθους, αντίθετα, το ηθικό δίδαγμα συμπυκνωνόταν σε ένα ρητό. Έτσι, λοιπόν, ηθικό δίδαγμα και μύθος αποτελούν ένα αναπόσπαστο σύνολο»²³⁹.

Γενικότερα, τα ζώα στην λογοτεχνία και τη λαϊκή τέχνη λειτουργούσαν ως αναπαράσταση των ανθρωπίνων χαρακτηριστικών, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση όπου το λιοντάρι αντιπροσώπευε το θάρρος, η αλεπού την εξυπνάδα, ο όνος την ανοησία, τα παγώνια τη ματαιοδοξία. Με αυτό τον τρόπο διδάσκονταν και διαμόρφωναν την ηθική τους. Έργα, στα οποία να γίνεται απλή αναφορά στις συνθήκες ζωής των ζώων, ήταν σπάνια αν όχι ανύπαρκτα.

Όσον αφορά στις καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις, οι οποίες ξεκίνησαν από την Περσία κι έπειτα διαδόθηκαν στην Τουρκία, την Ινδία και την κεντρική Ασία, εμπλουτίστηκαν με θέματα εμπνευσμένα από τον κόσμο των ζώων και απεικόνιζαν κυρίως ιστορίες όπως εκείνες των *Kalīla wa Dimna* και σκηνές από το βασιλικό κυνήγι. Τις σκηνές αυτές συναντάμε σε γκραβούρες βιβλίων, πάνω σε χαλιά, διακοσμητικά αντικείμενα από μέταλλο, πέτρα ή κεραμικά. Ομοιώματα λεόντων στήνονταν σε πολλά δημόσια κτίρια ακόμα και θρησκευτικούς χώρους. Διάφορες μορφές ζώων απεικονίζονται σε έργα μουσουλμάνων καλλιτεχνών κατά την περίοδο των Ομευάδων (660-749). Οι πιο παλιές αναπαραστάσεις είναι ομοιώματα, όπου υποβόσκει η έννοια της κυριαρχίας και της πολιτικής ισχύος, όπως λιοντάρια που επιτίθενται σε

²³⁹. Blachère, *La littérature arabe*, III, σ. 772.

γαζέλες, τα οποία κοσμούσαν τα σπίτια των εύπορων μουσουλμάνων. Οι απεικονίσεις αλόγων ήταν επίσης πολύ δημοφιλείς, μιας και συνδέονταν με την ισχύ, αλλά και ελαφιών που συμβόλιζαν την εντελώς αντίθετη σημασία, την αδυναμία αλλά και την ομορφιά. Δεν είναι σπάνιες και οι αναπαραστάσεις του ζωδιακού κύκλου ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος και της ενασχόλησης της ανώτερης τάξης με την αστρολογία. Οι εικόνες αυτής της περιόδου απορρέουν κυρίως από σασσανιδικά αλλά και ελληνιστικά πρότυπα²⁴⁰.

Από τον 10ο αιώνα, οι μορφές των ζώων έγιναν πιο συνηθισμένες και άρχισαν να διαδίδονται περισσότερο, ιδιαίτερα με τις απεικονίσεις σε κοσμήματα και υφάσματα. Επιπλέον, οι καλλιτέχνες που ασχολήθηκαν με τις αναπαραστάσεις ανέπτυξαν την εκλεκτή τέχνη της ισλαμικής καλλιγραφίας χρησιμοποιώντας την για να απεικονίσουν μορφές ζώων. Παράλληλα, άρχισαν να ζωγραφίζουν μορφές ζώων με σκοπό την εικονογράφηση βιβλίων. Επικές και ηρωικές ιστορίες διακοσμούνταν με σκηνές κυνηγιού ή λεπτομέρειες από κήπους, παρ' όλο που οι τελευταίες είναι κυρίως ειδυλλιακές, υπάρχουν ωστόσο φορές που οι απεικονίσεις τους είναι ιδιαίτερος παραστατικές της αιματηρής βίας.

Μελετώντας τις παραδόσεις της μουσουλμανικής κοινωνίας εκείνης της εποχής διαπιστώνουμε ότι οι αναφορές στα ζώα είναι συχνότερες από τους διανοούμενους. Οποιαδήποτε αναφορά, όμως, μοιάζει να είναι παραβολική στοχεύοντας σε κάποιο ηθικό δίδαγμα που αφορά στους ανθρώπους. Αυτό μαρτυρείται περίτρανα όχι μόνο από τη φιλοσοφία και τον μυστικισμό αλλά και από την λαϊκή λογοτεχνία και τις τέχνες, όπως ήδη έχουμε διαπιστώσει. Τα επιστημονικά έργα, ωστόσο, ιδιαίτερα όσα πραγματεύονται θέματα σχετικά με τη ζωολογία όπου τα ζώα γίνονται αντικείμενο παρατήρησης και περιγραφής, αποτελούν εξαίρεση καθώς, στην περίπτωση αυτή, δίνεται έμφαση τόσο στις συνήθειές τους, όσο και στους κινδύνους που πιθανόν εγκυμονούν για τους ανθρώπους.

²⁴⁰. Βλ. *EF*², III, άρθρο του J. Sourdel-Thomine «*Animals in art*», σσ. 309-310.

Στην αραβική φιλοσοφία (*falsafa*) είναι διάσπαρτη και βαθιά η επιρροή της ελληνιστικής παράδοσης με την οποία οι μουσουλμάνοι διανοούμενοι ήρθαν σε επαφή μέσω της μελέτης περίφημων έργων, τα οποία μεταφράστηκαν στην αραβική γλώσσα από τα ελληνικά και τα αραμαϊκά. Το έργο του Αριστοτέλη *Περί ζώων ιστορίαι*, το οποίο μεταφράστηκε στα αραβικά μεταξύ 8ου και 9ου αιώνα, καθώς και πολλά άλλα έργα του μεγάλου Έλληνα φιλόσοφου αποτέλεσαν την αφετηρία της επιστημονικής έρευνας για τους μουσουλμάνους μελετητές. Γενικότερα, οι μουσουλμάνοι φιλόσοφοι εξεδήλωσαν ενδιαφέρον κυρίως για μεταφυσικά ζητήματα -επικεντρώνοντας στην αναζήτηση της φύσης και της ύπαρξης του Θεού- επιδιώκοντας να τα συνδυάσουν με κοσμικά θέματα, ενώ, πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση των ζώων αντικείμενο μελέτης τους υπήρξε η σημασία της ύπαρξής τους στον κόσμο. Βασικός στόχος τους ήταν να δια φωτίσουν και να κατανοήσουν τη θεϊκή βούληση μέσω της αποκάλυψής της σε όλες τις πτυχές της ζωής, κατά συνέπεια και στα ζώα. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Αριστοτέλη, οι μουσουλμάνοι φιλόσοφοι εξέλαβαν το σύμπαν ως «μεγάλη αλυσίδα όντων», όπου η άψυχη ύλη βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο και, σημειώνοντας ανοδική πορεία, περιλαμβάνει διαδοχικά τα φυτά, τα ζώα, τους ανθρώπους και συνεχίζει με τους αγγέλους για να καταλήξει στο ανώτατο Όν, τον Θεό. Κάθε επίπεδο είναι σαφώς πιο ανεπτυγμένο και τελειότερο από το προηγούμενο και η ιεραρχία αυτή, η οποία στηρίζεται σε μία πιο πρωτόγονη και ειδωλολατρική θεώρηση του κόσμου, αντιστοιχεί σε εκείνη που συναντάται τόσο στο Κοράνι όσο και στη χριστιανική παράδοση. Επηρεασμένοι από την αρχαία ελληνική παράδοση, οι μουσουλμάνοι φιλόσοφοι αλλά και οι σούφι, επιχείρησαν το διαχωρισμό μεταξύ «ζωϊκής ψυχής» και «έλλογης ψυχής», τονίζοντας ότι η δεύτερη απαντάται αποκλειστικά στους ανθρώπους και είναι αιώνια καθώς δεν έχει υλική υπόσταση. Αντιθέτως, η πρώτη εδρεύει στην καρδιά αποκτώντας έτσι μία υλική υπόσταση, γεγονός που την καθιστά φθαρτή. Αρκετοί φιλόσοφοι και μουσουλμάνοι μυστικιστές θεωρούσαν ότι σκοπός της «έλλογης

ψυχής» ήταν να ενωθεί με την λογική του σύμπαντος και κατ' επέκταση με τον Θεό. Συνεπώς, τα ζώα που δεν κατέχουν την «έλλογη ψυχή» δεν δύνανται να προσδοκούν την αιώνια ζωή ούτε και την ένωσή τους με το θείο²⁴¹.

Τα έργα που έχουν γραφτεί από μουσουλμάνους διανοούμενους και πραγματεύονται θέματα που αφορούν τα ζώα είναι πολυάριθμα. Μεταξύ των πρώτων συγγραφέων που πραγματοποίησαν εξειδικευμένες έρευνες με καμήλες, πρόβατα, άλογα και άλλα είδη ζώων, ήταν ο Άραβας Abū Sa'id al-Malik al-Asma'i. Ο σύγχρονός του, Abū 'Ubayda, έλεγε ότι είχε γράψει ένα σύγγραμμα πενήντα τόμων όπου πραγματευόταν θέματα σχετικά με τα άλογα, έργο όμως που δεν έχει βρεθεί χειρόγραφο ή αντίγραφό του ως σήμερα. Είναι πολύ πιθανόν ότι το έργο αυτό δεν είχε επιστημονική βάση ούτε προώθησε την επιστημονική γνώση, απλώς αποτέλεσε καταγραφή και συρραφή παλαιότερων γνώσεων²⁴². Κατά τις επόμενες δεκαετίες, κυκλοφόρησαν πολυάριθμα έργα γραμμένα στην αραβική γλώσσα με θέμα τη φυσική ιστορία, τα οποία εσφαλμένα αποδόθηκαν στον Αριστοτέλη. Το γεγονός αυτό υπήρξε συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής εκείνης απορρέοντας από τον θαυμασμό και το σεβασμό των μουσουλμάνων διανοουμένων στο πρόσωπο του μεγάλου Έλληνα φιλόσοφου.

Σε μια εποχή όπου ανθούσε το ιδιαίτερο ρεύμα της *adab*, ορισμένοι συγγραφείς όπως ο Ibn Qutaibah²⁴³ και αργότερα ο Abū Hayyān al-Tawhīdī

²⁴¹ Η λογική αυτή επικράτησε και στην αραβική γλώσσα και, πιο συγκεκριμένα, κατά τη σύνταξη των ουσιαστικών και επιθέτων. Όσα ουσιαστικά αναφέρονται στους ανθρώπους συμφωνούν σε γένος και αριθμό με το αντίστοιχο επίθετο, καθώς αναφέρονται σε «έλλογα». Αντίθετα, τα ουσιαστικά που υποδεικνύουν «άλογα», δηλαδή μη ανθρώπινα όντα, στον ενικό συμφωνούν μεν κατά το γένος με το/τα επίθετο/α που τα προσδιορίζει/ουν, όταν, όμως, τεθούν σε πληθυντικό αριθμό, τα επίθετα μετατρέπονται σε γένος θηλυκό ενικού αριθμού ακόμα κι αν τα εν λόγω ουσιαστικά είναι αρσενικού γένους. Με την ιδιαιτερότητα αυτή που παρατηρείται κατά τη σύνταξη, υποδηλώνεται κατά κάποιον τρόπο η υπεροχή των «έλλογων» έναντι των «άλογων» που κυριαρχεί στη φιλοσοφία.

²⁴² Damiri, *Hayāt al-Hayawān al-kubra: A Zoological Lexicon*, I, στην εισαγωγή του A. S. G. Jayakar, σσ. vii-viii. Hamilton Gibb, "Abū 'Ubayda Ma'mar b. al-Muḥannā", *EF*² στη λ.

²⁴³ Στο έργο *'Uyūn al-akhbār* (μεταφρ. L. Kopf, *The natural history*, Paris-Leyden, 1949).

(923-1023)²⁴⁴ ασχολήθηκαν με θέματα που αφορούσαν τα ζώα προωθώντας τη μελέτη και τις γνώσεις σχετικά με αυτά χωρίς όμως να βασιστούν σε μια επιστημονική μέθοδο και να επιχειρήσουν μια ταξινόμηση των ειδών. Ο Ibn Qutaibah (828-889) επιχείρησε να αναπαράγει απλώς τις λεπτομέρειες που αφορούν τη μορφολογία των ζώων έτσι όπως παρουσιάζονται στο έργο του Jāhiz, αλλά και στο έργο του Αριστοτέλη *Περί ζώων ιστορία*. Ομοίως, ο Mas'ūdī (θ. 956) αντέγραψε κατά το μεγαλύτερο μέρος τον Jāhiz κατά τη συγγραφή κάποιων κεφαλαίων του έργου του *Λειμώνες χρυσού* (*Murūj al-dhahab*). Όπως είναι φανερό ότι ο Jāhiz υπήρξε το πρότυπο όλων αυτών των συγγραφέων καθώς κατέληξε σε πολλές διαπιστώσεις, επιχείρησε να κάνει ταξινόμηση και να εξηγήσει την προέλευση, την ιεραρχία και την εξέλιξη των ζώων. Οι πηγές του ήταν μεν ποικίλες αλλά και αξιόπιστες: στηρίχτηκε στις μεταφράσεις των έργων του Αριστοτέλη, στις μαρτυρίες γιατρών, ναυτικών, προγενέστερων αλλά και μεταγενέστερων Αράβων ποιητών, στη μελέτη του Κορανίου και, τέλος, σε προσωπική έρευνα, αυτοψία και διεξαγωγή πειραμάτων.

Μεταξύ των κλασικών αραβικών συγγραμμάτων²⁴⁵ που πραγματεύονται θέματα σχετικά με τα ζώα ξεχωριστή θέση κατέχουν ορισμένα όπως «*Τα θαύματα της δημιουργίας και τα μοναδικά φαινόμενα της ύπαρξης*» (*ʿAja ib al-makhlūqāt wa gharāib al-mawjūdāt*) του Abū Yahyā al-Qazwini (1203-1283). Το έργο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολλές απόψεις καθώς ο συγγραφέας του προσπάθησε να καταρτίσει μία κοσμογραφία μουσουλμανικής προέλευσης στηριζόμενος στις βασικές αρχές του Αριστοτέλη. Άλλα έργα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι «*Η φύση των ζώων*» (*Kitāb Ṭabāʿi al-Ḥayawān*) του Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwazī (εδημιούργησε μεταξύ 1056–1124), «*Οι αρετές των ζώων*» (*Kitāb Naʿt al-Ḥayawān*) του Ibn

²⁴⁴. Στο έργο *Imtāʿ* (μεταφρ. L. Kopf, *Osiris*, XII, 1956, σσ. 390-466).

²⁴⁵. Ο Bel Hadj Mahmoud, *Psychologie des animaux*, παραθέτει μία λίστα κλασικών αραβικών έργων, τα χαρακτηριστικά τους, τα ονόματα των συγγραφέων τους καθώς και τη συμβολή τους συγκριτικά με το έργο του Jāhiz, σ. 104. Βλ. και Contadini, *A World of Beasts*.

Bakhtīshū‘(θ. 1058)²⁴⁶, «Απολαύσεις της καρδιάς» (*Nozhat ol-Gholub*) του Hamdallāh Mustawfī Qazvīnī (1281–1349) και «*H χρησιμότητα των ζώων*» (*Manāfi‘al-ḥayawān*) του Ibn al-Durāihim al-Mausilī (θ. 1361)²⁴⁷. Το σύγγραμμα του Kamāl al-dīn al-Damīrī (1340-1405), που χρονολογείται στον 14ο αιώνα (περ. 1371) και τιτλοφορείται «*O βίος των ζώων*» (*Hayāt al-ḥayawān*), αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος του σχολιασμό και επέκταση του έργου του Jāhiz. Οι ιδέες του τελευταίου, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης αλλά ταυτόχρονα αναπαράχθηκαν με έξυπνο τρόπο όχι μόνο από τον Qazwini, αλλά και από τον Damīri. Κοινός τόπος όλων αυτών των έργων είναι η έμφαση που δίνεται στη χρησιμότητα των διάφορων ζωϊκών ειδών και στον τρόπο που μπορούν να ωφελήσουν τον άνθρωπο. Τονίζεται η σημασία της ύπαρξής τους για πρακτικούς λόγους, παραδείγματος χάριν στον τομέα της ιατρικής, αλλά και για ηθικούς λόγους, καθώς λειτουργούσαν ως πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή, ή ακόμα και ως μέσον κατανόησης του πνεύματος του Θεού που τα δημιούργησε²⁴⁸.

Είναι λοιπόν ολοφάνερο ότι εκτός από τον Jāhiz, κανένας άλλος Άραβας συγγραφέας δεν μελέτησε τη ζωή και τις συνήθειες των ζώων με συστηματικό τρόπο αλλά και σκοπό. Ο Jāhiz υπήρξε ο μοναδικός ανάμεσά τους που με αντικειμενικότητα και βασιζόμενος σε γραπτές αλλά και προφορικές πηγές, καθώς και στην αυτοψία και τον πειραματισμό, επεχείρισε να δια φωτίσει τις πιο αντιπροσωπευτικές πτυχές της ψυχολογίας και της συμπεριφοράς, λογικής και συναισθηματικής, των ζώων.

3) Το *Kitāb al-Ḥayawān*

Το έργο του Jāhiz *Kitāb al-Ḥayawān* [=Βιβλίο των ζώων]²⁴⁹ αποτελεί μνημείο της αραβικής γραμματείας του 9ου αιώνα. Μπορεί κάλλιστα να

246. Contadini Anna, *A World of Beasts*.

²⁴⁷ Hillenbrand “Mamlūk and Īkhānid Bestiaries”, σ. 159, σημ. 8.

²⁴⁸ Hillenbrand, ό.π., σσ. 149-187.

249 . Foltz, *Animals*, σσ. 55-59.

χαρακτηριστεί ως ένα περίφημο δείγμα *adab* καθώς δεν πραγματεύεται μόνο θέματα που αφορούν αποκλειστικά τις φυσικές επιστήμες, όπως υποδηλώνει ο τίτλος του.

Ο Jāhiz είχε αφιερώσει το βιβλίο αυτό στον βεζίρη Muhammad ibn ‘Abd al-Malik Ibn Zayyāt (θ. 847), μία καλλιεργημένη και εξέχουσα προσωπικότητα της πολιτικής ζωής, στον οποίο ο χαλίφης al-Mu‘tasim είχε αναθέσει, πέρα από το αξίωμα αυτό, ευρύτερα πολιτικά καθήκοντα. Ο ίδιος κατάφερε να διατηρήσει τα αξιώματα αυτά υπό την βασιλεία του επόμενου χαλίφη al-Wāthiq (842-847). Για την τιμή που του έκανε ο Jāhiz, αφιερώνοντάς του ένα ογκώδες και τόσο σημαντικό έργο, τον αντάμειψε με μια υψηλή αμοιβή.

Κάποιες από τις αντιπαραθέσεις που διαδραματίζονταν στους πνευματικούς κύκλους και στις οποίες ο Jāhiz είχε παρευρεθεί αποτέλεσαν το έναυσμα και την αφετηρία για το έργο αυτό. Η διαφωνία δύο εξεχόντων θεολόγων, του Ma‘bad και του al-Nazzām, περί των προτερημάτων του σκύλου και του κόκορα²⁵⁰ ώθησαν τον Jāhiz στην μελέτη και τη συγγραφή μιας ζωολογίας που έχει μεν ως κεντρικό άξονα τα ζώα, προχωράει δε ακόμα παραπέρα διευρύνοντας τη θεματολογία και δίνοντας τη διάσταση ενός εγκυκλοπαιδικού έργου, το οποίο ονόμασε *Kitāb al-Ḥayawān* [=Βιβλίο των ζώων].

Οι πηγές του έργου του είναι ποικίλες καθώς ο Jāhiz σταχυολόγησε τα γραφέντα των ερευνητών του 8ου και 9ου αιώνα εμπλουτίζοντάς τα με προφορικές παραδόσεις, πληροφορίες που αντλούσε από φιλολογικές συζητήσεις, διαπιστώσεις που προέρχονταν από αυτοψία ή καταγραφές από πειράματα, κάποια από τα οποία διενεργούσε ο ίδιος. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Αριστοτέλη που συνδέει τη ζωολογία με τη μελέτη της ψυχής, περιλαμβάνει στο έργο του παρατηρήσεις σχετικά με την ψυχολογία των ζώων και την επίδραση του κοινωνικού περιγύρου ή του φυσικού περιβάλλοντος.

²⁵⁰ Βλ. *EF* στο λήμμα “al-Nazzam, Abū Ishāq Ibrāhīm Ibn Sayyār Ibn Hāni” υπό J.D. Latham, σσ. 1057a–58b. Επίσης van Ess, *Das Kitab an-Nakt des Nazzam*.

Έχοντας μελετήσει το έργο του Αριστοτέλη *Περί ζώων ιστορίαι* καθώς και έναν μεγάλο αριθμό κειμένων που είχαν αποδεδειγμένα γραφεί ή απλώς αποδίδονταν σε προγενέστερους Άραβες ποιητές, ο Jāhiz προέβη εντέλει στην συγγραφή του βιβλίου αυτού. Άλλες πηγές στις οποίες στηρίχτηκε ήταν τόσο τα γραπτά του Γαληνού περί ιατρικών θεμάτων όσο και εκείνα του Δημόκριτου και του Ευκλείδη σχετικά με την φύση της ζωής.

Βασικό μέλημα του Jāhiz ήταν να βασίσει τις απόψεις του σε χωρία του Κορανίου για να τους προσδώσει περισσότερο κύρος και βαρύτητα. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού, αναπαρήγαγε ολόκληρες σούρες που αναφέρονται σε ζώα που θεωρούνται ευγενή όπως ο τσαλαπετεινός, το μυρμήγκι ή ο σκύλος. Οι σούρες αυτές απεικονίζουν την εξυπνάδα και την ζωντανία του πνεύματος αυτών των ζώων καθώς και την αξιοπρέπειά τους. Το Κοράνι τούς αποδίδει περίεργες συμπεριφορές που αποδεικνύουν τη μοναδικότητά τους, όμως στερούνται ανθρώπινων χαρακτηριστικών και λόγου.

Η προ-ισλαμική ποίηση αποτελεί επίσης σημαντική πηγή του έργου, καθώς πραγματεύεται θέματα που αφορούν τα ζώα, τη θέση και το ρόλο τους στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της αραβικής χερσονήσου. Ο Jāhiz έλαβε σοβαρά υπόψη την αραβική ποίηση γνωρίζοντας την μακρά εμπειρία των βεδουίνων και την γνώση τους για τα ζώα, απ' την άλλη όμως, προσπάθησε να την ερμηνεύσει βασιζόμενος στην λογική. Γράφει λοιπόν σχετικά με το θέμα αυτό:

«Σπάνια συναντάμε, στα πλαίσια της γνώσης μας που αφορά στα ζώα, κάποια ιδέα που να εκφράζεται από τους φιλοσόφους, τους ιατρούς ή τους θεράποντες της λογικής που να μην την έχουμε εντοπίσει είτε αυτούσια είτε κατά προσέγγιση στην ποίηση των Αράβων και των βεδουίνων»²⁵¹.

Με μια πρώτη ματιά ο Jāhiz θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας απλός συντάκτης που ανθολόγησε και κατέγραψε όλες αυτές τις γνώσεις και τις

²⁵¹. *Hayawān*, III, σ. 83.

πληροφορίες χωρίς πρωτοτυπία ή χωρίς να αφήσει το προσωπικό του στίγμα. Η θεωρία αυτή καταρρίπτεται, καθώς είναι διάχυτη στο έργο η προσωπική του εμπειρία, η αυτοψία, οι κρίσεις που διατυπώνει και ο τρόπος που προσπαθεί να εξαντλήσει και να εξελίξει κάθε θεωρία που πραγματεύεται. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί στη ζωο-ψυχολογία μάς επιτρέπει να την εκλάβουμε ως επιστημονική. Καταρχάς, η αντικειμενικότητα με την οποία εκθέτει τις γνώσεις αλλά και τις απόψεις του αποδεικνύει ότι ο Jāhīz δεν ήταν απλά ένας εργαστηριακός πειραματιστής με την σύγχρονη έννοια του όρου. Ο ίδιος φαίνεται να έχει εντυπώσει στη μελέτη της συμπεριφοράς των ζώων, ούτως ώστε να μπορεί δικαίως να χαρακτηριστεί ένας εκ των θεμελιωτών της μεθόδου της αντικειμενικότητας. Σύμφωνα με τη μεθόδό του, ο ερευνητής πρέπει να μελετήσει τη συμπεριφορά του ζώου σε συνθήκες όσο το δυνατόν πιο κοντά στο φυσικό του περιβάλλον.

Απ' την άλλη, στηρίχτηκε στο κριτικό του πνεύμα, καθώς ο ίδιος υπήρξε φανατικός εκπρόσωπος της λογικής. Η ουσιαστική ιδιαιτερότητα της δραστηριότητάς του ως ανθρώπου των γραμμάτων και ερευνητή έγκειται στο γεγονός ότι έχει απόλυτη πίστη στη λογική και εφαρμόζει την αναλυτική αιτιολόγηση των πραγμάτων. Η μέθοδος αυτή χαρακτηρίζει, άλλωστε, όλα τα έργα του και κυρίως το *Kitāb al-Ḥayawān*. Για παράδειγμα, αφού αναφέρει κάποιες διαπιστώσεις του Αριστοτέλη όπου τεκμηριώνει όλες τις πηγές της εχθρότητας μεταξύ των ζώων, προσθέτει:

«Δεν μπόρεσα να κατανοήσω αυτή τη διαπίστωση του Αριστοτέλη, καθώς είναι απαράδεκτη η θεωρία ότι μεταξύ όλων των σαρκοβόρων η αλεπού αποτελεί εχθρό μόνο του κίρκου, καθώς υπάρχουν κι άλλα σαρκοβόρα ζώα εκτός από αυτό. Αν είναι αληθές το γεγονός ότι η μόνη αιτία της εχθρότητας μεταξύ της αλεπούς και του κίρκου είναι το ότι είναι και τα δύο σαρκοβόρα ζώα, τότε η αλεπού θα έπρεπε να είναι επίσης εχθρός με τους αετούς αλλά και τους λύκους καθώς είναι κι αυτοί σαρκοβόροι. Θεωρώ ότι η αλεπού αποτελεί εχθρό

των σαρκοβόρων γενικότερα και του κίρκου ειδικότερα. Η δήλωση αυτή είναι πλέον αποδεκτή. Ίσως ο μεταφραστής του κειμένου του Αριστοτέλη δεν μας ενημέρωσε σωστά!»²⁵²

Οι πιο αυθεντικές προσωπικές πινελιές του Jāhiz στο *Kitāb al-Ḥayawān* φαίνεται ότι είναι η παρατήρηση και ο πειραματισμός σε συνδυασμό με τις εμπειριστατωμένες έρευνες. Η αμφισβήτηση των πάντων τον οδήγησε να διεξάγει ο ίδιος πειράματα, πολλά από τα οποία καταγράφει με αξιοθαύμαστη ακρίβεια.

Το πνεύμα αμφισβήτησης και η επιθυμία του να εμβαθύνει στην επιστημονική γνώση ήταν οι αιτίες που οδήγησαν τον Jāhiz στο να θεωρεί την έρευνα ως βασική και πρωταρχική πηγή της μελέτης της ψυχολογίας. Διεξήγαγε, λοιπόν, τις έρευνες του αρχικά στον περίγυρο των διανοουμένων της Βασόρας²⁵³, έπειτα αναζητώντας απαντήσεις από τους κατοίκους αλλά και αυτούς που είχαν πιο εξειδικευμένες γνώσεις σχετικά με τα ζώα, όπως βοσκοί, κυνηγοί, ναυτικοί, ψαράδες, γιατροί, κτηνίατροι, εκτροφείς γερακιών και πτηνών γενικότερα, μελισσοκόμοι και εκτροφείς ζώων²⁵⁴. Συνέλεγε και αξιολογούσε την εγκυρότητα κάθε είδους πληροφοριών, χρησιμοποιούσε αυθεντικές πηγές και δεν αποδεχόταν καμία που να μην ευσταθεί με τους κανόνες της λογικής.

Οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του που προέκυψαν από τα ταξίδια του αναδεικνύονται πραγματικά πολύτιμες. Αναφέρει:

«Κατά τη διάρκεια όλων των εξορμήσεών μου τόσο στις ερήμους όσο και σε κατοικημένες περιοχές διείσδυσα σε εγκαταλειμμένες κοιλάδες της Αραβικής χερσονήσου, της Ανατολίας, της Συρίας, της Μεσοποταμίας και άλλων χωρών

²⁵². *Ḥayawān*, VI, σ. 19.

²⁵³. Pellat, *Le milieu basrien*. Ο συγγραφέας απαριθμεί τους φίλους του Jāhiz, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται γλωσσολόγοι, φιλόλογοι και φιλόσοφοι χωρίς εξειδικευμένο πεδίο ενασχόλησης.

²⁵⁴. *RAAD*, n° 7, άρθρο του Mustapha Shihabī, σ. 502.

[...] « ...διήνυσα πολλά μονοπάτια και εξερεύνησα κι άλλα ακατοίκητα μέρη»²⁵⁵.

Πραγματοποίησε όλα αυτά τα ταξίδια για να αιτιολογήσει, να επιβεβαιώσει ή να διορθώσει τα δεδομένα που είχε ανακαλύψει στα βιβλία ή είχε εντοπίσει στα ποιήματα της κλασικής εποχής..

Από όλες τις μεθόδους που χρησιμοποίησε ο Jāhīz προκειμένου να μελετήσει την φύση των ζώων η παρατήρηση φαίνεται να υπήρξε η πιο σημαντική. Κατά αυτόν, η λέξη *ta'ammul* [=παρατήρηση], ήταν η εξέταση ενός φαινομένου με μεγάλη προσοχή και ακολούθως η έντονη σκέψη περί του θέματος που αφορούσε. Για παράδειγμα, παρατηρώντας τη συμπεριφορά των περιστεριών στη διάρκεια του αναπαραγωγικού τους κύκλου κατέγραφε τον τρόπο δράσης και αντίδρασής τους:

« Είδα ένα θηλυκό περιστέρι να μην αποδέχεται παρά μόνο ένα αρσενικό, όπως μία σύζυγος που θέλει μόνο έναν για άντρα και αφέντη. Είδα όμως και κάποιο άλλο [θηλυκό περιστέρι] να δέχεται οποιοδήποτε αρσενικό προσέγγιζε. Ομοίως, έχω δει γυναίκα να μην διαμαρτύρεται ποτέ σε όποιον άντρα τη χαϊδέψει. Είδα κι άλλο θηλυκό περιστέρι να ενδίδει στο πρώτο αρσενικό που την διεκδικούσε, όπως έχω δει και γυναίκα να κάνει το ίδιο. Είδα, όμως, και ένα άλλο να υποκύπτει στο αρσενικό, αφού πρώτα την πολιόρκησε για πολύ καιρό, όπως έχω δει και μια γυναίκα να έχει την ίδια συμπεριφορά πριν υποκύψει σε έναν άνδρα [...]»²⁵⁶.

Το *Kitāb al-Ḥayawān* περιέχει έναν μεγάλο αριθμό πειραμάτων που καταγράφουν τη συμπεριφορά διαφόρων ζώων, από το πιο μεγάλο μέχρι το πιο μικρό με μεγάλη ακρίβεια (όπως στην περίπτωση ενός ανεκδότη που

²⁵⁵ *Ḥayawān*, VII, σσ. 230-232.

²⁵⁶ *Ό.π.*, III, σ. 166.

αναφέρεται στην ενοχλητική επιμονή των μυγών) και αξιέπαινη πληρότητα (όπως στην περίπτωση του ανεκδότη με τον ελέφαντα και το φουντούκι).

Μια προσεκτική ανάγνωση του *Kitāb al-Ḥayawān* μας επιτρέπει να ανακαλύψουμε έναν μεγάλο αριθμό πειραμάτων τα οποία διεξήγαγε ο Jāhiz.

Γράφει²⁵⁷:

«Μου έτυχε κάποια φορά να τεμαχίσω μία σαύρα σε δύο κομμάτια: το ένα μέρος της πήγε προς τα δεξιά και το άλλο προς τα αριστερά. Δυστυχώς, όταν έχασα οπτική επαφή με τα δύο μέρη, δεν μπόρεσα να εξακριβώσω για πόσο χρονικό διάστημα επιβίωσε το καθένα από αυτά».

Στον 3ο τόμο του έργου του αναφέρει ότι τεμάχιζε κάποια ζώα ή τους αφαιρούσε ένα ή περισσότερα μέλη τους²⁵⁸. Άλλες φορές πάλι, αναφέρει ότι τα κάλυπτε με κάποια φαρμακευτικά φυτά ενώ ήταν ακόμα ζωντανά²⁵⁹ ή ότι έπνιγε ένα ζώο και έκανε τομές προκειμένου να εξετάσει το περιεχόμενο της κοιλιάς του²⁶⁰ ή κάποια όργανά του· επίσης για να διαπιστώσει τον αριθμό των εμβρύων που μπορούσε να κυφορήσει²⁶¹. Στον 5ο τόμο πληροφορεί τον αναγνώστη για κάποια πειράματα καθώς περιγράφει πως τοποθέτησε ένα ζώο σε μια διάφανη γυάλα μαζί με ένα άλλο που είναι θανάσιμος εχθρός του, όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης και οι Άραβες ποιητές²⁶², προκειμένου να καταγράψει την αντίδρασή τους. Στον επόμενο τόμο, ο συγγραφέας αναφέρει ότι περιέχυνε με δηλητήριο ή άλλα χημικά προϊόντα είτε ολόκληρο το σώμα του ζώου είτε ένα σημείο του προκειμένου να εξετάσει την αντίδραση του²⁶³.

Συνολικά περίπου 350 ζώα αποτέλεσαν αντικείμενο του Jāhiz, καθώς επιδίωξε να καταρρίψει τους μύθους και να αντιπαραβάλει στις παραδόσεις τις

²⁵⁷. *Ḥayawān*, VI, σ. 54.

²⁵⁸. *Όπ.*, III, σ. 54.

²⁵⁹. *Όπ.*, σ. 349.

²⁶⁰. *Όπ.*, IV, σ. 171.

²⁶¹. *Όπ.*, σσ. 171-200.

²⁶². *Όπ.*, V, σ. 248.

²⁶³. *Όπ.*, VI, σ. 399.

προσωπικές του θεωρίες, οι οποίες τον αναδεικνύουν σε μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Απ' την άλλη, παρά την πρωτοτυπία του έργου αυτού, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η έλλειψη ταξινόμησης, αφού ο συγγραφέας υποπίπτει σε φλυαρία χάνοντας συχνά την ουσία της αρχικής του μελέτης και βγαίνοντας εκτός θέματος. Είναι προφανές ότι το έργο δεν ακολουθεί κανένα συστηματικό τρόπο γραφής, μιας και δεν υπάρχει ιδιαίτερη συνοχή μεταξύ των θεμάτων του. Ορισμένοι από τους μεταγενέστερους συγγραφείς που θαύμαζαν τον Jāhiz, όπως ο Qazwini, επιχείρησαν να συντάξουν μια αναθεωρημένη έκδοση του έργου αυτού, προχωρώντας σε μια ταξινόμησή του. Άλλοι πάλι, στον 20ο αιώνα, όπως ο 'Abd al-Salām Muhammad Harūn, άντλησαν ό,τι θεώρησαν πως εξυπηρετεί διδακτικούς σκοπούς. Ο Jāhiz είναι βέβαια ο πρώτος απ' όλους που αντελήφθη την έλλειψη ταξινόμησης που επικρατούσε στο έργο του. Ο ίδιος προσάπτει στον εαυτό του το γεγονός ότι δεν υπάρχει ούτε δομή ούτε ταξινόμηση στο έργο του. Από αυτό ορμώμενος, γράφει σε ένα ανέκδοτο που έχει τον τίτλο *Η σαύρα*:

«Ομολογώ ότι έχω να κάνω μια κριτική όσον αφορά στο σύνολο αυτού εδώ του έργου, καθώς οι μαρτυρίες και αποδείξεις που αφορούν σε ένα συγκεκριμένο θέμα βρίσκονται διασκορπισμένες μέσα στο βιβλίο. Αν μπορούσα να τις είχα συγκεντρώσει, το έργο θα είχε μεγαλύτερη συνοχή και ο λόγος μου θα ήταν πιο πειστικός. Μία καλύτερη σύνθεση του έργου θα μπορούσε να ψυχαγωγήσει περισσότερο τον αναγνώστη που θα το διάβαζε με περισσότερη ευχαρίστηση. Δοξάζω, ωστόσο, τον Θεό που μου επέτρεψε, παρά αυτό το μειονέκτημα, να συλλέξω για ένα θέμα όλες τις απαραίτητες πληροφορίες, παρ' όλο που μερικές δεν καταλαμβάνουν τη θέση που τους αξίζει»²⁶⁴.

Η αγάπη του Jāhiz για τα βιβλία είναι παροιμιώδης στον ισλαμικό κόσμο. Ο ίδιος μιλάει για την αξία των βιβλίων σε κάθε ευκαιρία που του

²⁶⁴. *Hayawān*, VI, σ. 38.

δίνεται και στον πρόλογο του *Kitāb* γράφει ένα ενδιαφέρον άρθρο για τα ζώα (I, 24-48) όπου δίνει πολύ συγκεκριμένες συμβουλές: τα βιβλία είναι αυτά που του παρέχουν περίφημες εκφράσεις, μέσω των βιβλίων αποδεικνύεται η ανωτερότητα της γραφής, δίνεται η δυνατότητα για κάθε τρόπο έκφρασης των ιδεών καταλήγοντας στο ότι *verba volant et scripta manent*. Βεβαίως, ο ίδιος τονίζει ότι είναι δύσκολο να βρεθούν πάντα τέτοιου είδους βιβλία που να συνδυάζουν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά με διαύγεια και καθαρότητα λόγου και σύνταξης²⁶⁵.

Ο *Jāhiz* αναγνωρίζει το γεγονός ότι το βιβλίο του υστερεί στη συνοχή όσον αφορά στη δομή του, παρ' όλα αυτά ο κάθε τόμος από τους επτά που συνολικά αποτελούν το πλήρες έργο παρουσιάζει κάποια θεματική συνοχή. Ο ίδιος φρόντισε να συλλέξει ανέκδοτες ιστορίες που αναφέρονται λίγο έως πολύ στο ίδιο θέμα, πράγμα που δίνει στο έργο μία ορισμένη αρμονία. Έτσι το ογκώδες αυτό σύγγραμμα αποτελείται από επτά τόμους των οποίων το περιεχόμενο είναι το εξής:

Πρώτος τόμος : Ο συγγραφέας ξεκινά με μια μεγάλη εισαγωγή μέσα από την οποία δίνει απαντήσεις στους επικριτές του. Η εισαγωγή αυτή έχει μεγάλη αξία καθώς περιέχει τίτλους από τα περισσότερα προγενέστερα έργα του *Kitāb al-Ḥayawān* για τα οποία πληροφορούμαστε και μάλιστα ορισμένα από αυτά δεν υφίστανται πλέον. Συνεχίζει με μία πραγματεία περί λογοτεχνίας σε μια προσπάθεια να αποδείξει την χρησιμότητά της παραθέτοντας έναν μεγάλο αριθμό ποιητικών αναφορών και καταλήγει επιχειρώντας μία σύγκριση μεταξύ του κόκορα και του σκύλου.

Δεύτερος τόμος : Στον τόμο αυτό συνεχίζεται η σύγκριση μεταξύ κόκορα και σκύλου που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ενώ το υπόλοιπο περιλαμβάνει πληθώρα ανεκδότων και ιστοριών σχετικά με τα ζώα και πιο συγκεκριμένα για τα πτηνά.

²⁶⁵ Βλ. Montgomery, *Al- Jāhiz: In Praise of Books*.

Τρίτος τόμος: Το θέμα που κυριαρχεί στον τόμο αυτό αφορά όλες τις πτυχές της ύπαρξης των περιστεριών. Ορισμένες ανέκδοτες ιστορίες περί περιστεριών διακόπτονται για να παρεμβληθούν διάφορες άλλες που αναφέρονται στην ευγενή φύση της καμήλας και το διαχωρισμό του είδους της, στο θυμό, την τρέλα, την διορατικότητα και τις αρετές του ḥarām²⁶⁶. Εν συνεχεία, παρελαύνουν πληθώρα ζώων, εντόμων και πτηνών: από μύγες, κοράκια, καμήλες και τσαλαπετεινούς μέχρι γύπες της Αιγύπτου και νυχτερίδες.

Τέταρτος τόμος: Το μυρμήγκι αλλά και τα ζώφια γενικότερα καταλαμβάνουν ως θέμα το μεγαλύτερο μέρος αυτού του τόμου. Πολλά είναι και τα ανέκδοτα που αφορούν τον πίθηκο, το αγριογούρουνο, τα φίδια και τη στρουθοκάμηλο. Στο τελευταίο μέρος ο συγγραφέας μιλάει για τη σημασία της φωτιάς στον πολιτισμό των Αράβων και άλλων λαών καθώς επίσης και για τη χρησιμότητά της κατά τις τελετές διαφόρων θρησκειών αλλά και στην καθημερινή ζωή.

Πέμπτος τόμος: Η πραγματεία περί φωτιάς συνεχίζεται και ανοίγει την αυλαία σ' αυτό τον τόμο. Κατόπιν, ο συγγραφέας επιχειρεί την ερμηνεία και την εξήγηση ενός στίχου του Κορανίου που αναφέρεται σε όσους επωφελούνται αδίκως από τα αγαθά των ορφανών κατηγορώντας τους. Συνεχίζει αλλάζοντας εντελώς θεματολογία και παραθέτει γνώσεις και κρίσεις επί πολλών και διαφόρων φαινομένων όπως τα χρώματα, το νερό και τις επιδράσεις του καταλήγοντας και πάλι στη φωτιά. Ακολουθεί το εγκώμιο των «Χριστιανών, των Εβραίων, των Ζωροαστριστών, και των ανθρώπων του λαού». Έπειτα, επανέρχεται στο θέμα των πτηνών και ακολουθούν αναφορές σε άλλα ζώα (γάτες, σκορπιοί, ποντίκια και αρουραίοι), ενώ για το τέλος αφήνει τις μέλισσες και τα ζώφια (ψείρες, αράχνες και ακάρεα).

²⁶⁶ Όρος αραβικός που σημαίνει *αμαρτωλός*. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάθε πράξη απαγορευμένη από τον Allah. Βλ. Nader Al Jallad, "The concepts of al-halal and al-haram in the Arab-Muslim culture: a translational and lexicographical study", *Language Design* 10 (2008), σσ. 81-84.

Έκτος τόμος: Ο Jāhiz ανακεφαλαιώνει όλα όσα αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης στους προηγούμενους τόμους. Έπεται η μελέτη της σαύρας και της συμπεριφοράς της, οι αγριόγατες, τα άγρια ζώα, τα έντομα και τέλος οι σαύρες και ο γατόπαρδος.

Έβδομος τόμος: Ο Jāhiz περιγράφει με λαμπρό τρόπο και υποστηρίζει τη δική του κοσμοθεωρία σύμφωνα με την οποία κάθε ον μαρτυρά τη θεϊκή μεγαλοσύνη και σοφία. Προκειμένου να αποδείξει την εκπληκτική εκδήλωση της θείας Χάρης, παραθέτει ανέκδοτες ιστορίες, ενώ ο τόμος κλείνει με μικρές ιστορίες που έχουν ως θέμα την στρουθοκάμηλο.

Το επτάτομο αυτό έργο χαρακτηρίζεται από εύστοχες και λεπτομερειακές παρατηρήσεις, περιέχει ανέκδοτες ιστορίες που συντελούν στο σχηματισμό μιας ολοκληρωμένης άποψης για το εκάστοτε θέμα με το οποίο καταπιάνεται ο συγγραφέας, αλλά και παροιμίες σε στίχους και αποσπάσματα από έργα πρόζας. Η κριτική που επιχειρεί είναι πάντοτε τεκμηριωμένη, οι αναλύσεις και οι στοχασμοί αποδεικνύουν την επιθυμία του Jāhiz για εμπάθунση και για την συγγραφή ενός μνημειώδους και σοβαρού έργου για τη ζωή και τα ήθη των ζώων.

Το *Kitāb al-Hayawān* θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια γενικού περιεχομένου εγκυκλοπαίδεια, που αντανακλά την πολύμορφη κουλτούρα της εποχής κατά την οποία συνεγράφη. Περιέχει γνώσεις παντός είδους καλύπτοντας από τον τομέα των φυσικών επιστημών μέχρι και τη φιλοσοφία, ενώ παράλληλα πραγματεύεται θέματα που αφορούν τη γεωγραφία ορισμένων χωρών καθώς και την επίδραση του περιβάλλοντος στη ζωή τόσο των ανθρώπων όσο και των ζώων και των φυτών. Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τις ανθρώπινες φυλές και τις ιδιαιτερότητες που τις καθιστούν διαφορετικές και μοναδικές, καθώς επίσης και για ορισμένα μεγάλα ιστορικά γεγονότα. Παραθέτονται, επίσης, πληροφορίες που αφορούν την ιατρική και διάφορες αρρώστιες που προσβάλλουν τόσο τους ανθρώπους όσο και τα ζώα. Ο Jāhiz κάνει ιδιαίτερη μνεία στους Άραβες και τους βεδουίνους, καταγράφει τον

τρόπο ζωής τους, τα ήθη και τα έθιμά τους, τις αντιλήψεις και τα πιστεύω τους καθώς και τις επιστήμες με τις οποίες ασχολήθηκαν και διέπρεψαν. Επιπλέον, εξηγεί με λεπτομέρειες τα σημαντικότερα ζητήματα του μουσουλμανικού δικαίου και τη σχέση του με τη θεολογία. Παρ' όλο που το *Βιβλίο των Ζώων* μοιάζει με μια πλήρη καταγραφή των ανθρώπινων, ζωικών και φυτικών ειδών, μελετώντας το με μια πιο κριτική ματιά διαφαίνεται έντονα ο στόχος και η επιθυμία του συγγραφέα να αποδείξει το μεγαλείο του Θεού Πνεύματος μέσω της μελέτης των όντων, τα οποία απορρέουν από Αυτό.

Οι απόψεις του Jāhiz υπήρξαν πρωτοποριακές για την εποχή του και έθεσαν τις βάσεις για τις μεταγενέστερες θεωρίες της εξέλιξης και της επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος στην ψυχολογία των ζώων. Ορισμένες περιγραφές, όπως εκείνη του καγκουρό, μαρτυρούν ότι ήδη κατά τον 9^ο αιώνα οι γνώσεις των μουσουλμάνων της Μέσης Ανατολής επεκτείνονταν μέχρι και την πανίδα της μακρινής Αυστραλίας χάρη στο εμπορικό δίκτυο που είχε αναπτυχθεί μέσω του Ινδικού ωκεανού²⁶⁷. Σε άλλες περιπτώσεις, ο Jāhiz δεν παραθέτει απλώς κάποια στοιχεία της λαϊκής παράδοσης, όπως στην περίπτωση της καμηλοπάρδαλης που οι πηγές του αναφέρουν πως αποτελεί υβρίδιο καμήλας και ύαινας²⁶⁸. Στηρίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος στις μαρτυρίες των βεδουίνων νομάδων, τις οποίες και θεωρεί αξιόπιστες μιας και οι ίδιοι ζουν περιτριγυρισμένοι από άγρια ζώα, παρ' όλο που «η μνήμη τους είναι μερικές φορές ελλιπής» και οι γνώσεις τους όσον αφορά στα ζώα δεν αποτελεί γι' αυτούς «τίποτα περισσότερο από μία πηγή εσόδων»²⁶⁹. Ωστόσο, ο ίδιος, προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω, επιχειρεί μία ταξινόμηση των ζώων ανάλογα με τις συνήθειες διατροφής και μετακίνησής τους, γεγονός, όμως, που τον οδηγεί σε μία ενιαία κατηγοριοποίηση των θηλαστικών, των πτηνών, των ερπετών, των αμφίβιων και των ασπόνδυλων. Η ταξινόμηση αυτή δεν είναι

²⁶⁷. *Ḥayawān*, VII, σ. 124 Souami, *Le cadi et la mouche*, σσ. 336-337.

²⁶⁸. *Ḥayawān*, I, σσ. 142, 207.

²⁶⁹. *Ο.π.*, VI, σσ. 29, 173.

τυχαία καθώς φαίνεται να είναι επηρεασμένη κατά ένα μεγάλο μέρος από τις αναφορές του Κορανίου στα ζώα.

Ο τίτλος του έργου ωστόσο μοιάζει να είναι παραπλανητικός για τον αναγνώστη καθώς ο *Jāhiz* δεν πραγματεύεται αποκλειστικά θέματα περί ζώων. Πολυάριθμες είναι οι σελίδες που αφιερώνονται στην ποίηση, τη λογοτεχνία, τη γλώσσα και τη γνώση γενικότερα. Το *Kitāb al-Ḥayawān* αποτελεί, λοιπόν, ένα έργο όπου αναμειγνύονται γνώσεις που αφορούν πολλούς και διάφορους τομείς και μία λεπτομερή ταξινόμησή τους, με βάση το περιεχόμενό τους, έκανε το 1930 ο Miguel Asin Palacios (1871-1944)²⁷⁰.

Η σημασία που δίνεται κατά την ταξινόμηση των πλασμάτων ανάλογα με το αν πρόκειται για σαρκοφάγα ή μη, δείχνει την φανερή ανθρωποκεντρική θεώρηση των εννοιών. Αυτό που φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικό είναι η καταγραφή των επικίνδυνων ειδών για τον άνθρωπο. Κατά τον *Jāhiz*, όλα τα ζώα είναι η απόδειξη της μεγαλοσύνης του Θεού και προσφέρονται για ηθικά διδάγματα που μας φέρνουν πιο κοντά στη σωτηρία. Ως παράδειγμα των ηθικών διδαγμάτων που μπορούν να παρέχουν τα ζώα στους ανθρώπους, ο *Jāhiz* αναφέρει την ιστορία του «*Καδή και της μύγας*». Πρόκειται για ένα παραμύθι που εξιστορεί την προσπάθεια ενός αξιοσέβαστου καδή (δικαστή) να κρατήσει την ψυχραιμία του ενώ τον ενοχλεί μία μύγα μπροστά σε ολόκληρο το ακροατήριο. Όταν αυτή πετά από το χέρι στη μύτη του, του προκαλεί εκνευρισμό και τότε αυτός αρχίζει να την χτυπά κατ' επανάληψη αλλά επί ματαίω. Εντέλει, ο καδής ξεσπά: «*Ας με συγχωρήσει ο Θεός! Μόλις έμαθα ότι, ακόμα κι αν τυγχάνω του σεβασμού των ανθρώπων και είμαι ο πλέον αξιοπρεπής, γελοιοποιήθηκα εξ αιτίας ενός πλάσματος που είναι το πιο ταπεινό μεταξύ των πλασμάτων!*»²⁷¹

²⁷⁰. Βλ. Παράρτημα του παρόντος υπ' αρ. II, σσ. 287-307. Ο Miguel Asin Palacios, στο άρθρο του «El 'Libro de los animales' de *Jāhiz*», *Isis*, τ. 14, n° 1 (Μάιος 1930) σσ. 20-54, βασίστηκε σε μία παλαιότερη έκδοση του έργου: «*Kitāb al-Ḥayawān li-'Abi 'Uthmān 'Amr ibn Bahr al-Gāhiz al-Basrī*», Κάιρο 1323-1325=1905-1907 μ.Χ.).

²⁷¹. *Ḥayawān*, III, σ. 345. Souami, *Le cadi et la mouche*, σ. 311.

Ο πρωταρχικός στόχος του συγγραφέα είναι να ψυχαγωγήσει, αλλά ταυτόχρονα να μορφώσει τον αναγνώστη, παρουσιάζοντάς του τα θαύματα του ζωικού βασιλείου, με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι εμφανής η πρόνοια του Θεού. Δεν γράφει μόνο προς τέρψιν και μόρφωση των λίγων και εκλεκτών της κοινωνίας, αλλά για το ευρύτερο κοινό. Γι' αυτό αποφεύγει την αυστηρή σειρά στην καταγραφή του και την αρίθμηση, αντίθετα πραγματεύεται διαφορετικά ζωικά είδη και προσπαθεί να δια φωτίσει μερικά θέματα εντάσσοντας διάφορες ιστορίες και ποιήματα ως τεκμήρια. Παρόλο που το βιβλίο δεν είναι επιστημονικό όσον αφορά την μεθοδολογία που ακολουθεί ο συγγραφέας, κατατάσσεται σε αυτή την κατηγορία λόγω του περιεχομένου του.

Στον πρόλογο του *Kitāb al-Ḥayawān*, ο Jāhiz απαριθμεί μερικούς από τους τίτλους βιβλίων του, οι οποίοι είναι ενδεικτικοί της σημασίας του περιεχομένου καθώς πραγματεύεται θέματα που αφορούν τη φυσική και τις φυσικές επιστήμες γενικότερα. Ενδιαφέρουσα είναι και η λίστα που παραθέτει για βιβλία που αφορούν την ιστορία της ορυκτολογίας, της χημείας, της βοτανολογίας, της εθνολογίας, της ανθρωπολογίας, της τεχνικής και της κοινωνιολογίας. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι μερικών από τα βιβλία που αναφέρει: *Βιβλίο των καθαρόαιμων ανθρώπων και των μιγάδων, Περί της ανωτερότητας των μαύρων έναντι των λευκών, Περί των δημητριακών, της ελιάς και της αμπέλου, Περί των τεχνών και του εμπορίου, Η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών μεταξύ αρσενικών και θηλυκών γενικότερα, Βιβλίο των Αράβων και των υποτελών τους, Βιβλίο των Αράβων και των μη Αράβων, Βιβλίο των ειδώλων* (όπου μελετά την προσήλωση των Ινδών στη λατρεία του Βούδα καθώς και εκείνη των Αράβων της προϊσλαμικής περιόδου στην ειδωλολατρία), *Βιβλίο των ορυκτών* (όπου μελετά τις διαφορετικές ύλες της γης και τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των μετάλλων υγρών και στερεών, φυσικών και τεχνητών), *Αλλαγές μιας κατάστασης είτε ταχέως είτε βραδέως, Καθορισμός των χρωμάτων, Περί της*

επίλυσης του προβλήματος του ελιξίριου της Φιλοσοφικής λίθου, Βιβλίο των μαθηματικών κ. ά. Στις σελίδες του *Kitāb al-Ḥayawān* γίνεται λόγος για όλα αυτά τα θέματα αλλά και πολλά άλλα συναφή.

Η προσέγγιση όλων αυτών των θεμάτων επιχειρείται από τον Jāhiz μαρτυρώντας τη δίψα του για γνώση, με μια διάθεση διερεύνησης του ανεξήγητου αλλά και μία αδιαμφισβήτητη αντικειμενικότητα. Ο ίδιος κάνει σπουδαίες παρατηρήσεις και καταλήγει σε πολύτιμα συμπεράσματα ακόμα και για θέματα που αφορούν την εμβρυική κατάσταση, την ανθρώπινη ανατομία, και θεωρίες για τη φύση, την εξέλιξη, την προσαρμογή και την ψυχολογία των ζώων. Η τάση διακωμώδησης που τον διακατείχε ως προσωπικότητα γενικότερα είναι εμφανής και σ' αυτό το έργο, καθώς δεν διστάζει να παρεμβάλλει στις πιο σοβαρές πραγματείες διασκεδαστικές ιστορίες ή αστεϊσμούς.

Άνθρωπος προικισμένος και πραγματικά εξέχων μεταξύ των διανοουμένων της εποχής του, ο Jāhiz κατάφερε να αναλύσει με ακρίβεια αλλά και διακριτικότητα τις διαφορετικές πτυχές του τότε αραβικού κόσμου. Όπως και στην περίπτωση του Αριστοτέλη, έζησε και μεγαλούργησε σε ένα πνευματικό περιβάλλον που θεωρείται το πιο φιλελεύθερο που γνώρισε ποτέ η πνευματική ιστορία των Αράβων. Υπήρξε φιλόσοφος, άνθρωπος των γραμμάτων, βιολόγος, φυσιοδίφης, ένας σοφός άνθρωπος με την ευρύτερη έννοια της λέξης. Γι' αυτό το λόγο και παρ' όλα τα λάθη που έχουν γίνει κατά την συγγραφή του, το *Kitāb al-Ḥayawān* μπορεί να θεωρηθεί ως η μοναδική πηγή της αραβικής γραμματείας όπου υπάρχει σοβαρή τεκμηρίωση και εμβάθυνση στη μελέτη της ζωής των ζώων.

Το έργο τυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Muḥammad al-Sāsī στο Κάιρο, στις εκδόσεις Maṭba'at al-Sa'āda, το 1324-5 (1906-1907 μ.Χ.) σε επτά τόμους με τίτλο «*Kitāb al-Ḥayawān li-'Abī 'Uthmān 'Amr ibn Bahr al-Ġāhiz al-Basrī*». Η έκδοση αυτή δεν ήταν κριτική και δεν βασιζόταν σε άγνωστο υλικό, γεγονός που λίγα χρόνια αργότερα, το 1937, οδήγησε τον 'Abdassalām

Muhammad Hārūn να πραγματοποιήσει μία νέα εντυπωσιακή έκδοση²⁷². Ο εκδότης βασίστηκε στο άριστο αλλά ανέκδοτο χειρόγραφο 992-997 της βιβλιοθήκης Köprülü της Κωνσταντινούπολης, παραθέτοντας διαφορετικές γραφές από τέσσερα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του Καΐρου, καθώς και την *editio princeps*. Το αποτέλεσμα της έκδοσης αυτής είναι ένα εντυπωσιακά εξελιγμένο κείμενο, πιο ευανάγνωστο και με λεπτομερή σχολιασμό. Έκτοτε, βέβαια, έγιναν κι άλλες επανεκδόσεις²⁷³ του έργου, ενώ δεν υπάρχει καμιά μετάφραση σε ευρωπαϊκή γλώσσα, και γι' αυτό το λόγο είναι γνωστό μόνο αποσπασματικά. Συνδυάζοντας τα χειρόγραφα που υπάρχουν στο Κάιρο και φυλάσσονται στην Εθνική Αιγυπτιακή Βιβλιοθήκη (*Dar al-kutub al-misriyya*) με εκείνα που αναφέρονται από τον Brockelmann²⁷⁴ προκύπτει ο παρακάτω κατάλογος χειρογράφων:

- Βιέννη, Nationalbibliothek, Ar. 1433
- Κωνσταντινούπολη, Köprülü 992-997
- Κωνσταντινούπολη, Nur 'Othmaniye 3031
- Κωνσταντινούπολη, 'Asir Efendi 584
- Κωνσταντινούπολη, 'Asir Efendi 876
- Κάιρο, Εθνική Αιγυπτιακή Βιβλιοθήκη [*Dar al-kutub al-misriyya*] (4 χφ).

Το 1939, ο Oscar Löfgren, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Ουψάλα, πραγματοποίησε έρευνες στην Biblioteca Ambrosiana του Μιλάνου²⁷⁵ με

²⁷². Ο πλήρης τίτλος της έκδοσης αυτής είναι: *Kitāb al-Hayawān ta'līf 'Abī 'Uthmān 'Amr ibn Bahr al-Ġāhiz bi-tahkīk wa šarh 'Abdassalām Muhammad Hārūn*. Β' έκδ. το έτος 1388/1966 από τις εκδόσεις Maṭba'at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī wa-Awlādihī.

²⁷³. Όπως της Βηρυτού από τις εκδόσεις *Dār al-Kitāb al-'Arabī*, 1388/1969. Για άλλες εκδόσεις του έργου στην αραβική, καθώς και για μελέτες επ' αυτού, βλ. Montgomery, *Al-Jāhiz: In Praise of Books*, σσ. 7, 15-17. Ο Montgomery (ό.π., σ. 16) επαινεί την έκδοση του Hārūn. Βλ. και L. Kopf, "The 'Book of Animals' (*Kitāb al-Hayawān*) of a al-Jāhiz (ca. 767-868)," στα *Actes du VIIe Congrès international d'histoire des sciences* (Jerusalem, 1953), σσ. 395-401.

²⁷⁴. GAL, τ. I, 153 και Συμπλήρωμα I, 241. Κατάλογο των χειρογράφων του *Kitāb al-Hayawān* δίδει και ο Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften im Islam*, σ. 19.

²⁷⁵. V. Löfgren, *Ambrosian fragments*. Βλ. και Contadini, *A World of Beasts*, σ. 52 υποσημ. 102.

βασικό βοήθημά του τον κατάλογο των αραβικών, περσικών και τουρκικών κωδίκων της βιβλιοθήκης αυτής, τον οποίο συνέταξε ο Joseph von Hammer-Purgstall²⁷⁶. Σε ένα λήμμα του καταλόγου αυτού, ανακάλυψε ένα εικονογραφημένο αραβικό χειρόγραφο του δεύτερου τετάρτου του 14^{ου} αιώνα (φφ. 87), έργο σπάνιο και πολύτιμο, που προερχόταν πιθανόν από τη Συρία. Μετά από σχολαστική ταυτοποίηση συνειδητοποίησε ότι είχε στα χέρια του αποσπάσματα του περίφημου *Kitāb al-Ḥayawān*. Τα αποσπάσματα που βρίσκονται στη Biblioteca Ambrosiana είναι ανεκτίμητης αξίας για την κριτική μελέτη του αραβικού κειμένου. Η μεγαλύτερη αξία αυτής της ανακάλυψης, ωστόσο, έγκειται αδιαμφισβήτητα στο ότι το χειρόγραφο περιέχει μεγάλο αριθμό εικόνων (περισσότερες από 30) που σχετίζονται με το κείμενο και λειτουργούν ως επεξήγηση και διασαφήνισή του²⁷⁷. Μεταξύ των εικόνων αυτών είκοσι δύο αναπαριστούν αποκλειστικά σκηνές με ζώα, πέντε απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές, ενώ άλλες πέντε έχουν ως θέμα ανθρώπους και ζώα²⁷⁸.

Η επιστημονική αξία του έργου του Jāhiz, *Kitāb al-Ḥayawān*, είναι πραγματικά τεράστια και ανεξάντλητη. Σύμφωνα με τον Miguel Asin Palacios²⁷⁹, πρόκειται για μια πραγματική συμβολή στην ιστορία των επιστημών και, ειδικότερα, τη ζωολογία. Το *Kitāb al-Ḥayawān* υπήρξε αντικείμενο πολλών μελετών και άσκησε σημαντική επιρροή στη σκέψη πολλών μουσουλμάνων διανοουμένων, ερευνητών και επιστημόνων, μέσω των οποίων οι γνώσεις που αντλούνται από αυτό μεταδόθηκαν στους Ευρωπαίους μελετητές.

²⁷⁶. Hammer-Purgstall, *Catalogo dei codici arabi, persiani e turchi della Biblioteca Ambrosiana*.

²⁷⁷ Contadini, *A World of Beasts*, σ. 8, υποσημ. 43. Löfgren and Traini, *Catalogue*, όπου και έγχρωμες εικόνες του χειρογράφου.

²⁷⁸. Τις εικόνες αυτές βλ. στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής, υπ' αρ. I, σσ. 263-286.. Τελευταίος κτήτορας του χειρογράφου ήταν ο 'Abd al-Rahmān al-Maghribī (1615).

²⁷⁹. Miguel Asin Palacios, ό.π., σ. 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Το αριστοτελικό έργο *Περὶ ζώων ιστορία* ως πηγή του *Kitāb al-Ḥayawān* του Jāhiz

α) Ο Αριστοτέλης και οι Άραβες

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) μαζί με τον διδάσκαλό του Πλάτωνα αποτελούν τις σημαντικότερες μορφές της φιλοσοφικής σκέψης του αρχαίου κόσμου, ενώ η διδασκαλία του επηρέασε βαθύτατα τη δυτική φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη αγγίζοντας μέχρι και την Επιστημονική Επανάσταση του 17^{ου} αιώνα. Υπήρξε φυσιοδίφης, φιλόσοφος, εισηγητής της λογικής και ένας από τους σημαντικότερους διαλεκτικούς της Αρχαιότητας²⁸⁰. Γεννήθηκε στα Στάγिरα, μια μικρή πόλη της νοτιοανατολικής Χαλκιδικής, απ' όπου προέκυψε η ονομασία «Σταγειρίτης» που του αποδίδεται. Ο πατέρας του Νικόμαχος υπήρξε ιατρός του βασιλιά Αμύντα της Μακεδονίας και η μητέρα του Φαιστίς καταγόταν από μία πλούσια οικογένεια της Εύβοιας. Φοίτησε για περίπου 20 χρόνια (από το 367 μέχρι το 348 π. Χ) στη φημισμένη Ακαδημία του Πλάτωνα. Μετά το πέρας των σπουδών του, κατόρθωσε να διεισδύσει στους φιλοσοφικούς κύκλους της Μικράς Ασίας, ενώ αργότερα εγκαταστάθηκε στο νησί της Λέσβου, όπου ήρθε σε επαφή με τον Θεόφραστο, με τον οποίο μοιράστηκε τα ίδια ενδιαφέροντα για τις φυσικές

²⁸⁰ Για τη ζωή και το έργο του βλ. Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, II 2, W.B. Darmstadt 1963⁵. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy VI* Cambridge University Press 1981. Ing. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957. Του ίδιου, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, Winter V. 1966, (ελλην. μτφ. Π. Κοτζιά - Παντελή, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, ΜΙΕΤ Αθήνα 1991). W. D. Ross, *Aristotle*, Methuen, London 1977 (α' εκδ. 1923), (ελλην. μτφ. Μαριλίτσα Μητσού, *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991). Κ. Δ. Γεωργούλη, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, εκδ. Ιστορ. και Λαογρ. Εταιρείας Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη 1963 (ανατύπ. 2000).

επιστήμες. Ασχολήθηκαν από κοινού με τη βιολογία, ο μεν Αριστοτέλης επικεντρώθηκε στη συστηματική μελέτη της ζωολογίας, ο δε Θεόφραστος ασχολήθηκε με τη βοτανολογία. Το 343 π. Χ., ύστερα από πρόσκληση του βασιλιά Φίλιππου Β΄ της Μακεδονίας ανέλαβε τη διαπαιδαγώγηση του γιου του Αλέξανδρου, ενώ, παράλληλα, συνέχισε να εμβαθύνει στις έρευνές του και να εμπλουτίζει τις γνώσεις του.

Το 335 π. Χ., μετέβη στην Αθήνα όπου ίδρυσε μαζί με τον Θεόφραστο μία σχολή πλησίον του ιερού του Λυκείου Απόλλωνος, το επονομαζόμενο «Λύκειο», το οποίο διηύθυνε μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.). Η σχολή ήταν εξοπλισμένη με μια μεγάλη και άρτια οργανωμένη βιβλιοθήκη, χρησίμευσε μάλιστα αργότερα ως πρότυπο για την ίδρυση των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε χάρτες και όργανα χρήσιμα για τη διδασκαλία των φυσικών μαθημάτων καθιστώντας την ένα περίφημο κέντρο επιστημονικής έρευνας. Κατά τη διάρκεια των δεκατριών χρόνων που παρέμεινε στην Αθήνα δημιούργησε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του, το οποίο προκαλεί το θαυμασμό με τον όγκο και την ποιοτική του αξία, καθώς, είναι απορίας άξιον πώς ένας άνθρωπος σε τόσο λίγο χρονικό διάστημα συγκέντρωσε και κατέγραψε τόσες πολλές πληροφορίες. Τα αντιμακεδονικά αισθήματα που αναζωπυρώθηκαν στην Αθήνα μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου τον ανάγκασαν να αποσυρθεί στη γενέτειρα της μητέρας του, όπου πέθανε το 322 π.Χ.

Ο πολυεπιστήμων αυτός φιλόσοφος, ο οποίος διακρινόταν για τη ρεαλιστική του σκέψη, δίδαξε τη μελέτη της γνώσης για χάρη της γνώσης και τη δημιουργία ενός «καθολικού συστήματος» που εξηγούσε τον κόσμο μέσα από μια σφαιρική και εξαιρετικά πλούσια εικόνα. Το έργο του, που θεωρείται ως το αποκορύφωμα της ελληνικής φιλοσοφίας, αναδείχτηκε ως τις μέρες μας ως ένα είδος «γενικής εγκυκλοπαίδειας».

Ο Αριστοτέλης δεν έδειξε ενδιαφέρον για τη δημοσίευση των έργων του με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να μην έχουν διασωθεί. Δεν προέβη ποτέ στην δημοσίευσή τους, με εξαίρεση τους διαλόγους του. Μετά τον θάνατό του, τα χειρόγραφα των παραδόσεών του πέρασαν στην κατοχή του μαθητή του Θεόφραστου. Τα έργα του που γνωρίζουμε διασώθηκαν από μεσαιωνικά χειρόγραφα που αναπαράγουν μία έκδοση του 1ου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Αλεξανδρινών, ο Αριστοτέλης είχε συγγράψει περίπου 400 βιβλία. Τα έργα που έχουν διασωθεί υπό τη μορφή συνεχούς λόγου και όχι διαλόγου αντιστοιχούν στις παραδόσεις του στους προχωρημένους μαθητές. Από το ογκώδες έργο του διασώθηκαν μόνο 47 βιβλία και ορισμένα αποσπασματικά, πολλά από τα οποία έχουν υποστεί αλλοιώσεις.

Όσον αφορά στην επιστήμη της βιολογίας, πριν την μαζική μετάφραση των έργων του Αριστοτέλη στην αραβική γλώσσα, δεν υφίστατο. Τα έργα του που αφορούν στη βιολογία διασώθηκαν από λατινικές μεταφράσεις. Κατά τον 13ο αιώνα μ. Χ., ο William de Moerbeke μετάφρασε τα έργα του αρχαίου Έλληνα φιλόσοφου από τα αρχαία ελληνικά στα λατινικά²⁸¹. Οι πρώτες μεταφράσεις που τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν ευρέως χρονολογούνται από τον 15ο αιώνα, με πιο γνωστή εκείνη του ουμανιστή λόγιου Θεόδωρου Γαζή. Παρά το πέρασμα αιώνων από την εποχή που έζησε και επιδόθηκε στις επιστήμες, η επίδραση του Αριστοτέλη τόσο στη φιλοσοφική όσο και στην επιστημονική σκέψη άρχισε να είναι εμφανής ήδη από πολύ νωρίς.

Η πλειοψηφία των Αράβων φιλοσόφων θεωρεί τον Αριστοτέλη –ο οποίος αποκαλείται στην αραβική γλώσσα *Aristūtālis* ή *Aristū-* ως τον λαμπρότερο εκπρόσωπο της φιλοσοφίας και του αποδίδουν την επωνυμία *al-failasuf* υπονοώντας πως είναι ο πλέον εξέχων φιλόσοφος και ο πρώτος διδάξας (*al-mu'allim al-awal*). Σύμφωνα με τον περίφημο Ibn Rushd (Αβερρόη) (1126-1198), ο οποίος εξέφραζε έναν απέραντο θαυμασμό για το πρόσωπο του, ο Έλληνας φιλόσοφος ήταν η επιτομή του θαύματος, του κανόνα

²⁸¹ Για τις μεταφράσεις στη λατινική βλ. το μνημειώδες και πολύτομο έργο των εκδόσεων Brepols “*Aristoteles Latinus*”, όπου εκδίδονται τα μεταφρασμένα κείμενα.

και του προτύπου που είχε δημιουργήσει η φύση προκειμένου να παρουσιάσει το ύψιστο σημείο της ανθρώπινης τελειότητας μέσα σε έναν υλικό κόσμο²⁸². Σύμφωνα με τις πηγές, η εισαγωγή του Αριστοτέλη στην αραβική κουλτούρα συντελέστηκε με δύο τρόπους. Με έμμεσο τρόπο μέσω των αρχαίων αλλά και άμεσα μέσω των σύγχρονων μεταφράσεων από τη συριακή και την περσική γλώσσα. Οι μελετητές είχαν τη δυνατότητα, επίσης, να αναζητήσουν τα αυθεντικά έργα του στα ελληνιστικά εκπαιδευτικά κέντρα της Ανατολής και σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες, καθώς και στο Βυζάντιο.

Ήδη από τον 7ο αιώνα μ.Χ., οι Άραβες οργανώθηκαν υπό τη νέα θρησκεία του Ισλάμ και επεκτάθηκαν κατακτώντας την αραβική χερσόνησο αλλά και περιοχές όπου επικρατούσε για πολλούς αιώνες ο ελληνικός πολιτισμός. Η ελληνική εκπαίδευση που είχε διαδοθεί στη Συρία και τη Μεσοποταμία από τα χρόνια της βασιλείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου συνέχισε να υφίσταται κατά την περίοδο της επικράτησης των διαδόχων του. Στο βασίλειο των Σασσανιδών οι πρακτικές της ελληνικής ιατρικής έχαιραν μεγάλης εκτίμησης, ενώ στην πόλη Χαρράν της Μεσοποταμίας, εκτός από την ιατρική, αναπτύχθηκαν τα μαθηματικά και η αστρονομία, οι απόκρυφες επιστήμες και η αλχημεία.

Η ιστορία της μεταφραστικής δραστηριότητας²⁸³, χάρη στην οποία η ελληνική πνευματική κληρονομιά και η φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη μεταδόθηκαν στους Άραβες²⁸⁴, χωρίζεται σε δύο μεγάλες περιόδους. Η πρώτη περίοδος ξεκίνησε με την επικράτηση της δυναστείας των Ομμεϋάδων (661-750 μ.Χ.) και τερματίστηκε με την άνοδο της δυναστείας των Αββασιδών (750-1258 μ.Χ.). Την έναρξη της δεύτερης περιόδου σηματοδότησε η αυγή της δυναστείας των Αββασιδών και η φάση αυτή διήρκεσε μέχρι το πρώτο μισό

²⁸² Averroës, *Commentarium Magnum*, III, 2, σ. 433, βλ. *ΕΓ*², I, *Aristūtālis*, άρθ. του Walzer, σ. 651, M. Grabmann, *Aristoteles im Werturteil des Mittelalters*, II, σ. 83 κ.ε. L. Rougier, *La scholastique et le thomisme*, σ. 346.

²⁸³ Για το μεταφραστικό κίνημα των Αράβων βλ. Δημήτρης Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*.

²⁸⁴ Βλ. την ειδική μελέτη του Γρηγ. Ζιάκα *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση* και F. E. Peters, *Aristotle and the Arabs*.

του 11ου αιώνα μ.Χ. Κατά την πρώτη περίοδο, η οποία ήταν ουσιαστικά προπαρασκευαστική, το ενδιαφέρον των Αράβων στράφηκε σε επιστήμες πρακτικής φύσεως, όπως η ιατρική και οι ελληνιστικές απόκρυφες επιστήμες. Συνεπώς, μεταφράζονταν κυρίως έργα ιατρικού, αστρολογικού και αστρονομικού περιεχομένου ή μελέτες που αφορούσαν στην αλχημεία. Το ενδιαφέρον των μεταφραστών, όμως, επεκτάθηκε κατά τη δεύτερη περίοδο και συμπεριέλαβε όλο το φάσμα των επιστημών του αρχαιοελληνικού και ελληνιστικού κόσμου. Μεταφράζονταν κυρίως έργα με περιεχόμενο σχετικό τόσο με τις φυσικές επιστήμες όσο και με τον πολιτισμό. Η μεταφραστική αυτή κινητικότητα συντέλεσε στην πρώτη μεταλαμπάδευση των έργων και των γνώσεων των φιλοσόφων της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και των σημαντικότερων διανοουμένων των ελληνιστικών χρόνων στην πνευματική αραβο-ισλαμική κοινωνία.

Υπό την αιγίδα του πεφωτισμένου χαλίφη al-Ma'mūn (813 μ.Χ.), ο οποίος υπήρξε ο ηγέτης του αραβικού κράτους, πραγματοποιήθηκαν μεταφράσεις ελληνικών έργων που προέρχονταν από δεύτερη ή τρίτη έκδοση, δηλαδή από παλαιότερες αλλά και μεταγενέστερες μεταφράσεις από τη συριακή γλώσσα. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος που ακολουθούσαν οι Έλληνες και οι Σύροι μεταφραστές περιελάμβανε την εξής διαδικασία: το ελληνικό κείμενο αποδιδόταν στην συριακή και, στη συνέχεια, μεταφραζόταν στην αραβική από τους γνώστες της γλώσσας. Οι μεταφράσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την πρώτη φάση καθώς και εκείνες που έγιναν στις αρχές της δυναστείας των Αββασιδών μέχρι το 813 μ. Χ. αποκαλούνται από την αραβική παράδοση «αρχαίες» (*al-naql al-qadīm*).

Την περίοδο της κυριαρχίας των Ομμεϋάδων σημειώθηκε εξαιρετική πρόοδος όσον αφορά στην εξοικείωση με την ελληνική πνευματική κληρονομιά, η οποία προετοίμασε το δρόμο για το μεγάλο εγχείρημα που πραγματοποιήθηκε μεταγενέστερα την εποχή των Αββασιδών. Οι Άραβες, ωστόσο, δεν προέβησαν στην αλλοίωση της κουλτούρας με την οποία ήρθαν

σε επαφή, γεγονός που τους τιμά ιδιαίτερα. Αντιθέτως, ευθύς εξαρχής, εξεδήλωσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη και την κατανόησή της προκειμένου να διαμορφώσουν τη δική τους αραβική κουλτούρα. Κατά την πρώτη περίοδο του εγχειρήματος αυτού, πραγματοποιήθηκε η συγκέντρωση του υλικού κατόπιν ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Εύποροι άνδρες που προέρχονταν από το περιβάλλον του χαλίφη ανέθεσαν σε χριστιανούς ελληνιστές διανοούμενους που γνώριζαν την αραβική γλώσσα το έργο της συλλογής και της μετάφρασης των κειμένων που περιείχαν γνώσεις αλχημείας, ιατρικές και επιστημονικές γενικότερα. Με το πέρασμα των χρόνων η μεταφραστική δραστηριότητα έγινε πιο έντονη.

Ο Jāhiz είχε υποστηρίξει ήδη από πολύ νωρίς την αναγκαιότητα των μεταφράσεων για το Ισλάμ ως μέσον απόκτησης των γνώσεων και των επιστημών της Αρχαιότητας. Δεν παρέβλεπε, ωστόσο, τις δυσκολίες που εμπόδιζαν την ακριβή και πιστή μετάφραση, καθώς ο μεταφραστής όφειλε να αναλάβει το δύσκολο έργο της απόδοσης των κειμένων προσπαθώντας να διατηρήσει το ύφος του συγγραφέα. Γνωρίζοντας πως ορισμένες λέξεις αδυνατούν να ερμηνεύσουν απόλυτα κάποιες ιδέες, ο Jāhiz υποστήριξε ότι ο μεταφραστής όφειλε, κατά κύριο λόγο, να έχει άριστη γνώση τόσο της πρωτότυπης γλώσσας, όσο και εκείνης στην οποία μετέφραζε τα κείμενα. Όμως, ακόμα και αν ίσχυε αυτό, η αντιπαραβολή δύο γλωσσών εμπεριείχε τον αναπόφευκτο κίνδυνο της παρανόησης, γι' αυτό το λόγο, ο δίγλωσσος μεταφραστής έπρεπε να γνωρίζει άπταιστα το αντίστοιχο λεξιλόγιο και να το αποδίδει με απόλυτη ακρίβεια. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση η χρήση των συνώνυμων λέξεων αποτελούσε ένα άλλο εμπόδιο το οποίο καλούταν να προσπελάσει ο μεταφραστής που επιθυμούσε να είναι σαφής και ακριβής. Ο Jāhiz υποστηρίζει πως αν και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που παρατηρούνται συχνά λάθη είτε κατά τη σύνταξη ενός κειμένου στη μητρική γλώσσα είτε κατά την ερμηνεία και την απόδοσή του, ακόμα

συχνότερο είναι το φαινόμενο των λαθών κατά την αντιγραφή των χειρογράφων.

Το απόγειο της μεταφραστικής δραστηριότητας που περιελάμβανε έργα του Αριστοτέλη και άλλων μεγάλων Ελλήνων φιλοσόφων σημειώθηκε κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Αββασιδών. Πολυάριθμα ελληνικά έργα, μεταξύ των οποίων εκείνα του Αριστοτέλη και του Γαληνού, μεταφράστηκαν όχι μόνο μία αλλά περισσότερες φορές στην αραβική γλώσσα. Επομένως, ήδη από τις αρχές του 8ου αιώνα, ο Αριστοτέλης έχαιρε μεγάλης αναγνώρισης και αποδοχής από τους πνευματικούς κύκλους των Αράβων.

Οι δύο πρωτοπόροι μεταφραστές, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τα αριστοτελικά κείμενα, ήταν ο Ibn al-Muqaffa' (θ. 756/757 ή 759/760) και ο γιος του Muḥammad b. Abdallāh²⁸⁵ που έζησαν και ανέλαβαν το σημαντικό αυτό εγχείρημα από τα τελευταία χρόνια της κυριαρχίας των Ομμεϋάδων μέχρι τα πρώτα χρόνια της επικράτησης της δυναστείας των Αββασιδών. Ο Ibn Muqaffa' -ο οποίος καταγόταν από μία οικογένεια που διακατεχόταν από ζωροαστρικές αντιλήψεις- διορίστηκε γραμματέας του τελευταίου χαλίφη των Ομμεϋάδων Marwān II (688-750), ενώ αργότερα, έχασε την εύνοια του δεύτερου χαλίφη των Αββασιδών al-Mansūr με αποτέλεσμα να εκτελεστεί το 757 (ή 759) στη Βασόρα. Ο ίδιος είχε αναλάβει πολυάριθμες μεταφράσεις έργων της σασσανιδικής λογοτεχνίας, περσικών επών καθώς και της περίφημης ινδικής μυθιστορίας *Kalīla wa Dimna*. Είχε μεταφράσει, επίσης, ελληνικά έργα ιατρικού και φιλοσοφικού περιεχομένου, μεταξύ των οποίων και ορισμένα έργα του Αριστοτέλη από τη γλώσσα παχλεβί στα αραβικά.

Όταν οι Αββασίδες μετέφεραν την πρωτεύουσα του κράτους από τη Δαμασκό στη Βαγδάτη, φυσικά και επηρεάστηκαν θεμελιωδώς από τα πολιτιστικά, γλωσσολογικά και ιστορικά στοιχεία με τα οποία ο περσικός

²⁸⁵. *Fihrist*, σ. 118, Usaibi'a, I, σ. 308; Kraus, *RSO*, 14 (1933), σσ. 1-20, Brockelmann, *GAL*, I, σσ. 158 (151-152), suppl. I, σσ. 233-237, για βιογραφία του σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές βλ. Sourdel, «*Ibn Muqaffa'*», *Arabica*, 1 (1954), σσ. 307-323.

πληθυσμός της περιοχής ήταν εμποτισμένος²⁸⁶. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων ενόησε τους Άραβες, οι οποίοι ανακάλυψαν την επιστήμη και την αρχαία πνευματική κληρονομιά. Τα χρόνια της βασιλείας του μαικήνα χαλίφη al-Ma'mūn (765-813) παρατηρήθηκε ιδιαίτερη άνθιση των γραμμάτων. Οι μεταφράσεις των έργων κάλυπταν όλους τους τομείς των γνώσεων και των επιστημών της Αρχαιότητας. Η μεταφραστική αυτή κίνηση που πραγματοποιήθηκε στη Βαγδάτη χωρίζεται σε τρεις φάσεις κατά τις οποίες ξεκίνησε να μεταφράζεται από τα ελληνικά κάθε έργο επιστημονικού και όχι μόνο ενδιαφέροντος, με ιδιαίτερη προτίμηση στα αριστοτελικά συγγράμματα. Η πρώτη φάση ξεκίνησε από την ανάδειξη της δυναστείας των Αββασιδών και διήρκεσε μέχρι την άνοδο του χαλίφη al-Ma'mūn στην εξουσία. Η βασιλεία του χαλίφη al-Ma'mūn σηματοδοτεί την έναρξη της δεύτερης περιόδου της μεταφραστικής δραστηριότητας που εκτείνεται μέχρι τον 9ο αιώνα (813-900). Η τρίτη και τελευταία φάση, κατά την οποία επιχειρήθηκε η εμβάθυνση στο έργο του Αριστοτέλη, κυριάρχησε η χριστιανική φιλοσοφική σχολή στη Βαγδάτη, η οποία γνώρισε μεγάλη ακμή από τις αρχές του 10ου αιώνα έως και το πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

Κατά τον Paul Kraus²⁸⁷, ο πρώτος μεταφραστής του αριστοτελικού έργου «*Αναλυτικά Πρότερα*» στα αραβικά ήταν ο Θεόδωρος Abū Qurra (θ. 820, 825), ορθόδοξος επίσκοπος της Χαρράν της Μεσοποταμίας, ενώ πολλοί ήταν οι μεταγενέστεροι μεταφραστές της δεύτερης και τρίτης περιόδου που βασίστηκαν στην εξάισια μετάφρασή του. Ο σύγχρονός του Abū Zakaryā Yūhannā ευρύτερα γνωστός ως Yahyā ibn al-Bitrīq (θ. 815) ο επονομαζόμενος «μεταφραστής»²⁸⁸ είχε μεταφράσει τα έργα του Ιπποκράτη και του Γαληνού που εμπεριείχαν ιατρικές γνώσεις καθώς και τα έργα του Αριστοτέλη

²⁸⁶. Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, σσ. 157-246.

²⁸⁷. Kraus, *RSO*, 14, σ. 3.

²⁸⁸. Ibn Juljul, *Tabaqāt*, σσ. 67-68, Hunain, *Risāla*, σ. 83, Usaibi'a, I, σ. 205, Brockelmann, *GAL*, I, σ. 221, suppl. I, σ. 364, Graf, *Geschichte*, II, σσ. 32, 113, Meyerhof, *Isis* 8 (1926), σ. 705, Ritter-Walzer, *Stambuler Bibliotheken*, σ. 827, Dunlop, «The translations», *JRAS* (1959), σσ. 140-150.

«Μετεωρολογικά», «Περί ζώων ιστορία», «Περί ψυχής», «Περί ουρανού» συμπεριλαμβανομένου και του έργου «Περί κόσμου» που αποδίδεται εσφαλμένα στον φιλόσοφο.

Ο μοναχός Ustath al-Rāhib²⁸⁹, ο οποίος ήταν πολύ πιθανόν ελληνικής καταγωγής, επιχείρησε να μεταφράσει έργα για πρώτη φορά απευθείας από την μητρική του γλώσσα, την ελληνική, στην αραβική. Το αποτέλεσμα αυτού του εγχειρήματος ήταν η παραγωγή σπουδαίων μεταφράσεων που χαρακτηρίζονται από ακρίβεια και σαφήνεια, παρ' όλο που είναι εμφανείς οι επιρροές από τα συριακά.

Σημαντική ώθηση στην μεταφραστική δραστηριότητα σημειώθηκε όταν ο χαλίφης al-Ma'mūn, προστάτης των γραμμάτων και των επιστημών, ίδρυσε τον *Οίκο της Σοφίας* [=Bayt al-Hikma]²⁹⁰ ενθαρρύνοντας πολλούς διανοούμενους να αναλάβουν τη μετάφραση σπουδαίων έργων από τα ελληνικά, τα συριακά, τα περσικά και τα σανσκριτικά.

«Ο al-Ma'mūn έγραψε μια επιστολή στον αυτοκράτορα των Ρωμιών [Βυζαντινών] ζητώντας του να του αποστείλει βιβλία..... [όταν τα βιβλία εστάλησαν] στον al-Ma'mūn, τότε εκείνος διέταξε να μεταφραστούν, και έτσι έγινε»²⁹¹.

Παραδίδεται από τον al-Nadim, συγγραφέα του 10ου αιώνα που έγραψε το *Fihrist*, ότι ο al-Ma'mūn είδε στ' όνειρό του τον Αριστοτέλη, τον οποίο ρώτησε τι είναι αγαθό. Κι αυτός του απάντησε ότι αγαθό είναι αυτό που πιστεύουν τα πλήθη ως αγαθό και τίποτε περισσότερο²⁹².

Ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων και ικανότατων μεταφραστών είχαν εισχωρήσει στους κύκλους σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής εκείνης. Μεταξύ αυτών υπήρξε ο μεγάλος φιλόσοφος al-Kindī (περ. 801-873), ο οποίος πρέσβευε τη νεοπλατωνική και αριστοτελική σκέψη, και ο περίφημος

²⁸⁹ .Περί αυτού, βλ. *Fihrist*, σσ. 244, 251, Usaib'a, I, σ. 204.

²⁹⁰ al-Khalili, *The House of Wisdom*.

²⁹¹ . *Fihrist*, ό.π.

²⁹² . Gutas, *Greek thought, Arabic Culture*, σ. 98. Al-Khalili, *The House of Wisdom*, σσ. 16, 37. Το σχετικό χωρίο βλ. του Montgomery, *Al-Jāhiz: In Praise of Books*, σσ. 27-28.

Hunayn ibn 'Ishāq (809-873), ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος μεταφραστής των ελληνικών έργων στην αραβική γλώσσα. Ο γιος του 'Ishāq ibn Hunayn (θ. 911) και ο οπαδός του Abū 'Uthmān Sa'id b. Ya'qūb ad-Dimashqī (ήκμασε 908-932) υπήρξαν οι συνεχιστές του μεγαλόπνοου έργου του.

Δύο άλλοι διανοούμενοι και ικανότατοι μεταφραστές υπήρξαν ο ελληνικής καταγωγής χριστιανός ορθόδοξος Qustā b. Lūqā (820–912)²⁹³ (Κώστας ο γιος του Λουκά), οπαδός της σχολής του Hunain, και ο Abū'l-Hasan Thābit ibn Qurra b. Zahrūn al-Harranī (836-901), ο οποίος υπήρξε συντοίς άλλους μαθηματικός, αστρονόμος, ιατρός και φιλόσοφος.

Κατά την τρίτη περίοδο, οι φιλοσοφικοί κύκλοι της Βαγδάτης αξιοποίησαν το πλούσιο υλικό που διέθεταν ήδη μεταφρασμένο προβαίνοντας σε επανεξέταση, τροποποίηση και συλλογή παλαιότερων μεταφράσεων. Ο Abū Yahyā Zakariya al-Marwazi, ο οποίος είχε εξειδικευτεί στη μετάφραση των αριστοτελικών έργων, φέρεται ως ο πρωτοπόρος αυτής της δραστηριότητας. Το παράδειγμά του ακολούθησε ο Abū Bishr (περ. 870-940), ο οποίος σταχυολογώντας τις μεταφράσεις του Abū Qurra συνέγραψε ένα σχολικό εγχειρίδιο για τους μαθητές του που φοιτούσαν στη φιλοσοφική σχολή της Βαγδάτης και συνέβαλε αποφασιστικά στη μελέτη των αριστοτελικών πηγών. Οι μελέτες τού αριστοτελικού έργου που διεξήχθησαν τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση βασίζονται σε δικές του μεταφράσεις, μεταξύ των οποίων και η μετάφραση της «Ποιητικής» του Αριστοτέλη. Ο Ibn Suwār (942-1017) και ο μαθητής του Abū 'Alī 'Isā ibn Ishāq ibn Zur'a (948-1008)²⁹⁴ συγκαταλέγονται

²⁹³ Περί αυτού, βλ. Graf, *Geschichte*, II, σσ. 30-32, Brockelmann, *GAL*, I, σσ. 222, suppl. I, σσ. 365-366, Wüstenfeld, *Ärzte*, no 100, Leclerc, I, σσ. 157-159, Neuburger, II, σσ. 147, 288, *EF*², II, άρθ. του Wiedermann, σσ. 1158-1161, *Fihrist*, σ. 295; Usaibi'a, I, σσ. 244-245, Ibn Juljul, *Tabaqāt*, σ. 79.

²⁹⁴ Περί αυτού, βλ. *Fihrist*, σ. 264, Usaibi'a, I, σσ. 235-236, Qiftī, σσ. 245-246, Tawhīdī, *Imtā'*, I, σ. 33, Barhebraeus, *Ta'rikh*, σσ. 315-316, Baihaqī, *Tatimmat*, σ. 30, Yāqūt, *Iršād*, V, σσ. 494-506, Graf, *Geschichte*, II, σσ. 252-256, Brockelmann, *GAL*, I, σ. 229, suppl. I, 371, Jugie, *Theologia*, V, σ. 470, Pinès, *La loi naturelle*, Meyerhof-Schacht, *The medico-philosophical controversy*, σ. 81. Walzer, *Galen*, σ. 91 sqq. C.f. Schacht, «Max Meyerhof», *Osiris* 9 (1959), σσ. 7-32.

μεταξύ των σημαντικότερων πνευματικών μορφών και των εγκυρότερων σχολιαστών των αριστοτελικών έργων²⁹⁵.

Μέχρι τον 10ο αιώνα, οι Άραβες γνώριζαν το έργο του αρχαίου Έλληνα φιλόσοφου με εξαίρεση τα «Πολιτικά» και τα «Ηθικά», τα οποία δεν είχαν μεταφραστεί, ίσως επειδή θεωρήθηκαν συγγράμματα που στόχευαν στην εξυπηρέτηση πολιτικών συμφερόντων. Η μετάδοση της αριστοτελικής σκέψης στους Άραβες δεν πραγματοποιήθηκε άμεσα, αντίθετα επιχειρήθηκε σταδιακά μέχρις ότου ο φιλόσοφος ν' αποκτήσει φήμη στις μεγάλες μορφές της διανοήσης των Αράβων. Οι Άραβες εξεδήλωσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προτίμηση για τον Αριστοτέλη, καθώς διαπίστωσαν ότι οι φιλοσοφικές του ιδέες άγγιζαν όλους τους θεωρητικούς τομείς της αραβικής σκέψης προσφέροντας την κατάλληλη μέθοδο και ορολογία που συνέβαλαν στην συστηματοποίησή της. Η εκτίμηση των Αράβων για καθένα από τους εκπροσώπους της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας γενικότερα, και για τον Αριστοτέλη ειδικότερα, εκδηλωνόταν με την προσφώνηση *al-hakim* [=ο σοφός].

Όπως είναι γνωστό η γένεση της αραβικής φιλοσοφίας (*falsafa*) οφείλεται στο μεταφραστικό κίνημα που ξεκίνησε τον 9ο αιώνα και συνεχίστηκε για δύο αιώνες αργότερα. Οι μεταφράσεις έργων της ελληνικής γραμματείας θεμελίωσαν την αραβική φιλοσοφία και τις αραβικές επιστήμες, ενώ, κατά την περίοδο αυτή, αναδείχτηκαν σπουδαίες προσωπικότητες της αραβικής φιλοσοφίας, η οποία βασίστηκε στις αριστοτελικές ιδέες, κυριότεροι εκπρόσωποι των οποίων υπήρξαν ο al-Kindī (περ. 801-873), ο al-Fārābī (περ. 872- 950/951) και ο Ibn Sīnā (περ. 980-1037)²⁹⁶.

Ο Abū Ya'qūb al-Kindī²⁹⁷ γεννήθηκε στις αρχές του 9ου αιώνα στη Βασόρα και πέθανε το 873. Καταγόταν από μία εύπορη οικογένεια Αράβων

²⁹⁵ D'Ancona, *Commenting on Aristotle*.

²⁹⁶ Ειδικότερα βλ. τα βιβλία του Gutas: 1) *Greek Wisdom Literature*. 2) *Greek thought, Arabic Culture*. 3) *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*.

²⁹⁷ Περί αυτού, βλ. Guidi-Walzer, *al-Kindi*, I (1940), H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, V, σ. 355.

και υπήρξε ο πρώτος εκπρόσωπος της αριστοτελικής και νεοπλατωνικής σκέψης στο Ισλάμ. Ανέπτυξε φιλοσοφική δραστηριότητα στην αυλή της Βαγδάτης υπό την προστασία του μαικήνα χαλίφη al-Ma'mūn αλλά και του διαδόχου του al-Mu'tasim. Τα περίφημα έργα του, στα οποία είναι ολοφάνερη και διάχυτη η επιρροή της αριστοτελικής σκέψης, αποτελούν μία απόπειρα διείσδυσης της φιλοσοφίας στον τομέα της θεολογίας και ταυτόχρονα μία προσπάθεια διαχωρισμού των δύο αυτών κλάδων. Απώτερος σκοπός του al-Kindī ήταν ο εναρμονισμός της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με την ισλαμική θρησκεία.

Επόμενος εκπρόσωπος του αριστοτελισμού αναδείχτηκε ο Abū Naṣr Muḥammad ibn Muḥammad Fārābī²⁹⁸, ο οποίος γεννήθηκε το 872 και πέθανε το 950/951 στη Δαμασκό. Οι φιλοσοφικές του ιδέες υπήρξαν διαμετρικά αντίθετες από εκείνες του al-Kindī, ωστόσο η συμβολή του στη νεοπλατωνική μεταμόρφωση του Αριστοτέλη μέσα στα πλαίσια της αραβικής φιλοσοφίας υπήρξε καθοριστική. Χάρη σε αυτή την καινοτόμο και πρωτοποριακή ερμηνεία της αριστοτελικής φιλοσοφίας κατόρθωσε να επηρεάσει αρκετούς μουσουλμάνους διανοούμενους, επομένως, εύστοχα του αποδόθηκε ο τιμητικός τίτλος *al-mu'allim ath-thānī* [= ο δεύτερος διδάσκαλος] μετά τον Αριστοτέλη.

Ο τρίτος αλλά σημαντικότερος εκπρόσωπος της αριστοτελικής σκέψης στο Ισλάμ υπήρξε ο Ibn Sīnā²⁹⁹ (Αβικέννας). Γεννήθηκε γύρω στο 980 στη Μπουχάρα και έζησε μέχρι το 1037 στη Χαμαντάν. Ο Αβικέννας υπήρξε ο τύπος του καθολικού μουσουλμάνου διανοούμενου, καθώς τα ενδιαφέροντά του δεν περιορίζονταν μόνο στη φιλοσοφία, αλλά επεκτείνονταν στην ιατρική, τη χημεία, ακόμα και στην πολιτική με την οποία μάλιστα ασχολήθηκε ενεργώς. Η φιλοσοφική του σκέψη αποτελεί σημαντική πολιτιστική κληρονομιά των Αράβων αλλά και των Περσών, καθώς ο ίδιος διατύπωσε τις ιδέες του στην αραβική και την περσική γλώσσα ταυτόχρονα. Το επιστημονικό

²⁹⁸. Walzer, σσ. 11-19, H. Corbin, *op.cit.*, σ. 356

²⁹⁹. *EI*², III, *Ibn Sīnā*, άρθρο του A.-M. Goichon, σσ. 941-947, H. Corbin, *op. cit.*, σ. 357.

έργο του al-Fārābī ήταν εκείνο που του επέτρεψε να διεισδύσει στις αριστοτελικές μεταφυσικές θεωρίες, των οποίων η επιρροή υπήρξε βαθύτατη και καθοριστική στη διατύπωση νέων θεωριών από τον Αβικέννα. Το αποτέλεσμα υπήρξε μία πλουσιότατη επιστημονική παραγωγή που απαριθμεί περίπου 1.000 βιβλία.

Στους τρεις αυτούς εκπροσώπους του αριστοτελισμού στο Ισλάμ πρέπει να προστεθεί και ο Ibn Rushd (Αβερρόης) (1126-1198), ο οποίος ασχολήθηκε ενδελεχώς με τη μελέτη του έργου του Αριστοτέλη³⁰⁰. Γεννήθηκε και έζησε στην Ισπανία την περίοδο της μουσουλμανικής κυριαρχίας, επομένως βίωσε μία διαφορετική πολιτιστική πραγματικότητα από εκείνη που επικρατούσε στην Ανατολή. Ασχολήθηκε με το έργο του αρχαίου Έλληνα φιλόσοφου και συνέγραψε υπομνήματα που αφορούσαν μεγάλο μέρος του ογκώδους αριστοτελικού έργου: «*Αναλυτικά ύστερα*», «*Τοπικά*», «*Φυσικά*», «*Περί γενέσεως και φθοράς*», «*Περί ουρανού*», «*Μετεωρολογικά*», «*Περί αισθήσεως και αισθητών*», «*Περί ύπνου και εγρηγόρσεως*», «*Περί ζώων ιστορίαι*», «*Περί ζώων κινήσεως*», «*Μετά τα Φυσικά*». Εκπόνησε, επίσης, τριών ειδών υπομνήματα (το «*Μεγάλο Υπόμνημα*», το οποίο είναι και το σπουδαιότερο, το «*Μεσαίο Υπόμνημα*» και το «*Μικρό Υπόμνημα*») που αφορούσαν στη μεγάλη φιλοσοφική παραγωγή του Έλληνα φιλόσοφου. Η ιδιότητα του Αβερρόη ως φιλόλογου, συν τοις άλλοις, του επέτρεψε να παράγει συγγράμματα βασιζόμενος στα πρωτότυπα αριστοτελικά έργα και όχι στις νεοπλατωνικές ερμηνείες τους. Κατόρθωσε να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό τη σκέψη των Λατίνων και να λειτουργήσει ως ερέθισμα για τους διανοούμενους της Δύσης προκειμένου να ασχοληθούν με τη μελέτη των έργων του Αριστοτέλη.

Είναι γεγονός πως η αριστοτελική σκέψη συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της αραβικής κουλτούρας, καθώς εισήχθη στην αραβική παράδοση με τη βοήθεια διαφόρων πνευματικών ρευμάτων και ερμηνειών

³⁰⁰. Σχετικά με τη ζωή του Αβερρόη και τον πολιτιστικό του περίγυρο, βλ. Renan, *Averroës et l'averroïsme*. L. Gauthier, *Ibn Rochd (Averroës)*. Του ίδιου, *La theorie d'Ibn Rochd sur les rapports de la religion et de la philosophie*. Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, New York, Columbia University Press, 1983², σσ. 270-292.

θέτοντας τις βάσεις της ισλαμικής φιλοσοφίας και των αραβικών επιστημών. Αρκετοί σύγχρονοι διαπρεπείς Άραβες φιλόλογοι, όπως ο A. Badawi, ο Abū Rida, ο Abdel Haleim Mahmud, ο Ibrāhīm Madkour, οι οποίοι διέθεταν φιλοσοφική κατάρτιση, κατόρθωσαν να ανασύρουν από τις βιβλιοθήκες, όπου βρίσκονταν λησμονημένες, σημαντικές αραβικές μεταφράσεις αριστοτελικών κειμένων και, στη συνέχεια, τις επεξεργάστηκαν και τις εκλαΐκευσαν.

2. Η επίδραση των αριστοτελικών βιολογικών θεωριών στη συγγραφή του *Kitāb al-Ḥayawān* του al-Jāhiz

Η συμβολή του Αριστοτέλη στη θεμελίωση της επιστήμης της βιολογίας είναι εξίσου λαμπρή με το συνολικό έργο του³⁰¹. Τρία είναι τα σχετικά συγγράμματά του. Στο έργο του «*Περί ζώων ιστορίαι*» ο φιλόσοφος καταγράφει διαφορετικά φαινόμενα του βίου πολλών ειδών του ζωικού βασιλείου. Στο έργο του «*Περί ζώων μορίων*» προβαίνει σε περιγραφές της ανατομίας και υποδεικνύει τη χρησιμότητα της εκάστοτε λειτουργίας των οργάνων. Το «*Περί ζώων γενέσεως*» αποτελεί μια πραγματεία των έμβιων όντων μέσα από το πρίσμα της τεκνογονικής και της εμβρυολογικής σκοπιάς.

Το αριστοτελικό σύγγραμμα «*Περί ζώων ιστορίαι*» δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση στο σύνολό του ένα συνεκτικό έργο. Με τον όρο *ιστορίαι* υποδηλώνεται ότι πρόκειται πρώτα από όλα για ένα απάνθισμα τεκμηριωμένων θεωριών, οι οποίες αποτελούν καρπό μεθοδικής έρευνας και αναζήτησης πληροφοριών που επιχειρήθηκαν στον κόσμο των έμβιων όντων. Το έργο αυτό συγκεντρώνει πληροφορίες που προέρχονται από ποικίλες πηγές και σκοπός του συγγραφέα είναι να θεμελιώσει τις θεωρίες που πραγματεύεται σε άλλα συγγράμματά του με θέμα τις φυσικές επιστήμες, κυρίως στο έργο του

³⁰¹ Medawar, P. B. and Medawar, J. S., *Aristotle to Zoos: A Philosophical Dictionary of Biology*, Harvard University Press 1983.

«Περὶ ζώων μορίων». Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει ο τρόπος παράθεσης των θεωριών, ο οποίος είναι καθαρά περιγραφικός.

Το έργο αυτό, το οποίο αποτελεί ταξινόμηση των έμβιων όντων, είναι πιθανότατα το αποτέλεσμα μιας συλλογικής έρευνας, στην οποία φαίνεται να έχει συμμετάσχει μια πολυπληθής ομάδα μαθητών, ερευνητών και ανταποκριτών, εάν κρίνουμε από την πληθώρα και την διαφορετικότητα του συγκεντρωθέντος υλικού. Με μία επιφανειακή ματιά, η συμβολή του Αριστοτέλη σε αυτό το εγχείρημα είναι δύσκολο να εξακριβωθεί. Εάν, όμως, εξετάσουμε τα στοιχεία προσεκτικότερα, θα διαπιστώσουμε ότι η εκπόνηση αυτού του έργου και η σύνθεσή του βασίστηκαν στις προσωπικές έρευνες και διαπιστώσεις του Έλληνα φιλόσοφου, ειδικότερα σε θέματα στα οποία ο ίδιος εκτιμούσε ότι ήταν ικανός να συμβάλει με πρωτότυπες θεωρίες.

Το σύγγραμμα «Περὶ ζώων ιστορίαι» χρονολογείται γύρω στο 343-340 π.Χ., η έναρξη της συγγραφής του, όμως, πιθανολογείται ότι έγινε νωρίτερα. Από χρονολογικής άποψης, αποτελεί μία μελέτη που εγκαινίασε μία σειρά έργων με θέμα τη βιολογία³⁰². Άλλα έργα με παρόμοιο περιεχόμενο, τα οποία ακολούθησαν ανά μακρά διαστήματα, καθιστούν εφικτή την χρονολόγηση των διαφορετικών σταδίων εξέλιξης της αριστοτελικής διανόησης.

Βασικό μέλημα του Αριστοτέλη αποτελεί η μελέτη της ζωικής αναπαραγωγής, γι' αυτό το λόγο εμμένει στην περιγραφή των αναπαραγωγικών οργάνων, της σύλληψης και του ρόλου που παίζει το κάθε φύλο στην αναπαραγωγική διαδικασία. Εν συνεχεία, ασχολείται με τη μελέτη της αναπαραγωγής των θηλαστικών και των ωοτόκων καθώς και των άναιμων ζώων. Οι μελέτες του επεκτείνονται, επίσης, στην εμβρυϊκή κατάσταση, τη διαφοροποίηση των φύλων, τη μετάδοση των γενετήσιων χαρακτηριστικών και την σεξουαλικότητα. Με τα τρία αυτά έργα ο μεγάλος Μακεδόνας φιλόσοφος συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην ταξινόμηση των ζώων και ταυτόχρονα

³⁰² R. Joly, « Biologie d' Aristote », *Revue philosophique de la France et de l'Étranger*, τ. 158, PUF, 1968.

αναδείχθηκε ως μεγάλος ερευνητής της συγκριτικής ανατομίας και εμβρυολογίας.

Τα συγγράμματα του Αριστοτέλη που αφορούν στη ζωολογία αποτελούν μελέτες που εγγράφονται στα πλαίσια της ευρύτερης μελέτης της φύσης, που χαρακτηρίζει εν μέρει και τη φιλοσοφία του. Ο ίδιος φαίνεται να θεωρεί ιδιαίτερος σημαντική τη μελέτη των ικανοτήτων των ζώων.

Μέσα από τη μελέτη και την έρευνα ο Αριστοτέλης προέβη στην περιγραφή του βίου των ζώων αλλά και της επικοινωνιακής τους ικανότητας που συμβάλλει στη συμβίωσή τους και στο σχηματισμό κοινωνιών, οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να μεταβάλλονται και να εξελίσσονται. Επιχείρησε να εντοπίσει και να καταγράψει με ακρίβεια τη διαφορά μεταξύ της φωνής των ζώων και της ομιλίας του ανθρώπου, ενώ, προχωρώντας ακόμα παραπέρα, απέρριψε τον χαρακτηρισμό «αγελαία» για ορισμένα είδη ζώων κατονομάζοντάς τα «πολιτικά». Ασχολήθηκε, επίσης, με τους ψυχολογικούς και φυσιολογικούς μηχανισμούς που θέτουν τα ζωικά είδη σε εγρήγορση.

Όλα τα θέματα που πραγματεύτηκε ο Αριστοτέλης στα συγγράμματά του εξακολουθούν να ερευνώνται ακόμα και στις μέρες μας, γι' αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των θεωριών και των απαντήσεων που προέρχονται από τον ίδιο. Η σύγχρονη μελέτη μπορεί να βασιστεί στη διασταύρωση της ιστορίας της φιλοσοφίας και των επιστημών με τη συγκριτική ψυχολογία, την ηθολογία των γνωστικών επιστημών, αλλά και με τον επιστημονικό κλάδο της κοινωνιοβιολογίας. Οι ίδιες θεωρίες που συνέβαλαν στον χαρακτηρισμό του Αριστοτέλη ως θεμελιωτή της ζωολογίας και της πρώιμης μορφής της βιολογίας και αφορούν στον οντολογικό διαχωρισμό ανθρώπων και ζώων με κριτήριο τον λόγο, δηλαδή τη λογική, δύνανται να τον αναδείξουν «πατέρα» της κοινωνιοβιολογίας.

Οι σύγχρονες θεωρίες, ωστόσο, διαψεύδουν τον Αριστοτέλη, ο οποίος δεν δέχεται ότι το φαινόμενο της ζωής μπορεί να εξηγηθεί μηχανικά ή φυσιοχημικά. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, οι θέσεις του βρίσκονται μακριά

από τη τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών που διατυπώθηκε -αιώνες αργότερα- από τον Δαρβίνο. Θεωρεί ότι τα είδη δεν μεταλλάσσονται και διατηρούν τη μορφή και τα χαρακτηριστικά τους ανά τους αιώνες, αν και δέχεται κάποιες οργανικές επιδράσεις στη βιολογική κατάσταση. Η φύση, συλλαμβάνει το σχέδιο και, εν συνεχεία, καθορίζει τη διαδικασία κατασκευής, όπως ακριβώς κάνει ο καλλιτέχνης ή ο αρχιτέκτονας.

Στο «*Kitāb al-Ḥayawān*», ο Jāhiz κάνει συχνές αναφορές στο πρόσωπο του Αριστοτέλη. Είναι εμφανέστατη η επίδραση του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου στη σκέψη του Άραβα μελετητή μέσω του έργου του «*Περί ζώων ιστορίαι*»³⁰³. Η καταγραφή των αριστοτελικών θεωριών είναι διάσπαρτη στο βιβλίο του Jāhiz, δεν είναι λίγες, όμως, οι φορές που ο Άραβας συγγραφέας τις συμπληρώνει, τις διορθώνει ή ασκεί κριτική σ' αυτές. Ωστόσο, η επαναλαμβανόμενη αναφορά του στον Αριστοτέλη ορισμένες φορές προκάλεσε δυσμενή σχόλια και το έργο του κατηγορήθηκε για έλλειψη πρωτοτυπίας.

Οι γνώμες περί αριστοτελικής επίδρασης και πρωτοτυπίας του «*Kitāb al-Ḥayawān*» δίστανται. Ο al-Baḡdadī τον θεωρεί ως απλό μεταφραστή, ο οποίος μετέγραψε πιστά επαναλαμβάνοντας ευλαβικά τις θεωρίες του Έλληνα φιλόσοφου³⁰⁴. Αντιθέτως, άλλοι θεωρούν ότι μία προσεκτικότερη ανάγνωση και μία πιο ενδελεχής μελέτη του έργου αποκαλύπτουν μεν μία ελαφρά επιρροή από την αρχαία ελληνική γραμματεία, κυρίως από τον Αριστοτέλη, καταδεικνύουν δε ένα πρωτότυπο τέχνασμα του Jāhiz. Φτάνουν στο σημείο να υποστηρίζουν πως αρκετά ανέκδοτα και πληροφορίες που παραθέτει ο Jāhiz, στοιχεία τα οποία αποδίδει στον Έλληνα φιλόσοφο, δεν αποτελούν παρά έργο του ίδιου σε μια προσπάθειά να εξασφαλίσει την στήριξη μιας αυθεντίας και να πιστοποιήσει τις θεωρίες του με την αξιοπιστία του πρώτου διδάσκαλου.

³⁰³ Montgomery, *Al- Jāhiz: In Praise of Books*, σ. 17, όπου μνεία του ειδικού έργου του Abū al-Ḥabb, *Nuqūl al-Jāhiz*. Βλ. και Saliba, "Al- Jāhiz and the Critique of Aristotelian Science".

³⁰⁴. Baḡdādī, *Farq*, σσ. 112 κ.ε. Βλ. XII, σσ. 212-222.

Αναμφισβήτητα, όμως, ο Jāhiz δεν κάνει καμία νύξη για τις αριστοτελικές θεωρίες προτού τις μελετήσει σε βάθος και τις υποβάλει σε κριτικό έλεγχο. Ο ίδιος δεν αποδέχεται καμία αλήθεια ακόμα και αν αυτή προέρχεται από τον *Δάσκαλο της Λογικής* (*ṣāhib al-manṭiq*), όπως τον αποκαλεί. Δεν είναι λίγες οι φορές που διαπιστώνει πλήθος ασαφειών που υπάρχουν στις αριστοτελικές θεωρίες και επιχειρεί να διασαφηνίσει με σύνεση εάν πρόκειται για λάθη του φιλοσόφου ή παρεξηγήσεις που τυχόν προέκυψαν από μία αποτυχημένη απόδοση των γραπτών του στην αραβική γλώσσα. Στον 6ο τόμο του «*Kitāb al-Ḥayawān*» αναφέρει χαρακτηριστικά:

«*Μήπως ο μεταφραστής του αριστοτελικού κειμένου μας μεταφέρει λανθασμένες πληροφορίες;*»³⁰⁵

Ο Bel-Hadj Mahmoud επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση στηριζόμενος στο παράδειγμα των αναφορών στον ελέφαντα. Εξηγεί, λοιπόν, ότι ο Jāhiz προσάπτει στον Σταγειρίτη την κατηγορία του ισχυρισμού ότι το παχύδερμο δεν έχει τριχοφυΐα, γεγονός που το καθιστά ευάλωτο στο κρύο. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Έλληνας φιλόσοφος αναφέρει ότι ο ελέφαντας «είναι το τετράποδο με το λιγότερο τρίχωμα» και σε καμία περίπτωση δεν εννοεί ότι έχει παντελή έλλειψη τριχοφυΐας³⁰⁶. Άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση που αφορά στο ίδιο ζώο και την κυφορία του, αποτελεί ο ισχυρισμός του Jāhiz ότι δεν υπάρχει καμία σχετική πληροφορία, γεγονός που δεν ισχύει καθώς ο Αριστοτέλης παραθέτει ακριβείς λεπτομέρειες περί αυτού του θέματος³⁰⁷.

Το γεγονός ότι ένας συγγραφέας τολμά να αμφισβητήσει τις θεωρίες ενός τόσο μεγάλου φιλοσόφου, του οποίου η αξία ήταν ήδη ευρύτατα

³⁰⁵. Βλ. Bel-Hadj Mahmoud, *La psychologie des animaux*, σ. 34. Ο Bel-Hadj Mahmoud, συγγραφέας του έργου «*La psychologie des animaux chez les Arabes, notamment à travers le Kitāb al-Ḥayawān*», μελετά την ζωο-ψυχολογία βασιζόμενος κυρίως στο έργο του Jāhiz, αξιολογεί τη συμβολή διαφόρων Αράβων συγγραφέων που πραγματεύθηκαν τα ίδια θέματα με αυτόν και αναλύει ορισμένες θεωρίες του.

³⁰⁶ Ο.π.

³⁰⁷. Βλ. χωρίο υπ. αρ. 130, σσ. 253-254.

αναγνωρισμένη, αντανακλά μία ελευθερία σκέψης καθώς και ένα κριτικό και ανήσυχο πνεύμα που τον καθιστούν -αν μη τι άλλο- αξιέπαινο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης του αποτελεί η περίπτωση της ενασχόλησης με τα θαλάσσια είδη. Αφού εκθέτει εξ αρχής τους προσωπικούς λόγους που τον ώθησαν να μη μακρηγορήσει περί των ιχθύων, όπως έκανε ο Αριστοτέλης, στη συνέχεια, δηλώνει πως ο *Δάσκαλος της Λογικής* δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αναπαράγει τις καταγραφές των ναυτικών χωρίς να έχει προβεί σε πειραματισμούς και εξακριβώσεις των διαπιστώσεων αυτών.

«Ο Αριστοτέλης μακρηγορεί σε αυτό το κεφάλαιο [περί των ιχθύων] και δεν βρήκα στο βιβλίο του καμία μαρτυρία που να αποδεικνύει αυτό που θέλει να μας πει».

Και προσθέτει:

«Πώς μπορώ να έχω εμπιστοσύνη μετά από αυτό στις ιστορίες των ναυτικών και στα λεγόμενα των αλιέων, αλλά και σε ότι έχει καταγραφεί στο βιβλίο ενός ανθρώπου³⁰⁸, ο οποίος, εάν είχε συναντήσει τον μεταφραστή³⁰⁹ θα τον είχε ανεβάσει σε ένα βάθρο και θα αναφωνούσε μπροστά σε όλο τον κόσμο ότι δεν είναι ο ίδιος υπεύθυνος για τα ψέματα που του αποδίδονται, καθώς εκείνος είναι που αλλοίωσε τις ιδέες του με την κακή του μετάφραση»³¹⁰.

Παρόλο που ο Jāhīz εκφράζει τις αμφιβολίες του για τις πηγές, δεν παραλείπει τις συχνές αναφορές σε αυτές θεωρώντας τα γραπτά των μεγάλων διδασκάλων ως θεμελιώδη πηγή των μελετών του στον τομέα της ψυχολογίας. Άλλωστε, ο ίδιος ο Αριστοτέλης φέρεται να έχει στηριχτεί στις ίδιες πηγές, ενώ ο Maurice Manquat, ο οποίος, αφού μελέτησε τον Μουσαίο, τον Όμηρο, τον

³⁰⁸ . Εννοεί τον Αριστοτέλη, τον οποίο έχει προαναφέρει.

³⁰⁹ . Αναφέρεται αναμφίβολα στον Ibn Bitīk, ο οποίος μετέφρασε στην αραβική το αριστοτελικό σύγγραμμα *«Περί ζώων ιστορία»*.

³¹⁰ . *Ḥayawān*, VI, σ. 17. Βλ. χωρίο υπ. αρ. 127, σσ. 267-268.

Αισχύλο, τον Σιμωνίδα, τον Ησίοδο, τον Κτησία και τον Δημόκριτο, κατέληξε στα εξής:

«Όταν ο Αριστοτέλης δεν είχε τη δυνατότητα της αυτοψίας, κατέφευγε σε όλες τις πηγές που είχε στη διάθεσή του προκειμένου να κατατοπιστεί, ακόμα και αν επρόκειτο για τις πιο ταπεινές. Απευθυνόταν στους μελισσοκόμους για να ενημερωθεί για τις συνήθειες των μελισσών, ζητούσε από τους βοσκούς να του μιλήσουν για τα κοπάδια τους, ρωτούσε τους κυνηγούς ζώων και πτηνών, τους αλιείς, τους κτηνοτρόφους, τους κτηνίατρους, τους περιηγητές προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες από τις αμέτρητες παρατηρήσεις τους έτσι όπως μόνο αυτοί είχαν τη δυνατότητα μέσω των επαγγελματιών που ασκούσαν και μετέδιδαν τις γνώσεις που αποκτούσαν από γενιά σε γενιά»³¹¹.

Το έργο του Jāhiz με θέμα τα ζώα είναι χρήσιμο για την επιστήμη της σύγχρονης ζωο-ψυχολογίας. Στην πρόοδο της επιστήμης μπορούν να συμβάλουν οι ιστορίες που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή και τις συνήθειες των ζώων, αλλά και η μελέτη των εμπειριστατωμένων αναλύσεων της συμπεριφοράς που συνοδεύονται από τα διαφωτιστικά σχόλια του συγγραφέα. Ο Ch. Pellat, ο οποίος αναφέρει σχετικά με την επιστημονική αξία του έργου του Jāhiz:

«Μπορούμε, λοιπόν, να αξιολογήσουμε τις γνώσεις των αρχαίων Αράβων περί ζωολογίας και να σχηματίσουμε μία εικόνα σχετικά με το τι πρέσβευαν για ορισμένα είδη ζώων. Ο Jāhiz, βαθιά επηρεασμένος από τις θεωρίες των μουταζιλιτών, έθεσε τα πάντα υπό αμφισβήτηση εξετάζοντάς τα με βάση τη λογική σε μια προσπάθεια να καταρρίψει τους μύθους. Γι' αυτό, κάθε φορά που αναφέρεται στις παραδόσεις, παραθέτει τις προσωπικές του εκτιμήσεις, οι οποίες

³¹¹. Manquat, *Aristote*, στου Bel Hadj Mahmoud, *Psychologie des Animaux*, σσ. 34-35.

-παρά το γεγονός ότι το έργο του χαρακτηρίζεται από μεγάλη ακαταστασία- του εξασφαλίζουν μία τιμητική θέση ανάμεσα στον Αριστοτέλη και τον Μπιφόν»³¹².

Συμπερασματικά, η παραπάνω διαπίστωση θεωρείται απολύτως δικαιολογημένη λαμβάνοντας υπόψη την κριτική σκέψη του Jāhiz, που αποτελεί καρπό του ορθολογιστικού κινήματος του μουταζιλισμού και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του Καρτέσιου (René Descartes). Ο Γάλλος φιλόσοφος και επιστήμονας υποστήριξε ότι η επιστημονική μέθοδος πρέπει να οδηγεί σε μία μοναδική αρχή (*prinzip*), για την οποία είμαστε απόλυτα βέβαιοι. Με βάση αυτή τη θεμελιώδη αρχή, είναι δυνατόν, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, να ερμηνευθεί ο κόσμος της εμπειρίας σε όλη του την έκταση. Σε τούτη την άποψη θεμελιώνεται πιθανώς η ανατροπή του μεσαιωνικού σχολαστικού πνεύματος την οποία επεδίωξε, και ως ένα βαθμό κατόρθωσε να πετύχει, μαζί με άλλους διανοητές της εποχής του.

Οι θεωρίες του Jāhiz θεμελιώθηκαν πάνω στην αμφιβολία και για το λόγο αυτό όχι μόνο διεξήγαγε ενδελεχείς έρευνες, αλλά προέβη ακόμη σε λεπτομερείς παρατηρήσεις και πειραματισμούς. Η αξιέπαινη προσπάθειά του στηρίχτηκε σε περιορισμένα μέσα έρευνας, όσα ήταν δυνατόν να έχει στη διάθεσή του ένας μελετητής του τρίτου αιώνα της εγίρας. Με την πρόοδο της τεχνολογίας, τα προηγμένα τεχνικά μέσα, στα οποία βασίστηκαν οι έρευνες των επιστημόνων του 20ου αιώνα που ασχολήθηκαν με ζωο-ψυχολογία, μπορεί μεν να συνετέλεσαν στη διόρθωση ορισμένων λανθασμένων εκτιμήσεων των ευρημάτων του, δεν αναίρεσαν, ωστόσο, τις θεωρίες περί ζώων και φυσικού περιβάλλοντος που κατέγραψε στο μνημειώδες έργο του. Συνεπώς, το «*Kitāb al-Hayawān*» αξίζει να χαρακτηριστεί ως μια μοναδική τεκμηριωμένη πηγή και ως η πλέον εμπειριστατωμένη μελέτη της ζωής και των συνηθειών των ζώων, έτσι όπως παρουσιάζονται στην αραβική γραμματεία.

³¹². *EF*², III, *Hayawān*, άρθ. του Ch. Pellat, σ. 312. Κατά τον ίδιο συγγραφέα (ό.π.), ο Jāhiz εκτός των ελληνικών πηγών άντλησε και από τις γνώσεις των βεδουίνων. Βλ. και Enderwitz, "Culture, History and Religion", σ. 236.

Τα 131³¹³ αποσπάσματα του «*Kitāb al-Ḥayawān*» που ακολουθούν και η παράθεση των αντίστοιχων αναφορών του αριστοτελικού έργου «*Περί ζώων ιστορίαι*» αποδεικνύουν περίτρανα την ενδελεχή μελέτη του αριστοτελικού συγγράμματος από τον Jāhiz, το οποίο άσκησε βαθιά επίδραση στη σκέψη του αλλά και στη συγγραφή του αντίστοιχου δικού του έργου³¹⁴.

δ) Αποσπάσματα από το «*Kitāb al-Ḥayawān*» του Jāhiz και οι αριστοτελικές πηγές τους³¹⁵

1

ومتى خصي قبل الإنباث لم ينبت ، وإذا خصي بعد استحكام نبات اشعر
في مواضعه ، تساقط كله الأ شعر العانة ، فإنه وإن نقص من غلظه
ومقدار عدده فإن الباقي كثير . ولا يعرض ذلث لشعر الراس ، فإن شعر
الراس والحاجبين واشفار العينين يكون مع الولاية ... ولا تعرض للحي
للنسا الأ عند ارتفاع الحيض ...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 1, σσ. 113-114

[= Όταν ένας άνδρας υποστεί ευνουχισμό πριν από την εμφάνιση τριχοφυΐας στο εφήβαιο, δεν αποκτά ποτέ τριχοφυΐα, αν, όμως, ευνουχιστεί μετά την έναρξη της εφηβείας του έχοντας ήδη τριχοφυΐα, τότε εμφανίζει μείωσή της, εκτός από την περιοχή του εφηβαίου όπου η

³¹³ Τόσα είναι τ' αποσπάσματα, στα οποία είτε αναφέρεται ρητά ο Αριστοτέλης είτε ανιχνεύονται επιδράσεις του έργου του «*Περί ζώων ιστορίαι*» στο *Kitāb al-Ḥayawān*.

³¹⁴ Περί της επίδρασης του αριστοτελικού πνεύματος, η οποία είναι εμφανής στο «*Kitāb l-Ḥayawān*» του Jāhiz, βλ. Saliba, "Al- Jāhiz and the Critique of Aristotelian Science", όπου και βιβλιογραφία. al-Hādjiṛī, «Takhriḍj nusūs aristatāliyya» και Naḡm, *Manqūlāt al-Ḡāhiz*. 'Abd al-Raḥmān Badawī, *Tibā' al-Ḥayawān*, Kuwait 1977. Του ίδιου, *Ajzā' al-Ḥayawān*, Kuwait 1978. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο βιβλίο του Γρηγ. Ζιάκα, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση* (1979), ο Jāhiz δεν αναφέρεται πουθενά.

³¹⁵ Παρατίθεται το πρωτότυπο (αραβικό) κείμενο από την έκδοση Abdassalām Muḥammad Hārūn, τ. 1-7, Cairo 1938-1945, η μετάφρασή του στην ελληνική και το αντίστοιχο αριστοτελικό χωρίο. Η παρούσα διατριβή, ως προς το σημείο αυτό, στοχεύει στον εντοπισμό και παράθεση των χωρίων όπου εμφανίζεται επίδραση του αριστοτελικού κειμένου στο αντίστοιχο του Jāhiz. Ο επιστημονικός πραγματολογικός σχολιασμός των χωρίων είναι έργο άλλων ειδικών επιστημόνων.

τριχοφυΐα παραμένει ακόμα κι αν μειώνεται σε πυκνότητα. Το φαινόμενο αυτό δεν επηρεάζει τα μαλλιά, επειδή η τρίχα της κεφαλής, τα φρύδια και οι βλεφαρίδες εμφανίζονται κατά τη γέννηση. Οι γυναίκες δεν έχουν τριχοφυΐα μέχρις ότου ξεκινήσει η έμμηνος ρύση].

Εἰσὶ δὲ τῶν τριχῶν αἱ μὲν συγγενεῖς, αἱ δ' ὕστερον κατὰ τὰς ἡλικίας γινόμεναι ἐν ἀνθρώπῳ μόνῳ τῶν ζώων, συγγενεῖς μὲν αἱ ἐν τῇ κεφαλῇ καὶ ταῖς βλεφαρίσιν καὶ ταῖς ὀφρύσιν, ὕστερογενεῖς δ' αἱ ἐπὶ τῆς ἡβῆς πρῶτον, ἔπειτα δ' αἱ ἐπὶ τῆς μασχάλης, τρίται δ' αἱ ἐπὶ τοῦ γενείου· ἴσοι γὰρ οἱ τόποι εἰσὶν ἐν οἷς αἱ τρίχες ἐγγίνονται αἷ τε συγγενεῖς καὶ αἱ ὕστερογενεῖς. Λείπουσι δὲ καὶ ῥέουσι κατὰ τὴν ἡλικίαν αἱ ἐκ τῆς κεφαλῆς καὶ μάλιστα καὶ πρῶται. Τούτων δ' αἱ ἔμπροσθεν μόναι· τὰ γὰρ ὀπίσθεν οὐδεὶς γίνεται φαλακρός. Ἡ μὲν οὖν κατὰ κορυφὴν λειότης φαλακρότης καλεῖται, ἡ δὲ κατὰ τὰς ὀφρῦς ἀναφаланθίασις· οὐδέτερον δὲ τούτων συμβαίνει οὐδενὶ πρὶν ἢ ἀφροδισιάζειν ἄρξῃται. Οὐ γίνεται δ' οὔτε παῖς φαλακρός οὔτε γυνή οὔθ' οἱ ἐκτετμημένοι· ἀλλ' ἐὰν μὲν ἐκτμηθῇ πρὸ ἡβῆς, οὐ φύονται αἱ ὕστερογενεῖς, ἐὰν δ' ὕστερον, αὐταὶ μόναι ἐκρέουσι, πλὴν τῆς ἡβῆς. Γυνὴ δὲ τὰς ἐπὶ τῷ γενεῖῳ οὐ φύει τρίχας· πλὴν ἐνίαις γίνονται ὀλίγαι, ὅταν τὰ καταμήνια στῶσι, καὶ οἶον ἐν Καρίᾳ ταῖς ἱεραῖαις, ὃ δοκεῖ συμβαίνειν σημεῖον τῶν μελλόντων. Αἱ δ' ἄλλαι γίνονται μὲν, ἐλάττους δέ. Γίνονται δὲ καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐκ γενετῆς ἐνδεεῖς τῶν ὕστερογενῶν τριχῶν ἅμα καὶ ἄγονοι, ὅσοι περ ἂν καὶ ἡβῆς στερηθῶσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 3, κεφ. 11, 518a 18-35 – 518b 4

وزعم صاحب المنطق أن أصنافا آخر من السباع المتزوجات المتلقحات مع اختلاف الجنس والصورة - معروفة النتائج مثل الذئب التي تسفد الكلاب في أرض رومية . قال : وتتولد أيضا كلاب سلوقية من ثعالب وكلاب . قال : وبين الحيوان الذي يسمى باليونانية (طاغريس) وبين الكلب ، تحدث هذه الكلاب الهندية . قال وليس يكون ذلك من الولادة الأولى .

قال ابو عثمان : عن بعض البصريين عن اصحابه قال : وزعموا ان نتاج الأولى يخرج صعبا وحشيا لا يلقن ولا يؤلف .

وزعم (لى بعضهم عن رجل من اهل الكوفة من بنى تميم) ان الكلبة تعرض لهذا السبع حتى تلقح ، ثم تعرض لمثله مرارا حتى يكون جرو البطن الثالث قليل الصعوبة يقبل التلقين ، وأنهم يأخذون إناث الكلاب ، ويربطونها في تلك البرارى ، فتجئ هذه السباع وتقدها - وليس في الأرض انثى يجتمع على حب سفادها ، ولا ذكر يجتمع له من النزوع إلى سفاد الأجناس المختلفة ، اكثر في ذلك من الكلب والكلبة .

قال : وإذا ربطوا هذه الكلاب الإناث في تلك البرارى ، فإن كانت هذه السباع هائجة سفدتها ، وإن لم يكن السبع هائجا فالكلبة مأكولة

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 1, σσ. 183-184

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως ορισμένα σαρκοφάγα ζώα ζευγαρώνουν μεταξύ τους, παρόλο που ανήκουν σε διαφορετικές ράτσες ή έχουν διαφορετική εμφάνιση, όπως στην περίπτωση των λύκων που ζουν στα βυζαντινά εδάφη και ζευγαρώνουν με τις σκύλες. Λέει, επίσης, πως οι κυνηγετικοί σκύλοι προέρχονται από το ζευγάρωμα μεταξύ αλεπούς και σκύλου. Ακόμα, αναφέρει πως υπάρχει ένα ενδιάμεσο είδος μεταξύ του ζώου που στα ελληνικά ονομάζεται τίγρης και του σκύλου, το οποίο αποκαλείται ινδικός σκύλος. Σύμφωνα με τον ίδιο, όμως, το ζώο αυτό δεν προέρχεται από την πρώτη γέννα.

Ο Abū ‘Uthmān αναφέρει: Σύμφωνα με ορισμένους φίλους μου που διαμένουν στη Βασόρα, η πρώτη γέννα αυτού του είδους είναι δύσκολο να εξημερωθεί και παραμένει άγρια.

Αυτός είπε: όταν μεταφέρουν τις σκύλες σε ερημικές περιοχές, γνωρίζουν ότι, αν τα αιλουροειδή βρίσκονται σε αναπαραγωγική περίοδο, θα ζευγαρώσουν μαζί τους, διαφορετικά θα τις κατασπαράξουν.

Γίνεται δὲ καὶ ἄλλα ἐκ μίξεως μὴ ὁμοφύλων, ὥσπερ καὶ ἐν Κυρήνη οἱ λύκοι μίσγονται ταῖς κυσὶ καὶ γεννῶσι, καὶ ἐξ ἀλώπεκος καὶ κυνὸς οἱ Λακωνικοί. Φασὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ τίγριος καὶ κυνὸς γίνεσθαι τοὺς Ἰνδικούς, οὐκ εὐθὺς δ’ ἀλλ’ ἐπὶ τῆς τρίτης μίξεως· τὸ γὰρ πρῶτον γεννηθὲν θηριῶδες γίνεσθαι φασιν. Ἄγοντες δὲ δεσμεύουσιν εἰς τὰς ἐρημίας τὰς κύνας· καὶ πολλαὶ κατεσθίονται, ἔαν μὴ τύχη ὀργῶν πρὸς τὴν ὀχείαν τὸ θηρίον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 28, 607a 1-8

3

ولم صار كل ماضغ وأكل : الأسفل ، إلا التمساح فإنه الأعلى .

Kitāb al-Hayawān, τ. 1, σ. 310

[= Όλα τα ζώα που μασούν κινούν την κάτω σιαγόνα εκτός από τον κροκόδειλο, ο οποίος κινεί την άνω σιαγόνα].

Κινεῖ δὲ πάντα τὰ ζῶα τὴν κάτωθεν γένυν, πλὴν τοῦ ποταμίου κροκοδείλου· οὗτος δὲ τὴν ἄνω μόνον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 1, κεφ. 11, 492b 24

4

وقد تحضن الحمام على بعض الدجاج وتحضن الدجاجة بيض الطاووس

[= Κάποιες φορές παρατηρείται το περιστέρι να κλωσάει τα αυγά της κότας, αλλά και η κότα να κλωσάει τα αυγά του παγωνιού].

Kitāb al-Hayawān, τ. 1, σ. 199

Ἄπαξ δὲ τοῦ ἔτους μόνον τίκτει [ο δὲ ταῶς] · τίκτει δ' ὡὰ δώδεκα ἢ μικρῶ
ἐλάττω · τίκτει δὲ διαλείπων δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας καὶ οὐκ ἐφεξῆς · αἱ δὲ
πρωτοτόκοι μάλιστα περὶ ὀκτὼ ὡὰ. [...] Ἀλεκτορίδι δ' ὑποτιθέασιν αὐτῶν τὰ
ὡὰ ἐπώζειν οἱ τρέφοντες διὰ τὸ τὸν ἄρρενα τῆς θηλείας τοῦτο δρώσης
ἐπιπετόμενον συντρίβειν · διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν καὶ τῶν ἀγρίων ἔνιοι
ὄρνιθων ἀποδιδράσκοντες τοὺς ἄρρενας τίκτουσι καὶ ἐπώζουσιν.
Ὑποτίθεται δὲ τῇ ὄρνιθι μάλιστα δύο ὡὰ · τοσαῦτα γὰρ μόνα δύναται
ἐπώζουσα ἐξάγειν. Ἐπιμελοῦνται δ' ὅπως μὴ καταβαίνουσα διαλίπη τὸν
ἐπωασμόν, παρατιθέντες τροφήν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 9, 564b 3-5

5

وزعم صاحب المنطق ان الكلاب إذا كان في جوفها دود ، أكلت سنبل القمح
فتبرأوزعم أن الكلاب تمرض فتأتي حشيشة تعرفها بعينها ، فتأكل منها فتبرأ .
وزعم صاحب المنطق أن العقاب تأكل الحيات ، وأن بينهما عداوة . لأن الحية أيضا
تطلب بيضها وفراخها .
قال : والغداف يقاتل البومة . لأن الغداف يخطف بيض البومة نهارا . وتشد البومة
على بيض الغداف ليلا فتأكله ، لأن البومة ذليلة بالنهار ردية النظر ، وإذا كان الليل لم
يقو عليها شئ من الطير . والطير كلها تعرف البومة بذلك وصنيعها بالليل ، فهي
تطير حول البومة وتضربها وتنتف ريشها . ومن أجل ذلك صار الصيادون ينصبونها
للطير .

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 50

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως, όταν οι σκύλοι αισθάνονται ενόχληση από σκώληκες στο στομάχι τους, τρώνε το σιτάρι από τα στάχνα

για να γιατρευτούν. Είπε, επίσης, ότι σε περίπτωση που αρρωστήσουν τρώνε ένα θεραπευτικό βότανο.

Είπε, επίσης, ότι τα αρπακτικά τρέφονται με φίδια, γι' αυτό υπάρχει μεταξύ τους μεγάλη έχθρα. Τα φίδια τρώνε τα αυγά και τους νεοσσούς των αρπακτικών.

Είπε ότι η κουρούνα εχθρεύεται την κουκουβάγια και κλέβει τα αυγά της κατά τη διάρκεια της ημέρας. Η κουκουβάγια επιτίθεται τη νύχτα στη φωλιά της, γιατί κατά τη διάρκεια της ημέρας έχει αδύναμη όραση, και τρώει τα αυγά της. Τη νύχτα κανένα πτηνό δεν μπορεί να την αντιμετωπίσει. Τη μέρα, όμως, όλα τα πτηνά, γνωρίζοντας την αδυναμία της κουκουβάγιας, τής επιτίθονται με σκοπό να την ξεπουπουλιάσουν].

Αί δὲ κύνες ὅταν ἐλμινθιῶσιν, ἐσθίουσι τοῦ σίτου τὸ λήιον.

[...]

Καὶ αἱ κύνες δ' ὅταν τι πονῶσιν, ἔμετον ποιοῦνται φαγοῦσαί τινα πόαν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612 a 6, 31

Ἔστι δ' αἰετὸς καὶ δράκων πολέμια· τροφήν γὰρ ποιεῖται τοὺς ὄφεις ὁ αἰετός.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 609a 4-5

Καὶ κορώνη καὶ γλαυξ· ἡ μὲν γὰρ τῆς μεσημβρίας, διὰ τὸ μὴ ὀξὺ βλέπειν τὴν γλαῦκα τῆς ἡμέρας, κατεσθίει ὑφαρπάζουσα αὐτῆς τὰ ὤα, ἡ δὲ γλαυξ τῆς νυκτὸς τὰ τῆς κορώνης, καὶ κρείττων ἡ μὲν τῆς ἡμέρας ἡ δὲ τῆς νυκτὸς ἐστίν. Καὶ γλαυξ δὲ καὶ ὄρχιλος πολέμια· τὰ γὰρ ὤα κατεσθίει καὶ οὗτος τῆς γλαυκός. Τῆς δ' ἡμέρας καὶ τὰ ἄλλα ὀρνίθια τὴν γλαῦκα περιπέταται, ὃ καλεῖται θαυμάζειν, καὶ προσπετόμενα τίλλουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 609a 8-15

6

والغداف يقاتل ابن عرس يأكل بيضة وفراخه .

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 50

[= Ο τροχίλος εχθρεύεται τη νυφίτσα επειδή αυτή τρώει τα αυγά και τους νεοσσούς του].

Πολέμιος δὲ καὶ ὁ πρέσβυς καλούμενος καὶ γαλῆ [καὶ κορώνη]· τὰ γὰρ ὦν καὶ τοὺς νεοττοὺς κατεσθίουσιν αὐτῆς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609a 16-18

7

وعصفور الشوك يعبث بالحمار ، وعبثه ذلك قتال له ، لأن الحمار إذا مر بالشوك وكانت به دبيرة أو جرب تحكك به ، ولذلك متى نهق الحمار سقط بيض عصفور الشوك ، وجعلت فراخه تخرج من عشها ، ولهذه العلة يطير العصفور وراء الحمار وينقر رأسه .

والذئب مخالف للثور والحمار و الثعلب جميعاً , لأنه يأكل اللحم النيء, ولذلك يقع على البقر والحمير والثعالب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 51

[= Το αγκαθωτό πτηνό επιτίθεται στον όνο, γιατί μία κίνησή του μπορεί να του κοστίσει τη ζωή. Σε περίπτωση που ο όνος έχει μια πληγή και τύχει να περάσει δίπλα από ένα δέντρο με αγκάθια την ξύνει πάνω σε αυτό και γκαρίζει. Από τις φωνές του, τα πτηνά τρομάζουν και πέφτουν από το δέντρο, ενώ οι νεοσσοί εγκαταλείπουν τη φωλιά τους. Γι' αυτό το λόγο, το πτηνό αυτό επιτίθεται στον όνο και του τσιμπά το κεφάλι με το ράμφος του. Ο λύκος διαφέρει από τον όνο, το βόδι και την αλεπού επειδή τρώει ωμή σάρκα και γι' αυτό το λόγο επιτίθεται στα ζώα αυτά].

Αἰγίθω δὲ καὶ ὄνω πόλεμος διὰ τὸ παριόντα τὸν ὄνον κνήθουσαι εἰς τὰς ἀκάνθας τὰ ἔλκη· διὰ τε οὖν τοῦτο, κὰν ὀγκήσῃται, ἐκβάλλει τὰ ῥὰ καὶ τοὺς νεοττοὺς· φοβούμενοι γὰρ ἐκπίπτουσιν· ὁ δὲ διὰ τὴν βλάβην ταύτην κολάπτει ἐπιπετόμενος τὰ ἔλκη αὐτοῦ.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609a 31-33

Λύκος δ' ὄνω καὶ ταύρω καὶ ἀλώπεκι πολέμιος· ὠμοφάγος γὰρ ὢν ἐπιτίθεται τοῖς βοῦσι καὶ τοῖς ὄνοις καὶ τῇ ἀλώπεκι.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609b 1

8

قال : والغداف يقاتل البومة . لأن الغداف يخطف بيض البومة نهاراً .

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 51

[= Μεταξύ του ορχίλου και της κουκουβάγιας υπάρχει εχθρότητα επειδή αυτός τρώει τα αυγά της].

Καὶ γλαυξ δὲ καὶ ὄρχιλος πολέμια· τὰ γὰρ ῥὰ κατεσθίει καὶ οὗτος τῆς γλαυκός.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609a 12-13

9

وبين الثعالب والزُّرَقُ خلافٌ لهذه العلة؛ لأنَّهما جميعاً يأكلان اللحم، والغراب يُخالف الثَّورَ؛ ويُخالف الحمار جميعاً، ويطير حولهما، وربما نَقَرَ عيونهما

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 52

[= Υπάρχει σύμπνοια μεταξύ της αλεπούς και του κίρκου καθώς και τα δύο αυτά είδη είναι σαρκοφάγα. Ο κόρακας εχθρεύεται τον όνο και το βόδι, γι' αυτό και πολλές φορές τους περιτριγυρίζει και τσιμπά με το ράμφος του τα μάτια τους].

Και ἀλώπηξ δὲ καὶ κίρκος διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν· γαμψώνυχος γὰρ ὦν καὶ ὠμοφάγος ἐπιτίθεται καὶ ἔλκη ποιεῖ κόπτων. Καὶ κόραξ ταύρω καὶ ὄνω πολέμιος διὰ τὸ τύπτειν ἐπιπετόμενος αὐτούς καὶ τὰ ὄμματα κολάπτειν αὐτῶν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609b 38-41

10

قال: والحیة تقاتل الخنزیر، وتقاتل ابنَ عرس، وإنما تقاتل ابنَ عرسٍ إذ كان مأواهما في بیتٍ واحد، وتقاتل الخنزیر لأنَّ الخنزیر يأكلُ الحیات، ويزعمون أنَّ الذي يأكلُ الحیات القنأذ، والأوعال، والخنزیر، والعقبان، قال: فالحیة تعرف هذا من الخنزیر، فهي تُطالبه.
قال: والغراب مصادقٌ للتعلب، والتعلبُ مصادقٌ للحیة، والأسد والنمر مختلفان

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 52-53

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι ο όφης εχθρεύεται τον αγριόχοιρο, επειδή τρώει τα ερπετά, και τη νυφίτσα όταν συγκατοικούν στην ίδια σπηλιά. Αναφέρει, επίσης, ότι τα ελάφια, οι ακανθόχοιροι και οι αγριόχοιροι τρώνε ερπετά. Γι' αυτό το λόγο, ο όφης εχθρεύεται τον αγριόχοιρο και έρχεται σε σύγκρουση μαζί του. Ακόμα, είπε πως ο κόρακας έχει καλές σχέσεις με την αλεπού, όπως και εκείνη με τον όφι. Όσο για το λιοντάρι και το τσακάλι, υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους].

ἽΟφισ δὲ γαλῆ καὶ ὑἱ πολέμιον, τῆ μὲν γαλῆ, κατ' οἰκίαν ὅταν ὦσιν ἀμφότερα· ἀπὸ γὰρ τῶν αὐτῶν ζῶσιν· ἡ δ' ὕς ἐσθίει τοὺς ὄφεις.[...] Κόραξ δὲ καὶ ἀλώπηξ ἀλλήλοισ φίλοι· πολεμεῖ γὰρ τῷ αἰσάλωνι ὁ κόραξ· διὸ βοθηεῖ τυπτομένη αὐτῇ.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609b 28-34

Πολέμοι δὲ καὶ ὁ λέων καὶ ὁ θῶς ἀλλήλοισ· ὠμοφάγοι γὰρ ὄντες ἀπὸ τῶν αὐτῶν ζῶσιν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 610a 13-14

11

قال: و بين الفيله اختلاف شديد, و كذلك ذكورها و اناثها, و هي تستعمل الأنياب إذا قاتل بعضها بعضا , و تعتمد بها على الحيطان فتهدمها, و تزحم النخلة بجنبها, فتصرعها.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 55

[= Εἶπε: Μεταξὺ των αρσενικῶν καὶ θηλυκῶν ελεφάντων υπάρχουν πολλές διαφορές. Χρησιμοποιοῦν τους χαυλιόδοντες τους ὅταν μάχονται μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ σε περίπτωση που θέλουν να κατεδαφίσουν ἕναν φράχτη. Με αυτούς σπρώχνουν τους φοίνικες καὶ τους αναποδογυρίζουν].

Μάχονται δὲ καὶ ἐλέφαντες σφοδρῶς πρὸς ἀλλήλους, καὶ τύπτουσι τοῖς ὀδοῦσι σφᾶς αὐτούς· [...] Χρῶνται δ' οἱ Ἴνδοι πολεμιστηρίοις, καθάπερ τοῖς ἄρρεσι, καὶ ταῖς θηλείαις· εἰσὶ μέντοι καὶ ἐλάττονες αἱ θήλειαι καὶ ἀψυχότεραι πολὺ. Τοὺς δὲ τοίχους καταβάλλει ὁ ἐλέφας τοὺς ὀδόντας τοὺς μεγάλους προσβάλλων· τοὺς δὲ φοίνικας τῷ μετώπῳ, ἕως ἂν κατακλίνῃ, ἔπειτα τοῖς ποσὶν ἐπιβαίνων κατατείνει ἐπὶ τῆς γῆς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ.9, κεφ. 1, 610 a 15-25

12

فأما عضته {أي الأسد} فإن دواءها دواء عضه الكلب

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 55

[= Η θεραπεία στον τραυματισμό που προέρχεται από δάγκωμα λιονταριού είναι ακριβώς ίδια με εκείνη που εφαρμόζεται στην περίπτωση δαγκώματος από σκύλο].

Φεύγουσι δ' ένίοτε κατατείναντες τήν κέρκον ὡσπερ κύνες. Ἦδη δ' ὤπται λέων καὶ ὑἱ ἐπιτίθεσθαι μέλλων, καὶ ὡς εἶδεν ἀντιφρίζαντα, φεύγων. Ἔστι δὲ πρὸς τὰς πληγὰς εἰς μὲν τὰ κοῖλα ἀσθενής, κατὰ δὲ τὸ ἄλλο σῶμα δέχεται πολλὰς καὶ κεφαλὴν ἔχει ἰσχυράν. Ὅσα δ' ἂν δάκη ἢ τοῖς ὄνυξιν ἐλκώση, ἐκ τῶν ἐλκῶν ἰχώρες ῥέουσιν ὠχροὶ σφόδρα καὶ ἐκ τῶν ἐπιδέσμων καὶ σπόγγων ὑπ' οὐδενὸς δυνάμενοι ἐκκλύζεσθαι· ἢ δὲ θεραπεία ἢ αὐτὴ καὶ τῶν κυνοδήκτων ἐλκῶν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 43, 630a 1-9

13

قال: ومما أشبه فيه الكلب الأسد انطباق أسنانه، ومما أشبه فيه الكلب الأسد النهْم، فإنَّ الأسد يأكل أكلاً شديداً، ويمضغ مضغاً متداركاً، ويتلع البضع الكبار قال: والأسد وإن كان ممّا لا يفارق الغياض ولا يفارق الماء فإنّه قليل الشرب للماء، وليس يلقى رجعه إلاّ مرةً في اليوم، وربّما كان في اليومين والثلاثة، ورجعه يابس شديد اليبس متعلّق، شبيه برجيع الكلب، ويشبهه أيضاً من جهة أخرى وذلك أنّهما جميعاً إذا بالاً شغراً.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 55-56

[= Είπε ότι ο τρόπος που εφάπτεται η άνω με την κάτω γνάθο όταν κλείνει το στόμα και η ακόρεστη επιθυμία για τροφή είναι δύο κοινά χαρακτηριστικά του σκύλου και του λιονταριού. Το λιοντάρι τρώει με γρήγορο ρυθμό, μασάει συνεχόμενα και καταβροχθίζει τεράστια κομμάτια. Είπε ότι παρά την μακροχρόνια παραμονή του στα δάση σε μέρη όπου υπάρχει νερό, πίνει λίγο και ρεύεται μία φορά την ημέρα ή μερικές φορές κάθε δύο ημέρες. Ο ήχος του ρεψίματός του είναι δυνατός όπως και εκείνος των σκυλιών. Μία άλλη ομοιότητα που παρουσιάζουν είναι στον τρόπο που ουρούν, καθώς και τα δύο ζώα ανασηκώνουν το πίσω πόδι όταν θέλουν να ουρήσουν].

Ὁ δὲ λέων σαρκοφάγον μὲν ἔστιν, ὥσπερ καὶ τὰλλα ὅσα ἄγρια καὶ καρχαρόδοντα, τῇ δὲ βρώσει χρῆται λάβρως, καὶ καταπίνει πολλὰ ὄλα οὐ διαιρῶν, εἰθ' ἡμέρας δύο ἢ τρεῖς ἀσιτεῖ· δύναται γὰρ διὰ τὸ ὑπερπληροῦσθαι.

Ὀλιγόποτον δ' ἔστιν. Τὸ δὲ περίττωμα προίεται σπανίως· διὰ τρίτης γὰρ ἢ ὅπως ἂν τύχη προχωρεῖ, καὶ τοῦτο σκληρὸν καὶ ἐξικμασμένον, ὅμοιον κυνί. Προίεται δὲ καὶ τὴν φύσαν σφόδρα δριμεῖαν καὶ τὸ οὖρον ἔχον ὁσμὴν, διὸ <ὥσ>περ οἱ κύνες ὁσφραίνεται τῶν δένδρων· οὖρεῖ γὰρ αἶρων τὸ σκέλος ὥσπερ οἱ κύνες. Ἐμποιεῖ δὲ καὶ ὁσμὴν βαρεῖαν ἐν τοῖς ἐσθιομένοις καταπνέων· καὶ γὰρ ἀνοιχθέντος αὐτοῦ τὰ ἔσω ἀτμίδα ἀφήσει βαρεῖαν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 5, 594 b 18-26

14

قال صاحب الكلب: يُعرَف فَتَاء الكلب وَهَرْمُهُ بِالْأَسنان، فَإِذَا كَانَتْ سِوَاء كَانَتْ دَلِيلًا عَلَى كِبَرِهِ، وَإِذَا كَانَتْ بِيضًا حَادَّةً دَلَّتْ عَلَى الْفَتَاءِ وَالْحَدَاثَةِ وَمِمَّا أَشْبَهَ فِيهِ الْكَلْبُ الْإِنْسَانُ وَالْأَسَدُ، أَنَّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الْأَجْنَاسِ إِنَّمَا لَهُ بَطْنٌ وَاحِدٌ، وَبَعْدَ الْبَطْنِ الْمَعَى، وَهَذَا قَوْلُ صَاحِبِ الْمَنْطِقِ، قَالَ: وَأَمْعَاءُ الْكَلْبِ أَشْبَهُ شَيْءٍ بِأَمْعَاءِ الْحَيَّةِ

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 212, 215

[= Σύμφωνα με τον Δάσκαλο της Λογικής, η ηλικία του σκύλου μπορεί να προσδιοριστεί από το χρώμα των δοντιών του. Αν είναι μαύρα, σημαίνει ότι είναι γερασμένος, ενώ αν είναι λευκά και μυτερά, μαρτυρούν τη νεότητά του.

Ο σκύλος και το λιοντάρι, όπως και οι άνθρωποι, έχουν ένα στομάχι που ακολουθείται από έντερα. Ο συγγραφέας της Λογικής είπε επίσης ότι τα έντερα του σκύλου μοιάζουν με εκείνα του φιδιού].

Τοὺς δὲ κύνας διαγινώσκουσι τοὺς νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους ἐκ τῶν ὀδόντων· οἱ μὲν γὰρ νέοι λευκοὺς ἔχουσι καὶ ὀξεῖς τοὺς ὀδόντας, οἱ δὲ πρεσβύτεροι μέλανας καὶ ἀμβλεῖς.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 2, κεφ. 2, 501b 10

Ἡ δὲ κοιλία ἢ τοῦ ἀνθρώπου ὁμοία τῇ κυνείᾳ ἐστίν· οὐ πολλῶ γὰρ τοῦ ἐντέρου μείζων, ἀλλ' ἐοικυῖα οἰονεὶ ἐντέρῳ τινὶ εὖρος ἔχοντι· εἶτα ἔντερον ἀπλοῦν, εἰλιγμένον, ἐπιεικῶς πλατύ. Ἡ δὲ κάτω κοιλία ὁμοία τῇ ὑείᾳ· πλατεῖά τε γὰρ ἐστί, καὶ τὸ ἀπὸ ταύτης πρὸς τὴν ἔδραν παχὺ καὶ βραχύ.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 1, κεφ. 16, 495 b 24-25

15

وإذا أراد العنكبوت السفادَ جلبت الأنثى بعض خيوط نسجها من الوسط، فإذا فعلت ذلك فعل الذكر مثل ذلك، فلا يزالان يتدانيان حتى يتشابكا فيصير بطن الذكر قبالة بطن الأنثى، وذلك شبيهة بعادات الضفادع.

قال: ومما يُعدُّ للكلاب أنَّها كثيراً ما تُلقح وتلقح لحال الدّفء أو الخصب، والكلب والخنزير في ذلك سواء.

والكلب كلما كان أسنّ كان صوته أجهر وأغلظ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 216-217

[= Κατά την εποχή του ζευγαρώματος της αράχνης, η θηλυκή τυλίγει ιστούς γύρω από τη μέση της, το ίδιο κάνει και η αρσενική. Με αυτό τον τρόπο πλησιάζει η μία την άλλη, μέχρις ότου ενωθούν οι κοιλιακές τους χώρες. Ο τρόπος αυτός ζευγαρώματος μοιάζει με εκείνον των βατράχων.

[Ο Αριστοτέλης] είπε ότι οι σκύλοι ζευγαρώνουν τόσο κατά τη χειμερινή όσο και κατά την καλοκαιρινή περίοδο. Το ίδιο παρατηρείται και στους αγριόχοιρους.

Όσον αφορά στη φωνή του σκύλου γίνεται πιο βραχνή με το πέρασμα του χρόνου].

Ποιούνται δὲ τὰ φαλάγγια τὴν ὀχείαν τόνδε τὸν τρόπον, ὅσα γε ὑφαίνει ἀράχνια· ὅταν ἡ θήλεια σπάσῃ τῶν ἀποτεταμένων ἀραχνίων ἀπὸ τοῦ μέσου, πάλιν ὁ ἄρρην ἀντισπᾶ· τοῦτο δὲ ποιήσαντα πολλάκις οὕτω συνέρχεται καὶ συμπλέκεται ἀντίπτυγα· διὰ γὰρ τὴν περιφέρειαν τῆς κοιλίας οὗτος ἀρμόττει ὁ συνδυασμὸς αὐτοῖς.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 8, 542a 12-17

Αἰ δ' ἕες αἱ ἄγριαι τοῦ χειμῶνος ἀρχομένου ὀχεύονται, τίκτουσι δὲ τοῦ ἔαρος ἀποχωροῦσαι εἰς τοὺς δυσβατωτάτους τόπους καὶ ἀποκρήμνους μάλιστα καὶ φαραγγώδεις καὶ συσκίους.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 28, 578a 26-28

Ἔστι δ' ἡ μὲν τῆς θηλείας φωνὴ βραχεῖα, ἡ δὲ τοῦ ἄρρενος ἔχει μῆκος. Καὶ ἡ τῶν κυνῶν δὲ γηρασκόντων γίνεται βαρυτέρα φωνή.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 545a 5-6

قال: والكلب ينزو إذا تمّت له سنّة أشهر، وربّما كان ذلك منه وهو ابن ثمانية أشهر، والكلبة الأنثى تحمّل واحداً وستين يوماً، أطول ما يكون، ولا تضع قبل أن يتمّ لحملها ستون يوماً، ولا يبقى الجرّ ولا يثرّبى إذا قصر عن ذلك، والأنثى تصلح أن يُنزى عليها بعد سنّة أشهر.

والكلاب لا تريد السّفاد عُمرها كله، بل إلى وقت معلوم، وهي تلقح إلى أن تبلغ ثمانى عشرة سنة، وربما انتدّرت الكلبة فبلغت العشرين.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 219-220

[= Ο σκύλος ξεκινάει να ζευγαρώνει από την ηλικία των έξι μηνών. Μερικές φορές, όμως, χρειάζεται να φτάσει τους οκτώ μήνες. Το θηλυκό γεννάει μετά από 61 ημέρες κυοφορίας το μέγιστον. Εάν ένα κουτάβι γεννηθεί νωρίτερα από αυτό το χρονικό διάστημα, δεν είναι δυνατόν να επιβιώσει. Το ζευγάρι των σκύλων πραγματοποιείται για ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα και όχι εφ' όρου ζωής. Μπορούν να κυοφορήσουν μέχρι την ηλικία των 18-20 χρονών].

Κύων δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲν ὀχεύεται ἐνιαυσία καὶ ὀχεύει ἐνιαύσιος, ἐνίοτε δὲ συμβαίνει ταῦτα καὶ ὀκταμήνοις· μᾶλλον δὲ τοῦτο γίνεται ἐπὶ τῶν ἀρρένων ἢ τῶν θηλειῶν. Κύει δ' ἐξήκοντα καὶ μίαν ἢ καὶ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας τὸ μακρότατον· ἔλαττον δ' οὐ φέρει τῶν ἐξήκονθ' ἡμερῶν, ἀλλ' ἂν τι καὶ γένηται, οὐκ ἐκτρέφεται εἰς τέλος. Τεκούσα δὲ πάλιν ὀχεύεται ἕκτω μηνί, καὶ οὐ πρότερον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 545b 3-10

Αἱ δὲ κύνες ὀχεύονται οὐ διὰ βίου ἀλλὰ μέχρι τινὸς ἀκμῆς ὡς μὲν οὖν ἐπὶ τὸ πολὺ μέχρι ἐτῶν δώδεκα αἱ τ' ὀχεύαι συμβαίνουσι καὶ αἱ κυήσεις αὐτῶν· οὐ μὲν ἀλλ' ἤδη τισὶ καὶ ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονόσι καὶ εἴκοσι συνέβη καὶ

θηλείαις ὀχευθῆναι καὶ ἄρρεσι γεννῆσαι. Ἀφαιρεῖται δὲ καὶ τὸ γῆρας ὥστε μὴ γεννᾶν μηδὲ τίκτειν, καθάπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 546α 28-32

17

والكلابُ أجناسٌ كثيرة: الكلب السلوقي يُسَفَدُ إذا كان ابن ثمانية أشهر، والأنثى تطلب ذلك قبل الثمانية، وذلك عند شُغُور الذكر ببوله، والكلبة تحمِلُ من نرؤٍ واحد، وقد عرف ذلك الذين عرفوا الكلاب وحضروا ليعرفوا ذلك.

[= Οι ράτσες των σκύλων διαφέρουν: Υπάρχει το αρσενικό κυνηγόσκυλο που ζευγαρώνει σε ηλικία 8 μηνών, ενώ το θηλυκό είναι ικανό να ζευγαρώσει λίγο νωρίτερα. Το ζευγάρωμα πραγματοποιείται όταν το αρσενικό ουρεί μπροστά στο θηλυκό ανασηκώνοντας το πίσω πόδι του. Σύμφωνα με τους γνώστες, αλλά και με όσους ήταν παρόντες, το θηλυκό μπορεί να κυοφορήσει με ένα μόνο ζευγάρωμα].

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 220

Τῶν δὲ κυνῶν ἔστι μὲν γένη πλείω, ὀχεύει δὲ κύων ἢ Λακωνικὴ μὲν ὀκτάμηνος καὶ ὀχεύεται· καὶ τὸ σκέλος δ' αἴροντες οὐροῦσιν ἤδη ἔνιοι περὶ τὸν χρόνον τοῦτον. Κυτῖσκειται δὲ κύων ἐκ μιᾶς ὀχείας· δηλὸν δὲ τοῦτο γίνεται μάλιστα ἐν τοῖς κλέπτουσι τὰς ὀχείας· ἅπαξ γὰρ ἐπιβάντες πληροῦσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 20, 574α 17- 20

18

قال: والكلبة السلوقية تحمِلُ سُدُسَ السَّنةِ سِتِّينَ يوماً، ورُبَّمَا زادت على ذلك يوماً أو يومين، والجرو إذا وُضع يكون أعمى اثنتي عشرة يوماً ثمَّ يبصر، والكلبة تسفَدُ بعد وضعها في الشهر الثاني، ولا تسفد قبل ذلك.

ومن إناث الكلاب ما تحمل خمس السنة، يعنى اثنين وسبعين يوماً، وإذا وضعت الجراء تكون عمياء اثنين وعشرين يوماً.
جِراءها على عدد أيّامها التي لا تبصر فيها. و زعم أن إناث الكلاب تحيض في كل سبعة أيام، و علامة ذلك ورم أنفارها. و لا تقبل السفاد في ذلك الوقت. بل في السبعة التي بعدها ليكون ذلك تمام أربعة عشر يوماً أكثر ما يكون، وربما كان كذلك لتتمام ستة عشر يوم.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 220

[= [O Αριστοτέλης] είπε ότι το θηλυκό κυνηγόσκυλο κυοφορεί για ένα διάστημα που αντιστοιχεί στο 1/6 του χρόνου με μία απόκλιση μίας ή δύο ημερών. Το κουτάβι γεννιέται τυφλό και αποκτά σταδιακά την όρασή του μετά από δώδεκα ημέρες. Το θηλυκό μπορεί να ζευγαρώσει ξανά μετά από έξι μήνες από τη γέννα, όχι πρωτότερα.

Σε άλλες περιπτώσεις η κυοφορία διαρκεί το 1/5 του χρόνου, δηλαδή 72 ημέρες. Τα κουτάβια γεννιούνται τυφλά και παραμένουν χωρίς όραση για διάστημα 22 ημερών.

Υπάρχουν άλλες ράτσες που κυοφορούν το 1/4 του χρόνου, δηλαδή για τρεις μήνες. Τα κουτάβια που γεννιούνται δεν έχουν όραση για δεκαεπτά ημέρες. Το θηλυκό τα θηλάζει καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αναφέρει, επίσης, ότι τα θηλυκά έχουν έμμηνο ρύση κάθε επτά ημέρες και το σύμπτωμα είναι η διόγκωση του αιδοίου τους. Κατά τις ημέρες αυτές αποφεύγει το ζευγάρι, τις επόμενες επτά, όμως, μπορεί να ζευγαρώσει. Η διαδικασία αυτή διαρκεί από 14 έως 16 ημέρες το μέγιστο].

Κύει δ' ἡ μὲν Λακωνικὴ ἕκτον μέρος τοῦ ἐνιαυτοῦ (τοῦτο δ' ἐστὶν ἡμέραι ἐξήκοντα), κὰν ἄρα μιᾷ ἢ δυσὶν ἢ τρισὶ πλείονας ἡμέρας καὶ ἐλάττους μιᾷ. Τυφλὰ δὲ γίνεται αὐτῇ τὰ σκυλάκια, ὅταν τέκη, δώδεκα ἡμέρας. Τεκούσα δὲ πάλιν ὀχεύεται ἕκτω μηνί, καὶ οὐ πρότερον. Ἐνίαι δὲ κύουσι τῶν κυνῶν τὸ πέμπτον μέρος τοῦ ἐνιαυτοῦ (τοῦτο δ' ἐστὶν ἡμέραι ἐβδομήκοντα καὶ δύο),

τυφλά δὲ γίνεται τὰ σκυλάκια τούτων τῶν κυνῶν ἡμέρας δεκατέτταρας. Ἐνιαί δὲ κύουσι μὲν τέταρτον μέρος τοῦ ἐνιαυτοῦ (τοῦτο δ' ἐστὶ τρεῖς μῆνες ὅλοι), τυφλά δὲ τὰ σκυλάκια τούτων γίνεται ἑπτακαίδεχ' ἡμέρας. Δοκεῖ δὲ σκυζᾶν τὸν ἴσον χρόνον κύων.

Τὰ δὲ καταμήνια ταῖς κυσὶν ἑπτὰ ἡμέραις γίνεται· συμβαίνει δ' ἅμα καὶ ἔπαρσις αἰδοίου. Ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ οὐ προσίενται ὀχείαν, ἀλλ' ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα ἑπτὰ ἡμέραις· τὰς γὰρ πάσας δοκεῖ σκυζᾶν ἡμέρας τέτταρας καὶ δέκα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οὐ μὴν ἀλλὰ τισι καὶ περὶ ἑκκαίδεχ' ἡμέρας γεγένηται τοῦτο τὸ πάθος.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 20, 574a 22-35 - 574b 1-4

19

قالوا: وإناث الكلاب تُلقِي بَعْدَ وَضْعِ الْجِرَاءِ رُطوبَةً غليظةً بلغميّةً، وإذا وَضَعَتْهَا بَعْدَ الْجِرَاءِ اعترأها هُزالاً، وكذلك عامّةُ الإناث ولبنها يظَهَرُ في أطبائها قبل أن تَضَعَ بخمسة أيام أكثر ذلك، وربما كَثُرَ اللبْنُ في أطبائها قبل ذلك بسبعة أيام، ورَبَّما كان ذلك في مقدارِ أربعةِ أيام. ولبنها يظَهَرُ ويجود إذا وَضَعَتْ من ساعتها، قال: فأما السلوقيّة فيظهر لبنها بعد حملها بثلاثين يوماً، ويكون لبنها أوّلَ ما تَضَعُ غليظاً، فإذا أزمِن رِقٌّ ودقٌّ، ولبنُ الكلابِ يخالف لبن سائرِ الحيوان بالغلظ، بعد لبن الخنازير والأرانب.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 221

[= Λέγεται ὅτι τα θηλυκὰ σκυλιά μετὰ τον τοκετό εκκρίνουν ἕνα παχύρρευστο υγρό. Ὄταν εκκριθεῖ αὐτὸ το υγρό, αδυνατίζουν καὶ αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅλων των θηλυκῶν θηλαστικῶν.

Αρχίζει νὰ παράγει γάλα τέσσερις ἢ πέντε ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τον τοκετό, μερικὲς φορές, ὁμῶς, τὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ ἐπτά ολόκληρες ἡμέρες πρὶν. Ὄταν γεννήσει, ἔχει ἀφθονο γάλα. Αντίθετα, τὸ θηλυκὸ κυνηγόσκυλο ἀρχίζει νὰ παράγει γάλα τριάντα ἡμέρες μετὰ τὴν γονιμοποίηση, τὸ ὁποῖο συμπυκνώνεται μόλις γεννήσει καὶ ἀρχίζει νὰ

αραιώνει με το πέρασμα του χρόνου. Το γάλα των θηλυκών σκύλων διαφέρει ως προς τη σύσταση, καθώς είναι πιο συμπυκνωμένο από εκείνο των θηλυκών χοίρων και των κουνελιών, το οποίο είναι πιο αραιό].

Τὰ δὲ καταμήνια ταῖς κυσὶν ἑπτὰ ἡμέραις γίνεται· συμβαίνει δ' ἅμα καὶ ἔπαρσις αἰδοίου. Ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ οὐ προσίενται ὀχείαν, ἀλλ' ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα ἑπτὰ ἡμέραις· τὰς γὰρ πάσας δοκεῖ σκυζᾶν ἡμέρας τέτταρας καὶ δέκα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οὐ μὴν ἀλλὰ τισι καὶ περὶ ἑκκαίδεχ' ἡμέρας γεγένηται τοῦτο τὸ πάθος. Ἡ δ' ἐν τοῖς τόκοις κάθαρσις γίνεται ἅμα τοῖς σκυλακίοις τικτομένοις, ἔστι δ' αὕτη παχεῖα καὶ φλεγματώδης· καὶ τὸ πλῆθος δ', ὅταν ἐκτέκωσιν, ἀπισχναίνεται ἔλαττον ἢ κατὰ τὸ σῶμα.

Τὸ δὲ γάλα αἱ κύνες ἴσχουσι πρὸ τοῦ τεκεῖν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡμέρας πέντε· οὐ μὴν ἀλλ' ἐνίαις καὶ ἑπτὰ γίνεται πρότερον καὶ τέτταρσιν. Χρήσιμον δ' εὐθύς ἐστι τὸ γάλα, ὅταν τέκωσιν. Ἡ δὲ Λακωνικὴ μετὰ τὴν ὀχείαν τριάκονθ' ἡμέραις ὕστερον. Τὸ μὲν οὖν πρῶτον παχὺ ἐστι, χρονιζόμενον δὲ γίνεται λεπτότερον. Διαφέρει δὲ παχύτητι τὸ κύνειον τῶν ἄλλων ζώων μετὰ τὸ ὕειον καὶ δασυπόδειον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 20, 574 b 4-13

20

وقد تكون علامة مبلغ سيفادها مثل ما يعرض للنساء من ارتفاع الثديين، ومعرفة ذلك عسيرة، وهذه علامات تظهر لإناث الكلاب.
 وذكر الكلاب ترفع أرجلها وتبول لتمام سنة أشهر، ومنها ما لا يفعل ذلك إلى أن يبلغ ثمانية أشهر، ومنها ما يعجل قبل ذلك
 قال: ونقول بقول عام إن الذكور تفعل ذلك إذا قويت، فأما الإناث فهي تبول مُقْعِيَةً،
 ومنها ما تشغّر.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 221

[= Μία από τις ενδείξεις της ικανότητας ζευγαρώματος [των θηλυκών σκύλων] είναι η διόγκωση των μαστών, όπως ακριβώς και στις γυναίκες. Το σύμπτωμα αυτό δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμο παρά μόνο από τους ίδιους τους σκύλους].

Γίνεται δὲ σημεῖον καὶ ὅταν ἡλικίαν ἔχωσι τοῦ ὀχεύεσθαι· ὡσπερ γὰρ τοῖς ἀνθρώποις, ἐπὶ ταῖς θηλαῖς τῶν μαστῶν ἐπιγίνεται ἀνοίδησις τις καὶ χόνδρον ἴσχουσιν· οὐ μὴν ἀλλ' ἔργον μὴ συνήθει ὄντι ταῦτα καταμαθεῖν· οὐ γὰρ ἔχει μέγεθος οὐδὲν τὸ σημεῖον.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 20, 574 b 14-16

21

وَأَكْثَرُ مَا تَضَعُ الْكَلْبَةُ اثْنَا عَشَرَ جُرُوءًا، وَذَلِكَ فِي الْفَرْطِ، وَأَكْثَرُ ذَلِكَ الْخَمْسَةَ وَالسَّتَةَ، وَرَبِّمَا وَضَعَتْ وَاحِدًا.
فَأَمَّا إِنَاثُ السَّلْوَاقِيَّةِ فَهِيَ تَضَعُ ثَمَانِيَةَ أَجْرَاءَ، وَإِنَاثُهَا وَذَكَورُهَا تَسْفَدُ مَا بَقِيَتْ، وَيَعْرِضُ لِلْكَلابِ السَّلْوَاقِيَّةِ عَرَضٌ خَاصٌّ: وَهِيَ أَنَّهَا كُلَّمَا بَقِيَتْ كَانَتْ أَقْوَى عَلَى السَّفَادِ.
وَذَكَورَةُ السَّلْوَاقِيَّةِ تَعِيشُ عَشَرَ سَنِينَ، وَالْإِنَاثُ تَعِيشُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ سَنَةً، وَأَكْثَرُ أَجْنَاسِ الْكَلابِ تَعِيشُ أَرْبَعَ عَشْرَةَ سَنَةً، وَبَعْضُ الْأَجْنَاسِ تَبْقَى عَشْرِينَ سَنَةً.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 222

[= Ένας θηλυκός σκύλος μπορεί να κυοφορήσει δώδεκα κουτάβια το μέγιστον σε ακραίες περιπτώσεις. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων γεννούν από πέντες έως έξι κουτάβια, ορισμένες φορές μάλιστα μόνο ένα. Το θηλυκό κυνηγόσκυλο, αντίθετα, φέρνει στον κόσμο οκτώ κουτάβια και μπορεί να ζευγαρώνει εφ' όρου ζωής. Με το πέρασμα των χρόνων, το ζευγάρι αυτής της ράτσας βελτιώνεται. Ο μέσος όρος ζωής των

αρσενικών είναι τα 10 χρόνια, ενώ των θηλυκών φτάνει τα 12 χρόνια. Οι περισσότερες ράτσες σκύλων ζουν από 14 έως 20 χρόνια].

Τίκει δὲ κύων σκυλάκια τὰ πλεῖστα δώδεκα, ὡς δ' ἐπὶ τὸ πολὺ πέντε ἢ ἕξ· ἤδη δὲ καὶ ἐν ἕτεκέ τις· αἱ δὲ Λακωνικαὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὀκτώ. Καὶ ὀχεύονται δ' αἱ θήλειαι καὶ ὀχεύουσιν οἱ ἄρρενες ἕως ἂν ζῶσιν. Ἴδιον δ' ἐπὶ τῶν Λακωνικῶν συμβαίνει πάθος· πονήσαντες γὰρ μᾶλλον δύνανται ὀχεύειν ἢ ἀργοῦντες.

Ζῆ δ' ἡ μὲν Λακωνικὴ κύων ὁ μὲν ἄρρην περὶ ἔτη δέκα, ἡ δὲ θήλεια περὶ ἔτη δώδεκα, τῶν δ' ἄλλων κυνῶν αἱ μὲν πλεῖσται περὶ ἔτη τετρακαίδεκα ἢ πεντεκαίδεκα, ἔνιαι δὲ καὶ εἴκοσιν· διὸ καὶ Ὅμηρον οἶονταί τινες ὀρθῶς ποιῆσαι τῷ εἰκοστῷ ἔτει ἀποθανόντα τὸν κύνα τοῦ Ὀδυσσεύως. Ἐπὶ μὲν οὖν τῶν Λακωνικῶν διὰ τὸ πονεῖν τοὺς ἄρρενας μᾶλλον μακροβιώτεροι αἱ θήλειαι τῶν ἀρρένων· ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων λίαν μὲν οὐκ ἐπίδηλον, μακροβιώτεροι δ' ὅμως οἱ ἄρρενες τῶν θηλειῶν εἰσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 20, 574b 25-34

22

قال: وليس يُلقي الكلب من أسنانه سنًّا ما خلا النَّابين، وإنَّما يلقىهما إذا كان ابنَ أربعة أشهر. قال: ومن أجل أنَّ الكلاب لا تُلقي غيرَ هذين النَّابين يشكُّ بعض الناس أنها لا تلقى سنًّا البتَّة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 222

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε οι σκύλοι δεν αλλάζουν οδοντοστοιχία, παρά μόνο τους δύο κυνόδοντες στην ηλικία των τεσσάρων μηνών. Λόγω του ότι γίνεται τόσο νωρίς, επικρατεί η άποψη ότι οι σκύλοι δεν αλλάζουν ποτέ οδοντοστοιχία].

Περὶ δὲ τῶν κυνῶν ἀμφισβητεῖται, καὶ οἱ μὲν ὄλως οὐκ οἴονται βάλλειν οὐδένα αὐτούς, οἱ δὲ τοὺς κυνόδοντας μόνον· ὥπται δ' ὅτι βάλλει καθάπερ καὶ ἄνθρωπος, ἀλλὰ λανθάνει διὰ τὸ μὴ βάλλειν πρότερον πρὶν ὑποφυῶσιν ἐντὸς ἴσοι. Ὅμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τῶν ἀγρίων εἰκὸς συμβαίνειν, ἐπεὶ λέγονταί γε τοὺς κυνόδοντας μόνον βάλλειν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 2, 501b 1-7

23

قال: وللكلاب ثلاثة أصنافٍ من المرض، وأسماءها:
الكلب بفتح اللام، والذبيحة، والنقرس والكلب جُنون، فإنَّ عَرَضَ لشيءٍ من الحيوان
كَلْبٌ أيضاً أماته، ماخلا الإنسان.
وهو داءٌ يقتل الكلاب، وتقتل به الكلابُ كلَّ شيءٍ عضتته، إلاَّ الإنسان فإنه يعالج فيسَلِّم.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 223

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε: Οἱ σκύλοι ἐνδέχεται νὰ νοσήσουν ἐξ αἰτίας τριῶν εἰδῶν ἀρρώστιας: λύσσα, καρδιακὴ προσβολὴ καὶ δυσεντερία. Ἡ λύσσα εἶναι μιὰ μορφὴ παραφροσύνης καὶ ἀν ὁ σκύλος ἐπιτεθεὶ σὲ ἓνα ζῶο μπορεῖ νὰ το σκοτώσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι μιὰ ἀσθένεια ποὺ σκοτώνει τοὺς σκύλους ἀλλὰ καὶ κάθε ζῶο ποὺ τύχει νὰ δαγκώσουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴν ἀρρώστια καὶ νὰ θεραπευτεῖ].

Οἱ δὲ κύνες κάμνουσι νοσήμασι τρισίν· ὀνομάζεται δὲ ταῦτα λύττα, κυνάγχη, ποδάγρα. Τούτων ἡ λύττα ἐμποιεῖ μανίαν, καὶ ὅταν δάκη, λυττώσιν ἅπαντα τὰ δηχθέντα πλὴν ἀνθρώπου· καὶ ἀναιρεῖ δὲ τὸ νόσημα τοῦτο τὰς τε κύνας καὶ ἂν τι δηχθῆ ὑπὸ λυττώσης πλὴν ἀνθρώπου.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 22, 604 a 4-7

قال: وإناث الكلاب السوقية أسرع تعلماً من الذكورة.
قال: وجميع أصناف السباع ذكورها أجراً وأمضى وأقوى، إلا الفهدة والذبيبة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 231

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι τα θηλυκά κυνηγόσκυλα είναι πιο εύκολο να εξημερωθούν απ' ότι τα αρσενικά. Είπε, επίσης, πως τα αρσενικά των αιλουροειδών είναι πιο γενναία, πιο δυνατά και επιθετικά, εκτός από την περίπτωση της τίγρης και της αρκούδας, που ισχύει ακριβώς το αντίθετο].

Ἐν πᾶσι δ' ὅσοις ἐστὶ γένεσι τὸ θῆλυ καὶ τὸ ἄρρεν, σχεδὸν ἡ φύσις ὁμοίως διέστησε τὸ ἦθος τῶν θηλειῶν πρὸς τὸ τῶν ἀρρένων. Μάλιστα δὲ φανερὸν ἐπὶ τε τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν μέγεθος ἔχόντων καὶ τῶν ζωοτόκων τετραπόδων· μαλακώτερον γὰρ τὸ ἦθος ἐστὶ τῶν θηλειῶν, καὶ τιθασσεύεται θᾶπτον, καὶ προσίεται τὰς χεῖρας μᾶλλον, καὶ μαθητικώτερον, οἶον καὶ αἱ Λάκαιναι κύνες αἱ θήλειαι εὐφύεστεραι τῶν ἀρρένων εἰσίν. Τὸ δ' ἐν τῇ Μολοττία γένος τῶν κυνῶν τὸ μὲν θηρευτικὸν οὐδὲν διαφέρει πρὸς τὸ παρὰ τοῖς ἄλλοις, τὸ δ' ἀκόλουθον τοῖς προβάτοις τῷ μεγέθει καὶ τῇ ἀνδρείᾳ τῇ πρὸς τὰ θηρία. Διαφέρουσι δ' οἱ ἐξ ἀμφοῖν ἀνδρεία καὶ φιλοπονία, οἳ τε ἐκ τῶν ἐν τῇ Μολοττία γινομένων κυνῶν καὶ ἐκ τῶν Λακωνικῶν.

Ἄθυμότερα δὲ τὰ θήλεα πάντα τῶν ἀρρένων πλὴν ἄρκτου καὶ παρδάλεως· τούτων δ' ἡ θήλεια δοκεῖ εἶναι ἀνδρειότερα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 10, κεφ. 1, 608a 23-33

25

قال: ويوضع بيض الطاوس تحت الدجاجة، وأكثر ذلك لأن الذكر يعبث بالأنثى إذا
حَضَنْت.

قال: ولهذه العلة كثير من إناث طير الوحش يهرّبن بيضهنّ من ذكورتها، ثمّ لا تضعه بحيث يشعر به ذكورتهنّ.

قال: ويوضع تحت الدجاجة بيضتان من بيض الطاوس، لا تقوى على تسخين أكثر من ذلك. على أنّهم يتعهّدون الدجاجة بجميع حوائجها خوفاً من أن تقوم عنه فيفسده الهواء. قال: وخصى ذكور أجناس الطير تكون في أوان أول السفاد أعظم. وكأما كان الطير أعظم سفاداً، كانت خصيته أعظم، مثل الديك، والقبج، والحجل.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 344-345

[= Είπε ότι είναι συνηθισμένο φαινόμενο τα αυγά του παγωνιού να επωάζονται από την όρνιθα εξ αιτίας της εχθρότητας του αρσενικού που επιτίθεται στο θηλυκό όταν τα επωάζει.

Είπε ότι, γι' αυτό το λόγο, πολλά θηλυκά άγρια πτηνά κρύβουν τα αυγά τους και αποφεύγουν να γεννήσουν σε μέρη που μπορεί να τα ανακαλύψει το αρσενικό.

Είπε ότι βάζουν την όρνιθα να επωάσει μόνο δύο αυγά παγωνιού και όχι περισσότερα. Παρέχουν στην όρνιθα όλα όσα χρειάζεται προκειμένου να μην μετακινηθεί, γιατί τότε ο αέρας θα κάνει τα αυγά να σαπίσουν.

Είπε ότι κατά την εποχή του ζευγαρώματος, οι όρχεις των πτηνών διογκώνονται και είναι μεγαλύτεροι απ' ότι συνήθως. Όσο περισσότερο ζευγαρώνει ένα πτηνό τόσο μεγαλύτεροι είναι οι όρχεις του, όπως στην περίπτωση του κόκορα, της πέρδικας κ.ά.]

Ὁ δὲ ταῶς ζῆ μὲν περὶ πέντε καὶ εἴκοσιν ἔτη, γεννᾷ δὲ τριετῆς μάλιστα, ἐν οἷς καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν πτερῶν ἀπολαμβάνει· ἐκλέπει δ' ἐν τριάκονθ' ἡμέραις ἢ μικρῶ πλείοσιν. Ἀλεκτορίδι δ' ὑποτιθέασιν αὐτῶν τὰ ὡὰ ἐπωάζειν οἱ τρέφοντες διὰ τὸ τὸν ἄρρενα τῆς θηλείας τοῦτο δρώσης ἐπιπετόμενον συντρίβειν· διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν καὶ τῶν ἀγρίων ἔνιοι ὀρνίθων ἀποδιδράσκοντες τοὺς ἄρρενας τίκτουσι καὶ ἐπωάζουσιν.

Υποτίθεται δὲ τῇ ὄρνιθι μάλιστα δύο ὥα· τοσαῦτα γὰρ μόνα δύναται ἐπιδήλως ἐξάγειν. Ἐπιμελοῦνται δ' ὅπως μὴ καταβαίνουσα διαλίπη τὸν ἐπιπασμόν, παρατιθέντες τροφήν.

Οἱ δ' ὄρνιθες περὶ τὴν ὀχείαν τοὺς ὄρχεις μείζους ἴσχουσιν [ἐπιδήλως], οἱ μὲν μᾶλλον ὀχευτικοὶ καὶ μᾶλλον ἐπιδήλως, οἷον ἀλεκτρούνες καὶ πέρδικες, οἱ δὲ μὴ συνεχῶς, ἦττον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 9, 564b 4-13

26

قال: وكلُّ ما كان من الدجاج أصغر جنة يكون أكبر لبيضة. وبعض الدجاج يكون ببيض بيضاً كثيراً، وربما باض بيضتين في يومٍ واحد؛ وإذا عرض له ذلك كان من أسباب موته.

"...لأنَّ الفرخ إنما يخلق من البياض، والصفرة غذاء الفروج

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σσ. 345, 347

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι ὅσο πιο μικρὴ εἶναι ἡ ὄρνιθα τόσο πιο μεγάλο αυγὸ γεννάει. Μερικὲς ὄρνιθες γεννοῦν πολλὰ αυγά, ἐνῶ ἄλλες γεννοῦν δύο αυγά τὴν ἴδια ἡμέρα. Στὴν τελευταία περίπτωση, αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ αἰτία θανάτου τους. Τὸ κοτόπουλο προέρχεται ἀπὸ τὸ ασπράδι τοῦ αυγοῦ, ἐνῶ ὁ κροκόσ ἀποτελεῖ τὴν τροφή του].

Αἱ δ' Ἀδριανικαὶ ἀλεκτορίδες εἰσὶ μὲν μικραὶ τὸ μέγεθος, τίκτουσι δ' ἀν' ἐκάστην ἡμέραν. [...] Τίκτουσι δὲ καὶ οἰκογενεῖς ἔνιαι δις τῆς ἡμέρας· ἤδη δέ τινες λίαν πολυτοκήσασαι ἀπέθανον διὰ ταχέων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 1, 558b 14-18

Καλεῖται δ' ὤδον μὲν τῶν κυημάτων τῶν τελείων, ἐξ οὗ γίνεται τὸ γινόμενον ζῶον, ἐκ μορίου τὴν ἀρχήν, τὸ δ' ἄλλο τροφή τῷ γινομένῳ ἐστίν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 1, κεφ. 5, 489b 7

27

قال صاحب المنطق في كتابه الذي يقال له الحيوان، في موضعٍ ذَكَرَ فيه الأسد قال: إذا ضربَ الأسدُ بمخالبه، رأيتَ موضعَ آثارِ مخالبه في أقدارِ شرطِ الحجّام أو أزيدَ قليلاً، إلاّ أنّه من داخلٍ أوسعُ خرزاً، كأنَّ الجِلْدَ يَنْضُمُ على سمِ مخالبه، فيأكل ما هنالك.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 55

[= Ο συγγραφέας της λογικής αναφέρει στο βιβλίο του με τίτλο *Ta Zōa* και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο που ασχολείται με το λιοντάρι πως όταν αυτό επιτίθεται με τα νύχια του, αφήνει σημάδια όμοια με τις τομές που κάνουν οι γιατροί ή ακόμα πιο βαθιά στο εσωτερικό τους, ενώ η σάρκα σε εκείνο το σημείο μοιάζει να έχει αλλοιωθεί από το δηλητήριο των νυχιών του].

“Ὅσα δ' ἂν δάκη ἰὸ λέωνι ἢ τοῖς ὄνουσιν ἐλκώσῃ, ἐκ τῶν ἐλκῶν ἰχώρες ῥέουσιν ὠχροὶ σφόδρα καὶ ἐκ τῶν ἐπιδέσμων καὶ σπόγγων ὑπ' οὐδενὸς δυνάμενοι ἐκκλύζεσθαι· ἢ δὲ θεραπεία ἢ αὐτὴ καὶ τῶν κυνοδήκτων ἐλκῶν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 44, 630a 2-9

28

والكلبُ يُشبه الخنزير، فإنَّ الخنزير يسمَن في أسبوع، وإن جاع أياماً ثم شبع شَبَعَةً وتبين ذلك تبييناً ظاهراً، ألا تراه ينزع إلى محاسن الحيوان، ويُشبهه أشراف السباع وكرائم البهائم.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 56

[= Η ομοιότητα μεταξύ σκύλου και χοίρου έγκειται στο γεγονός ότι και τα δύο ζώα μπορούν εύκολα να παχύνουν μέσα σε μια εβδομάδα. Το γεγονός αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό όταν ο σκύλος ικανοποιήσει την πείνα του μετά από στέρηση τροφής για μια εβδομάδα. Τον χαρακτηρίζει η ομορφιά και η ευγένεια των αιλουροειδών και κατατάσσεται μεταξύ των σεβαστών κατοικιδίων].

Τάχιστα δὲ καὶ ἐπιδίδωσιν εἰς παχύτητα ὡς κατὰ μέγεθος· πιαίνεται γὰρ ἐν ἐξήκοντα ἡμέραις· ὅσον δ' ἐπιδίδωσιν, γινώσκουσιν οἱ περὶ ταῦτα πραγματευόμενοι νῆστιν ἰστάντες. Πιαίνεται δὲ προλιμοκτονηθεῖσα ἡμέρας τρεῖς· σχεδὸν δὲ καὶ τὰλλα πάντα προλιμοκτονούμενα πιαίνεται. Μετὰ δὲ τὰς τρεῖς ἡμέρας εὐωχοῦσιν ἤδη οἱ πιαίνοντες τὰς ὕς.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 6, 595a 20-26

29

ولذلك إذا ضربوا المثل للمتباضيعين بالسُّيوف، والمُتَّقِينَ للصرّاع، فالتفَّ بعضهم ببعض، قالوا: كأنهم الكلاب المتعاطلة، وليس هذا النوع من السّفاد إلا للكلاب. وزعم صاحب المنطق وغيره، أنّ الدُّباب في ذلك كالكلب.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 57

[= Το ζευγάρι των σκύλων είναι μοναδικό και μπορεί αν παρομοιαστεί με δύο αντίπαλους που ξιφομαχούν ή παλεύουν και τυλίγεται ο ένας με τον άλλον].

Λύκος δ' ὀχεύει καὶ ὀχεύεται τὸν αὐτὸν τρόπον ὄνπερ καὶ κύων. Οἱ δ' αἰλουροὶ οὐκ ὀπισθεν συνίοντες, ἀλλ' ὁ μὲν ὀρθός, ἡ δὲ θήλεια ὑποτίθησιν αὐτήν· εἰσὶ δὲ τὴν φύσιν αἱ θήλειαι ἀφροδισιαστικά, καὶ προσάγονται τοὺς ἄρρενας εἰς τὰς ὀχείας, καὶ συνοῦσαι κράζουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 2, 540a 9-13

30

وَأَيُّ شَيْءٍ أَعْجَبُ مِنْ طَائِرٍ لَيْسَ لَهُ رِزْقٌ إِلَّا أَنْ يَخْلُلَ أَسْنَانَ التَّمْسَاحِ، وَيَكُونُ ذَلِكَ لَهُ؟

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 112

[= Υπάρχει κάτι πιο εξωφρενικό από ένα πτηνό που αναζητά την τροφή του ανάμεσα στα δόντια του κροκόδειλου;]

Τῶν δὲ κροκοδείλων χασκόντων οἱ τροχίλοι καθαίρουσιν εἰσπετόμενοι τοὺς ὀδόντας, καὶ αὐτοὶ μὲν τροφήν λαμβάνουσιν, ὁ δ' ὠφελούμενος αἰσθάνεται καὶ οὐ βλάπτει, ἀλλ' ὅταν ἐξελεθῆν βούληται, κινεῖ τὸν αὐχένα, ἵνα μὴ συνδάκη.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612 a 20-24

31

وَأَعْجَبُ مِنْ هَذَا، الطائرُ الذي يقال له كاسر العظام، فإنه يبلغ من برِّ الفراخ كلها بعد القيام بشأن فراخ نفسه، أنه يتعاهد فرخ العقاب الثالث، الذي تخرجه من عشاها، لأنها أشده وأرغب بطناً، وأقسى قلباً وأسوأ خلقاً من أن تحتل إ طعام ثلاثة، وهي مع ذلك سريعة الجزع، فتخرج ما فضل عن فرخين، فإذا أخرجته قبله كاسر العظام وأطعمه، لأن العقاب من اللاني تبيض ثلاث بيضات في أكثر حالاتها

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 159

[= Ιδιαίτερα αξιοπερίεργη είναι η περίπτωση ενός γυπαετού που ονομάζεται «θραύστης οστών», ο οποίος συνηθίζει να φροντίζει όχι μόνο τους δικούς του νεοσσούς, αλλά και εκείνους άλλων πτηνών. Παίρνει υπό την προστασία του τον τρίτο νεοσσό των αρπακτικών όταν το διώχνει η μητέρα του από τη φωλιά, καθώς δεν έχει τη δυνατότητα να το θρέψει, επειδή είναι η ίδια λαίμαργη και άστοργη. Όταν, λοιπόν, την καταλαμβάνει μανία που δεν μπορεί να θρέψει τον τρίτο νεοσσό, τότε επεμβαίνει ο κοκκαλάς και αναλαμβάνει να το αναθρέψει. Τα αρπακτικά γεννούν το πολύ τρία αυγά].

‘Ο δ’ ἀετὸς ὡὰ μὲν τίκτει τρία, ἐκλέπει δὲ τούτων τὰ δύο, ὥσπερ ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς Μουσαίου λεγομένοις ἔπεισιν, “ὅς τρία μὲν τίκτει, δύο δ’ ἐκλέπει, ἐν δ’ ἀλεγίζει”.

Ὡς μὲν οὖν τὰ πολλὰ οὕτω συμβαίνει, ἤδη δὲ καὶ τρεῖς νεοττοὶ ὠμμένοι εἰσίν. Ἐκβάλλει δ’ αὐξανομένων τὸν ἕτερον τῶν νεοττῶν ἀχθόμενος τῇ ἐδωδῇ.[...] Τὸν δ’ ἐκβληθέντα δέχεται καὶ ἐκτρέφει ἡ φήνη [...]. Οὐ πάντα δὲ τὰ τῶν ἀετῶν γένη ὅμοια περὶ τὰ τέκνα, ἀλλ’ ὁ πύγαργος χαλεπός [...].

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563a 17-22 - 563b 4-6

32

قال: والكلبة كثيرة الأطباء، وكذلك الخنزيرة، وللفهدة أربعة أطباء من لُدُن صدرها وقرب إبطيها إلى رفغيها، وللفيل حلمتان تصغران عن جثته، وهما مما يلي الصدر مثل الإنسان، والدُّكْر في ذلك يشبّه بالرجل؛ لأن للرجل تديين صغيرين عن جثته.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 195

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε πως ο θηλυκός σκύλος ἔχει πολλές θηλές ὅπως καὶ ο θηλυκός χοῖρος. Ἡ τίγρης ἔχει τέσσερις θηλές στην περιοχή του θώρακα κοντά στις μασχάλες της. Ο ελέφαντας ἔχει δύο θηλές σχετικά μικρές αναλογικά με το μέγεθός του. Βρίσκονται στην περιοχή του θώρακα ὅπως καὶ στον ἄνθρωπο. Ο αρσενικός ελέφαντας μοιάζει ὡς πρὸς αὐτό το χαρακτηριστικό στον ἄνδρα, καθὼς καὶ αὐτός ἔχει δύο στήθη μικροῦ μεγέθους αναλογικά με το υπόλοιπο σῶμα του].

Μαστούς δ' οὐκ ἔχει οὐδὲν ἐν τῷ πρόσθεν ἀλλ' ἢ ἄνθρωπος· ὁ δ' ἐλέφας ἔχει μὲν μαστούς δύο, ἀλλ' οὐκ ἐν τῷ στήθει ἀλλὰ πρὸς τῷ στήθει.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 498a 1-3

Ἔτι δὲ περὶ τε τοὺς μαστούς ὑπεναντίως ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις ὑπάρχει πρὸς αὐτά τε καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ περὶ τὰ ὄργανα τὰ χρήσιμα πρὸς τὴν ὀχείαν. Τὰ μὲν γὰρ ἔμπροσθεν ἔχει τοὺς μαστούς ἐν τῷ στήθει ἢ πρὸς τῷ στήθει, καὶ δύο μαστούς καὶ δύο θηλάς, ὥσπερ ἄνθρωπος καὶ ἐλέφας, καθάπερ εἴρηται πρότερον. Καὶ γὰρ ὁ ἐλέφας ἔχει τοὺς μαστούς δύο περὶ τὰς μασχάλας· ἔχει δ' ἡ θήλεια τοὺς μαστούς μικροὺς παντελῶς καὶ οὐ κατὰ λόγον τοῦ σώματος, ὥστ' ἐκ τοῦ πλαγίου μὴ πάνυ ὀρᾶν· ἔχουσι δὲ καὶ οἱ ἄρρενες μαστούς, ὥσπερ αἱ θήλειαι, μικροὺς παντελῶς. Ἡ δ' ἄρκτος τέτταρας. Τὰ δὲ δύο μὲν μαστούς ἔχει, ἐν τοῖς μηροῖς δ' ἔχει, καὶ τὰς θηλάς δύο, ὥσπερ πρόβατον· τὰ δὲ τέτταρας θηλάς, ὥσπερ βοῦς. Τὰ δ' οὐτ' ἐν τῷ στήθει ἔχει τοὺς μαστούς οὐτ' ἐν τοῖς μηροῖς, ἀλλ' ἐν τῇ γαστρὶ, οἷον κύων καὶ ὕς, καὶ πολλοὺς, οὐ πάντας δ' ἴσους. Τὰ μὲν οὖν ἄλλα πλείους ἔχει, ἡ δὲ πάρδαλις τέτταρας ἐν τῇ γαστρὶ, ἡ δὲ λέαινα δύο ἐν τῇ γαστρὶ.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 500a 13-29

33

قال: والكلب يحلم ويحتلم، وكذلك الفرس والحمار، والصبئي يحلم ولا يحتلم، والثور في هذا كله كالصبي، ويعرف ذلك في الكلب إذا تفرَّغ وأنعظ، وزعم أن الاحتلام قد عُوين من الفرس والبرذون والحمار.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 216

[= Είπε ότι ο σκύλος έχει ονειρώξεις και εκσπερματώνει, όπως και ο όνος και το άλογο. Το παιδί ονειρεύεται αλλά δεν εκσπερματώνει, όπως και το

βόδι. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στον σκύλο όταν ξυπνάει. Αναφέρει, επίσης, ότι το ίδιο παρατηρείται στο άλογο, τον ημίονο και τον όνο].

Ἔτι δ' ἐνυπνιάζειν φαίνονται οὐ μόνον ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ ἵπποι καὶ κύνες καὶ βόες, ἔτι δὲ πρόβατα καὶ αἰγες καὶ πᾶν τὸ τῶν ζωοτόκων καὶ τετραπόδων γένος· δηλοῦσι δ' οἱ κύνες τῷ ὑλαγμῷ.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 4, κεφ. 10, 536 b 26-30

Ἐνυπνιάζει δὲ τῶν ζώων μάλιστα ἄνθρωπος. Καὶ νέοις μὲν οὔσι καὶ παιδίοις ἔτι πάμπαν οὐ γίνεται ἐνύπνιον, ἀλλ' ἄρχεται τοῖς πλείστοις περὶ τέτταρα ἔτη ἢ πέντε· ἤδη δὲ γεγόνασι καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες οἱ ὅλως οὐδὲν πώποτε ἐνύπνιον εἶδον.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 4, κεφ. 10, 537 b 14-16

34

والكلبة والحجر والمرأة وغير ذلك، يكون أولُ نتاجها أصغرَ جُثَّة، وكذلك البَيْضُ إذا كان بكرًا، وكذلك ما يخرج منه من فرُوج أو فرخ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 2, σ. 219

[= Οι πρώτοι απόγονοι του σκύλου, της φοράδας, της γυναίκας και άλλων θηλυκών είναι μικρού μεγέθους, όπως και στην περίπτωση των πρώτων αυγών και των πρώτων νεοσσών της όρνιθας].

Μέχρι μὲν οὖν τῶν τρις ἐπτὰ ἐτῶν τὸ μὲν πρῶτον ἄγονα τὰ σπέρματά ἐστιν· ἔπειτα γόνιμα μὲν μικρὰ δὲ καὶ ἀτελῆ γεννώσι καὶ οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ζώων τῶν πλείστων.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 7, κεφ. 1, 582 a 17-20

Τῶν δ' ἀλεκτορίδων αἱ νεοττίδες πρῶτον τίκτουσιν εὐθύς ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, καὶ πλείω τίκτουσιν ἢ αἱ πρεσβύτεραι· ἐλάττω δὲ τῷ μεγέθει τὰ ἐκ τῶν νεωτέρων.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 2, 560b 3-6

35

قال: وداء الكلب يعرض للحمار، فأما الجنون وذهاب العقل فإنه يصيب كل شيء، فمن ذلك ما يصيب الدواب، فإنّ منها ما يُصرع كما يُصرع المجنون، والسائس من الدواب: الذاهب العقل.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 223

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι οἱ ασθένειες τοῦ σκύλου πλήττουν καὶ τὸν ὄνο. Ὅλα τὰ ζῶα μποροῦν νὰ χάσουν τὰ λογικά τους καὶ νὰ τρελαθοῦν. Τα ζῶα ἔχουν σπασμούς ὅπως ὁ ἄνθρωπος. Το πῖο σοφό ζῶο εἶναι αὐτό που ἔχει χάσει τὰ λογικά του.

Οἱ δὲ κύνες κάμνουσι νοσήμασι τρισίν· ὀνομάζεται δὲ ταῦτα λύττα, κυνάγχη, ποδάγρα. Τούτων ἡ λύττα ἐμποιεῖ μανίαν, καὶ ὅταν δάκη, λυττώσιν ἅπαντα τὰ δηχθέντα πλὴν ἀνθρώπου· καὶ ἀναιρεῖ δὲ τὸ νόσημα τοῦτο τὰς τε κύνας καὶ ἂν τι δηχθῆ ὑπὸ λυττώσης πλὴν ἀνθρώπου. Ἀναιρεῖ δὲ καὶ ἡ κυνάγχη τὰς κύνας· ὀλίγαι δὲ καὶ ἐκ τῆς ποδάγρας περιφεύγουσιν. Λαμβάνει δ' ἡ λύττα καὶ τὰς καμήλους.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 22, 604a 4-11

Τῶν δ' ἵππων αἱ μὲν φορβάδες ἄνοσοι τῶν ἄλλων ἀρρωστημάτων εἰσὶ πλὴν ποδάγρας, ταύτη δὲ κάμνουσι, καὶ ἐνίοτε ἀποβάλλουσι τὰς ὀπλάς· ὅταν δ' ἀποβάλωσι, πάλιν φύουσιν εὐθύς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 24, 604a 23-26

ويقال للطائر الذي يخرج من وَكْرِهِ بِاللَّيْلِ البومة والصَّدَى والهامة والضُّوع والوَطَاط والخُفَّاش، وغُرَاب اللَّيْلِ.

ويصيدُ بعضها الفأرَ وسامَّ أبرصَ والقَطَا وصِغَار الحشرات، وبعضها يصيد البعوض والفراش وما أشبه ذلك

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 298

[= Αποδίδονται διάφορες ονομασίες στα νυχτόβια πτηνά όπως κουκουβάγια, νυχτερίδα, νυχτόβιο κοράκι. Μερικά από αυτά τα πουλιά κυνηγούν ποντίκια, έντομα, κουνούπια, πεταλούδες και ψύλλους].

Γλαῦκες δὲ καὶ νυκτικόρακες, καὶ τὰ λοιπὰ ὅσα τῆς ἡμέρας ἀδυνατεῖ βλέπειν, τῆς νυκτὸς μὲν θηρεύοντα τὴν τροφήν αὐτοῖς πορίζεται, οὐ κατὰ πᾶσαν δὲ τὴν νύκτα τοῦτο ποιεῖ, ἀλλ' ἄκρας ἐσπέρας καὶ περὶ ὄρθρον· θηρεύει δὲ μῦς καὶ σαύρας καὶ σφονδύλας καὶ τοιαῦτ' ἄλλα ζωδάρια.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 9, κεφ. 33, 619b 18-22

37

وصاحب المنطق يزعم أن رؤية فرخ العقاب أمرٌ صعب، وشيءٌ عسير.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 319

[= Ο συγγραφέας της λογικής αναφέρει ότι η όραση του νεοσσού των αρπακτικών είναι ιδιαίτερα ασθενής έως ανύπαρκτη].

Δεκαταίου δ' ἤδη ὄντος ὁ νεοττὸς ὄλος διάδηλος καὶ τὰ μέρη πάντα. Ἔχει δ' ἔτι τὴν κεφαλὴν μείζω τοῦ ἄλλου σώματος, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς κεφαλῆς, οὐκ ἔχοντάς πω ὄψιν. Γίνονται δ' οἱ ὀφθαλμοὶ περὶ τὸν χρόνον

τοῦτον ἐξαιρόμενοι μείζους κυάμων καὶ μέλανες· ἀφαιρουμένον δὲ τοῦ
 δέρματος ὑγρὸν ἔνεστι λευκὸν καὶ ψυχρόν, σφόδρα στίλβον πρὸς τὴν αὐγὴν,
 στερεὸν δ' οὐδέν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 560a 29-32

38

والبيض إذا كان فيه محّتان وكان البياض وافراً - ولا يكون ذلك للمسِنَّات - فإذا كان
 ذلك خلق الله تعالى من البياض فرّوجين، وتربّى الفرّوجان، وتمّ الخلق؛ لأنّ الفرخ إنّما
 يخلق من البياض، والصفرة غذاء الفروج.

Kitāb al-Hayawān, τ. 2, σ. 347

[= Όταν τα αυγά έχουν δύο κρόκους και άφθονο ασπράδι, είναι γιατί ο Θεός
 δημιούργησε δύο κοτόπουλα. Το κάθε κοτόπουλο προέρχεται από το
 ασπράδι ενώ το καθένα τρέφεται από τον κάθε κρόκο].

Ἡ μὲν οὖν ἀρχὴ τοῦ νεοττοῦ ἐστὶν ἐκ τοῦ λευκοῦ, ἡ δὲ τροφή διὰ τοῦ
 ὀμφαλοῦ ἐκ τοῦ ὠχροῦ.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 561a 25-26

Τὰ δὲ δίδυμα τῶν ὤων δὴ ἔχει λεκίθους, ὧν τὰ μὲν διείργει τοῦ μὴ εἰς
 ἄλληλα συγκεχύσθαι τὰ ὠχρὰ τοῦ λευκοῦ λεπτὴ διάφυσις, τὰ δ' οὐκ ἔχει
 ταύτην τὴν διάφυσιν, ἀλλὰ συμψαύουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 562a 24-29

39

والدّجاجة تبيض في كلّ السّنة خلا شهرين.
 من الدجاج ومن الدّجاج ما هو عظيم الجثة، يبيض ببيضا كبيرا، وما أقل ما يحضن،

ومن الدجاج ما يبيض سنّين بيضة، وأكثرُ الدجاج العظيم الجِنَّة يبيضُ أكثرَ من الصغير الجِنَّة.

قال: أما الدَّجاج التي نسبت إلى أبي ريانوس الملك، فهو طويلُ البدن وبييضُ في كلِّ يوم، وهي صعبةُ الخلق وتقتل فراريجها.

قال: والخُطَّاف تبيض مرّتين في السنّة، وتبني بيتها في أوثق مكانٍ وأعلاه.

فأمّا الحمام والفواخت، والأطُرُغَلَّات والحمام البريُّ، فإنّها تبيض مرّتين في السنّة. والحمام الأهلِيُّ يبيض عشر مرّات.

وأما القَبَج والدَّرَاج فهما يبيضان بين العُشب، ولا سيما فيما طال شيئاً والتوى.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 168-170

[= [O Αριστοτέλης] αναφέρει ότι η όρνιθα γεννάει καθ' όλη τη διάρκεια του έτους με εξαίρεση δύο μηνών. Υπάρχουν μεγαλόσωμες όρνιθες που γεννούν τεράστια αυγά και είναι δύσκολο να εκκολαφθούν. Ορισμένες όρνιθες γεννούν μέχρι και εξήντα αυγά, ενώ οι μεγαλόσωμες όρνιθες γεννούν περισσότερα αυγά από τις μικρόσωμες. Οι όρνιθες που ανήκουν στον βασιλιά Αδριανό είναι μικρόσωμες και γεννούν αυγά κάθε μέρα, είναι δύσκολο, όμως, να αναπαραχθούν, γιατί σκοτώνουν τους νεοσσούς τους. Ορισμένες όρνιθες που ανήκουν σε ιδιοκτήτες που προέρχονται από χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις γεννούν αυγά δύο φορές την ημέρα, πολλές φορές, όμως, αυτό προκαλεί τον πρόωρο θάνατό τους.

[O Αριστοτέλης] είπε ότι τα χελιδόνια γεννούν αυγά δύο φορές το χρόνο και χτίζουν τις φωλιές τους σε υπερυψωμένα και δυσπρόσιτα σημεία. Όσον αφορά στα περιστέρια γεννούν αυγά δύο φορές το χρόνο, εκτός από εκείνα που εκτρέφονται σε περιστεριώνες, τα οποία γεννούν αυγά δέκα φορές το χρόνο].

Οί δ' όρνιθες ώποτοκοῦσι μὲν ἅπαντες, ἡ δ' ὥρα τῆς ὀχείας καὶ οἱ τόκοι οὐ πᾶσιν ὁμοίως ἔχουσιν. Τὰ μὲν γὰρ καὶ ὀχεύεται καὶ τίκτει κατὰ πάντα τὸν χρόνον ὡς εἶπεῖν, οἶον ἀλεκτορὶς καὶ περιστερὰ, ἡ μὲν ἀλεκτορὶς ὄλον τὸν

ἐνιαυτὸν ἔξω δύο μηνῶν τῶν ἐν τῷ χειμῶνι τροπικῶν. Πλήθος δὲ τίκτουσιν ἔνιαι καὶ τῶν γενναίων πρὸ ἐπιφασμοῦ καὶ ἐξήκοντα· καίτοι ἦττον πολυτόκοι αἱ γενναῖαι τῶν ἀγεννῶν εἰσιν. Αἱ δ' Ἀδριανικαὶ ἀλεκτορίδες εἰσὶ μὲν μικραὶ τὸ μέγεθος, τίκτουσι δ' ἂν' ἐκάστην ἡμέραν· εἰσὶ δὲ χαλεπαί, καὶ κτείνουσι τοὺς νεοττοὺς πολλάκις· χρώματα δὲ παντοδαπὰ ἔχουσιν. Τίκτουσι δὲ καὶ οἰκογενεῖς ἔνιαι δις τῆς ἡμέρας· ἤδη δὲ τινες λίαν πολυτοκήσασαι ἀπέθανον διὰ ταχέων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 1, 558b 7-18

Τίκτουσι δὲ πάντα μὲν τὰ περιστεροειδῆ δύο.[...] Τίκτουσι δὲ τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ δεκάκις, ἤδη δὲ τινες καὶ ἐνδεκάκις, αἱ δ' ἐν Αἰγύπτῳ καὶ δωδεκάκις.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 4, 562b 1 /25

... ἡ δὲ χελιδῶν δις νεοττεύει μόνον τῶν σαρκοφάγων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 5, 563a 13

40

وإذا باض الطَّيْرُ بيضاً لم تخرُج البيضة من حدِّ التَّحْدِيدِ والتَّطْلِيفِ، بل يكون الذي يبدأ بالخروج الجانب الأَظْم، وكان الظنُّ يسرعُ إلى أنَّ الرأسَ المَحْدَدَ هو الذي يخرج أوَّلاً.

قال: وما كان من البيض مستطيلاً محدد الأطراف فهو للإناث، وما كان مستديراً عريض الأطراف فهو للذكور.

وزعم ناسٌ أن بيض الرِّيح إنما تكوّن من سفادٍ متقدّم، وذلك خطأً من وجهين:

أما أحدهما فإن ذلك قد عُرف من فراريجٍ لم يَرَيْنَ ديكاً قط.

والوجه الآخر: أن بيضَ الرِّيح لم يكن منه فرُوج قطّ إلا أن يسفدَ الدجاجة ديك، بعد أن يمضي أيضاً خلقُ البيض.

والبيض الذي يتولد من الريح والثراب أصغر وأطْف، وهو في الطَّيب دُونَ الآخر،
ويكونُ بيضُ الرِّيح من الدجاج والقبح، والحمام، والطاوس، والإوز.
قال: وحضن الطائر وجثومه على البيض صلاح لبدن الطائر، كما يكون صلاحاً لبدن
البيض.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σσ. 170-171, 172

[= Είναι δύσκολη η ωτοκία των πτηνών, επειδή προωθείται πρώτα το πιο ογκώδες μέρος του αυγού, σε αντίθεση με την πεποίθηση που κυριαρχεί ότι προωθείται κατά προτεραιότητα το πιο μυτερό μέρος του αυγού. [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι τα αυγά που έχουν οβάλ [=ωοειδές] σχήμα και αμφότερα τα άκρα μυτερά παράγουν θηλυκά, ενώ εκείνα που έχουν πιο στρογγυλεμένο σχήμα και άκρα παράγουν αρσενικά.

Ορισμένοι θεωρούν πως τα αυγά χωρίς περίβλημα προέρχονται από πρόωρο ζευγάρωμα, η άποψη αυτή, ωστόσο, είναι λαθεμένη για δύο λόγους: Πρώτον, τέτοιου είδους αυγά προέρχονται από όρνιθες που δεν έχουν ζευγαρώσει με κόκκορα. Δεύτερον, από τέτοιου είδους αυγά δεν έχουν ποτέ εκκολαφθεί νεοσσοί και, όπως είναι γνωστό, αυτό συμβαίνει μόνο εάν μία όρνιθα ζευγαρώσει με έναν κόκκορα. Αναφέρει, επίσης, πως αυτά τα αυγά είναι πιο μικρά και νόστιμα, όχι όμως τόσο νόστιμα όσο τα κανονικά. Τέτοιου είδους αυγά χωρίς περίβλημα γεννούν οι πάπιες, τα περιστέρια, τα ορτύκια, τα παγώνια και οι όρνιθες].

Ἔχει δὲ τὸ ὤν διαφορὰν· τῇ μὲν γὰρ ὀξὺ τῇ δὲ πλατύτερόν ἐστιν· ἐξιόντος δ' ἡγείται τὸ πλατύ. Ἔστι δὲ τὰ μὲν μακρὰ καὶ ὀξέα τῶν ὤων θήλεα, τὰ δὲ στρογγύλα καὶ περιφέρειαν ἔχοντα κατὰ τὸ ὀξὺ ἄρρενα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559a 26-29

Οἱ δὲ λέγοντες ὅτι ὑπολείμματά ἐστι τὰ ὑπηνέμια τῶν ἔμπροσθεν ἐξ ὀχείας γενομένων, οὐκ ἀληθῆ λέγουσιν· ὠπται γὰρ ἱκανῶς ἤδη ἀνόχευτοι νεοττίδες

ἀλεκτορίδων καὶ χηνῶν τίκτουσαι ὑπηνέμια. Τὰ δ' ὡὰ τὰ ὑπηνέμια ἐλάττω μὲν τῷ μεγέθει γίνεται καὶ ἥττον ἡδέα καὶ ὑγρότερα τῶν γονίμων, πλήθει δὲ πλείω· ὑποτιθεμένων δὲ τῇ ὄρνιθι οὐδὲν παχύνεται τὸ ὑγρόν, ἀλλὰ τό τ' ὡχρὸν διαμένει καὶ τὸ λευκὸν ὅμοια ὄντα. Γίνεται δ' ὑπηνέμια πολλῶν, οἷον ἀλεκτορίδος, πέρδικος, περιστερᾶς, ταῶνος, χηνός, χηναλώπεκος.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559b 20- 30

41

قال: وبيض الصَّيف المحضون أسرع خروجاً منه في الشتاء ولذلك تحضن الدجاجة البيضة في الصَّيف خمس عشرة ليلة.
قال: وربما عَرَضَ غَيْمٌ في الهواء أو رَعْدٌ، في وقتِ حَضْنِ الطائر، فيفسدُ البيض، وعلى كل حال ففسادُه في الصيف أكثر، والموتُ فيها في ذلك الزمان أعمّ، وأكثر ما يكون فسادُ البيض في الجَنائب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 172

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι τα αυγά εκκολάπτονται πιο γρήγορα το καλοκαίρι παρά τον χειμώνα, ὁπότε ἡ ὄρνιθα εκκολάπτει τα αυγά της για δεκαπέντε νύχτες. Εἶπε, ἀκόμα, πως ὅταν ὀρισμένες φορές ὑπάρχει σύννεφο σκόνης καὶ ἐρθεῖ σε ἐπαφή με τα αυγά που εκκολάπτονται ἢ ἀκουστούν ἀστραπόβροντα, τότε αὐτὰ σαπίζουν. Το καλοκαίρι εἶναι πιο εὐκόλο να σαπίσουν τα αυγά καὶ να ψοφίσουν οἱ νεοσσοί ἀπ' ὅτι τον χειμώνα. Τα σαπισμένα αυγά τοποθετοῦνται στην ἀκρη της φωλιάς].

Γίνεται δ' ὑπηνέμια πολλῶν, οἷον ἀλεκτορίδος, πέρδικος, περιστερᾶς, ταῶνος, χηνός, χηναλώπεκος. Ἐκλέπεται δ' ἐπωαζουσῶν ἐν τῷ θέρει θάττον ἢ ἐν τῷ χειμῶνι· ἐν ὀκτωκαίδεκα γὰρ ἡμέραις αἱ ἀλεκτορίδες ἐν τῷ θέρει ἐκλέπουσιν, ἐν δὲ τῷ χειμῶνι ἐνίῳτ' ἐν πέντε καὶ εἴκοσιν. Διαφέρουσι μέντοι

καὶ ὄρνιθες ὄρνιθων τῷ ἐπωαστικώτεροι εἶναι ἕτεροι ἐτέρων. Ἐὰν δὲ βροντήση ἐπωαζούσης, διαφθείρεται τὰ ὠά.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559b 28-30 / 560a 1-4

42

وقال: وبعضهم يسمي بيض الرِّيح: البيض الجُنوبي، لأنَّ أصناف الطَّير تَقْبَلُ الرِّيح في أجوافها.

وَرَبْمَا أفرخ بيضُ الرِّيحِ بسفادٍ كان، ولكنَّ لونه يكونُ متغيِّراً وإن سفدِ الأنثى طائرٌ من غير جنسها، غيَّرَ خلق ذلك المخلوقِ الذي كان من الذَّكر المتقدِّم، وهو في الديكَةِ أعمَّ. ومنهُ شيءٌ يعتري الحَجَل وما شاكله في الطَّبيعة، فإنَّ الأنثى ربَّما كانت على سَفالةِ الرِّيح التي تهبُّ من شِقِّ الذَّكر في بعض الزَّمان فتحتشي من ذلك بيضاً.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 173

[= Κάποιοι υποστηρίζουν ότι τα αυγά χωρίς περίβλημα αποκαλούνται *αυγά του αέρα*, εξ αιτίας της εικασίας ότι το στομάχι των πτηνών που τα γεννούν έχουν απορροφήσει αέρα. Είναι πιθανόν τα αυγά αυτά να γονιμοποιηθούν και να εκκολαφθούν νεοσσοί από αυτά. Σε περίπτωση που η ὄρνιθα γονιμοποιηθεί από ένα αρσενικό που δεν ανήκει στη ράτσα της, οι νεοσσοί μεταλλάσσονται, γεγονός που ισχύει ως επί το πλείστον για τους κόκκορες. Υπάρχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ της πέρδικας και των παρόμοιων πτηνών. Έτσι, είναι δυνατόν το θηλυκό να γονιμοποιηθεί από τα αέρια του αρσενικού και να γεννήσει πολλά αυγά].

Γίνεται δὲ τὰ ὑπηνέμια γόνιμα καὶ τὰ ἐξ ὀχείας ἤδη ἐνυπάρχοντα μεταβάλλει τὸ γένος εἰς ἄλλο γένος, ἐὰν πρὶν μεταβαλεῖν ἐκ τοῦ ὠχροῦ εἰς τὸ λευκὸν ὀχεύηται ἢ τὰ ὑπηνέμια ἔχουσα ἢ τὰ γόνω εἰλημμένα ἐξ ἐτέρου

ὄρνιθος· καὶ γίνεται τὰ μὲν ὑψηλέμια γόνιμα, τὰ δὲ προϋπάρχοντα κατὰ τὸν ὕστερον ὀχεύοντα ὄρνιθα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559b 9-14

Αἱ δὲ πέρδικες ἂν κατ' ἄνεμον στῶσιν αἱ θήλειαι τῶν ἄρρένων, ἔγκυοι γίνονται· πολλάκις δὲ καὶ τῆς φωνῆς <ἀκούουσαι>, ἔαν ὀργῶσαι τύχῳσι, καὶ ὑπερπετομένων ἐκ τοῦ καταπνεῦσαι τὸν ἄρρενα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 5, 641a 27-28

43

قال: وبيضُ أبقارِ الطَّيْرِ أصغر، وكذلك أولادُ النساءِ، إلى أن تتسع الأرحامُ وتتنفخ الجنوب.

قال: وأما الحمامُ فإنه إذا قَمَطَ تَنَفَّسَ وتكَبَّرَ ونَفَّضَ ذَنبَهُ وضَرَبَ بجناحِهِ، وأما الإوزُ فإنه إذا سفد أكثر من السباحة، اعتراه في الماء من المَرَحِ مثلُ ما يعتري الحمام في الهواء.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 174-175

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι τα αυγά που προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη ωοτοκία εἶναι μικρότερα. Το ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τῆς πρώτης γέννας μιᾶς γυναίκα, ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους τῆς μήτρας τῆς, ἡ ὁποία ἀργότερα διευρύνεται. Εἶπε, ἐπίσης, ὅτι τα περιστέρια ἀνασηκώνουν τα πούπουλά τους, συνταράσσονται, ἀνακινοῦν τὴν ουρά τους καὶ φτεροκοποῦν κατὰ τὸ ζευγάρωμα. Ἀντίθετα, οἱ χήνες, κολυμποῦν γιὰ πολλή ὥρα καὶ εκφράζουν τὴν ευχαρίστησή τους μετὰ τὸ ζευγάρωμα. Κάτι ἀντίστοιχο κάνουν καὶ τα περιστέρια καθὼς πετοῦν ψηλά μετὰ τὸ ζευγάρωμα].

Τῶν δ' ἀλεκτορίδων αἱ νεοττίδες πρώτον τίκτουσιν εὐθὺς ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, καὶ πλείω τίκτουσιν ἢ αἱ πρεσβύτεραι· ἐλάττω δὲ τῷ μεγέθει τὰ ἐκ

τῶν νεωτέρων. [...] Ὀχευθεῖσαι δ' αἱ μὲν ὄρνιθες φρίττουσί τε καὶ ἀποσεύονται καὶ πολλάκις κάρφος περιβάλλονται (ποιοῦσι δὲ τὸ αὐτὸ τοῦτο καὶ τεκοῦσαι ἐνίοτε) αἱ δὲ περιστερὰ ἐφέλκουσι τὸ ὄρροπύγιον, οἱ δὲ χῆνες κατακολυμβῶσιν.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 2, 560b 3-11

44

قال: وبيضُ الدجاج يتمُّ خلقه في عشرة أيام وأكثرَ شيئاً، وأمَّا بيض الحمام ففي أقلِّ من ذلك.

والحمامة ربّما احتبسَ البيضُ في جوفها بعدَ الوقتِ لأمرٍ تُعرضُ لها: إمّا لأمرِ عَرَضٍ لِعُشِّها وأفحوصها، وإمّا لنتفِ ريشها، وإمّا لعلّةٍ وجعٍ من أوجاعها وإمّا لصوتِ رعدٍ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 176

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι τα αυγά της ὄρνιθας χρειάζονται δέκα ἡμέρες για να σχηματιστούν, μερικές φορές ἴσως και περισσότερο, ἐνῶ τα αυγά των περιστερῶν χρειάζονται λιγότερο χρόνο].

Συνίσταται δὲ τὸ τῆς ἀλεκτορίδος ὦν μετὰ τὴν ὀχείαν καὶ τελειοῦται ἐν δέχ' ἡμέραις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ· καὶ τῆς περιστερῶς δ' ἐν μικρῷ ἐλάττονι.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 3, 560b 19-21

45

قال: وليس التَّقْبِيلُ إِلَّا لِلْحَمَامِ وَالْإِنْسَانِ، وَلَا يَدْعُ ذَلِكَ ذَكَرُ الْحَمَامِ إِلَّا بَعْدَ الْهَرَمِ، وَكَانَ فِي أَكْثَرِ الظَّنِّ أَنَّهُ أَحْوَجُ مَا يَكُونُ إِلَى ذَلِكَ التَّهْيِيجِ بِهِ عِنْدَ الْكِبَرِ وَالضَّعْفِ.
قال: وإناثُ الحمام إذا تسافَدَت أيضاً قَبْلَ بَعْضُهُنَّ بَعْضاً، وَيُقَالُ إِنَّهَا تَبْيِضُ عَنِ ذَلِكَ، وَلَكِنْ لَا يَكُونُ عَنِ ذَلِكَ الْبَيْضِ فِرَاحٍ، وَإِنَّهُ فِي سَبِيلِ بَيْضِ الرِّيحِ.

[= Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα περιστέρια αδυνατούν να γεννήσουν αυγά, είτε αν έχουν προσβληθεί από κάποια ασθένεια, είτε αν έχουν χάσει τα πούπουλά τους, είτε εξ αιτίας των αστραπόβροντων].

Δύνανται δ' αἱ περιστεραὶ καὶ ἤδη τοῦ ὤου ἐν ὠδίνι ὄντος κατέχειν · ἐὰν γάρ τι ἐνοχληθῆ ὑπὸ τινος ἢ περὶ τὴν νεοττείαν ἢ πτερόν ἐκτιλθῆ ἢ ἄλλο τι πονήσῃ καὶ δυσαρεστήσῃ, κατέχει καὶ οὐ τίκτει μελλήσασα.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 2, 560b 31-34

46

قال: وَيَسْتَبِينُ خَلْقُ الْفِرَاحِ إِذَا مَضَتْ لَهَا ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ بَلِيَالِهَا وَذَلِكَ فِي شَبَابِ الدَّجَاجِ، وَأَمَّا فِي الْمَسَانِّ مِنْهَا فَهُوَ أَكْثَرُ.

وفي ذلك الوقت تُوجد الصُّفْرَةُ مِنَ النَّاحِيَةِ الْعُلْيَا مِنَ الْبَيْضَةِ، عِنْدَ الطَّرَفِ الْمَحْدَدِ وَحَيْثُ يَكُونُ أَوَّلُ نَفْرِهَا، فَتَمَّ يَسْتَبِينُ فِي بِيَاضِ الْبَيْضَةِ مِثْلَ نَقْطَةٍ مِنْ دَمٍ، وَهِيَ تَخْتَلِجُ وَتَتَحَرَّكُ، وَالْفِرْحُ إِنَّمَا يُخْلَقُ مِنَ الْبِيَاضِ، وَيَعْتَدِي الصُّفْرَةَ، وَيَتَمُّ خَلْقُهُ لِعَشْرَةِ أَيَّامٍ، وَالرَّأْسُ وَحْدَهُ يَكُونُ أَكْبَرَ مِنْ سَائِرِ الْبَدَنِ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σ. 177-178

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε η εκπαίδευση των νεοσσών ξεκινάει μετά από τρεις ημέρες αν οι όρνιθες είναι νεότερες, δεν ισχύει, όμως, το ίδιο για τις γηραιότερες. Στην άνω πλευρά του αυγού που είναι πιο αιχμηρή, παρατηρείται ένα κιτρινωπό χρώμα και αυτό είναι το σημείο απ' όπου εξέρχεται ο νεοσσός. Στο ίδιο σημείο εμφανίζεται μία κηλίδα αίματος όταν γεννιέται το αυγό. Ο νεοσσός παίρνει μορφή μέσα σε δέκα ημέρες και προέρχεται από το ασπράδι αυγού ενώ ο κρόκος αποτελεί την τροφή του. Το κεφάλι του είναι μεγαλύτερο από το υπόλοιπο σώμα].

Γίνεται δ' ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἤδη τό τ' ὠχρὸν ἄνω προσεληλυθὸς πρὸς τὸ ὀξύ, ἡπέρ ἐστὶν ἡ ἀρχή τε τοῦ ὤου καὶ ἐκλέπεται τὸ ὠόν, καὶ ὅσον στιγμή αἱματίνη ἐν τῷ λευκῷ ἢ καρδία.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 561a 9-11

Ἡ μὲν οὖν ἀρχὴ τοῦ νεοττοῦ ἐστὶν ἐκ τοῦ λευκοῦ, ἡ δὲ τροφή διὰ τοῦ ὀμφαλοῦ ἐκ τοῦ ὠχροῦ. Δεκαταίου δ' ἤδη ὄντος ὁ νεοττός ὅλος διάδηλος καὶ τὰ μέρη πάντα. Ἔχει δ' ἔτι τὴν κεφαλὴν μείζω τοῦ ἄλλου σώματος, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς κεφαλῆς, οὐκ ἔχοντάς πω ὄψιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 561a 24-29

47

قال: ومن الدجاج ما يبيض ببيضاً له صُفْرَتان في بعض الأحايين، خَبَّرني بذلك كم شئت من ثقات أصحابنا.

وقال صاحب المنطق: وقد باضت فيما مضى دجاجة ثمانى عشرة بيضةً، لكل بيضةٍ مُحْتانٍ، ثمَّ سخَّنت وحُضنت، فخرَجَ من كلِّ بيضة فرُّوجان، ما خلا البيضَ الذي كان فاسداً في الأصل، وقد يخرج من البيضة فرُّوجان، ويكون أحدهما أعظمَ جِنَّةً، وكذلك الحمام، وما أقلُّ ما يغادر الحمامُ أن يكون أحدُ الفرخين ذكراً والآخر أنثى. معارف في البيض قال: وربَّما باضت الحمامةُ وأشباهها من الفواخيت ثلاثَ بيضات، فأما الأطرُّغلاتُ والفواخيت فإنها تبيض ببيضتين، وربَّما باضت ثلاثَ بيضات ولكن لا يخرجُ منها أكثرُ من فرخين، وربَّما كان واحداً فقط.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σ. 178

[= Σύμφωνα με ὅσα εἶπε [ο Αριστοτέλης] καὶ ὅσα με πληροφορήσαν κάποιοι φίλοι μου, υπάρχουν ὄρνια που γεννοῦν αυγά με δύο κρόκους. Ο συγγραφέας τῆς λογικῆς εἶπε ὅτι κάποτε μια κότα γέννησε 18 αυγά που το καθένα εἶχε διπλό κρόκο. Μετά τὴν εκκόλαψη, γεννήθηκαν δύο νεοσσοί ἀπὸ κάθε αυγό, με ἐξαίρεση ἐκεῖνα που εἶχαν σαπίσει. Μερικὲς φορές

συμβαίνει να γεννιούνται δύο νεοσσοί από το ίδιο αυγό, αλλά το ένα είναι μεγαλύτερο από το άλλο. Το ίδιο συμβαίνει και με τα περιστέρια, όταν γεννιούνται συχνά δύο νεοσσοί, ένας αρσενικός και ένας θηλυκός. [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι αρκετές φορές το περιστέρι και τα συγγενικά του είδη γεννούν τρία αυγά. Τα περισσότερα από αυτά τα πτηνά γεννούν δύο ορισμένες φορές και τρία αυγά, από τα οποία, όμως, εκκολάπτονται μόνο δύο, ίσως και ένα].

Τίκτουσι δ' αἱ ὄρνιθες ἕνια ἄγονα τῶν ψῶν καὶ [τὰ] ἐξ ὀχείας γινόμενα, καὶ ἐπωαζουσῶν οὐδὲν γίνεται ἕκγονον· τεθεώρηται δὲ τοῦτο μάλιστα ἐπὶ τῶν περιστερῶν.

Τὰ δὲ δίδυμα τῶν ψῶν δὴ ἔχει λεκίθους, ὧν τὰ μὲν διείργει τοῦ μὴ εἰς ἄλληλα συγκεχύσθαι τὰ ὠχρὰ τοῦ λευκοῦ λεπτὴ διάφυσις, τὰ δ' οὐκ ἔχει ταύτην τὴν διάφυσιν, ἀλλὰ συμψάουσιν. Εἰσὶ δ' ἕναι ἀλεκτορίδες αἱ πάντα δίδυμα τίκτουσιν, καὶ ἤδη ἐπὶ τούτων ὥπται τὸ περὶ τὴν λέκιθον συμβαῖνον· ὀκτωκαίδεκα γάρ τις τεκοῦσα ἐξέλεψε δίδυμα, πλὴν ὅσα οὖρια ἐγένετο. Τὰ μὲν οὖν ἄλλα γόνιμα (πλὴν ὅτι τὸ μὲν μείζον τὸ δ' ἔλαττον γίνεται τῶν διδύμων), τὸ δὲ τελευταῖον τερατῶδες.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 562a 26-30

Τίκτουσι δὲ πάντα μὲν τὰ περιστεροειδῆ δύο, οἷον φάττα καὶ τρυγῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὰ δὲ πλείστα τρία [τρυγῶν καὶ φάττα]. Τίκτει δ' ἡ μὲν περιστέρα, ὥσπερ εἴρηται, πᾶσαν ὥραν, τρυγῶν δὲ καὶ φάττα ἐν τῷ ἔαρι, οὐ πλεονάκεις ἢ δῖς· τίκτει δὲ τὰ δεύτερα, ὅταν τὰ πρότερον γεννηθέντα διαφθαρή· πολλαὶ γὰρ διαφθείρουσιν αὐτὰ τῶν ὀρνίθων. Τίκτει μὲν οὖν, ὥσπερ εἴρηται, καὶ τρία ποτέ· ἀλλ' ἐξάγει οὐδέποτε δυοῖν πλέον νεοτοῖν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἕνα μόνον· τὸ δ' ὑπολειπόμενον τῶν ψῶν ἀεὶ οὖριόν ἐστιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 4, 562b 1-11

48

قال: وبعض الطير لا يبيض إلا بعد مُرُورِ الحَوْلِ عليه كاملاً، والحمامةُ في أكثرِ أمرها يكونُ أحدُ فرخَيْها ذكراً والآخر أنثى، وهي تبيضُ أولاً البيضةَ التي فيها الذَّكر، ثمّ تقيم يوماً وليلةً، ثمّ تبيضُ الأخرى، وتحضُنُ ما بين السَّبْعَةِ عَشَرَ يوماً إلى العشرين، على قَدْرِ اختلافِ طباعِ الزَّمان، والذي يعرضُ لها من العلل. والحمامةُ أبرُّ بالبييضُ، والحمامُ أبرُّ بالفراخ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 179

[= [O Αριστοτέλης] είπε ότι μερικά πτηνά γεννούν μετά από έναν ολόκληρο χρόνο. Συνήθως, το περιστέρι εκολάπτει δύο νεοσσούς έναν αρσενικό και έναν θηλυκό. Γεννά πρώτα το αυγό που περιέχει το αρσενικό και έπειτα από μία ημέρα γεννάει το δεύτερο αυγό. Επωάζει τα αυγά του για διάστημα 17 έως 20 ημερών ανάλογα την εποχή και τη σωματική του προδιάθεση. Το θηλυκό περιστέρι είναι πολύ στοργικό με τα αυγά του και το αρσενικό είναι πολύ στοργικό με τους νεοσσούς].

Τίκτουσι δὲ πάντα μὲν τὰ περιστεροειδῆ δύο, οἷον φάττα καὶ τρυγῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὰ δὲ πλεῖστα τρία [τρυγῶν καὶ φάττα]. Τίκτει δ' ἡ μὲν περιστερὰ, ὡς περ εἴρηται, πᾶσαν ὥραν, τρυγῶν δὲ καὶ φάττα ἐν τῷ ἔαρι, οὐ πλεονάκεις ἢ δὶς· τίκτει δὲ τὰ δεύτερα, ὅταν τὰ πρότερον γεννηθέντα διαφθαρή· πολλαὶ γὰρ διαφθείρουσιν αὐτὰ τῶν ὀρνίθων. Τίκτει μὲν οὖν, ὡς περ εἴρηται, καὶ τρία ποτέ· ἀλλ' ἐξάγει οὐδέποτε δυοῖν πλέον νεοττοῖν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἓνα μόνον· τὸ δ' ὑπολειπόμενον τῶν ὤων ἀεὶ οὐρίον ἐστίν. Τῶν δὲ πλείστων ὀρνέων οὐδὲν αὐτοετὲς γεννᾷ. Ἄπαντες δ' οἱ ὀρνιθες, ἐπειδὴν ἅπαξ ἄρξωνται τίκτειν, διὰ τέλους ὡς εἰπεῖν ἔχουσιν ὤα, ἀλλ' ἐν ἐνίοις διὰ μικρότητα οὐ ράδιον ἰδεῖν. Ἡ δὲ περιστερὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἄρρεν καὶ θῆλυ, καὶ τούτων ὡς

τὸ πολὺ πρότερον τὸ ἄρρεν τίκτει· καὶ τεκοῦσα μίαν ἡμέραν διαλείπει εἶτα πάλιν τίκτει θάτερον. Ἐπωάζει δὲ καὶ ὁ ἄρρην ἐν τῷ μέρει τῆς ἡμέρας, τὴν δὲ νύκτα ἢ θήλεια. Ἐκπέττεται τε καὶ ἐκλέπεται ἐντὸς εἴκοσιν ἡμερῶν τὸ γενόμενον πρότερον τῶν ὤων· τιτρώσκει δὲ τὸ ὤον τῇ προτεραίᾳ ἢ ἐκλέπει. Καὶ συνθερμαίνουσι τοὺς νεοττοὺς ἀμφοτέροι ἐπὶ τινα χρόνον τὸν αὐτὸν γε τρόπον ὄνπερ καὶ τὰ ὤα. Χαλεπωτέρα δ' ἢ θήλειά ἐστι περὶ τὴν τεκνοτροφίαν τοῦ ἄρρενος, ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα ζῶα μετὰ τὸν τόκον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 4, 562b 11-24

49

قال: وأما جميع أجناس الطير مما يأكل اللّحم، فلم يظهر لنا أنّه يبيضُ ويُفرخ أكثر من مرّة واحدة، ما خلا الخُطّاف فإنّه يبيض مرّتين.

والعُقاب تبيضُ ثلاث بيضات، فيُخرُج لها فرخان، واختلفوا فقال بعضهم: لأنها لا تحضن إلاّ بيضتين، وقال آخرون: قد تحضن ويخرج لها ثلاثه أفراخ، ولكنها ترمي بواحد استئقلاً للتكسب على ثلاثة، وقال آخرون: ليس ذلك إلاّ بما يعتريها من الضعف عن الصّيد، كما يعتري النّفساء من الوهن والضعف، وقال آخرون: العُقاب طائر سيء الخلق، رديء التّربية، وليس يُستعان على تربية الأولاد إلاّ بالصّبر، وقال آخرون: لا، ولكنها شديدة النّهم والشّره، وإذا لم تكن أمّ الفِراخ ذات أثره لها، ضاعت.

.. وقالوا: وأما الفِرخ الذي يُخرجه العُقاب

فإنّ المكفّة، وهي طائر يُقال لها كاسر العظام، تقبله وتربيه.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 179

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι ὅλα τα αρπακτικά πτηνά φαίνεται να γεννοῦν και να επωάζουν αυγά μόνο μια φορά, με εξαίρεση το χελιδόνι που γεννά δύο φορές. Ο αετός γεννάει τρεις φορές, αλλά εκκολάπτονται μόνο δύο νεοσσοί. Οι απόψεις δίστανται ως προς αυτό το θέμα: ορισμένοι υποστηρίζουν ὅτι αὐτὸ οφείλεται στο γεγονός ὅτι τὸ θηλυκὸ δεν επωάζει παρά μόνο δύο αυγά, ἐνῶ ἄλλοι πιστεύουν τὸ ἀντίθετο θεωρώντας ὅτι επωάζει τρία αυγά ἀπ' ὅπου εκκολάπτονται τρεις νεοσσοί, ἀλλὰ ἐκεῖνη

απορρίπτει τον ένα για να μπορέσει να ασχοληθεί αποκλειστικά με τους δύο. Άλλοι λένε ότι αυτό οφείλεται στην αδυναμία της να αναζητήσει τροφή, όπως η λεχώνα που αδυνατίζει και εξασθενεί μετά τον τοκετό. Άλλοι πάλι λένε ότι ο αετός είναι ένα αγενές πτηνό που χρειάζεται μεγάλη υπομονή για να εξημερωθεί. Υποστηρίζεται, βέβαια, και το αντίθετο καθώς ο αετός θεωρείται λαίμαργο πτηνό με ακόρεστη όρεξη. Γι' αυτό, η μητέρα των νεοσσών πεθαίνει όταν δεν έχει αποθέματα τροφής].

Τὰ μὲν οὖν ἄλλα ὅσα σαρκοφάγα οὐκ ὦπται πλεονάκεις ἢ ἅπαξ τίκτοντα, ἡ δὲ χελιδὼν δις νεοττεύει μόνον τῶν σαρκοφάγων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 5, 563a 11-13

Ὁ δ' αἰτὸς ὧὰ μὲν τίκτει τρία, ἐκλέπει δὲ τούτων τὰ δύο, ὡσπερ ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς Μουσαίου λεγομένοις ἔπεσιν, "ὅς τρία μὲν τίκτει, δύο δ' ἐκλέπει, ἐν δ' ἀλεγίζει".

Ὡς μὲν οὖν τὰ πολλὰ οὕτω συμβαίνει, ἤδη δὲ καὶ τρεῖς νεοττοὶ ὠμμένοι εἰσὶν. Ἐκβάλλει δ' αὐξανομένων τὸν ἕτερον τῶν νεοττῶν ἀχθόμενος τῇ ἐδωδῇ. Ἄμα δὲ καὶ λέγεται ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἅπαστος γίνεσθαι, ὅπως μὴ ἀρπάξῃ τοὺς τῶν θηρίων σκύμνους· οἳ τε οὖν ὄνυχες αὐτοῦ διαστρέφονται ὀλίγας ἡμέρας, καὶ τὰ πτερὰ λευκαίνεται, ὥστε καὶ τοῖς τέκνοις τότε γίνονται χαλεποί. Τὸν δ' ἐκβληθέντα δέχεται καὶ ἐκτρέφει ἡ φήνη.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563a 17-27

Ἡ δὲ καλουμένη φήνη ἐστὶν εὐτεκνος καὶ εὐβίωτος καὶ δειπνοφόρος καὶ ἥπιος, καὶ τὰ τέκνα ἐκτρέφει καὶ τὰ αὐτῆς καὶ τὰ τοῦ αἰτοῦ. Καὶ γὰρ ταῦθ' ὅταν ἐκβάλλῃ ἐκεῖνος, ἀναλαβοῦσα τρέφει· ἐκβάλλει γὰρ ὁ αἰτὸς πρὸ ὥρας, ἔτι βίου δεόμενα καὶ οὐπω δυνάμενα πέτεσθαι. Ἐκβάλλειν δὲ δοκεῖ ὁ αἰτὸς

τοὺς νεοττοὺς διὰ φθόνον· φύσει γὰρ ἐστι φθονερός καὶ ὀξύπεινος, ἔτι δὲ ὀξυλαβής. Λαμβάνει δὲ μέγα, ὅταν λάβῃ. Φθονεῖ οὖν τοῖς νεοττοῖς ἀδρυνομένοις, ὅτι φαγεῖν ἀγαθοὶ γίνονται, καὶ σπᾶ τοῖς ὄνυξιν. Μάχονται δὲ καὶ οἱ νεοττοὶ καὶ αὐτοὶ περὶ τῆς ἔδρας καὶ τῆς τροφῆς· ὁ δ' ἐκβάλλει καὶ κόπτει αὐτούς· οἱ δ' ἐκβαλλόμενοι βοῶσι, καὶ οὕτως ὑπολαμβάνει αὐτοὺς ἢ φήγη.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 34, 619b 23-34

50

والعقَاب تحضن ثلاثين يوماً، وكذلك كلُّ طائرٍ عظيم الجثَّة، مثل الإوزِّ وأشباه ذلك، فأما الوسط فهو يحضنُ عشرين يوماً، مثل الحدأ ومثل أصناف البُزاة كالبواشيق واليأيئ.

والحدأة تبيضُ بيضتين، وربما باضت ثلاث بيضات وخرَجَ منهن ثلاثة فراخ. قالوا: وأما العقبان السودُ الألوان، فإنَّها تربِّي وتحضن. وجميع الطير المعقَّف المخالب تطردُ فراخها من أعشاشها عند قوتها على الطَّيران، وكذلك سائر الأصنافِ من الطير، فإنَّها تطردُ الفِراخ ثمَّ لا تعرفُها، ما عدا الغداف، فإنها لا تزالُ لولدها قابلة، ولحالهِ متفقَّة.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 180-181

[= Η επώαση των αυγών του αετού, όπως της χήνας και όλων των μεγαλόσωμων πτηνών, διαρκεί τριάντα ημέρες. Όσον αφορά στα αυγά των πτηνών μεσαίου μεγέθους, αυτά επωάζονται σε είκοσι ημέρες, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των περισσότερων αρπακτικών. Ο αετός γεννάει δύο ή τρεις νεοσσούς, ενώ λέγεται ότι οι μαύροι αετοί επωάζουν και αναθρέφουν τους νεοσσούς μόνοι τους. Όλα τα πτηνά που διαθέτουν γαμψά νύχια διώχνουν τους νεοσσούς από τη φωλιά τους όταν αρχίζουν να πετούν. Στο εξής, δεν τους αναγνωρίζουν και δεν έχουν καμία σχέση μαζί τους, με εξαίρεση το αρσενικό χελιδόνι που όχι μόνο συνεχίζει να έχει επαφές με τους νεοσσούς μετά το πέταγμά τους, αλλά και τους προστατεύει].

Ὁ δ' αἰτὸς ὡς μὲν τίκτει τρία, ἐκλέπει δὲ τούτων τὰ δύο, ὥσπερ ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς Μουσαίου λεγομένοις ἔπεσιν, «ὃς τρία μὲν τίκτει, δύο δ' ἐκλέπει, ἐν δ' ἀλεγίζει». [...] Ἐπιάζει δὲ περὶ τριακονθ' ἡμέρας. Καὶ τῶν ἄλλων δὲ τοῖς μεγάλοις ὁ χρόνος τοσοῦτός ἐστι τῆς ἐπώσεως, οἷον χηνὶ καὶ ὠτίδι· τοῖς δὲ μέσοις περὶ εἴκοσιν, οἷον ἰκτίνω καὶ ἰέρακι. Τίκτει δ' ὁ ἰκτίνος τὰ μὲν πλεῖστα δύο, ἐνίοτε δὲ καὶ τρεῖς ἐξάγει νεοττούς· ὁ δ' αἰγώλιος καλούμενος ἔστιν ὅτε καὶ τέτταρας. Τίκτει δὲ καὶ ὁ κόραξ οὐ μόνον δύο, ὥσπερ φασίτινες, ἀλλὰ καὶ πλείω· ἐπιάζει δὲ περὶ εἴκοσιν ἡμέρας καὶ ἐκβάλλει τοὺς νεοττούς ὁ κόραξ. Ποιεῖ δὲ καὶ ἄλλα τῶν ὀρνέων τὸ αὐτὸ τοῦτο· πολλάκις γάρ, ὅσα πλείω τίκτει, ἕνα ἐκβάλλουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563a 26-32

Οὐ πάντα δὲ τὰ τῶν αἰτῶν γένη ὅμοια περὶ τὰ τέκνα, ἀλλ' ὁ πύγαργος χαλεπός, οἱ δὲ μέλανες εὐτεκνοὶ περὶ τὴν τροφήν εἰσιν, ἐπεὶ πάντες γ' ὡς εἰπεῖν οἱ γαμφώνυχες, ὅταν θᾶπτον οἱ νεοττοὶ δύνωνται πέτεσθαι, ἐκβάλλουσιν τύπτοντες ἐκ τῆς νεοττιᾶς. Καὶ τῶν ἄλλων δέ, ὥσπερ εἴρηται, σχεδὸν οἱ πλεῖστοι τοῦτο δρῶσι καὶ θρέψαντες οὐδεμίαν ἐπιμέλειαν ποιοῦνται τὸ λοιπόν, πλὴν κορώνης· αὕτη δ' ἐπὶ τινα χρόνον ἐπιμελεῖται· καὶ γὰρ ἤδη πετομένων σιτίζει παραπετομένη.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563b 6-8

51

قال: وقالوا: فراخ البزاة سميئة طيِّبَةً جدًّا، وأما الإوزة فإنها التي تحضن دون الذكر، وأما الغربانُ فعلى الإناث الحضن، والذكورة تأتي الإناث بالطعمة.

وَأَمَّا الْحَجَلُ فَإِنَّ الزَّوْجَ مِنْهَا يَهَيِّئَانِ لِلْبَيْضِ عُسْنٌ وَثِقَيْنِ مَقْسُومَيْنِ عَلَيْهِمَا، فَيَحْضُنُ
أَحَدُهُمَا الذَّكَرَ، وَالْآخَرَ الْأُنْثَى، وَكَذَلِكَ هُمَا فِي التَّرْبِيَةِ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 182-183

[= [Ο Αριστοτέλης] αναφέρει πως, σύμφωνα με μαρτυρίες, οι νεοσσοί των αρπακτικών είναι εύσαρκοι και έχουν μαλακό ουρανίσκο. Όσον αφορά στη θηλυκή χήνα επωάζει μόνη της τα αυγά της, ενώ οι κόρακες ασχολούνται και οι δύο με αυτή τη διαδικασία, ο θηλυκός επωάζοντας τα αυγά και ο αρσενικός φέρνοντας τροφή.

Οι πέρδικες χτίζουν δύο διαφορετικές φωλιές, όπου επωάζονται χωριστά τα αρσενικά από τα θηλυκά, και ο διαχωρισμός αυτός ισχύει και κατά την ανατροφή των νεοσσών].

*Τίκτει δὲ καὶ ὁ κόραξ οὐ μόνον δύο, ὥσπερ φασὶ τινες, ἀλλὰ καὶ πλείω·
ἐπωάζει δὲ περὶ εἴκοσιν ἡμέρας καὶ ἐκβάλλει τοὺς νεοττοὺς ὁ κόραξ.*

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563b 1-2

*Τῶν δὲ χηνῶν αἱ θήλειαι ἐπωάζουσι μόναι, καὶ διαμένουσι διὰ παντὸς
ἐφεδρεύουσαι, ὅτανπερ ἄρξωνται τοῦτο ποιεῖν.*

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 8, 564a 10-11

*Οἱ δὲ πέρδικες δύο ποιοῦνται τῶν ὤων σηκούς, καὶ ἐφ' ᾧ μὲν ἡ θήλεια ἐπὶ δὲ
θατέρῳ ὁ ἄρρην ἐπωάζει, καὶ ἐκλέψας ἐκτρέφει ἐκάτερος ἐκάτερα· καὶ τοὺς
νεοττοὺς ὅταν πρῶτον ἐξάγη, ὀχεύει αὐτούς.*

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 8, 564a 20-24

قال: وأما الطَّوَس فأول ما تبيضُ ثمانِي بيضات، وتبيض أيضاً بيضَ الرِّيح، والطَّوَس يُلقِي ريشَه في زَمَن الخَرِيف إذا بدأ أوَّل ورقِ الشَّجَر يسقُطُ، وإذا بدأ الشَّجَرُ يكتسي ورقاً، بدأ الطَّوَس فاكتسى ريشاً.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 183

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι το παγώνι κατά το πρώτο έτος ωοτοκίας γεννάει οκτώ αυγά και ένα αυγό του ανέμου. Το φθινόπωρο, όταν αρχίζουν να πέφτουν τα φύλλα από τα δέντρα, χάνει μεγάλο μέρος από το φτέρωμα του. Με την εμφάνιση των φύλλων στα δέντρα, όμως, το παγώνι αποκτά νέο φτέρωμα].

‘Ο δὲ ταῶς ζῆ μὲν περὶ πέντε καὶ εἴκοσιν ἔτη, γεννᾷ δὲ τριετῆς μάλιστα, ἐν οἷς καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν πτερῶν ἀπολαμβάνει· ἐκλέπει δ’ ἐν τριάκονθ’ ἡμέραις ἢ μικρῶ πλείοσιν. Ἄπαξ δὲ τοῦ ἔτους μόνον τίκτει· τίκτει δ’ ὦν δώδεκα ἢ μικρῶ ἐλάττω· τίκτει δὲ διαλείπων δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας καὶ οὐκ ἐφεξῆς· αἱ δὲ πρωτοτόκοι μάλιστα περὶ ὀκτὼ ὦν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 9, 564 a 25-33

Πτερορρνεῖ δ’ ἅμα τοῖς πρώτοις τῶν δένδρων καὶ ἄρχεται αὐθις ἀπολαμβάνειν τὴν πτέρωσιν ἅμα τῇ τούτων βλαστήσει.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 9, 564 b 1-3

53

قال: وما كان من الطَّيْرِ التَّقِيلِ الجَنَّةِ فليس يهيئ لبيضه عُشاً؛ من أَجْلِ أَنَّهُ لا يُجيد الطَّيْران، ويتقل عليه النهوض ولا يتحلَّق، مثل الدُّرَّاج والقَبَج، وإنما يبيض على الثُّراب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 184

[= [O Αριστοτέλης] είπε ότι τα μεγαλόσωμα πτηνά δεν συνηθίζουν να χτίζουν φωλιές και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν φημίζονται για την ικανότητά τους να πετούν καλά, αφού απογειώνονται με δυσκολία και δεν ίπτανται σωστά στον ουρανό. Γι' αυτό το λόγο γεννούν τα αυγά τους στο έδαφος].

Νεοττεύουσι δ' ἐπὶ τῆς γῆς, ὥσπερ εἶρηται, οἳ τε ὄρνυγες καὶ οἱ πέρδικες καὶ τῶν ἄλλων ἔνιοι τῶν πτητικῶν. Ἔτι δὲ τῶν τοιούτων ὁ μὲν κόρυδος καὶ ὁ σκολόπαξ καὶ ὄρνυξ ἐπὶ δένδρου οὐ καθίζουσιν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς γῆς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 8, 614α 31-32

54

قال: وإذا دنا الصياد من عُشِّ القبجة ولها فراخٌ، مرَّتْ بينَ يديه مرّاً غيرَ مُفِيَتٍ، وأطمعته في نفسها ليتبعها، فتمرُّ الفراخ في رجوعها إلى موضع عُشِّها، والفراخ ليس معها من الهداية ما مع أمِّها.

قال: فإذا أمعن الصائد خلفها وقد خرجت الفراخ من موضعها، طارت وقد نَحَّتْهُ إلى حيثُ لا يَهْتَدِي الرَّجُوع منه إلى موضع عُشِّها، فإذا سَقَطَتْ قريباً دَعَتْهَا بأصواتٍ لها، حتَّى يجتمعنَ إليها.

قال: وإناثُ القَبَجِ تبيضُ خَمْسَ عَشْرَةَ بيضةً إلى ستِّ عشرةٍ بيضةً، قال: والقَبَج طيرٌ منكرٌ وهي تفرُّ ببيضها من الذكر؛ لأنَّ الأنثى تشتغل بالحضن عن طاعة الذكر في طلب السَّفاد، والقَبَجُ الذَّكَرُ يوصَفُ بالقوَّة على السَّفاد.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 184-185

[= [O Αριστοτέλης] είπε: όταν ο κυνηγός πλησιάζει τη φωλιά μιας πέρδικας όπου υπάρχουν νεοσσοί, τότε εκείνη πετάγεται μπροστά του προσπαθώντας να του αποσπάσει την προσοχή και να τον απομακρύνει προκειμένου να μην κινδυνεύσουν τα μικρά της. Οι νεοσσοί, όμως, δεν έχουν την ίδια νοημοσύνη με τη μητέρα τους.

Είπε, επίσης, ότι σε περίπτωση που ο κυνηγός επιμείνει και επιστρέψει στη φωλιά, η πέρδικα έχει μετάφερει τους νεοσσούς σε άλλο μέρος, όπου εγκαθίσταται και η ίδια, για να μπορέσει να τον αποφύγει. Όταν φτάνει στη φωλιά, καλεί τους νεοσσούς δίπλα της. Οι πέρδικες –που θεωρούνται πτηνά που φέρνουν κακοτυχία -γεννούν 15 με 16 αυγά. Μετά τη γέννα, το θηλυκό απομακρύνεται από τη φωλιά του αρσενικού παίρνοντας μαζί τα αυγά και ασχολείται αποκλειστικά με αυτά αποφεύγοντας το αρσενικό που την αναζητά για να ζευγαρώσει].

“Όταν δέ τις θηρεύη περιπεσών τῇ νεοττιᾷ, προκυλινδεῖται ἡ πέρδιξ τοῦ θηρεύοντος ὡς ἐπίληπτος οὔσα, καὶ ἐπισπᾶται ὡς ληψόμενον ἐφ’ ἑαυτήν, ἕως ἂν διαδράσῃ τῶν νεοττῶν ἕκαστος· μετὰ δὲ ταῦτα ἀναπτᾶσα αὐτὴ ἀνακαλεῖται πάλιν. Τίκτει μὲν οὖν ὡὰ ἡ πέρδιξ οὐκ ἐλάττω ἢ δέκα, πολλακίς δ’ ἑκκαίδεκα· ὡσπερ δ’ εἴρηται, κακότητες τὸ ὄρνεόν ἐστι καὶ πανοὔργον. Τοῦ δ’ ἕαρος ἐκ τῆς ἀγέλης ἐκκρίνονται δι’ ὤδῆς καὶ μάχης κατὰ ζεύγη μετὰ θηλείας, ἣν ἂν λάβῃ ἕκαστος. Διὰ δὲ τὸ εἶναι ἀφροδισιαστικοί, ὅπως μὴ ἐπιάξῃ ἡ θήλεια, οἱ ἄρρηνες τὰ ὡὰ διακυλινδοῦσι καὶ συντριβουσιν, ἐὰν εὕρωσιν· ἡ δὲ θήλεια ἀντιμηχανωμένη ἀποδιδράσκουσα τίκτει, καὶ πολλακίς διὰ τὸ ὄργᾶν τεκεῖν, ὅπου ἂν τύχῃ ἐκβάλλει· ἂν παρῇ ὁ ἄρρην καὶ ὅπως σώζεται ἀθρόα, οὐκ ἔρχεται πρὸς αὐτά.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 8, 613b 13-27

55

وإذا قاتل بعضُ ذُكُورَةِ الْقَبَجِ بَعْضاً فَاَلْمَغْلُوبُ مِنْهَا مَسْفُودٌ وَالْغَالِبُ سَافِدٌ، وَهَذَا الْعَرَضُ يَعْرِضُ لِلذَّيْكَةِ وَلِذُكُورِ الدَّرَارِيحِ، فَإِذَا دَخَلَ بَيْنَ الذَّيْكَةِ دَيْكٌ غَرِيبٌ، فَمَا أَكْثَرَ مَا تَجْتَمِعُ عَلَيْهِ حَتَّى تَسْفَدَهُ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 185-186

[= Όταν οι αρσενικές πέρδικες συγκρούονται μεταξύ τους, ο ηττημένος οχεύεται από τον νικητή. Το ίδιο παρατηρείται και στους κόκκορες αλλά και σε άλλα πτηνά. Όταν ένας παρείσακτος κόκορας συναναστραφεί με τους υπόλοιπους κόκκορες, τις περισσότερες φορές, συνωμοτούν εναντίον του για να τον οχεύσουν].

Ὅταν δ' ἀποδρᾶσα [ἢ πέρδιξι] ἐπωάζῃ, οἱ ἄρρενες κεκράγασι καὶ μάχονται συνιόντες· καλοῦσι δὲ τούτους χήρους. Ὁ δ' ἠττηθεὶς μαχόμενος ἀκολουθεῖ τῷ νικήσαντι, ὑπὸ τούτου ὀχεύομενος μόνου. Ἐὰν δὲ κρατηθῇ τις ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἢ ὁποιοῦν, οὗτος λάθρα ὀχεύεται ὑπὸ τοῦ κρατιστεύοντος. Γίνεται δὲ τοῦτο οὐκ αἰεί, ἀλλὰ καθ' ὥραν τινὰ τοῦ ἔτους· καὶ ἐπὶ τῶν ὀρτύγων ὡσαύτως. Ἐνίοτε δὲ συμβαίνει τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἀλεκτρονίων· ἐν μὲν γὰρ τοῖς ἱεροῖς, ὅπου ἄνευ θηλειῶν ἀνάκεινται, τὸν ἀνατιθέμενον πάντες εὐλόγως ὀχεύουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 9, 613b 33 - 614a 1-8

56

ز عم صاحب المنطق أنّ البُرَاةَ عشرة أجناس، فمنها ما يضرب الحمامة والحمامة جائمة، ومنها ما لا يضرب الحمام إلا وهو يطير، ومنها ما لا يضرب الحمام في حال طَيْرَانِهِ ولا في حال جثومِهِ، ولا يعرض له إلا أن يجده في بَعْضِ الْأَغْصَانِ، أو على بعض الأنشازِ والأشجار.

فعدّد أجناسَ صيدها، ثمّ ذكر أنّ الحمامَ لا يخفى عليه في أول ما يرى البازي في الهواء أيّ البُرَاةِ هُوَ، وأيُّ نوعٍ صيِّدُهُ، فيخالف ذلك.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σ. 187

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως υπάρχουν δέκα είδη αρπακτικών. Υπάρχει ένα είδος που επιτίθεται στο περιστέρι όταν αυτό

βρίσκεται στο έδαφος, υπάρχει, όμως, και κάποιο άλλο που δεν του επιτίθεται παρά μόνο όταν αυτό πετάει. Ομοίως, υπάρχει ένα άλλο είδος που δεν του επιτίθεται σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις, αλλά όταν βρίσκεται πάνω στα κλαδιά των δέντρων.

[Ο Αριστοτέλης] απαριθμεί διάφορους τρόπους κυνηγιού του πτηνού αυτού και υποστηρίζει πως το περιστέρι δεν ξεχνά την τακτική του κάθε αρπακτικού και φροντίζει να λαμβάνει τις κατάλληλες προφυλάξεις όταν τύχει και κάποιο από αυτά βρεθεί στο δρόμο του].

Γένη δὲ τῶν ἱεράκων φασὶ τινες εἶναι οὐκ ἐλάττω τῶν δέκα, διαφέρουσι δ' ἀλλήλων· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς γῆς καθημένην τύπτουσι τὴν περιστερὰν καὶ συναρπάζουσι, πετομένης δ' οὐ θιγγάνουσιν· οἱ δ' ἐπὶ δένδρου μὲν ἢ τινος ἄλλου καθημένην θηρεύουσιν, ἐπὶ τῆς γῆς δ' οὔσης ἢ μετεώρου οὐχ ἄπτονται· οἱ δ' οὔτ' ἐπὶ τῆς γῆς οὔτ' ἐπ' ἄλλου καθημένης θιγγάνουσιν, ἀλλὰ πετομένην πειρῶνται λαμβάνειν. Φασὶ δὲ καὶ τὰς περιστερὰς γινώσκειν ἕκαστον τούτων τῶν γενῶν, ὥστε προσπετομένων, ἐὰν μὲν ᾗ τῶν μετεωροθήρων, μένειν ὅπου ἂν καθήμεναι τύχωσιν, ἐὰν δ' ᾗ τῶν χαμαιτύπων ὁ προσπετόμενος, οὐχ ὑπομένειν ἀλλ' ἀναπέτεσθαι.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 36, 620a 22-32

57

لَأَنَّ عُنُقَ الْأَسَدِ مِنْ عَظْمٍ وَاحِدٍ، فَهُوَ لَا يَلْتَفِتُ إِلَّا بِكُلِّهِ.

[= Το λιοντάρι στρέφει προς μία μεριά γυρίζοντας ολόκληρο το σώμα του και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο λαιμός του είναι μονοκόμματος].

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 306

Και ὁ γε λέων τὸ τοῦ αὐχένος ἔχει ἓν ὀστοῦν, σφονδύλους δ' οὐκ ἔχει.

Περί ζώων ιστορία, βιβλ. 2, κεφ.1, 497b 16

58

وذكر صاحب المنطق أنّ الطير الكبير، الذي يسمى باليونانية اغتيولس، يحكم عُشّه ويتقنه، ويجعله مستديراً مُداخلاً كأنّه كرة معمولة، وروى أنّهم يزعمون أنّ هذا الطائر يجلب الدّارصينيّ من موضعه فيفرشُ به عُشّه، ولا يعيش إلاّ في أعالي الشّجر المرتفعة المواضع قال: وربّما عمد الناس إلى سهامٍ يشدّون عليها رصاصاً، ثمّ يرمون بها أعتها، فيسقط عليهم الدّارصينيّ، فيلتقطونه ويأخذونه.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 515

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι ένα μεγάλο πτηνό που ονομάζεται στα ελληνικά αιγίωλος χτίζει φωλιά που μοιάζει με στρογγυλή σφαίρα και τη θωρακίζει με μία μόνο είσοδο. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι το πτηνό αυτό μεταφέρει εκεί τους νεοσσούς του, εναποθέτωντάς τους βαθιά μέσα στη φωλιά, η οποία βρίσκεται στις κορυφές των ψηλότερων δέντρων. Είπε, επίσης, ότι μερικές φορές οι άνθρωποι σημαδεύουν με βέλη από μόλυβδο τους νεοσσούς που πέφτουν στο έδαφος και τους περισυλλέγουν].

Φασί δὲ καὶ τὸ κιννάμωμον ὄρνεον εἶναι οἱ ἐκ τῶν τόπων ἐκείνων, καὶ τὸ καλούμενον κιννάμωμον φέρειν ποθὲν τοῦτο τὸ ὄρνεον, καὶ τὴν νεοττιὰν ἐξ αὐτοῦ ποιῆσθαι. Νεοττεύει δ' ἐφ' ὑψηλῶν δένδρων καὶ ἐν τοῖς θαλλοῖς τῶν δένδρων· ἀλλὰ τοὺς ἐγχωρίους μόλιβδον πρὸς τοῖς δῆστοις προσαρτῶντας τοξεύοντας καταβάλλειν, καὶ οὕτω συνάγειν ἐκ τοῦ φορυτοῦ τὸ κιννάμωμον.

Περί ζώων ιστορία, βιβλ. 9, κεφ. 13, 616a 6-13

59

والرَّخْمَةُ تَلْتَمِسُ لِبَيْضِهَا الْمَوَاضِعَ الْبَعِيدَةَ، وَالْأَمَاكِنَ الْوَحْشِيَّةَ، وَالْجِبَالَ الشَّامِخَةَ،
وَصُدُوعَ الصَّخْرِ، فَلِذَلِكَ يُقَالُ فِي بَيْضِ الْأَنْوَقِ مَا يُقَالُ

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 521

[= Ο γύπας αναζητά τις πιο απομακρυσμένες και δύσβατες περιοχές στις βουνοκορφές και τους γκρεμούς για να αναποθέσει τα αυγά του. Γι' αυτό το λόγο, είναι δύσκολο να πει κανείς πως είναι τα αυγά του].

Ὁ δὲ γὺψ νεοττεύει μὲν ἐπὶ πέτραις ἀπροσβάτοις· διὸ σπάνιον ἰδεῖν νεοττιὰν γυπὸς καὶ νεοττούς. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ Ἡρόδωρος ὁ Βρύσηνος τοῦ σοφιστοῦ πατήρ φησιν εἶναι τοὺς γυπας ἀφ' ἑτέρας γῆς, ἀδήλου ἡμῖν, τοῦτό τε λέγων τὸ σημεῖον, ὅτι οὐδεὶς ἑώρακε γυπὸς νεοττιὰν, καὶ ὅτι πολλοὶ ἐξαίφνης φαίνονται ἀκολουθοῦντες τοῖς στρατεύμασιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 5, 563a 5-11

60

قال: والحمام تبيض عشرة أشهر من السنة، فإذا صانوه وحفظوه، وأقاموا له الكفاية وأحسنوا تعهده، باضَ في جميع السنة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 169

[= Είπε [ο Αριστοτέλης] ότι τα περιστέρια γεννούν αυγά δέκα μήνες το χρόνο. Όταν, όμως, τύχουν σωστής φροντίδας και σίτισης είναι ικανά να γεννούν κατά τη διάρκεια όλου του έτους].

Τίκτουσι δ' αἱ περιστερὰὶ πᾶσαν ὥραν καὶ ἐκτρέφουσιν, ἂν τόπον ἔχωσιν ἀλεινὸν καὶ τὰ ἐπιτήδεια· εἰ δὲ μή, τοῦ θέρους μόνον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 13, 544b 19-12

61

قال : والبيض الذى يتولد من الريح والتراب أصغر وأطف ، وهو فى الطيب دون الآخر ، ويكون بيض الريح من الدجاج والقبج .

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 171

[= Είπε [ο Αριστοτέλης] ότι τα αυγά της όρνιθας και άλλων πτηνών που αποκαλούνται «αυγά του αέρα» είναι μικρότερα σε μέγεθος, αλλά πιο νόστιμα].

Τὰ δ' ὡὰ τὰ ὑπηνέμια ἐλάττω μὲν τῷ μεγέθει γίνεται καὶ ἥττον ἡδέα καὶ ὑγρότερα τῶν γονίμων, πλήθει δὲ πλείω ὑποτιθεμένων δὲ τῇ ὄρνιθι οὐδὲν παχύνεται τὸ ὑγρόν, ἀλλὰ τό τ' ὠχρόν διαμένει καὶ τὸ λευκὸν ὅμοια ὄντα. Γίνεται δ' ὑπηνέμια πολλῶν, οἷον ἀλεκτορίδος, πέρδικος, περιστερᾶς, ταῶνος, χηνός, χηναλώπεκος.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559b 24-28

62

قال: وحضن الطائر وجثومه على البيض صلاح لبदन الطائر، كما يكون صلاحاً لبदन البيض، ولا كذلك الحضن على الفراخ والفراريح فربما هلك الطائر عن ذلك السبب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 171

[= Είπε [ο Αριστοτέλης] πως η επώαση πραγματοποιείται όταν τα πτηνά ανακάθονται πάνω στα αυγά. Πρόκειται για μια πράξη που οφελεί τόσο τα αυγά όσο και τους νεοσσούς, εξουθενώνοντας, ωστόσο, τα πτηνά].

Ἐκλέπεται μὲν οὖν ἐπωζόντων τῶν ὄρνιθων.

Περὶ ζῴων ἱστορία, βιβλ. 6, κεφ. 2, 559b 1

Ὅλως δ' ἐὰν μὴ ἐπωζῶσιν αἱ ὄρνιθες, διαφθείρονται καὶ κάμνουσιν.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 2, 560b 6-7

63

وَأَمَّا الْحَجَلُ فَإِنَّ الزَّوْجَ مِنْهَا يَهَيِّئَانِ لِلْبَيْضِ عُشْنَ وَثِقَيْنِ مَقْسُومَيْنِ عَلَيْهِمَا، فَيَحْضُنُ أَحَدُهُمَا الذَّكَرَ، وَالْآخَرَ الْأُنْثَى، وَكَذَلِكَ هُمَا فِي التَّرْبِيَةِ، وَكُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا يَعِيشُ خَمْسًا وَعِشْرِينَ سَنَةً، وَلَا تَلْقَحُ الْأُنْثَى بِالْبَيْضِ وَلَا يُلْقَحُ الذَّكَرُ إِلَّا بَعْدَ ثَلَاثِ سِنِينَ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 182-183

[= Όσο αφορά στις πέρδικες, κάθε ζευγάρι χτίζει δύο διαφορετικές φωλιές. Η διάρκεια ζωής τους είναι τα 25 έτη. Η θηλυκή πέρδικα δεν είναι απραιτήτως γόνιμη άπαξ και ξεκινήσει η ωοτοκία, ενώ η αρσενική μπορεί να γονιμοποιήσει μετά την ηλικία των τριών ετών].

Οἱ δὲ πέρδικες δύο ποιοῦνται τῶν ὤων σηκούς, καὶ ἐφ' ᾧ μὲν ἡ θήλεια ἐπὶ δὲ θατέρῳ ὁ ἄρρην ἐπωάζει.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 8, 564a 20-22

Βιοὶ δὲ φάττα, ὡς φασί, καὶ τετταράκοντα ἔτη· καὶ αἱ πέρδικες δὲ πλείῳ ἢ ἔτη ἑκκαίδεκα.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 4, 563a 2

Ζῶσι δὲ καὶ οἱ πέρδικες πεντεκαίδεκα ἔτη.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 7, 613a 24

64

وفراخ هذه الأجناس كفراريج الدجاج، وكذلك فراريج البط الصيني، فإن هذه كلها تخرج من البيض كاسية كاسية تلتقط من ساعتها، وتكفي نفسها.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σ. 184

[= Οι νεοσσοί της [πέρδικας] μοιάζουν με εκείνους της όρνιθας και της κινέζικης χήνας. Όταν βγαίνουν από το κέλυφος έχουν ήδη φτέρωμα και είναι ικανοί να τραφούν].

Περὶ δὲ τὴν εἰκοστὴν ἤδη φθέγγεται [ὁ νεοττός] τε κινούμενος ἔσωθεν, ἔαν τις κινή διελών, καὶ ἤδη δασὺς γίνεται, ὅταν ὑπὲρ τὰς εἴκοσιν ἢ ἐκκόλαψις γίνηται τῶν ὤων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 3, 561b 27-29

65

وَأَمَّا الْفِيلُ فَإِنَّ خَرطومَه هو أنفه، كما أن لكل شيءٍ من الحيوان أنفًا، وهو يده، ومنه يُعْنَى وفيه يجري الصَّوت، كما يُجري الزَّامرُ الصَّوتَ في القصبَةِ بالنَّفخ، ومتى تضاعَطَ الهواءُ صَوَّتَ على قدر الضَّعْطِ، أو على قدر النَّقْبِ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σ. 316

[= Λένε ότι η προβοσκίδα του ελέφαντα είναι ταυτόχρονα μέρος του προσώπου του και το χέρι του. Οι ήχοι των κραυγών που παράγει μοιάζουν με τη μουσική που ακούγεται όταν ένας μουσικός παίζει φλογέρα. Ο ήχος της φωνής του εξαρτάται από την ποσότητα του αέρα που εισπνέει και τη διάμετρο της οπής της προβοσκίδας].

Ὁ δ' ἐλέφας φωνεῖ ἄνευ μὲν τοῦ μυκτῆρος αὐτῷ τῷ στόματι πνευματῶδες ὥσπερ ὅταν ἄνθρωπος ἐκπνέη καὶ αἰάζη, μετὰ δὲ τοῦ μυκτῆρος ὅμοιον σάλπιγγι τετραχυσμένη.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 4, κεφ. 9, 536b 21-26

66

وسباع الطير قليلة الشرب للماء ، والأسد كذلك .

[= Τα ζώα που συνηθίζουν να τρέφονται με πτηνά πίνουν ελάχιστο νερό. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του λιονταριού].

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 318

Ὁ δὲ λέων σαρκοφάγον μὲν ἐστίν [...]. Ὀλιγόποτον δ' ἐστίν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 5, 594b 21

67

ويقال: إن بين الغراب والحمار عداوةً، كذا قال صاحب المنطق.
وأنشدني بعض النحويين:
عدايتنا لا زلت في تباب
عداوة لحمار للغراب

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 458

[= Όπως αναφέρει ο συγγραφέας της Λογικής, υπάρχει εχθρότητα μεταξύ του όνου και του κόρακα. Άκουσα κάποτε ένα σχετικό ποίημα:

«Μας εχθρεύεσαι όπως ο όνος τον κόρακα, καταραμένος να είσαι!»]

Κόραξ δὲ καὶ ἀλώπηξ ἀλλήλοις φίλοι· πολεμεῖ γὰρ τῷ αἰσάλωνι ὁ κόραξ·
διὸ βοηθεῖ τυπτομένη αὐτῇ. Καὶ αἰγυπιὸς δὲ καὶ αἰσάλων πολέμιοι σφίσιν
αὐτοῖς· ἀμφότεροι γὰρ γαμψώνυχοι.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609b 4-6

68

وقد قال صاحبُ المنطق وزعم في كتاب الحيوان، أنّ لكلّ طائرٍ يعيشُ شكلاً يتخذ عشّه منه، فيختلف ذلك على قدر اختلاف المواضع وعلى قدر اختلاف صور تلك القراميص والأفاحيص، وزعم أنّ الهددُ من بينها يطلب الرّبل، حتّى إذا وجده نقل منه، كما تنقل الأرضة من التراب، وبينها منه بيتاً، كما تبني الأرضة، ويضع جزءاً على جزء، فإذا طال مُكثه في ذلك البيت، وفيه أيضاً ولد، أو في مثله، وتربّى ريشه وبدنه بتلك الرائحة، فأخلق به أيضاً أن يُورث ابنه الثّمن الذي علّقه، كما أورث جدّه أباه، وكما أورثه أبوه، قال: ولذلك يكون منتبأً.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 3, σσ. 513-514

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει στο βιβλίο του περί ζώων ότι κάθε πτηνό χτίζει με διαφορετικό τρόπο τη φωλιά του ανάλογα με τον τόπο, την περιοχή και τη χώρα.

Αναφέρει, επίσης, ότι ο τσαλαπετεινός δε συλλέγει χώμα όπως τα άλλα πτηνά, αλλά κοπριά με την οποία χτίζει τη φωλιά του. Οι νεοσσοί του αποκτούν μία αποκρουστική μυρωδιά εξαιτίας του γεγονότος ότι γεννιούνται και ανατρέφονται μέσα στη δύσοσμη φωλιά. Γι' αυτό το λόγο το είδος αυτό των πτηνών έχει την χαρακτηριστική αυτή δυσοσμία].

Τίκτουσι δὲ τὰ μὲν ἄλλα ἐν νεοττιαῖς, τὰ δὲ μὴ πτητικὰ ἐν νεοττιαῖς οὐδαμῶς, οἷον οἱ τε πέρδικες καὶ οἱ ὄρνυγες, ἀλλ' ἐν τῇ γῇ, ἐπηλυγαζόμενα ὕλην. Ὡσαύτως δὲ καὶ κόρυδος καὶ τέτριξ. Ταῦτα μὲν οὖν ὑψηλούς ποιεῖται τὰς νεοττεύσεις· ὃν δ' οἱ Βοιωτοὶ καλοῦσιν εἴροπα, εἰς τὰς ὁπὰς ἐν τῇ γῇ καταδύομενος νεοττεύει μόνος. Αἱ δὲ κίχλαι νεοττιὰν μὲν ποιοῦνται ὥσπερ αἱ χελιδόνες ἐκ πηλοῦ ἐπὶ τοῖς ὑψηλοῖς τῶν δένδρων, ἐφεξῆς δὲ ποιοῦσιν ἀλλήλαις καὶ ἐχομένας, ὥστ' εἶναι διὰ τὴν συνέχειαν ὥσπερ ὄρμαθὸν νεοττιῶν. Ὁ δ' ἔποψ μόνος οὐ ποιεῖται νεοττιὰν τῶν καθ' ἑαυτὰ νεοττευόντων, ἀλλ' εἰσδύομενος εἰς τὰ στελέχη ἐν τοῖς κοίλοις αὐτῶν τίκτει, οὐδὲν συμφορούμενος. Ὁ δὲ κόραξ καὶ ἐν οἰκίᾳ νεοττεύει καὶ ἐν πέτραις. Ἡ

δὲ τέτριξ, ἣν καλοῦσιν Ἀθηναῖοι οὐραγα, οὐτ' ἐπὶ τῆς γῆς νεοττεύει οὐτ' ἐπὶ τοῖς δένδρεσιν, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς χαμαιζήλοις φυτοῖς.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 1, 559a 1-13

Ὁ δ' ἔποψ τὴν νεοττιὰν μάλιστα ποιεῖται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης κόπρου.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 15, 616b 1

69

وقد زعم صاحب المنطق أنَّ ذوات الأربع كُلَّها تحيضُ، على اختلافٍ في الفلَّة والكثرة، والزَّمان، والحمرة والصفرة، والرقَّة والغلظ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 3, σ. 529

[= Ο συγγραφέας της Λογικής λέει παρατηρούνται διαφορές όσον αφορά στο χρόνο και τα χαρακτηριστικά της εμμήνου ρύσεως των τετράποδων θηλαστικών, που έχουν να κάνουν είτε με την κόκκινη ή κίτρινη απόχρωση του υγρού είτε αν αυτό είναι λεπτόρευστο ή παχύρευστο].

Αὐταὶ δ' αὐτῶν ὅτε μὲν ἄρρωστώτεραι, ὅτε δ' ἰσχύουσι μᾶλλον, καὶ ὅτε μὲν ὑγρότεραι ὅτε δὲ ξηρότεραι. Καὶ φοιτᾷ αὐταῖς, ὅταν μὲν πλείον τὸ σῶμα αὐτῶν, πλείω, ὅταν δ' ἔλαττον, ἐλάττω, καὶ ἔαν μὲν ὑγρόν, ὑδαρέστερα, ἔαν δὲ ξηρόν, ἐναιμότερα. Καὶ ἄρχονται μὲν ἐκ λευκῶν γαλακτοειδῶν, ἀνόσμων μενόντων· τὰ δὲ φοινικᾶ μὲν, ἀπολήγοντα δὲ λευκότερα, ἐσχάτης καταλήξεως. Ὅσμην δ' ἔχει τὰ λευκὰ ταῦτα οὐ σηπεδόνος, ἀλλὰ δριμυτέραν καὶ βαρυτέραν, οὐτε πύου. Καὶ ἄνευ μὲν τήξεως, μετὰ μέντοι θερμασίας, ὅταν οὗτος ἦ ὁ τρόπος τῶν σημείων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 10, κεφ. 1, 634b 15-24

70

إلا أن النحل لا يدخر من الطعام إلا جنسا واحدا ، وهو العسل .

[= Οι μέλισσες αποθηκεύουν ένα και μοναδικό είδος τροφής: το μέλι].

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 34

[...] αἱ δὲ μέλιτται θηρεύουσι μὲν οὐδέν, αὐταὶ δὲ ποιοῦνται καὶ ἀποτίθενται · ἔστι γὰρ αὐταῖς τὸ μέλι τροφή.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 39, 623b 6

Τροφή δὲ χρῶνται μέλιτι καὶ θέρους καὶ χειμῶνος · τίθενται δὲ καὶ ἄλλην τροφήν ἐμφερῆ τῷ κηρῷ τὴν σκληρότητα, ἣν ὀνομάζουσι τινες σανδαράκην.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 40, 626a 4-7

71

وباب آخر ممّا ذكر صاحب المنطق، فزعم أنّ من الخنازير ما له ظلف واحد، وليس لشيء من ذوات الأنبياب في نابه من القوّة والدّرّب ما للخنزير الذكر، وللجمل، والفهد، والكلب، قال: والإنسان يلقي أسنانه، وكذلك الحافر والخفّ، قال: والخنزير لا يلقي أسنانه البتّة.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 52

[= Σε ένα άλλο κεφάλαιο, ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως υπάρχουν ορισμένοι χοίροι που έχουν μία ενιαία οπλή. Είπε, επίσης, ότι όπως ο άνθρωπος χάνει τα δόντια του, έτσι και τα ζώα χάνουν τις οπλές τους, ο χοίρος, όμως, δεν χάνει ποτέ τα δόντια του].

Τὸ δὲ τῶν ὑῶν γένος ἐπαμφοτερίζει· εἰσὶ γὰρ καὶ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ ἐν Παιονίᾳ καὶ ἄλλοθι μώνυχες ὕες.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 499b 12-13

Ἄνθρωπος μὲν οὖν βάλλει τοὺς ὀδόντας, βάλλει δὲ καὶ ἄλλα τῶν ζώων, οἷον ἵππος καὶ ὄρεὺς καὶ ὄνος. Βάλλει δ' ἄνθρωπος τοὺς προσθίους, τοὺς δὲ γομφίους οὐδὲν βάλλει τῶν ζώων. Ἔς δ' ὅλως οὐδένα βάλλει τῶν ὀδόντων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 501b 1-3

72

قال: وليس يجمدُ مرق لحم الحيوان السَّمين، مثل الخنزير والفرس، وأمَّا ما كان كثير الثرب فمرقته تجمد، مثل مرق لحم المِعْزَ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 53

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι ορισμένες φορές ἀπὸ τῆ σάρκα τῶν ζώων που βράζει προκύπτει ζωμός που δεν πῆζει ποτέ, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κρέατος τοῦ χοίρου καὶ τοῦ αλόγου. Αντίθετα, στὴν περίπτωση τῶν ζώων που πίνουν πολὺ νερό, ὅπως ἡ αἶγα, ὁ ζωμός που προκύπτει εἶναι πηκτός].

[...] καὶ οἱ μὲν ζωμοὶ οἱ τῶν πιόνων οὐ πῆγνυνται, οἷον ἵππου καὶ ὄος, οἱ δὲ τῶν στέαρ ἐχόντων πῆγνυνται, οἷον προβάτου καὶ αἰγός.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 3, κεφ. 17, 520a 8-10

73

قال: والخنزير الذَّكَر يقاتل في زمن الهَيْج، فلا يدعُ خنزيراً إلاَّ قتله، ويدنو من الشَّجرة ويدلُّكُ جلده، ثمَّ يذهب إلى الطين والحماة فيتلخ به، فإذا تساقط عاد فيه.
قال: وذكورة الخنازير تطرد الذُّكورة عن الإناث، وربَّما قتل أحدهما صاحبه وربَّما هلكا جميعاً، وكذلك الثَّيرانُ والكِبَاشُ والثُّيوس في أقاطيعها، وهي قبل ذلك الزَّمان متسالمة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 54

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε πως όταν ο αρσενικός χοίρος έχει έξαψη γίνεται επιθετικός και δεν αφήνει κανέναν άλλο αρσενικό χοίρο ζωντανό στο πέρασμά του, γδέρνει τα δέντρα και κυλιέται στη λάσπη. Και όταν ηρεμήσει, ξαναπέφτει στη λάσπη. Είπε, επίσης, ότι οι αρσενικοί χοίροι αλληλοκυνηγιούνται για να απομακρύνουν ο ένας τον άλλο από τα θηλυκά. Ορισμένες φορές, είτε σκοτώνεται ο ένας αντίπαλος είτε σκοτώνονται και οι δύο. Την ίδια τακτική ακολουθούν τα κριάρια, οι ταύροι και οι τράγοι. Πέρα από αυτή την περίπτωση, όμως, συνήθως ζουν ειρηνικά].

[...] καὶ οἱ ὕες οἱ ἄγριοι χαλεπώτατοι, καίπερ ἀσθενέστατοι περὶ τὸν καιρὸν τοῦτον ὄντες, διὰ τὴν ὀχείαν, καὶ πρὸς ἀλλήλους δὲ ποιοῦνται μάχας θαυμαστάς, θωρακίζοντες ἑαυτοὺς καὶ ποιοῦντες τὸ δέρμα ὡς παχύτατον ἐκ παρασκευῆς, πρὸς τὰ δένδρα τρίβοντες καὶ τῷ πηλῷ μολύνοντες πολλάκις καὶ ξηραίνοντες ἑαυτοὺς· μάχονται δὲ πρὸς ἀλλήλους, ἐξελαύνοντες ἐκ τῶν συοφορβίων, οὕτω σφοδρῶς ὥστε πολλάκις ἀμφοτέρω ἀποθνήσκουσιν. Ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ ταῦροι καὶ οἱ κριοὶ καὶ οἱ τράγοι· πρότερον γὰρ ὄντες σύννομοι ἕκαστοι περὶ τοὺς καιροὺς τῆς ὀχείας μάχονται διιστάμενοι πρὸς ἀλλήλους.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 571b 14-24

74

والجمل في تلك الحالة لا يدعُ جملاً ولا إنساناً يدنو من هَجْمَتِهِ، والجمل خاصةً يكره قُرْبَ الفَرَسِ، ويقاتله أبداً.

والفيل: يسوء خلقها في ذلك الزَّمان، والفَيَّالون يحمونها النَّزْو؛ لأنها إذا نزلت جهلت جهلاً شديداً، واعتراها هَيْجٌ لا يُقام له، وإذا كان ذلك الزَّمانُ أجادوا عَقْلَهُ، وأرسلوه في الفَيْلَةِ الوحشيَّةِ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 54

[= Η αρσενική καμήλα δεν αφήνει ούτε άλλη καμήλα ούτε άνθρωπο να πλησιάσει το ταίρι της. Τρέφει μεγάλο μίσος προς το άλογο με το οποίο έρχεται σε αναμέτρηση. Οι ελέφαντες γίνονται δύστροποι όταν νιώθουν έξαψη, γι' αυτό οι αφέντες τους εμποδίζουν το ζευγάρωμά τους, διότι όταν ζευγαρώνουν γίνονται ανεξέλεγκτοι. Κάποιες φορές, κατά την εποχή του ζευγαρώματος, τους στέλνουν στα κοπάδια των άγριων ελεφάντων].

Οί δὲ κάμηλοι οὐκ ἀναβαίνουσιν ἐπὶ τὰς μητέρας, ἀλλὰ κὰν βιάζηται τις, οὐ θέλουσιν. Ἦδη γάρ ποτε ἐπεὶ οὐκ ἦν ὀχείον, ὁ ἐπιμελητῆς περικαλύψας τὴν μητέρα ἐφῆκε τὸν πῶλον· ὡς δ' ὀχεύοντος ἀπέπεσε, τότε μὲν ἀπετέλεσε τὴν συνουσίαν, μικρὸν δ' ὕστερον δακῶν τὸν καμηλίτην ἀπέκτεινεν. Λέγεται δὲ καὶ τῷ Σκυθῶν βασιλεῖ γενέσθαι ἵππον γενναίαν, ἐξ ἧς ἅπαντας ἀγαθοὺς γίνεσθαι τοὺς ἵππους· τούτων ἐκ τοῦ ἀρίστου βουλόμενον γεννήσαι καὶ τῆς μητρὸς προσαγαγεῖν, ἵν' ὀχεύσῃ· τὸν δ' οὐ θέλειν· περικαλυφθείσης δὲ λαθόντα ἀναβῆναι· ὡς δ' ὀχεύσαντος ἀπεκαλύφθη τὸ πρόσωπον τῆς ἵππου, ἰδόντα τὸν ἵππον φεύγειν καὶ ῥῦψαι ἑαυτὸν κατὰ τῶν κρημνῶν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 46, 630b 32 – 631a 1-8

Ἐξαγριαίνονται δὲ καὶ οἱ ἐλέφαντες περὶ τὴν ὀχείαν, διόπερ φασὶν οὐκ ἔαν αὐτοὺς ὀχεύειν τὰς θηλείας τοὺς τρέφοντας ἐν τοῖς Ἰνδοῖς· ἐμμανεῖς γὰρ γινομένους ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἀνατρέπειν τὰς οἰκήσεις αὐτῶν ἅτε φαύλως ὠκοδομημένας, καὶ ἄλλα πολλὰ ἐργάζεσθαι. Φασὶ δὲ καὶ τὴν τῆς τροφῆς δαψίλειαν πραοτέρους αὐτοὺς παρέχειν· καὶ προσάγοντες δ' αὐτοῖς ἐτέρους κολάζουσι καὶ δουλοῦνται προστάττοντες τύπτειν τοῖς προσαγομένοις.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572a 1-6

75

قال: وزعم بعضُ النَّاسِ أنَّ إناثَ الخيلِ تمتلئُ ريحاً في زمانٍ هيجها، فلا يباعدون
الذُّكُورَةَ عنها، وإذا اعتراها ذلك ركضتْ ركضاً شديداً، ثمَّ لا تأخذُ غرباً ولا شرقاً، بل
تأخذُ في الشَّمَالِ والجنوبِ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 55

[= Κάποιοι λένε πως όταν οι φοράδες είναι σε έξαψη φουσκώνουν με αέρα, γι' αυτό δεν πρέπει να διαχωρίζονται από τα αρσενικά. Όταν βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση τρέχουν αλλοπρόσαλλα με κατεύθυνση από βορρά προς νότο και από νότο προς βορρά, ποτέ, όμως, προς τα ανατολικά ή δυτικά].

Τῶν δὲ θηλειῶν ὀρμητικῶς ἔχουσι πρὸς τὸν συνδυασμὸν μάλιστα μὲν ἵππος, ἔπειτα βοῦς. Αἱ μὲν οὖν ἵπποι αἱ θήλειαι ἵππομανοῦσιν [...] Λέγονται δὲ καὶ ἐξανεμοῦσθαι περὶ τὸν καιρὸν τοῦτον· διὸ ἐν Κρήτῃ οὐκ ἐξαιροῦσι τὰ ὄχεια ἐκ τῶν θηλειῶν. Ὅταν δὲ τοῦτο πάθωσι, θέουσιν ἐκ τῶν ἄλλων ἵππων. Ἔστι δὲ τὸ πάθος ὅπερ ἐπὶ τῶν ὑῶν λέγεται τὸ καπρίζειν. Θεούσι δὲ οὔτε πρὸς ἕω οὔτε πρὸς δυσμᾶς, ἀλλὰ πρὸς ἄρκτον ἢ νότον.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572a 1-6

76

قال: وإناث الخنازير تحمل أربعة أشهر، وأكثرُ ما تحمل عشرون خنوصاً وإذا
وضعت أجراً كثيراً لم تقوَ على رضاعها وتربيتها.
قال: وإناث الخنازير تحمل من نزوة واحدة، وربما كان من أكثر.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 55

[= Είπε [ο Αριστοτέλης] ότι οι θηλυκοί χοίροι κυοφορούν για τέσσερις μήνες και φέρνουν στον κόσμο έως και είκοσι μικρά. Σε περίπτωση που

γεννήσουν πολλά μικρά δεν έχουν τη δυνατότητα ούτε να τα θηλάσουν ούτε να τα αναθρέψουν. Είπε, επίσης, πως αρκεί ένα ζευγάρι για να γονιμοποιηθεί ο θηλυκός χοίρος, κάποιες φορές, όμως, χρειάζεται να ζευγαρώσει παραπάνω από μία φορά].

Αἰ μὲν οὖν ἡμεροὶ ὕες κύουσι τέτταρας μῆνας, τίκτουσι δὲ τὰ πλεῖστα εἴκοσιν· πλὴν ἂν πολλὰ τέκωσιν, οὐ δύνανται ἐκτρέφειν πάντα. [...] κυῖσκονται δ' ἐκ μιᾶς ὀχείας, ἀλλὰ πολλακίς ἐπιβιβάσκουσι διὰ τὸ ἐκβάλλειν μετὰ τὴν ὀχείαν τὴν καλουμένην ὑπό τινων καπρίαν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 573a 32 -573b 1-3

77

قال: ومتى قلعت العين الواحدة من الخنزير هلك، وكثير من الخنازير تبقى خمسة عشر عاماً، والخنزير ينزو إذا تم له ثمانية أشهر، والأنثى تريد الذكر إذا تمت لها ستة أشهر، وفي بعض البلدان ينزو إذا تم له أربعة أشهر، والخنزيرة إذا تمت لها ستة أشهر، ولكن أولادهما لا تجيء كما يريدون، وأجود النرؤ أن يكون ذلك منه وهو ابن عشرة أشهر إلى ثلاث سنين، وإذا كانت الخنزيرة بكرة ولدت جراً ضعافاً وكذلك البكر من كل شيء.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 56

[= Ο χοίρος πεθαίνει εάν χάσει ένα μάτι. Γενικά, ζει έως δεκαπέντε χρόνια. Το αρσενικό ξεκινά να ζευγαρώνει από την ηλικία των οκτώ μηνών, ενώ το θηλυκό από την ηλικία των έξι μηνών. Η καλύτερη περίοδος ζευγαρώματος των χοίρων είναι μεταξύ δέκα μηνών και τριών ετών. Τα μικρά που προέρχονται από την πρώτη γέννα του θηλυκού χοίρου είναι αδύναμα, το ίδιο ισχύει και για την πρώτη γέννα όλων των ειδών].

Φασὶ δέ τινες, ἔαν τὸν ἕτερον ὀφθαλμὸν ἐκκοπῆ ἢ ὕς, ἀποθνήσκειν διὰ ταχέων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ. Ζῶσι δ' αἱ πλείους μὲν περὶ ἔτη πεντεκαίδεκα, ἔνια δὲ καὶ τῶν εἴκοσιν ὀλίγον ἀπολείπουσιν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 573b 14-17

Ἦς δ' ὀχεύεται μὲν καὶ ὀχεύει πρῶτον ὀκτάμηνος, τίκει δ' ἡ θήλεια μὲν ἐνιαυσία (οὕτω γὰρ συμβαίνει ὁ χρόνος τῆς κησεως). Ὁ δ' ἄρρην γεννᾷ μὲν ὀκτάμηνος, φαῦλα μέντοι πρὶν γενέσθαι ἐνιαύσιος. Οὐ πανταχοῦ δέ, ὡσπερ εἴρηται, ὁμοίως συμβαίνουσιν αἱ ἡλικίαι· ἐνιαχοῦ μὲν γὰρ αἱ ἕς ὀχεύονται μὲν καὶ ὀχεύουσι τετράμηνοι, ὥστε δὲ γεννᾶν καὶ ἐκτρέφειν ἑξάμηνοι, ἐνιαχοῦ δ' οἱ κάπροι δεκάμηνοι ἄρχονται ὀχεύειν, ἀγαθοὶ δὲ μέχρι ἐπὶ τριετές.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 545a 38 - 545b 1-3

78

في الجزيرة التي تسمى صِقْلِيَّة لا يَكُونُ بها صنفٌ من النمل، الذي يسمَّى أقرشان.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 106

[= Σε ένα νησί που ονομάζεται Σικελία δεν υπάρχει είδος μηρμηγκιών που αποκαλούνται *ίπποι*].

Καὶ ἐν μὲν Σικελίᾳ ἵππομύρμηκες οὐκ εἰσίν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 28, 606a 5

79

قال: ويعرض لفراخ الحيات مثل الذي يعرض لفراخ الخطاطيف؛ فإن نازعاً لو نزع عيون فراخ الخطاطيف، وفراخ الحيات، لعادت بصيرة

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 91

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι όπως οι νεοσσοί των χελιδονιών έτσι και τα νεογέννητα ερπετά μπορούν να ανακτήσουν την όρασή τους σε περίπτωση που τους ξεριζώσουν τα μάτια].

Τῶν δὲ νεοτῶν ἂν τις ἔτι νέων ὄντων τῆς χελιδόνος τὰ ὄμματα ἐκκεντήση, γίνονται ὑγιεῖς καὶ βλέπουσιν ὕστερον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 5, 563a 14-16

80

وقال صاحب المنطق: الأيائل تُصَادُ بالصَّفِيرِ والغناء، وهي لا تنامُ مادامت تسمعُ ذلك من حاذقِ الصوت، فيشغلونها بذلك ويأثون من خلفها فإن رأوها مسترخية الآذان وتبؤا عليها، وإن كانت قائمة الأذنين فليس إليها سبيل.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 143

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως το κυνήγι των ελαφιών γίνεται με τραγούδια και συριγμούς. Στο άκουσμά τους τα ελάφια αποκοιμούνται και οι κυνηγοί επιτίθονται πίσώπλατα όταν αντιληφθούν ότι τα ζώα έχουν χαλαρώσει, διαφορετικά, όταν τα αυτιά τους είναι τεντωμένα, δεν υπάρχει περίπτωση να αιχμαλωτιστούν].

Ἄλίσκονται δὲ θηρεύμεναι αἱ ἔλαφοι συριττόντων καὶ ἁδόντων, καὶ κατακλίνονται ὑπὸ τῆς ἡδονῆς. Δύο δ' ὄντων ὁ μὲν φανερώς ἄδει ἢ συρίπτει, ὁ δ' ἐκ τοῦ ὀπισθεν βάλλει, ὅταν οὗτος σημήνη τὸν καιρόν. Ἐὰν μὲν οὖν τύχη ὀρθὰ τὰ ὦτα ἔχουσα, ὃξὺ ἀκούει καὶ οὐκ ἔστι λαθεῖν· ἐὰν δὲ καταβεβληκυῖα τύχη, λανθάνει.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 5, 611b 26-31

81

وزعم صاحبُ المنطق أنّ الوزَّ غة والحَيَّاتِ تأْكُلُ اللَّحْمَ والعُشْبَ، وزَعَمَ أنّ الحَيَّاتِ
أظهَرُ كَلْبًا من جميع الحيوان، مع قَلَّةِ شربِ الماء، وأنّ الأسدَ مع نَهْمِه قليلُ شربِ
الماء، قال: ولا تضبطُ الحَيَّاتُ أنفُسَها إذا شمَّت رِيحَ السَّدَابِ، وربَّما اصطِيدَتُ به وإذا
أصابوها كذلك وجدوها وقد سكرتُ.
قال: والحيات تبتلع البيض، والفراخ، والعُشب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 223

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι η σαλαμάνδρα και τα ερπετά τρέφονται με χορτάρι και κρέας. Είπε, επίσης, ότι οι οχιές είναι πιο επιρρεπείς από τα άλλα ζώα στο να καταληφθούν από λύσσα παρ' όλο που πίνουν ελάχιστο νερό. Ομοίως, το λιοντάρι πίνει λίγο νερό παρά τη λαιμαργία που το διακατέχει.

Είπε ότι η οχιά αισθάνεται την οσμή του οίνου και, καθώς πλησιάζει για να πει, παγιδεύεται και συλλαμβάνεται σε κατάσταση μέθης.

Ακόμα, είπε ότι οι οχιές καταβροχθίζουν αυγά, νεοσσούς και χορτάρι].

Τὰ δὲ φολιδωτὰ τῶν ζώων, οἶον σαῦρός τε καὶ τὰ τετράποδα τᾶλλα καὶ οἱ ὄφεις, παμφάγα ἐστίν· καὶ γὰρ σαρκοφάγα, καὶ πόαν ἐσθίουσιν. Οἱ δ' ὄφεις καὶ λιχνότατοι τῶν ζώων εἰσίν. Ἔστι μὲν οὖν ὀλιγόποτα καὶ ταῦτα καὶ τᾶλλα ὅσα ἔχει τὸν πλεύμονα σομφόν [...]. Οἱ δ' ὄφεις καὶ πρὸς τὸν οἶνον εἰσιν ἀκρατεῖς, διὸ θηρεύουσί τινες καὶ τοὺς ἔχεις εἰς ὀστράκια διατιθέντες οἶνον εἰς τὰς αἱμασίας· λαμβάνονται γὰρ μεθύοντες.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 4, 594a 4-12

Ὁ δὲ λέων σαρκοφάγον μὲν ἐστίν, ὥσπερ καὶ τᾶλλα ὅσα ἄγρια καὶ καρχαρόδοντα, τῇ δὲ βρώσει χρῆται λάβρως, καὶ καταπίνει πολλὰ ὄλα οὐ

διαιρῶν, εἰθ' ἡμέρας δύο ἢ τρεῖς ἀσιτεῖ· δύναται γὰρ διὰ τὸ ὑπερπληροῦσθαι.
Ὀλιγόποτον δ' ἐστίν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 5, 594b 17-21

Λαμβάνει μὲν οὖν ὁ ὄφις ὅθεν ἂν τύχη τὸ διδόμενον (ἐσθίει γὰρ καὶ ὀρνίθια
καὶ θηρία, καὶ ὡὰ καταπίνει) [...].

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 4, 594a 16-17

82

وزعم أنّ الحياتِ تسلخُ جلودَها في أوّل الربيع، عند خروجها من أعشّتها وفي أوّل
الخريف، وزعم أنّ السلخَ يبتدئُ من ناحية عيونها أوّلاً، قال: ولذلك يظنُّ بعض من
يُعانيها أنها عمياء، وهي تسلخُ من جلودها في يومٍ وليلةٍ من الرّأس إلى الذّنّب، ويصيرُ
داخل الجلد هو الخارج، كما يُسلخ الجنينُ من المشيمة، وكذلك جميع الحيوان المحرز
الجسد، وكلُّ طائر لجناحه غلافٌ مثل الجعل والدّبر وكذلك السرطان، يسلم أيضاً،
فيضعف عند ذلك من المشي.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σσ. 223-224

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι οἱ οχιές ἀλλάζουν δέρμα στις ἀρχές της
ἀνοιξης, ὅταν φεύγουν ἀπὸ τις φωλιές τους, καὶ στις ἀρχές τοῦ φθινοπώρου.
Εἶπε, ἐπίσης, ὅτι τὸ δέρμα ἀρχίζει νὰ βγαίνει ἀπὸ τα μάτια, γι' αὐτὸ τὸ λόγο
οἱ ἄνθρωποι νομίζουν ὅτι εἶναι τυφλές ὅταν τις ἀντικρίζουν σε αὐτὴ τὴν
κατάσταση. Ἀλλάζουν δέρμα σε διάστημα μίας ἡμέρας καὶ μίας νύχτας
ξεκινώντας ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ καταλήγοντας στὴν οὐρά. Τὸ δέρμα
αντιστρέφεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ, ὅπως τὸ δέρμα τοῦ
νεαροῦ προβάτου ὅταν ξεφλουδίζει, γεγονός που ἰσχύει γιὰ ὅλα τα ζῶα που
ἔχουν δέρμα με φολίδες.

Ὅταν τα φτερά των πτηνῶν που εἶναι καλυμένα με δέρμα υποστούν
εκδορές, τότε αὐτά γίνονται ἀδύναμα καὶ ἀδυνατοῦν νὰ περπατήσουν. Ἡ
οχιά ἀλλάζει δέρμα ἀρκετές φορές].

[...] ἐκδύνει δὲ τὸ γῆρας ὅσων τὸ δέρμα μαλακὸν μὴ ὀστρακῶδες ὥσπερ τῆς χελώνης (καὶ γὰρ ἡ χελώνη τῶν φολιδωτῶν ἐστὶ καὶ ὁ ἐμύς), ἀλλ' οἶον ἀσκαλαβώτης τε καὶ σαῦρος καὶ μάλιστα πάντων οἱ ὄφεις· ἐκδύνουσι γὰρ καὶ τοῦ ἔαρος, ὅταν ἐξίωσι, καὶ τοῦ μετοπώρου πάλιν. Ἐκδύνουσι δὲ καὶ οἱ ἔχεις τὸ γῆρας καὶ τοῦ ἔαρος καὶ τοῦ μετοπώρου, καὶ οὐχ ὥσπερ φασὶ τινες τοῦτο τὸ γένος τῶν ὄφειων μὴ ἐκδύεσθαι μόνον.

Ὅταν δ' ἄρχωνται ἐκδύνειν οἱ ὄφεις, ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀφίσταται πᾶσι πρῶτον, ὥστε δοκεῖν γίνεσθαι τυφλοὺς τοῖς μὴ συννοοῦσι τὸ πάθος· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, καὶ λευκὴ φαίνεται πάντων. Ἐν νυκτὶ δὲ σχεδὸν καὶ ἡμέρα πᾶν ἀποδύεται τὸ γῆρας, ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἀρξάμενον μέχρι τῆς κέρκου. Γίνεται δ' ἐκδυομένου τὰ ἐντὸς ἐκτός· ἐκδύεται γὰρ ὥσπερ τὰ ἔμβρυα ἐκ τῶν χορίων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 17, 600b 20-30

83

قال: والأَيْلُ إذا ألقى قُرُونَهُ علم أَنَّهُ قد ألقى سلاحَهُ فهو لا يظهر، وكذلك إن سمن علم أَنَّهُ يُطَلَّبُ، فلا يظهر، وكذلك أوَّلَ ما ينبت قَرْنُهُ يعرِّضُهُ للشمس؛ ليصلَّبَ ويجفَّ، وإن لدغت الأَيْلَ حَيَّةٌ أكلَ السَّرَاطِينِ؛ فلذلك نَظُنُّ أَنَّ السَّرَاطِينِ صالحةٌ لِلدَّبِغِ مِنَ الناسِ.
قال: وإذا وضعت أنثى الأَيْلِ ولداً أكلت مشيمتها، فَيُظَنُّ أَنَّ المشيمَةَ شيءٌ يتداوى به من عِلَّةِ النفاسِ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε πως ὅταν τὸ ελάφι χάνει τὰ κέρατά του, νιώθει πως ἔχει καταθέσει τὰ ὅπλα του καὶ γι' αὐτὸ κρύβεται. Επίσης, κρύβεται ὅταν παχύνει γιατί γνωρίζει ὅτι εἶναι ἐπιθυμητὴ λεία τῶν ἀρπακτικῶν. Ὅταν ἀρχίσουν νὰ φυτρώνουν τὰ κέρατά του, κάθεται στὸν ἥλιο γιὰ νὰ ξεραθοῦν καὶ νὰ σκληρύνουν.

Αν τύχει και το δαγκώσει οχιά, το ελάφι τρώει καβούρια, γι' αυτό και οι άνθρωποι νομίζουν πως πρέπει να κάνουν το ίδιο σε παρόμοια περίπτωση. Είπε, επίσης, πως όταν το θηλυκό ελάφι γεννήσει, τρώει το πλάσμα, γιατί θεωρεί ότι είναι γιατρικό μετά τον τοκετό].

Τῶν δ' ἀγρίων καὶ τετραπόδων ἡ ἔλαφος οὐχ ἥκιστα δοκεῖ εἶναι φρόνιμον, τῷ τε τίκτειν παρὰ τὰς ὁδοὺς (τὰ γὰρ θηρία διὰ τοὺς ἀνθρώπους οὐ προσέρχεται), καὶ ὅταν τέκη, ἐσθίει τὸ χόριον πρῶτον. Καὶ ἐπὶ τὴν σέσειν δὲ τρέχουσι, καὶ φαγοῦσαι οὕτως ἔρχονται πρὸς τὰ τέκνα πάλιν. Ἔτι δὲ τὰ τέκνα ἄγει ἐπὶ τοὺς σταθμούς, ἐθίζουσα οὐ δεῖ ποιεῖσθαι τὰς ἀποφυγὰς· ἔστι δὲ τοῦτο πέτρα ἀπορρώξ, μίαν ἔχουσα εἴσοδον, οὐ δὴ καὶ ἀμύνεσθαι ἤδη φασὶν ὑπομένουσαν.

Ἔτι δὲ ὁ ἄρρην ὅταν γένηται παχύς (γίνεται δὲ σφόδρα πίων ὀπώρας οὐσης), οὐδαμοῦ ποιεῖ αὐτὸν φανερὸν ἀλλ' ἐκτοπίζει ὡς διὰ τὴν παχύτητα εὐάλωτος ὢν. Ἀποβάλλουσι δὲ καὶ τὰ κέρατα ἐν τόποις χαλεποῖς καὶ δυσεξευρέτοις· ὅθεν καὶ ἡ παροιμία γέγονεν "οὐ αἱ ἔλαφοι τὰ κέρατα ἀποβάλλουσιν" ὥσπερ γὰρ τὰ ὄπλα ἀποβεβληκυῖαι φυλάττονται ὀρᾶσθαι.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 5, 611a 15-18

Ὅταν δ' ἀποβάλωσι, κρύπτουσιν αὐτοὺς τὴν ἡμέραν, ὥσπερ εἴρηται· κρύπτουσι δ' ἐν τοῖς δασέσιν, εὐλαβούμενοι τὰς μυίας. Νέμονται δὲ τὸν χρόνον τοῦτον νύκτωρ, μέχρι περ ἂν ἐκφύσωσι τὰ κέρατα. Φύεται δ' ὥσπερ ἐν δέρματι τὸ πρῶτον, καὶ γίνονται δασέα· ὅταν δ' αὐξηθῶσιν, ἠλιάζονται, ἢ ἐκπέψωσι καὶ ξηράνωσι τὸ κέρας.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 5, 611b 10-15

Ὅταν δὲ δηχθῶσιν αἱ ἔλαφοι ὑπὸ φαλαγγίου ἢ τινος τοιούτου, τοὺς καρκίνους συλλέγουσαι ἐσθίουσιν· δοκεῖ δὲ καὶ ἀνθρώπῳ ἀγαθὸν εἶναι τοῦτο πίνειν, ἀλλ' ἔστιν ἀηδὲς. Αἱ δὲ θήλειαι τῶν ἐλάφων ὅταν τέκωσιν, εὐθὺς κατεσθίουσι τὸ χόριον, καὶ οὐκ ἔστι λαβεῖν· πρὸ γὰρ τοῦ χαμαὶ βαλεῖν αὐταὶ ἄπτονται· δοκεῖ δὲ τοῦτ' εἶναι φάρμακον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 5, 611b 20-22

84

قال: وَالذُّبَّةُ إِذَا هَرَبَتْ دَفَعَتْ جِرَاءَهَا بَيْنَ يَدَيْهَا، وَإِنْ خَافَتْ عَلَى أَوْلَادِهَا غَيَّبَتْهَا، وَإِذَا لَحِقَتْ صَعِدَتْ فِي الشَّجَرِ وَحَمَلَتْ مَعَهَا جِرَاءَهَا.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε πως ὅταν ἡ θηλυκὴ ἀρκούδα καταδιώκεται, σπρώχνει τὰ μικρά της νὰ τρέξουν μπροστὰ ἀπὸ αὐτήν, ἀλλὰ ὅταν φοβάται γιὰ τὴ ζωὴ τους τὰ κρύβει καὶ, ἀφοῦ σκαρφαλώσει στα δέντρα, τὰ παίρνει μαζί της].

Αἱ δ' ἄρκτοι ὅταν φεύγῃσι, τὰ σκυμνία προωθοῦσι καὶ ἀναλαβοῦσαι φέρουσιν· ὅταν δ' ἐπικαταλαμβάνωνται, ἐπὶ τὰ δένδρα ἀναπηδῶσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 611b 32-34

85

قال: وَالْفَهْدُ إِذَا عَرَاهُ الدَّاءُ الَّذِي يُقَالُ لَهُ: خَانِقُ الْفَهْدِ أَكَلَ الْعَذْرَةَ فَبَرِيءٌ مِنْهُ.
قال: وَالسَّبَّاحُ تَشْتَهِي رَائِحَةَ الْفَهْدِ، وَالْفَهْدُ يَتَغَيَّبُ عَنْهَا، وَرَبِّمَا فَرَّ بَعْضُهَا مِنْهُ فَيُطْمَعُ فِي نَفْسِهِ، فَإِذَا أَرَادَهُ السَّيْعُ وَتَبَّ عَلَيْهِ الْفَهْدُ فَأَكَلَهُ.
قال: وَالتَّمْسَاحُ يَفْتَحُ فَاهُ إِذَا غَمَّهُ مَا قَدْ تَعَلَّقَ بِأَسْنَانِهِ، حَتَّى يَأْتِيَ طَائِرٌ فَيَأْكُلُ ذَلِكَ، فَيَكُونُ طَعَاماً لَهُ وَرَاحَةً لِلتَّمْسَاحِ.

قال: وأما السُّلْحَفَاءُ فَإِنَّهَا إِذَا أَكَلَتْ الْأَفْعَى أَكَلَتْ صَعْتَرًا جَبَلِيًّا، وَقَدْ فَعَلَتْ ذَلِكَ مَرَارًا، فَرَبَّمَا عَادَتْ فَأَكَلَتْ مِنْهَا ثُمَّ أَكَلَتْ مِنَ الصَّعْتَرِ مَرَارًا كَثِيرَةً، فَإِذَا أَكْثَرَتْ مِنْ ذَلِكَ هَلَكَتْ.

قال: وأما ابنُ عِرس، فَإِنَّهُ إِذَا قَاتَلَ الْحَيَّةَ بَدَأَ بِأَكْلِ السَّدَابِ، لِأَنَّ رَائِحَةَ السَّدَابِ مَخَالَفَةٌ لِلْحَيَّةِ، كَمَا أَنَّ سَامَّ أَبْرَصَ لَا يَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ زَعْفَرَانٌ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε πως όταν ο πάνθηρας νοσει από μία αρρώστια που ονομάζεται «πνιγμός του πάνθηρα», τρώει ένα φυτό και θεραπεύεται.

Είπε ότι ο κροκόδειλος θέλει να αποβάλλει τις τροφές που τον ενοχλούν ανάμεσα στα δόντια του και ανοίγει το στόμα του για να ανακαθίσει ένα πτηνό που τσιμπολογά τα υπολείμματα. Με αυτό τον τρόπο ο κροκόδειλος ανακουφίζεται και το πτηνό τρέφεται.

Είπε ότι η θαλάσσια χελώνα τρώει πάντα άγριο θυμάρι αν τύχει να έχει φάει πρωτίτερα μια οχιά. Μερικές φορές, τρώει εναλλάσσοντας την οχιά και το θυμάρι, αλλά, αν τύχει να υπερβεί μία καθορισμένη δόση, πεθαίνει.

Όταν η νυφίτσα έρχεται αντιμέτωπη με την οχιά, τρώει ένα φυτό που ονομάζεται απήγανος, επειδή μυρωδιά του είναι αποκρουστική για τον εχθρό της].

Ἡ δὲ πάρδαλις ὅταν φάγη τὸ φάρμακον τὸ παρδαλιαγχές, ζητεῖ τὴν τοῦ ἀνθρώπου κόπρον· βοηθεῖ γὰρ αὐτῇ.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612a 7-8

Τῶν δὲ κροκοδείλων χασκόντων οἱ τροχίλοι καθαίρουσιν εἰσπετόμενοι τοὺς ὀδόντας, καὶ αὐτοὶ μὲν τροφήν λαμβάνουσιν, ὁ δ' ὠφελούμενος αἰσθάνεται καὶ οὐ βλάπτει, ἀλλ' ὅταν ἐξελεθῆν βούληται, κινεῖ τὸν αὐχένα, ἵνα μὴ συνδάκη.

Ἡ δὲ χελώνη ὅταν ἔχεως φάγη, ἐπροσθίει τὴν ὀρίγανον· καὶ τοῦτο ὤπται.
Καὶ ἤδη κατιδὼν τις τοῦτο πολλάκις ποιούσαν αὐτὴν καὶ ὅτε σπάσαι τῆς
ὀριγάνου πάλιν ἐπὶ τὸν ἔχιν πορευομένην, ἐξέτιλε τὴν ὀρίγανον· τούτου δὲ
συμβάντος ἀπέθανεν ἡ χελώνη.

Ἡ δὲ γαλῆ ὅταν ὄφει μάχηται, προεσθίει τὸ πήγανον· πολεμία γὰρ ἡ ὁσμὴ
τοῖς ὄφεσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612a 20-30

86

قال: والكلاب إذا كان في أجوافها دودٌ أكلت سنبل القمح.
قال: ونظنُّ أن ابن عرس يحتال للطير بحيلة الذئب للغنم؛ فإنه يذبحها كما يفعل الذئب
بالشاة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 228

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε πως ὅταν τα σκυλιά ἔχουν τανία στο στομάχι,
τρώνε τα στάχυα του σιταριού.

Εἶπε, ἐπίσης, ὅτι ἡ νυφίτσα (μυγαλή) χρησιμοποιεῖ τεχνάσματα για να
αιχμαλωτίσει τα πτηνά και μετὰ τα ξεσκίζει, ὅπως κάνει και ο λύκος με το
αρνί].

Αἰ δὲ κύνες ὅταν ἐλμινθιῶσιν, ἐσθίουσι τοῦ σίτου τὸ λήϊον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612a 31

Φρονίμως δὲ δοκεῖ καὶ ἡ γαλῆ χειροῦσθαι τοὺς ὄρνιθας· σφάζει γὰρ ὥσπερ
οἱ λύκοι τὰ πρόβατα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612b 1-2

87

وزَعَمَ أَنَّ الْقَنَافِدَ لَا يَخْفَى عَلَيْهَا شَيْءٌ مِنْ جِهَةِ الرِّيحِ وَتَحْوُلُهَا وَهُبُوبِهَا، وَأَنَّهُ كَانَ
بِقُسْطُنْطِينِيَّةٍ رَجُلٌ يُقَدِّمُ وَيُعْظَمُ؛ لِأَنَّهُ كَانَ يَعْرِفُ هُبُوبَ الرِّيحِ وَيَخْبِرُ بِهِمْ بِذَلِكَ وَإِنَّمَا كَانَ
يَعْرِفُ الْحَالَ فِيهَا بِمَا يَرَى مِنْ هَيْئَةِ الْقَنَافِدِ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 229

[= [O Αριστοτέλης] είτε οι ακανθόχοιροι αναγνωρίζουν τους ανέμους και την κατεύθυνσή τους. Ένας άνδρας στην Κωνσταντινούπολη ήταν αξιοθαύμαστος και αξιοσέβαστος επειδή γνώριζε όλα όσα σχετίζονταν με τους ανέμους και ενημέρωνε τους συμπολίτες του. Η γνώση του προερχόταν από την παρατήρηση της αλλαγής κατάστασης των ακανθόχοιρων].

Περὶ δὲ τῆς τῶν ἐχίνων αἰσθήσεως συμβέβηκε πολλαχοῦ τεθεωρηῆσθαι ὅτι μεταβαλλόντων βορέων καὶ νότων οἱ μὲν ἐν τῇ γῇ τὰς ὁπὰς αὐτῶν μεταμείβουσιν, οἱ δ' ἐν ταῖς οἰκίαις τρεφόμενοι μεταβάλλουσι πρὸς τοὺς τοίχους, ὥστ' ἐν Βυζαντίῳ γέ τινά φασι προλέγοντα λαβεῖν δόξαν ἐκ τοῦ κατανενοηκέαι ποιούντα ταῦτα τὸν ἐχίνον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612b 4-10

88

وقال صاحب المنطق: ليس المخُّ إلا في المجوّفة، مثل عظم الأسد. وفي بعض عظامه مخُّ يسير، وكذلك المخُّ قليلٌ في عظام الخنازير، وليس في بعضها منه شيءٌ البتّة.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 327

[= Ο συγγραφέας της Λογικής είπε ότι βρίσκουμε μυελό μόνο μέσα σε ένα κοίλο εσωτερικό, όπως εκείνο του λιονταριού, ωστόσο υπάρχει μικρή ποσότητα μυελού μέσα στα οστά του. Ομοίως, ενδέχεται να υπάρχει –ίσως και όχι - μικρή ποσότητα στα οστά των χοίρων].

Οὐ πάντα δ' ἔχει τὰ ὀσῆ μιν, ἀλλὰ τὰ κοῖλα, καὶ τούτων ἐνίοις οὐκ ἔνεστιν· τὰ γὰρ τοῦ λέοντος ὀσῆ τὰ μὲν οὐκ ἔχει πάμπαν, τὰ δ' ἔχει μικρόν, διόπερ ἔνιοι οὐ φασιν ὅλως ἔχειν μιν τὸν λέοντα, ὥσπερ εἴρηται καὶ πρότερον. Καὶ ἐν τοῖς ὑείοις δ' ὀστοῖς ἐλάττων ἐστίν, ἐνίοις δ' αὐτῶν πάμπαν οὐκ ἔνεστιν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 3, κεφ. 20, 521b 11-16

89

وليس لشيء من ذوات الأنبياب في نابيه من القوّة والذّرْب ما للخنزير الذكر، وللجمل،
والفهد، والكلب..

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 52

[= Δεν υπάρχουν πιο δυνατοί κυνόδοντες από εκείνους του χοίρου, της καμήλας, του πάνθηρα και του σκύλου].

Ἔτι δὲ τὰ μὲν ἐστὶ καρχαρόδοντα αὐτῶν, οἷον λέων καὶ πάρδαλις καὶ κύων, τὰ δ' ἀνεπάλλακτα, οἷον ἵππος καὶ βοῦς· καρχαρόδοντα γὰρ ἐστὶν ὅσα ἐπαλλάττει τοὺς ὀδόντας τοὺς ὀξείς. Ἄμα δὲ χαυλιόδοντα καὶ κέρας οὐδὲν ἔχει ζῶον, οὐδὲ καρχαρόδον καὶ τούτων θάτερον. Τὰ δὲ πλεῖστα τοὺς προσθίους ἔχει ὀξείς, τοὺς δ' ἐντὸς πλατείς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 501a 18

90

ومثل هذا يعرض للذئبة والذئب، والأسد ليس ذلك من صفاتها؛ لأنّ بعضها لا يأوي إلى بعض، بل ينفرد كل واحد بلبوته، وإذا كان للذئبة الأنثى جراء ساءت أخلاقها وصعبت، وكذلك إناث الخيل...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 54

[= Αυτό ισχύει στην περίπτωση του λύκου και της λύκαινας, αντίθετα τα λιοντάρια δεν προσεγγίζουν το ένα το άλλο και το κάθε αρσενικό φυλάει τη δική του λέαινα. Όταν η λύκαινα προσέχει τα μικρά της, γίνεται δύστροπη και αγενής· το ίδιο συμβαίνει και με τις φοράδες].

Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἐπὶ τῶν ἀγρίων· καὶ γὰρ ἄρκτοι καὶ λύκοι καὶ λέοντες χαλεποὶ τοῖς πλησιάζουσι γίνονται περὶ τὸν καιρὸν τοῦτον, πρὸς ἀλλήλους δ' ἦττον μάχονται διὰ τὸ μὴ ἀγελαῖον εἶναι μηδὲν τῶν τοιούτων ζώων.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 571b 26-28

Τίττειν δ' οὐ θέλει [ἡ φορβάς] οὔτε ὀρωμένη ὑπὸ ἀνθρώπου οὔτ' ἐν τῷ φωτί, ἀλλ' εἰς τὸ σκότος ἀπάγουσιν, ὅταν μέλλῃ τίττειν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 23, 577b 1-2

91

فأما الخنزير والكلب فإنهما لا يجعلان على الناس لمكان الألفة .

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 54

[= Ο χοίρος και ο σκύλος δεν επιτίθενται στον άνθρωπο, αντίθετα συνυπάρχουν με αυτόν].

Τὰ δὲ πολλάκις ποιούμενα τὰς ὀχείας καὶ μὴ κατὰ μίαν ὥραν, οἷον τὰ συνανθρωπεύόμενα, ὕες τε καὶ κύνες, ἦττον τοιαῦτα φαίνεται διὰ τὴν ἀφθονίαν τῆς ὀμιλίας.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572a 6-8

Καὶ αἱ ὕες δ' ὅταν ἔχωσι πρὸς τὴν ὀχείαν ὀρμητικῶς, ὃ καλεῖται καπρᾶν, ὠθοῦνται καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Περὶ δὲ τὰς κύνας τὸ τοιοῦτον πάθος καλεῖται σκυζᾶν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572b 24-26

92

ويعرض مثل هذا العَرَضِ لإناث الخنازير، فإذا كان زمنُ هَيَاجِ الخنازير، تطأطيء رؤوسها، وتحرك أذنانها تحريكاً متتابعاً، وتتغير أصواتها إذا طلبت السِّفَادَ، وإذا طلبت الخنزيرةُ السِّفَادَ بالت بولاً متتابعاً.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 55

[= Ὄταν ο θηλυκός χοίρος νιώθει ἔξαψη, σκύβει το κεφάλι, κουνάει ακατάπαυστα την ουρά του, η φωνή του αλλάζει και αναζητά το ζευγάρι, γι' αυτό κραυγάζει συνεχώς].

Καὶ αἱ ὕες δ' ὅταν ἔχωσι πρὸς τὴν ὀχείαν ὀρμητικῶς, ὃ καλεῖται καπρᾶν, ὠθοῦνται καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572b 24-25

93

... وإذا طلبت (يعنى إناث الخنازير) الذَّكَرَ لم تنزع حتى تطاوع وتسامح، وترخي أذنانها، فإذا فعلت ذلك تكتفي بنزوةٍ واحدة، ويُعَلَفُ الذَّكَرُ الشَّعِيرَ فِي أَوَانِ النَّزْوِ، وَيَصْلِحُ لِلْأُنثَى...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 55

[= Ο θηλυκός χοίρος αναζητά τον αρσενικό ασταμάτητα μέχρις ότου ζευγαρώσει. Μετά το ζευγάρωμα η ουρά του θηλυκού χοίρου πέφτει προς τα κάτω, ενώ μετά από μία και μόνο επαφή μπορεί να κυοφορήσει. Κατά την περίοδο της αναπαραγωγής το αρσενικό τρώει κριθάρι, το οποίο είναι θρεπτικό και για το θηλυκό].

[Αἱ μὲν οὖν ἡμεροὶ ἕως] κυτσκονται δ' ἐκ μιᾶς ὀχείας, ἀλλὰ πολλάκις ἐπιβιβάσκουσι διὰ τὸ ἐκβάλλειν μετὰ τὴν ὀχείαν τὴν καλουμένην ὑπὸ τινων καπρίαν. Τοῦτο μὲν οὖν συμβαίνει πάσαις, ἔναι δ' ἅμα τούτῳ καὶ τὸ σπέρμα προτένται. Ἐν δὲ τῇ κυήσει ὃ ἂν βλαφθῇ τῶν τέκνων καὶ τῷ μεγέθει πηρωθῇ, καλεῖται μετάχοιρον· τοῦτο δὲ γίνεται ὅπου ἂν τύχη τῆς ὑτέρας. Ὅταν δὲ γεννήσῃ, τῷ πρώτῳ τὸν πρώτον παρέχει μαστόν. Θυῶσαν δ' οὐ δεῖ εὐθὺς βιβάζειν, πρὶν ἂν μὴ τὰ ὦτα καταβάλλῃ· εἰ δὲ μὴ, ἀναθυᾶ πάλιν· ἔαν δ' ὀργώσῃ βιβάσῃ, μία ὀχεία, ὥσπερ εἴρηται, ἀρκεῖ. Συμφέρει δ' ὀχεύοντι μὲν τῷ κάπρῳ παρέχειν κριθάς, τετοκυῖα δὲ τῇ ὑτῇ κριθὰς ἐφθάς.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 573b 1-12

94

وقال صاحب المنطق: لا يكون خنزيرٌ ولا أيلٌ بحرياً، وذكر أنّ خنازيرَ بعض البلدان يكون لها ظلفٌ واحد، ولا يكون بأرضِ نهاوندَ حِمَارٌ؛ لشدة بردِ الموضع، ولأنّ الحِمَارَ صَرَدٌ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 106

[= Ο συγγραφέας της Λογικής είπε ότι η Αντιόχεια του Χοσρόη είναι μία χώρα όπου κάνει πολύ κρύο, γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχουν ούτε ελάφια, ούτε θαλάσσιοι χοίροι, ούτε όνοι γιατί δεν αντέχουν με αυτό το κλίμα].

Δυσριγότατον δ' ἐστὶ τῶν τοιούτων ζώων· διὸ καὶ περὶ τὸν Πόντον καὶ τὴν Σκυθικὴν οὐ γίνονται ὄνοι.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 25, 605a 31-32

Πολλαχοῦ δὲ καὶ ἡ κρᾶσις αἰτία, οἷον ἐν τῇ Ἰλλυρίδι καὶ τῇ Θράκῃ καὶ τῇ Ἠπείρῳ οἱ ὄνοι μικροί, ἐν δὲ τῇ Σκυθικῇ καὶ Κελτικῇ ὄλως οὐ γίνονται· δυσχείμερα γὰρ ταῦτα.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 28, 606b 2-5

95

وزعم أنّ السلحفاة والرقّ، والضفدع، ممّا لا بدّ له من التنفّس، ولا بدّ لها من مفارقة الماء، وأنها تبيض وتكتسب الطعم وهي خارجة من الماء...

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 144

[= [Ο Αριστοτέλης] εἶπε ὅτι ἡ θαλάσσια χελώνα, ὁ βάτραχος καὶ ἡ ἀμφίβια σαύρα μποροῦν νὰ ζήσουν καὶ νὰ ἀναπνεύσουν καὶ ἐκτός τοῦ υγροῦ στοιχείου. Ἐπίσης, γεννοῦν τὰ αυγά τοὺς ἀλλὰ καὶ τρέφονται ἐξω ἀπὸ τὸ νερό].

Τῶν δὲ δεχομένων τὸ ὑγρὸν οὐδὲν οὔτε πεζὸν οὔτε πτηνόν, οὐδὲ τὴν τροφήν ἐκ τῆς γῆς ποιεῖται, τῶν δὲ πεζῶν καὶ δεχομένων τὸν ἀέρα πολλά. Καὶ τὰ μὲν οὕτως ὥστε μὴδὲ ζῆν δύνασθαι χωριζόμενα τῆς τοῦ ὕδατος φύσεως, οἷον αἴ τε καλούμεναι θαλάττιαι χελῶναι καὶ κροκόδειλοι καὶ ἵπποι ποτάμιοι καὶ φῶκαι καὶ τῶν ἐλαττόνων ζώων οἷον αἴ τ' ἐμύδες καὶ τὸ τῶν βατράχων γένος· ταῦτα γὰρ ἅπαντα μὴ διὰ τίνος ἀναπνεύσαντα χρόνου ἀποπνίγεται. Καὶ τίκτει δὲ καὶ ἐκτρέφει ἐν τῷ ξηρῷ, τὰ δὲ πρὸς τῷ ξηρῷ, διάγει δ' ἐν τῷ ὑγρῷ.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 2, 589a 23-32

Ἐν δὲ μόνον νῦν ὤπται τοιοῦτον, ὁ καλούμενος κορδύλος· οὗτος γὰρ πλεύμονα μὲν οὐκ ἔχει ἀλλὰ βράγχια, τετράπουν δ' ἐστὶν ὡς καὶ πεζεύειν πεφυκός.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 2, 589b 25-28

96

وزعم صاحبُ المنطق أنَّ الرَّعْدَ الشَّدِيدَ إذا وافق سِبَاحَةَ السَّمَكِ في أعلى الماء
رَمَتْ ببيضها قبلَ انتهاء الأجل، وربما تمَّ الأجل فنَسْمَع الرَّعْدَ الشَّدِيدَ، فيتعطلُّ عليها
أياماً بعدَ الوقت.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σσ. 193-194

[= Ο συγγραφέας της Λογικής είπε πως ένας πολύ ισχυρός κεραυνός κάνει τα ψάρια που κολυμπούν κοντά στην επιφάνεια του νερού να γεννήσουν τα αυγά τους πρόωρα].

Τοῖς δὲ ποταμίοις καὶ λιμναίοις λοιμῶδες μὲν οὐδὲ τούτοις οὐδὲν γίνεται, ἐνίοις δ' αὐτῶν ἴδια νοσήματα ἐμπίπτει, οἷον ὁ γλάνις ὑπὸ κύνᾳ μάλιστα διὰ τὸ μετέωρος νεῖν ἀστροβλής τε γίνεται καὶ ὑπὸ βροντῆς νεανικῆς καροῦται.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 20, 602b 20-23

97

وقال صاحب المنطق: ويكون بالبلدة التي تسمى باليونانية: طبقون حيَّةٌ صغيرة شديدة اللدغ، إلا أن تُعالج بحجرٍ، يُخرَج من بعض قبور قدماء الملوك، ولم أفهم هذا، ولم كان ذلك.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 4, σ. 227

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει πως σε μια ελληνική πόλη συναντάται μια μικρή οχιά, της οποίας το δάγκωμα είναι άκρως επικίνδυνο και θεραπεύεται χάρη σε μία πέτρα που εξάγεται από τον τάφο ενός αρχαίου βασιλιά. Ομολογώ πως αυτό μου φαίνεται αδιανόητο και δεν κατανοώ τη λογική στην οποία βασίζεται].

Γίνεται δὲ καὶ ἐν τῷ σιλφίῳ τι ὀφείδιον, οὗ καὶ λέγεται ἄκος εἶναι λίθος τις, ὃν λαμβάνουσιν ἀπὸ τάφου βασιλέως τῶν ἀρχαίων καὶ ἐν οἴνῳ ἀποβάψαντες πίνουσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 29, 607 a 24-26

98

قال صاحب المنطق: الطير على ضربين: أوأبد وقواطع، ومنه ما يأكل اللحم لا يأكل غيره وإن لم يكن ذا سلاح، فأما ذو السلاح فواجب أن يكون طعامه اللحم، ومن الطير ما يأكل الحبوب لا يعدوها، ومنه المشترك الطباع، كالعصفور والدجاج والغراب، فإنها تأكل النوعين جميعاً، وكطير الماء، يأكل السمك ويلقط الحب، ومنه ما يأكل شيئاً خاصاً، مثل جنس النحل المعسل الذي غذاؤه شيء واحد، وجنس العنكبوت، فإن طعام النحل المعسل العسل، والعنكبوت يعيش من صيد الذباب.

Kitāb al-Hayawān, τ. 4, σ. 295

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι υπάρχουν δύο είδη πτηνών: φυτοφάγα και σαρκοφάγα. Υπάρχουν ορισμένα πτηνά που τρέφονται με κρέας ακόμα και αν δεν είναι κατάλληλα εξοπλισμένα για κάτι τέτοιο. Αντίθετα, είναι φυσιολογικό να τρέφονται με κρέας τα πτηνά που διαθέτουν τον κατάλληλο εξοπλισμό. Υπάρχουν άλλα που τρέφονται μόνο με σπόρους δημητριακών, ενώ ορισμένα, όπως οι όρνιθες και τα κοράκια, είναι ταυτόχρονα φυτοφάγα και σαρκοφάγα. Ο γλάρος τρώει κρέας και τσιμπά σπόρους δημητριακών. Υπάρχουν και εκείνα που τρώνε ξεχωριστή τροφή, όπως οι μέλισσες που παρασκευάζουν το μέλι, αλλά και οι αράχνες. Οι μέλισσες τρέφονται με ότι στάζει νέκταρ και μέλι, ενώ οι αράχνες με μύγες].

Τῶν δ' ὀρνίθων ὅσοι μὲν γαμψώνυχες, σαρκοφάγοι πάντες εἰσὶ, σίτον δ' οὐδ' ἐάν τις ψωμίζῃ δύνανται.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 3, 592a 30

Εἰσὶ δὲ καὶ τῶν μὴ γαμψωνύχων ἔνιοι σαρκοφάγοι, οἷον ἡ χελιδών.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 3, 592b 15-16

Ταῦτα γὰρ πάντα ἐπὶ τῶν ἀκανθῶν νέμεται, σκωλήκα δ' οὐδὲν οὐδ' ἔμφυχον οὐδέν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 3, 593a 1-2

Περὶ δὲ τὴν θάλατταν καὶ ἀλκυῶν καὶ κήρυλος. Καὶ αἱ κορώναι δὲ νέμονται ἀπτόμεναι τῶν ἐκπιπτόντων ζώων· παμφάγον γὰρ ἔστιν. Ἔτι δὲ λάρος ὁ λευκὸς [...]

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 3, 593b 15-17

Πολλοὶ δὲ καὶ παμφάγοι τῶν ὀρνίθων εἰσίν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 3, 594b 26-27

[...] τὰ δ' ἰδιότροφα, οἷον τὸ τῶν μελιττῶν γένος καὶ τὸ τῶν ἀραχνῶν· τὸ μὲν γὰρ μέλιτι καὶ τισιν ἄλλοις ὀλίγοις τῶν γλυκέων χρῆται τροφῇ, οἱ δ' ἀράχλαι ἀπὸ τῆς τῶν μυιῶν θήρας ζῶσιν [...]

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 1, κεφ. 1, 488a 15-18

99

وهذا شبيهه بما ذكر صاحب المنطق في العصافير ، فإنه ذكر ان إناثها أطول

أعمارا ، وأن ذكورها لا تعيش إلا سنة واحدة

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 5, σ. 208

[= Αυτό συνδέεται με όσα ειπώθηκαν σχετικά με τα πτηνά από τον συγγραφέα της λογικής. Ο ίδιος αναφέρει ότι τα θηλυκά ζουν περισσότερο

από τα αρσενικά καθώς τα τελευταία αποβιώνουν μετά από ένα χρόνο ζωής].

Περί τε τὰς περιστερὰς ἔστιν ἕτερα τοιαύτην ἔχοντα τὴν θεωρίαν· [...] Πολυχροσιώτερα δ' ὄλως μὲν ἔστι τὰ ἄρρενα τῶν θηλέων, ἐπὶ δὲ τούτων τελευτᾶν φασὶ τινες πρότερον τὰ ἄρρενα τῶν θηλέων, τεκμαιρόμενοι ἐκ τῶν κατ' οἰκίαν τρεφομένων παλευτριῶν. Λέγουσι δὲ τινες καὶ τῶν στρουθίων ἐνιαυτὸν μόνον ζῆν τοὺς ἄρρενας [...]

Περί ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 7, 613 a 26-27

100

و قال: و من أجناس العنكبوت جنس ردئ التدبير, لأنه ينسج ستره { على وجه } الأرض و الصخور, و يجعله { على ظهر الأرض } خارجا, و تكون الأطراف داخلة. فإذا وقع عليه شئ مما يغتذيه من شكل الذبان و ما أشبه ذلك أخذه. و أما الدقيق الصنعة فإنه يصعد بينه و يمد الشعرة ناحية القرون و الأوتاد, ثم يسدي من الوسط, ثم يهيئ اللحمة, و يهيئ مصيدته في الوسط, فإذا وقع عليها ذباب و تحرك ما هناك ارتبط و نشبت به, فيتركه على حاله, حتى إذا وثق بوهنه و ضعفه و أدخله الى خزانته, و إن كان جائعا مص من رطوبته و رمى به. فإذا فرغ رم ما تشعث من نسجه. و أكثر ما يقع على تلك المصيدة من الصيد عند غيبوبة الشمس.

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 411

[= [Ο Αριστοτέλης] αναφέρει ότι μεταξύ των αραχνών υπάρχει μια υποδεέστερη κατηγορία που υφαίνει τον ιστό της πάνω στα βράχια, ο οποίος είναι ορατός και, αν τύχει να πέσει κάτι πάνω του, όπως για παράδειγμα μία μύγα, το αρπάζει μεμιάς.

Όσον αφορά στα πιο εξελιγμένα είδη αραχνών, αυτές υφαίνουν τον ιστό τους και τον απλώνουν από άκρη σε άκρη φτιάχνοντας τη δική τους παγίδα στο κέντρο. Όταν αιχμαλωτιστεί μία μύγα μέσα στον ιστό, η αράχνη την αφήνει μέχρι να διαπιστώσει ότι έχει αποδυναμωθεί και την φυλάει μέχρι να πεινάσει. Τότε ρουφάει το θήραμά της και, στη συνέχεια, αποκαθιστά την παγίδα της. Η καλύτερη στιγμή γι' αυτό το κυνήγι είναι την ώρα που δύει ο ήλιος].

Ἄλλο δ' ἐστὶ τρίτον τούτων σοφώτατον καὶ γλαφυρώτατον· ὑφαίνει γὰρ πρῶτον μὲν διατεῖναν πρὸς τὰ πέρατα πανταχόθεν, εἶτα στημονίζεται ἀπὸ τοῦ μέσου (λαμβάνει δὲ τὸ μέσον ἰκανῶς), ἐπὶ δὲ τούτοις ὥσπερ κρόκας ἐμβάλλει, εἶτα συνυφαίνει. Τὴν μὲν οὖν κοίτην καὶ τὴν ἀπόθεσιν τῆς θήρας ἄλλοθι ποιεῖται, τὴν δὲ θήραν ἐπὶ τοῦ μέσου τηροῦσα· κἄπειθ' ὅταν ἐμπέση τι, κινηθέντος τοῦ μέσου πρῶτον μὲν περιδεῖ καὶ περιελίττει τοῖς ἀραχνίοις, ἕως ἂν ἀχρεῖον ποιήσῃ, μετὰ δὲ ταῦτ' ἀπήνεγκεν ἀραμένη, καὶ ἔαν μὲν τύχη πεινώσα, ἐξεχύλισεν (αὕτη γὰρ ἡ ἀπόλαυσις), εἰ δὲ μή, πάλιν ὄρμη' πρὸς τὴν θήραν, ἀκεσαμένη πρῶτον τὸ διερρωγός· ἔαν δέ τι μεταξὺ ἐμπέσῃ, πρῶτον ἐπὶ τὸ μέσον βαδίζει, κἀκεῖθεν ἐπανέρχεται πρὸς τὸ ἐμπεσόν ὥσπερ ἀπ' ἀρχῆς. Ἐὰν δέ τι λυμῆνηται τοῦ ἀραχνίου, πάλιν ἄρχεται τῆς ὑφῆς καταφερομένου τοῦ ἡλίου ἢ ἀνατέλλοντος διὰ τὸ μάλιστα ἐν ταύταις ταῖς ὥραις ἐμπίπτειν τὰ θηρία.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 39, 623 a 7-16

101

وإنما تنسجُ الأنثى، فأما الذكرُ فإنه ينقضُ ويُفسد. وولد العنكبوتِ أعجبُ من الفُرُوجِ،

الذي يظهر إلى الدنيا كاسباً محتالاً مكتفياً.

قال: وولد العنكبوتِ يقومُ على النسجِ ساعةً يولد.

قال: والذي ينسجُ به لا يخرجُ من جوفه، بل من خارجِ جسده

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 412

[= Μόνο η θηλυκή αράχνη υφαίνει τον ιστό της, ενώ η αρσενική συνηθίζει να τον καταστρέφει. [Ο Αριστοτέλης] αναφέρει πως η αράχνη αρχίζει να

υφαίνει τον ιστό από τη γέννησή της. Ο ιστός δεν εξέρχεται από το στομάχι της, αλλά από το δέρμα της].

Ἔργάζεται δὲ καὶ θηρεύει ἢ θήλεια· ὁ δ' ἄρρην συναπολαύει [...] Δύνανται δ' ἀφιέναι οἱ ἀράχνοι τὸ ἀράχνιον εὐθὺς γενόμενοι, οὐκ ἔσωθεν ὡς ὄν περίπτωμα, καθάπερ φησὶ Δημόκριτος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ σώματος οἶον φλοιόν, ἢ τὰ βάλλοντα ταῖς θριξίν, οἶον αἱ ὕστριχες.

Περὶ ζώων ἱστορία, βιβλ. 9, κεφ. 39, 623 a 23-24 / 30-34

102

زعم صاحب المنطق أن خلية من خلايا النحل فيما سلف من الزمان، اعتلت ومريض ما كان فيها من النحل، وجاء نحل من خلية أخرى يقاتل هذا النحل حتى أخرجت العسل، وأقبل القيم على الخلايا يقتل بذلك النحل الذي جاء إلى خليته.
قال: فخرج النحل من الخلية يقاتل النحل الغريب، والرجل بينها يطرد الغريب، فلم تلسعه نحل الخلية التي هو حافظها، لدفعه المكروه عنها....
قال: والنحل تجتمع فتقسم الأعمال بينها، فبعضها يعمل الشمع، وبعضها يعمل العسل، وبعضها يبني البيوت، وبعضها يستقي الماء ويصبه في الثقب، ويلطخه بالعسل. ومنه ما يبكر إلى العمل، ومن النحل ما يكفه؛ حتى إذا نهضت واحدة طارت كلها.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 5, σσ. 416-417

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι, κατά το παρελθόν, οι μέλισσες μίας κυψέλης που είχαν προσβληθεί από μία ασθένεια δέχτηκαν επίθεση από μέλισσες μιας άλλης κυψέλης, οι οποίες επιδίωκαν να τους παραδώσουν το μέλι. Τότε, ο μελισσοκόμος αποπειράθηκε να διώξει τις παρείσακτες μέλισσες. Είπε, επίσης, ότι οι μέλισσες που βγήκαν έξω για να υπερασπιστούν της κυψέλη τους δεν επιτέθηκαν στον μελισσοκόμο γιατί κατάλαβαν ότι ήταν βοηθός τους στην προσπάθειά τους να διώξουν τις ξένες μέλισσες.

Είπε ότι οι μέλισσες συγκεντρώνονται και μοιράζονται τα καθήκοντα: άλλες φτιάχνουν κεριά, άλλες παράγουν μέλι, άλλες χτίζουν τις κερήθρες, άλλες ετοιμάζουν το υγρό που ρίχνουν μέσα σε αυτές και το ανακατεύουν με το μέλι. Ορισμένες ξεκινάνε πολύ νωρίς τη δουλειά, ενώ αρκεί να πετάξει μόνο μία και οι υπόλοιπες την ακολουθούν].

Ἦδη δὲ νοσήσαντός τινος σμήνους ἦλθόν τινες ἐπ' ἀλλότριον, καὶ μαχόμεναι νικῶσαι ἐξέφερον τὸ μέλι· ἐπεὶ δ' ἀπέκτεινεν ὁ μελιττουργός, οὕτως ἐπεξήσαν αἱ ἕτεραι καὶ ἡμύνοντο, καὶ τὸν ἄνθρωπον οὐκ ἔτυπτον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 39, 626b 12-15

Διήρηνται δὲ τὰ ἔργα, ὡς περ εἴρηται πρότερον, καὶ αἱ μὲν κηρὸν ἐργάζονται, αἱ δὲ τὸ μέλι, αἱ δ' ἐριθάκην· καὶ αἱ μὲν πλάττουσι κηρία, αἱ δὲ ὕδωρ φέρουσιν εἰς τοὺς κυττάρους καὶ μιγνύουσι τῷ μέλιτι, αἱ δ' ἐπ' ἔργον ἔρχονται. Ὅρθρῃαι δὲ σιωπῶσιν, ἕως ἂν μία ἐγείρη βομβήσασα δις ἢ τρίς· τότε δ' ἐπ' ἔργον ἀθρόαι πέτονται, καὶ ἐλθοῦσαι πάλιν θορυβοῦσι τὸ πρῶτον, κατὰ μικρὸν δ' ἤττον, ἕως ἂν μία περιπετομένη βομβήσῃ, ὡς περ σημαίνουσα καθεύδειν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 40, 627a 20-28

103

وقد ذكر أرسطوطاليس في كتاب الحيوان، أنه قد ظهر ثورٌ وَتَبَّ بعد أنْ خُصي، فنزا على بقرةٍ فأحلبها.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 5, σσ. 502-503

[= Ο Αριστοτέλης αναφέρει στο *Βιβλίο των Ζώων* την περίπτωση ενός ευνουχισμένου ταύρου που ζευγάρωσε με μια αγελάδα και την γονιμοποίησε].

*Διαφθείρουσι δ' οί μὲν ἔτι νέων ὄντων τρίψει, οί δὲ καὶ ὕστερον ἐκτέμνοντες ·
συνέβη δ' ἤδη ταῦρον ἐκτμηθέντα καὶ εὐθὺς ἐπιβάντα ὀχεῦσαι καὶ γεννήσαι.*

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 3, κεφ. 1, 510 b 2-4

104

من ذلك الضفدع، لا يصيحُ ولا يمكنه الصياح حتى يدخل حنكُه الأسفل في الماء، فإذا صار في فمه بعض الماء صاح، ولذلك لا تسمع للضفادع نقيقاً إذا كُنَّ خارجاتٍ من الماء.

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 525

[= Ο βάτραχος δεν μπορεί να κοάξει όταν η κάτω σιαγόνα του βρίσκεται εντός του νερού. Ωστόσο, όταν έχει νερό στο στόμα του μπορεί να φωνάξει. Γι' αυτό το λόγο δεν ακούμε τον κοασμό των βατράχων όταν βρίσκονται έξω από το νερό].

Ὁ δὲ βάτραχος [...] ποιεῖ τὴν ὀλολυγόναν, ὅταν ἰσοχειλῆ τὴν κάτω σιαγόναν ποιήσας ἐπὶ τῷ ὕδατι περιτείνῃ τὴν ἄνω.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 4, κεφ. 9, 536 a 15

105

وقال صاحبُ المنطق في الغرائيق قولاً عجيباً، فزعم أن الغرائيق من الطيور القواطع، وليست من الأوابد، وأنها إذا أحسَّت بتغيُّر الزمان اعتزمت على الرجوع إلى بلادها وأوكارها، وذكر أنها بعيدةٌ سحيقةٌ.

قال: فعند ذلك تتخذ قائداً وحارساً، ثم تنهض معاً، فإذا طارت ترفعت في الجواء جدّاً، كي لا يعرض لها شيء من سباع الطير، أو يبلغها سهمٌ أو بُدُوقٌ، وإن عاينتُ غيماً أو مطراً، أو خافتُ مطراً، أو سقطتُ لطلب ما لا بدّ لها منه من طعم، أو هجم عليها الليل أمسكتُ عن الصياح، وضمتُ إليها أجنحتها، فإذا أرادت النوم أدخل كل واحد منها رأسه تحت جناحه، لأنه يرى أن الجناح أحمل لما يردُّ عليه من رأسه، أو بعض ما في رأسه: من العين وغير ذلك، ويعلم أنه ليس بعد ذهاب الرأس حياة، ثم ينام كل واحد منها وهو قائم على رجليه، لأنه يظن أنه إن مكّنهما نام إن كان لا يحب النوم، أو نام ثقيلاً إن كان يحب أن يكون نومّه غراراً. فأما قائدها وسائقها وحارسها، فإنه لا ينام إلا وهو مكشوفُ الرأس، وإن نام فإن نومّه يكون أقلّ من الغشاش، وينظرُ في جميع النواحي، فإن أحسَّ شيئاً صاح بأعلى صوته.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 5, σσ. 538-539

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει κάτι αξιοπερίεργο σχετικά με τους γερανούς. Αναφέρει, λοιπόν, ότι οι γερανοί είναι σαρκοφάγα και όχι φυτοφάγα πτηνά. Όταν οι γερανοί αισθάνονται την αλλαγή του κλίματος, επιστρέφουν στην πατρίδα τους, η οποία βρίσκεται πολύ μακριά.

Είπε, επίσης, ότι κατά την προετοιμασία της επιστροφής, οι γερανοί ορίζουν έναν αρχηγό-φρουρό και, στη συνέχεια, πετάνε όλοι μαζί ψηλά στον ουρανό προκειμένου να αποφύγουν τα αρπακτικά πτηνά, τα βέλη ή τις σφαίρες [των κυνηγών]. Όταν συναντήσουν ομίχλη ή βροχή, ή όταν αρχίσει να νυχτώνει, ανακοινώνουν την παύση της πτήσης τους κουνώντας τα φτερά τους και βγάζοντας δυνατές κραυγές. Όταν ετοιμάζονται να κοιμηθούν, βάζουν το κεφάλι τους κάτω από τις φτερούγες τους για να το προστατέψουν έχοντας επίγνωση ότι αν το χάσουν, χάνεται αυτόματα και η ζωή τους. Κοιμούνται σε όρθια στάση, επειδή θεωρούν πως αν στηρίζονται στα πόδια τους, κοιμούνται άλλοτε βαθιά και άλλοτε ελαφρά.

Όσον αφορά στον αρχηγό, φύλακα και οδηγό του σμήνους, αυτός δεν καλύπτει το κεφάλι του όταν κοιμάται, ενώ, συνήθως ο ύπνος του είναι ελαφρύς. Φρουρεί προς όλες τις κατευθύνσεις και, όταν αντιληφθεί τον οποιονδήποτε κίνδυνο, κραυγάζει με όλη του τη δύναμη].

Καὶ τὰ μὲν ἐν αὐτοῖς τοῖς συνήθεσι τόποις εὐρίσκεται τὰς βοηθείας, τὰ δ' ἐκτοπίζει, μετὰ μὲν τὴν φθινοπωρινὴν ἰσημερίαν ἐκ τοῦ Πόντου καὶ τῶν ψυχρῶν τόπων φεύγοντα τὸν ἐπιόντα χειμῶνα, μετὰ δὲ τὴν ἔαρινὴν ἐκ τῶν θερμῶν εἰς τοὺς τόπους τοὺς ψυχροὺς φοβούμενα τὰ καύματα, τὰ μὲν ἐκ τῶν ἐγγύς τόπων ποιούμενα τὰς μεταβολάς, τὰ δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐσχάτων ὡς εἶπεῖν, οἶον αἱ γέρανοι ποιοῦσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 12, 596b 30 – 597a 1-4

Φρόνιμα δὲ πολλὰ καὶ περὶ τὰς γέρανους δοκεῖ συμβαίνειν· ἐκτοπίζουσί τε γὰρ μακρὰν, καὶ εἰς ὕψος πέτονται πρὸς τὸ καθορᾶν τὰ πόρρω, καὶ ἐὰν ἴδωσι νέφη καὶ χειμέρια, καταπτᾶσαι ἠσυχάζουσιν. Ἔτι δὲ τὸ ἔχειν ἡγεμόνα τε καὶ τοὺς ἐπισυρίττοντας ἐν τοῖς ἐσχάτοις, ὥστε κατακούεσθαι τὴν φωνήν. Ὄταν δὲ καθίζωνται, αἱ μὲν ἄλλαι ὑπὸ τῇ πτέρυγι τὴν κεφαλὴν ἔχουσαι καθεύδουσιν ἐπὶ ἐνὸς ποδὸς ἐναλλάξ, ὁ δ' ἡγεμὼν γυμνὴν ἔχων τὴν κεφαλὴν προορᾷ, καὶ ὅταν αἰσθηταί τι, σημαίνει βοῶν. Οἱ δὲ πελεκᾶνες οἱ ἐν τοῖς ποταμοῖς γινόμενοι καταπίνουσι τὰς μεγάλας κόγχας καὶ λείας· ὅταν δ' ἐν τῷ πρὸ τῆς κοιλίας τόπῳ πέψωσιν, ἐξεμοῦσιν, ἵνα χασκουσῶν τὰ κρέα ἐξαιροῦντες ἐσθίωσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 10, 614b 18-30

106

والإبل لا تحبُّ من الماء إلا الغليظ، والحوافر لا تحبُّ العذوبة وتكره الماء الصافي،
حتى ربّما ضربَ الفرسُ بيده الشريفة ليثوّر الماء ثمّ يشربه.
والبقر تعافُ الماءَ الكدِرَ، ولا تشرب إلا الصافي.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 5, σ. 142

[= Οι καμήλες προτιμούν το υφάλμυρο νερό. Αντίθετα, τα άλογα προτιμούν το γλυκό νερό, το οποίο πρώτα αναταράσσουν με τις οπλές τους και μετά σκύβουν να πιουν. Και οι αγελάδες αποφεύγουν το γλυφό νερό και δεν πίνουν παρά μόνο όταν είναι καθαρό].

Πίνειν δ' οί μὲν βόες ζητοῦσι καθαρὸν, οί δ' ἵπποι ὡσπερ αἱ κάμηλοι· ἡ δὲ κάμηλος πίνει ἡδιον θολερὸν καὶ παχύ· οὐδὲ γὰρ ἀπὸ τῶν ποταμῶν πρότερον πίνει ἢ συνταράξει.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 8, 595b 31 - 596a 1

Χαίρουσι δ' οί ἵπποι τοῖς λειμῶσι καὶ τοῖς ἔλεσιν· καὶ γὰρ τῶν ὑδάτων τὰ θολερὰ πίνουσι, κὰν ἦ καθαρά, ἀνατρέπουσιν αὐτὰ οί ἵπποι ταῖς ὀπλαῖς, εἶτα πιοῦσαι λούονται. Καὶ γὰρ ὅλως ἐστὶ φιλόλουτρον τὸ ζῶον καὶ φίλυδρον [...]. Ὁ δὲ βοῦς τούναντίον τοῦ ἵππου· ἂν γὰρ μὴ καθαρὸν ἦ τὸ ὕδωρ καὶ ψυχρὸν καὶ ἀκέραιον, οὐκ ἐθέλει πιεῖν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 24, 605a 12-16

107

وليس عندي في الحمار الهندي شيء ، وقد ذكره صاحب المنطق

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 27

[= Δεν έχω να προσθέσω τίποτα παραπάνω για τον Ινδικό όνο, ο συγγραφέας της Λογικής έχει αναφερθεί σε αυτόν].

Ἔστι δὲ καὶ τὰ μὲν κερατοφόρα τῶν ζώων τὰ δ' ἄκερα. Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα τῶν ἐχόντων κέρατα διχαλὰ κατὰ φύσιν ἐστίν, οἷον βοῦς καὶ ἔλαφος καὶ αἶξ·

μώνυχον δὲ καὶ δίκερων οὐδὲν ὦπται. Μονοκέρατα δὲ καὶ μώνυχα ὀλίγα, οἷον ὁ Ἰνδικὸς ὄνος [...] Καὶ ἀστράγαλον δ' ὁ Ἰνδικὸς ὄνος ἔχει τῶν μωνύχων μόνον.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 499b 17-19

108

ومن أعاجيبه (أى الثعلب) ان نضيه – وهو قضيبه – فى خلقة الإنبوب ، احد شطريه عظم فى صورة المثقب ، والأخر عصب ولحم .

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 305

[= Ένα από τα παράξενα χαρακτηριστικά της αρσενικής αλεπούς είναι το γεγονός ότι το αναπαραγωγικό ὄργανο μοιάζει με σωλήνα. Ένα μέρος του αποτελείται από ένα ενιαίο μυτερό οστό, ενώ το υπόλοιπο από σάρκα και νεύρα].

Τὰ δὲ νευρώδη, οἷον καμήλου καὶ ἐλάφου, τὰ δ' ὀστώδη, ὡσπερ ἀλώπεκος καὶ λύκου καὶ ἴκτιδος καὶ γαλῆς.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 500 b 23-24

109

وزعم صاحب المنطق أن ليس فى الطير أجفى لفراخه من العقاب ، وأنه لا بد من يخرج واحدا وربما طردهن جميعا حتى يجئ طائر يسمى (كاسر العضاء) فيتكفل به .

Kitāb al-Hayawān, τ. 5, σ. 338

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι δεν υπάρχει πιο άσπλαχνο πτηνό από το γεράκι εξ αιτίας του τρόπου που συμπεριφέρεται στους

νεοσσούς του. Είτε διώχνει έναν από αυτούς είτε όλους από τη φωλιά και μερικές φορές ένας γυπαετός που ονομάζεται «κοκκαλάς» αναλαμβάνει να τα αναθρέψει].

Ὡς μὲν οὖν τὰ πολλὰ οὕτω συμβαίνει, ἤδη δὲ καὶ τρεῖς νεοττοὶ ὠμμένοι εἰσίν. Ἐκβάλλει δ' αὐξανομένων τὸν ἕτερον τῶν νεοττῶν ἀχθόμενος τῇ ἐδωδῇ.[...] Τὸν δ' ἐκβληθέντα δέχεται καὶ ἐκτρέφει ἡ φήνη [...]. Οὐ πάντα δὲ τὰ τῶν ἀετῶν γένη ὅμοια περὶ τὰ τέκνα, ἀλλ' ὁ πύγαργος χαλεπός [...].

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 6, 563a 20-22 - 563b 4-6

110

والخُد دويبةٌ عمياءُ صماءُ، لا تعرف ما يدنو منها إلا بالشَّمِّ، تخرج من جُحرها، وهي تعلم أن لا سمع ولا بصر لها، وإنما تَشْحا فاهها، وتقفُ على باب جُحرها فيجيء الدُّباب فيسقط على شِدْقها ويمرُّ بين لَحْييها فتسُدُّ فمها عليها وتستدخلها بجذبة النفس، وتعلمُ أن ذلك هو رزقها وقسمها...

Kitāb al-Hayawān, τ. 6, σ. 411

[= Ο ασπάλακας [τυφλοπόντικας] είναι κωφός και τυφλός, γι' αυτό και όταν βγαίνει από το λαγούμι του αναγνωρίζει τα αντικείμενα γύρω του από την οσμή. Έχοντας επίγνωση της κώφωσης και της τύφλωσης του, στέκεται στην είσοδο του λαγουμιού του με ανοιχτό το στόμα περιμένοντας να πέσουν μέσα σε αυτό οι μύγες και να τις καταπιεί προκειμένου να τραφεί].

Τὰ μὲν οὖν ἄλλα γένη πάντα τῶν ζώων πλὴν τῶν ὀστρακοδέρμων καὶ εἴ τι ἄλλο ἀτελές, ἔχει ὀφθαλμούς· τὰ δὲ ζωοτόκα πάντα πλὴν ἀσπάλακος. Τοῦτον δὲ τρόπον μὲν τιν' ἔχειν ἂν θείη τις, ὅλως δ' οὐκ ἔχειν. Ὅλως μὲν

γὰρ οὐθ' ὄρα οὐτ' ἔχει εἰς τὸ φανερόν δηλοῦς ὀφθαλμούς· ἀφαιρεθέντος δὲ τοῦ δέρματος ἔχει τὴν τε χώραν τῶν ὀμμάτων καὶ τῶν ὀφθαλμῶν τὰ μέλανα κατὰ τὸν τόπον καὶ τὴν χώραν τὴν φύσει τοῖς ὀφθαλμοῖς ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ἐκτός, ὡς ἐν τῇ γενέσει πηρουμένων καὶ ἐπιφυομένου τοῦ δέρματος.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 1, κεφ. 9, 491b 28-30

Τοῦτο [τὸ τῶν ἀσπαλάκων γένος] γὰρ ὄψιν οὐκ ἔχει· ὀφθαλμούς γὰρ ἐν μὲν τῷ φανερῷ οὐκ ἔχει, ἀφαιρεθέντος δὲ τοῦ δέρματος ὄντος παχέος ἀπὸ τῆς κεφαλῆς κατὰ τὴν χώραν τὴν ἔξω τῶν ὀμμάτων ἔσωθέν εἰσιν οἱ ὀφθαλμοὶ διεφθαρμένοι, πάντ' ἔχοντες ταῦτὰ τὰ μέρη τοῖς ἀληθινοῖς

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 4, κεφ. 8, 533a 3-7

111

وَأَمَّا الْعَظْمُ الَّذِي يُوْجَدُ فِي قَلْبِ الثَّوْرِ فَقَدْ سَمِعْنَا بَعْضَهُمْ يَقُولُ ذَلِكَ، وَرَأَيْتُهُ فِي كِتَابِ الْحَيَوَانَ لِصَاحِبِ الْمَنْطِقِ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 6, σ. 441

[= Ἐχω ακούσει ορισμένους να το λένε, το έχω μάλιστα διαβάσει και στο *Βιβλίο των Ζώων* του συγγραφέα της Λογικής πως ο ταύρος έχει ένα οστό που βρίσκεται στην περιοχή της καρδιάς του].

Ἴδιον δ' ἐστὶν ἐπὶ τῶν βοῶν· ἔστι γάρ τι γένος βοῶν, ἀλλ' οὐ πάντες, ὃ ἔχει ἐν τῇ καρδίᾳ ὄστον.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 15, 506 a 8-10

112

فَأَمَّا الْفَهْدُ؛ فالذي يحضرننا من خصاله أَنَّ ه يَقَالُ إِن عظام السَّبَاعِ تَشْتَهِي رِيحَهُ،
وتسندلُ برائحته على مكانه وتُعَجَّبُ بلحمه أشدَّ العجب...

Kitāb al-Hayawān, τ. 6, σ. 471

[= Αυτό που μου έρχεται στο νου για τη λεοπάρδαλη είναι ότι τα σαρκοφάγα ζώα λατρεύουν την οσμή της, από την οποία μπορούν να την εντοπίσουν. Επίσης, τους αρέσει πολύ η σάρκα της. Ορισμένες φορές, η λεοπάρδαλη προσποιείται πως είναι άρρωστη παραπλανώντας τα αρπακτικά που πλησιάζουν για να την καταβροχθίσουν. Τότε, τους επιτίθεται και τα καταβροχθίζει η ίδια].

Λέγουσι δὲ καὶ κατανενοηκυῖαν τὴν πάρδαλιν ὅτι τῇ ὁσμῇ αὐτῆς χαίρουσι τὰ θηρία, ἀποκρύπτουσαν ἑαυτὴν θηρεύειν· προσιέναι γὰρ ἐγγύς, καὶ λαμβάνειν οὕτω καὶ τὰς ἐλάφους.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 6, 612 a 13-15

113

وكلُّ ذي عينٍ من ذوات الأربع من السَّبَاعِ والبهائم الوحشية والأهلية، فإنما الأشْفَارُ
لجفونها الأعلى إلا الإنسان، فإنَّ الأشْفَارَ للأعالي والأسافل.

Kitāb al-Hayawān, τ. 7, σ. 103

[= Όλα τα ζώα, είτε άγρια είτε κατοικίδια, έχουν βλεφαρίδες στα άνω βλέφαρα που καλύπτουν τα μάτια. Ο άνθρωπος είναι ο μόνος που έχει βλεφαρίδες στο άνω και στο κάτω βλέφαρο].

Καὶ βλεφαρίδας ὁ μὲν ἄνθρωπος ἐπ' ἄμφω ἔχει, καὶ ἐν μασχάλαις ἔχει τρίχας καὶ ἐπὶ τῆς ἡβῆς· τῶν δ' ἄλλων οὐδὲν οὔτε τούτων οὐδέτερον οὔτε τὴν κάτω βλεφαρίδα, ἀλλὰ κάτωθεν τοῦ βλεφάρου ἐνίοις μανὰὶ τρίχες πεφύκασιν.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 498 b 21

114

وقال صاحبُ المنطق: غُرْمُولُ الْفَيْلِ يَصْغُرُ عَنْ مِقْدَارِ بَدَنِهِ، وَخُصِيَّتُهُ لِحَقَّةِ بَكْلِيَّتِهِ لَا تُرَى، وَلِذَلِكَ يَكُونُ سَرِيعَ السَّفَادِ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 226

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει ότι το αναπαραγωγικό όργανο του ελέφαντα είναι δυσανάλογο ως προς το μέγεθος του σώματός του και ότι οι όρχεις του συνδέονται απευθείας με τα νεφρά του, γι' αυτό το λόγο είναι γρήγορος στο ζευγάρωμα].

Ἔχει δὲ καὶ ὁ ἐλέφας τὸ αἰδοῖον ὅμοιον μὲν ἵππῳ, μικρὸν δὲ καὶ οὐκ ἀνὰ λόγον τοῦ σώματος, τοὺς δ' ὄρχεις οὐκ ἔξω φανερούς, ἀλλ' ἐντὸς περὶ τοὺς νεφρούς· διὸ καὶ ἐν τῇ ὀχείᾳ ἀπαλλάττεται ταχέως.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 500 b 6-10

115

قال: وأمراضها أقل من أمراض غيرها، إلا أن النَّفْخَ وَالرِّيَّاحَ يَعْرِضُ لَهَا كَثِيرًا وَيُؤْذِيهَا أَدَى شَدِيدًا، وَعَامَّةُ أَمْرَاضِهَا مِنْ ذَلِكَ، حَتَّى رُبَّمَا مَنَعَهَا الْبَوْلُ وَغَيْرَ ذَلِكَ، قَالَ: وَإِذَا أَكَلَتِ الثَّرَابَ ضَرَّهَا ذَلِكَ، وَلَا سِيَّمَا إِذَا أَكْثَرَتْ مِنْهُ فَعَاوَدَتْهُ.

قال: ورُبَّمَا ابْتَلَعَتْ مِنْهُ الْحِجَارَةَ، قَالَ: وَإِذَا أَصَابَهَا اسْتِطْلَاقُ سُقَيْتِ الْمَاءِ الْحَارِّ وَعُلْفَتِ الْحَشِيشِ الْمَعْسُولِ، وَإِذَا أَتْعَبُوهَا اعْتَرَاهَا السَّهَرُ، فَتَعَالَجَ عِنْدَ ذَلِكَ بِأَنْ تُذَلَّكَ أَكْتَأُفُهَا بِزَيْتٍ وَمَاءٍ حَارٍّ، قَالَ: وَبَعْضُهَا يَشْرَبُ الزَّيْتِ شُرْبًا ذَرِيعًا.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] αναφέρει ότι οι ασθένειες που πλήττουν [τον ελέφαντα] είναι λιγότερες σε σύγκριση με άλλα ζώα, ωστόσο, μπορεί να φουσκώσει με

αέρια και το γεγονός αυτό τον κάνει να υποφέρει. Αρκετές φορές, δυσκολεύεται ή αδυνατεί πλήρως να ουρήσει.

Αναφέρει πως η βρώση του χόματος τού προκαλεί πολλά προβλήματα, ειδικά αν το τρώει κατ' εξακολούθηση.

Αναφέρει, επίσης, ότι μερικές φορές καταπίνει πέτρες και τότε φουσκώνει με αέρα για να τις αποβάλλει. Σ' αυτή την περίπτωση του δίνουν ζεστό νερό και τον ταΐζουν ένα βότανο αναμειγμένο με μέλι. Εάν κουραστεί υποφέρει από αϋπνία και τότε του κάνουν μάλαξη στους ώμους με λάδι και ζεστό νερό. Είπε, ακόμα, ότι ορισμένοι ελέφαντες πίνουν πολύ λάδι].

Οί δ' ἐλέφαντες κάμνουσι τοῖς φυσώδεσι νοσήμασιν· διὸ οὔτε τὸ ὑγρὸν περίττωμα προΐεσθαι δύνανται οὔτε τὰ τῆς κοιλίας. Καὶ ἐὰν γῆν ἐσθίῃ, μαλακίζεται, ἐὰν μὴ συνεχῶς· εἰ δὲ συνεχῶς, οὐδὲν βλάπτεται. Καταπίνει δὲ καὶ λίθους ἐνίοτε. Ἀλίσκεται δὲ καὶ διαρροία· ὅταν δ' ἄλῳ, ἰατρεύουσιν ὕδωρ θερμὸν διδόντες πίνειν, καὶ τὸν χόρτον εἰς μέλι βάπτοντες διδῶσιν ἐσθίειν, καὶ ἴστησιν ἐκάτερον τούτων.

Ὅταν δὲ κοπιάσῃ διὰ τὸ μὴ κοιμηθῆναι, ἀλλ' ἐτριβόμενοι καὶ ἐλαίῳ καὶ ὕδατι θερμῷ τοὺς ὤμους ὑγιάζονται. Καὶ ὅταν τοὺς ὤμους ἀλγῇ, ὕεια κρέα ὀπτήσαντες προστιθέασι, καὶ βοηθεῖ αὐτοῖς. Ἐλαιὸν δ' οἱ μὲν πίνουσιν οἱ δ' οὐ τῶν ἐλεφάντων· κἂν τύχῃ σιδήριόν τι ἐν τῷ σώματι ἐνόν, τὸ ἔλαιον ἐκβάλλει, ὅταν πίωνσιν, ὡς φασί· τοῖς δὲ μὴ πίνουσι ῥίζαν ἐψήσαντες ἐν ἐλαίῳ διδῶσιν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 26, 606a 23-31 - 605b 1-5

116

قال: وهو مادام ركبته عليه فهو ألين من كل ذي أربع، وأحسن طاعة، ولكن لبعضها صعوبة عند نزوله عنه، فإذا شدوا مقادير قوائمها بالحبال شداً قوياً لأنت.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε πως όταν κάποιος καταφέρει να ανέβει πάνω στον ελέφαντα, τότε το ζώο γίνεται πιο ήμερο και είναι πιο εύκολο να καθοδηγηθεί, μερικές φορές, ωστόσο, είναι δύσκολο να κατέβει κανείς από πάνω του. Όταν δε τα μπροστινά του πόδια δεθούν με σχοινιά, η καθοδήγησή του γίνεται με μεγαλύτερη ευελιξία].

Ἐπιβεβηκότος μὲν οὖν τοῦ ἐλεφαντιστοῦ ἅπαντες πραεῖς εἰσιν, ὅταν δ' ἀποβῆ, οἱ μὲν οἱ δ' οὐ· ἀλλὰ τῶν ἐξαγριουμένων τὰ ἐμπρόσθια σκέλη δεσμεύουσι σειραῖς, ἵν' ἡσυχάζωσιν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 610 a 30-33

117

والْحَمْرُ وَالْقَبِيحُ رَبِّمَا أَلْقَا الْإِنَاثَ إِذَا كَانَا عَلَى غَلَاوَةِ الرِّيْحِ، وَلَا تَكُونُ الْوَلَادَةُ إِلَّا فِي مَوْضِعِ إِقَاءِ النَّطْفَةِ وَالشَّيْءِ الَّذِي يَلْقَحُ مِنْهُ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 244

[= Ορισμένα πτηνά όπως οι πέρδικες μπορούν να γονιμοποιήσουν το θηλυκό ενώ πετούν στον αέρα. Ο τοκετός πραγματοποιείται από το ίδιο σημείο που εισήχθη το σπερματοζωάριο, δηλαδή από το αιδείο].

Αἱ δὲ πέρδικες ἂν κατ' ἄνεμον στῶσιν αἱ θήλειαι τῶν ἀρρένων, ἔγκυοι γίνονται· πολλάκις δὲ καὶ τῆς φωνῆς ἀκούουσαι, ἔὰν ὀργῶσαι τύχωσι, καὶ ὑπερπετομένων ἐκ τοῦ καταπνεῦσαι τὸν ἄρρην.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 5, 541a 27-30

118

والرَّحْمَ لَا تَرْضَى مِنَ الْجِبَالِ إِلَّا بِالْوَحْشِيِّ مِنْهَا، وَمِنَ الْبَعِيدِ فِي أَسْحَقِهَا وَأَبْعَدَهَا عَنْ
مَوَاضِعِ أَعْدَائِهَا، ثُمَّ مِنَ الْجِبَالِ إِلَّا فِي رُؤُوسِ هَضَابِهَا، ثُمَّ مِنَ الْهَضَابِ إِلَّا فِي صَدُوعِ
صَخُورِهَا، وَلِذَلِكَ يُضْرَبُ بِامْتِنَاعِ بَيْضِهَا الْمَثَلُ.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 66

[= Τα άγρια πτηνά που επωάζουν τα αυγά τους επιλέγουν τους πιο
δυσπρόσιτους ορεινούς τόπους για να αποφύγουν τους εχθρούς τους.
Φωλιάζουν στις κορυφές των βουνών μέσα σε ρωγμές των βράχων, και
αυτός είναι ο λόγος που η δυσκολία προσέγγισης των αυγών τους είναι
παροιμιώδης].

Τὰς δ' οἰκῆσεις οἱ μὲν περὶ τὰς χαράδρας καὶ χηραμοὺς ποιοῦνται καὶ
πέτρας, οἷον ὁ καλούμενος χαραδριός· [...] Ἐν ἀποτόμοις δὲ καὶ ὁ ἰέραξ
νεοττεύει.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 10, 615a 35- 38

Γυπὸς δὲ λέγεται ὑπὸ τινῶν ὡς οὐδεὶς ἐώρακεν οὔτε νεοττὸν οὔτε νεοτιάν·
ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἔφη Ἡρόδωρος ὁ Βρύσωνος τοῦ σοφιστοῦ πατὴρ ἀπὸ τινος
αὐτὸν ἐτέρας εἶναι μετεώρου γῆς, τεκμήριον τοῦτο λέγων καὶ τὸ φαίνεσθαι
ταχὺ πολλούς, ὅθεν δέ, μηδενὶ εἶναι δῆλον. Τούτου δ' αἴτιον ὅτι τίκτει ἐν
πέτραις ἀπροσβάτοις.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 10, 615b 8-13

119

وَذَكَرَ بَعْضُ الْفِيَالِيِّينَ أَنَّ الْفَيْلَةَ تَضَعُ لِسَبْعِ سَنِينَ وَلِدًا مَسْتَوِيَّ الْأَسْنَانَ، وَأَنَّهُمْ يَرِصُدُونَ
ذَلِكَ الْوَقْتَ مِنَ الْوَحْشِيَّةِ مِنْهَا، وَيَحْتَالُونَ فِي أَخْذِ الْوَلَدِ، وَأَنَّ ذَلِكَ الْوَلَدَ يَعِيشُ فِي أَيْدِيهِمْ
مَا بَيْنَ الثَّمَانِينَ سَنَةً إِلَى الْمِائَةِ، وَأَنَّ عُمَرَ الْوَحْشِيَّةِ أَطْوَلُ.

Kitāb al-Hayawān, τ. 7, σ. 71

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι οι ελέφαντες γεννούν από την ηλικία των επτά ετών. Ορισμένοι εκτροφείς υποστηρίζουν ότι οι ελέφαντες γεννούν μικρούς ελέφαντες με πλήρη οδοντοστοιχία μετά την ηλικία των επτά ετών, γι' αυτό το λόγο, κατά αυτή την περίοδο, οι ίδιοι παραφυλάνε τους άγριους ελέφαντες για να τους αρπάξουν τα μικρά τους. Ο μέσος όρος ζωής των ελεφάντων είναι 80-100 χρόνια, ενώ οι άγριοι ελέφαντες ζουν ακόμα περισσότερο].

Ὁ δ' ἐλέφας ἄρχεται μὲν βαίνεισθαι ὁ μὲν νεώτατος δέκ' ἐτῶν, ὁ δὲ πρεσβύτατος πεντεκαίδεκα · ὁ δ' ἄρρην βαίνει πεντέτης ὡν ἡ ἐξέτης. Χρόνος δὲ τῆς ὀχείας τὸ ἕαρ. Πάλιν δὲ βαίνει μετὰ τὴν ὀχείαν διὰ τρίτου ἔτους · ὃν δ' ἂν ἐγκύμονα ποιήσῃ, τούτου πάλιν οὐχ ἄπτεται. Κύει δ' ἔτη δύο, τίκτει δ' ἕν · ἔστι γὰρ μονοτόκον · τὸ δ' ἔμβρυον γίνεται ὅσον μόσχος δίμηνος ἢ τρίμηνος.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 546b 6-7

Τὸν δ' ἐλέφαντα ζῆν οἱ μὲν περὶ ἔτη διακόσια φασιν, οἱ δὲ τριακόσια.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 9, 596a 13

Ζῆν δὲ φασιν τὸν ἐλέφαντα οἱ μὲν ἔτη διακόσια, οἱ δ' ἑκατὸν εἴκοσι, καὶ τὴν θήλειαν ἴσα σχεδὸν τῷ ἄρρηνι, ἀκμάζειν δὲ περὶ ἔτη ἐξήκοντα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 45, 630b 23-25

120

وذكر صاحب المنطق عداوة الغراب للحمار، والنَّحويون ينشدون في ذلك قول
الشَّاعر:

عَدَاوَةٌ لِلْغُرَابِ الْحِمَارِ

عَادَيْتَنَا لَا زَلَّتْ فِي تَبَابٍ

ولا أدري من أين وقع هذا إليهم.

وذكر أيضاً عداوة البوم للغراب، وكذلك عصفور الشوك للحمار، وفي هذا كلامٌ كثيرٌ قد ذكرنا بعضه في أول كتابنا هذا من الحيوان

Kitāb al-Hayawān, τ. 7, σ. 97

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρθηκε στην εχθρότητα μεταξύ του κόρακα και του όνου και οι γραμματικοί επικαλούνται το εξής απόφθεγμα:

«Μας εχθρεύεσαι όπως ο όνος τον κόρακα, γι' αυτό ας είσαι καταραμένος!»

Ομολογώ πως δεν ξέρω από πού το γνωρίζουν. [Ο Αριστοτέλης] αναφέρθηκε, επίσης, στην εχθρότητα μεταξύ της κουκουβάγιας και του κόρακα, καθώς και εκείνη που υπάρχει μεταξύ ενός πτηνού με αγκάθια και του όνου. Σε όλα αυτά εμείς αναφερθήκαμε στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου μας σχετικά με τα ζώα].

Αἰγίθω δὲ καὶ ὄνω πόλεμος διὰ τὸ παριόντα τὸν ὄνον κινήσθαι εἰς τὰς ἀκάνθας τὰ ἔλκη· διὰ τε οὖν τοῦτο, κἂν ὀγκήσῃται, ἐκβάλλει τὰ ῥῆα καὶ τοὺς νεοττοὺς· φοβούμενοι γὰρ ἐκπίπτουσιν· ὁ δὲ διὰ τὴν βλάβην ταύτην κολάπτει ἐπιπετόμενος τὰ ἔλκη αὐτοῦ.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609 a 31-33

Καὶ κόραξ ταύρω καὶ ὄνω πολέμιος διὰ τὸ τύπτειν ἐπιπετόμενος αὐτοὺς καὶ τὰ ὄμματα κολάπτειν αὐτῶν.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 1, 609 b 5

قال: واعلم أنّ كثيراً من العَدوّ لا يستطاع بالشدّة والمكابرة حتى يُصاد بالرّفق
والملاينة، كما يصاد الفيل الوحشيّ بالفيل الأهلّيّ...

Βιβλίο των ζώων, τ. 7, σ. 98

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε: Να ξέρετε πως πολλοί εχθροί αντιμετωπίζονται με την ευγένεια και την καλοσύνη και όχι με τη βία και την αλαζονεία, όπως στην περίπτωση του άγριου ελέφαντα, τον οποίο συνηθίζουν να κυνηγούν με τη βοήθεια του εξημερωμένου ελέφαντα].

Ἔστι δὲ καὶ ἡ θήρα τῶν ἐλεφάντων τοιάδε· ἀναβάντες ἐπὶ τινὰς τῶν
τιθασσῶν καὶ ἀνδρείων διώκουσι, καὶ ὅταν καταλάβωσι, τύπτειν
προστάττουσι τούτοις, ἕως ἂν ἐκλύσωσιν· τότε δ' ὁ ἐλεφαντιστῆς
ἐπιπηδήσας κατευθύνει τῷ δρεπάνῳ. Ταχέως δὲ μετὰ ταῦτα τιθασσεύεται τε
καὶ πειθαρχεῖ. [...] Ἔστι δ' ἡ θήρα καὶ μεγάλων ἤδη ὄντων καὶ πώλων.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 2, 610 a 24-26

122

وكلُّ سمكٍ يكون في الماء العذب فإنّ له لساناً وديماغاً، إلّا ما كان منها في الماء
الملح، فإنّه ليس لسمك البحر لسانٌ ولا دماغ

Kitāb al-Hayawān, τ. 7, σ. 103

[= Όλα τα ψάρια του γλυκού νερού έχουν γλώσσα και εγκέφαλο, σε αντίθεση με εκείνα του αλμυρού νερού].

Οὗτος δὲ παραπλησίως τῶν ἰχθύων τισίν· ὅλως μὲν γὰρ οἱ ἰχθύες ἀκανθώδη
καὶ οὐκ ἀπολελυμένην ἔχουσι τὴν γλώτταν, ἔνιοι δὲ πάμπαν λείον καὶ
ἀδιάθρωτον τὸν τόπον μὴ ἐγκλίναντι σφόδρα τὸ χεῖλος.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 10, 503 a 2

Ἐν δὲ τοῖς ἐνύδροις, καλουμένοις δ' ἰχθύσι, τὸ μὲν τῶν χυμῶν αἰσθητήριον, τὴν γλῶτταν, ἔχουσι μὲν, ἔχουσι δ' ἀμυδρῶς· ὁστῶδε γὰρ καὶ οὐκ ἀπολελυμένην ἔχουσιν. Ἄλλ' ἐνίοις τῶν ἰχθύων ὁ οὐρανός ἐστι σαρκώδης, οἶον τῶν ποταμίων ἐν τοῖς κυπρίνοις, ὥστε τοῖς μὴ σκοπομένοις ἀκριβῶς δοκεῖν ταύτην εἶναι γλῶτταν.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 4, κεφ. 8, 533 a 27-29

123

وليس لشيء من ذكورة جميع الحيوان فليس في صدره عضل إلا الإنسان والفيل .

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 104

[= Κανένα ζώο, ούτε αρσενικό ούτε θηλυκό δεν έχει στήθος στην περιοχή του θώρακα εκτός από τον άνθρωπο και τον ελέφαντα].

Τῷ δὲ στήθει τῷ τοῦ ἀνθρώπου πάντα τὰ ζῶα ἀνάλογον ἔχει τοῦτο τὸ μόριον, ἀλλ' οὐχ ὅμοιον· ὁ μὲν γὰρ πλατὺ τὸ στήθος, τὰ δ' ἄλλα στενόν. Μαστοὺς δ' οὐκ ἔχει οὐδὲν ἐν τῷ πρόσθεν ἀλλ' ἢ ἄνθρωπος· ὁ δ' ἐλέφας ἔχει μὲν μαστοὺς δύο, ἀλλ' οὐκ ἐν τῷ στήθει ἀλλὰ πρὸς τῷ στήθει.

Περί ζώων ιστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 497 b 34, 498 a 35-37

124

ولو لم يكن من أعاجيب الفيل إلا خرطومُه الذي هو أنفه وهو يده، وبه يوصل الطعامَ والشَّرَابَ إلى جوفه، وهو شيءٌ بَيْنَ العُضروف واللحم والعصب، وبه يقاتل

ويضرب، ومنه يصيح، وليس صياحُه في مقدارِ جُرمِ بدنه، ويضربُ به الأرضَ ويرفعه في السَّماءِ ويصرِّفه كيف شاء، وهو مَقْتَلٌ من مقاتله...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 118

[= Το πιο αξιοπερίεργο χαρακτηριστικό σε έναν ελέφαντα είναι η προβοσκίδα του που είναι ταυτόχρονα η μουσούδα και το χέρι του. Με την προβοσκίδα τρώει και πίνει. Αποτελείται από έναν χόνδρο με σάρκα και νεύρα. Με τη βοήθεια της προβοσκίδας, ο ελέφαντας δίνει χτυπήματα στους εχθρούς του, αλλά και κραυγάζει. Η κραυγή του, όμως, δεν είναι ανάλογη με το μέγεθος του σώματός του. Με την προβοσκίδα χτυπά το έδαφος και σηκώνει σκόνη στον αέρα. Είναι, επίσης, το αδύνατο σημείο του, εξ αιτίας του οποίου μπορεί να σκοτωθεί].

Ἔχει ἰὸ ἐλέφας! δὲ μυκτῆρα τοιοῦτον καὶ τηλικούτον ὥστε ἀντὶ χειρῶν ἔχει αὐτόν· πίνει γὰρ καὶ ἐσθίει ὀρέγων τούτῳ εἰς τὸ στόμα, καὶ τῷ ἐλεφαντιστῆ ἀνορέγει ἄνω. Τούτῳ καὶ δένδρα ἀνασπᾶ, καὶ διὰ τοῦ ὕδατος βαδίζων τούτῳ ἀναφυσᾶ. Τῷ δ' ἄκρω ἐγκλίνει, οὐ κάμπτεται δέ· χονδρῶδες γὰρ ἔχει.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 497 b 26-30

125

وقد ذكره صاحب المنطق في كتاب الحيوان إلا أنه سمّاه بِالْحِمَارِ الهنديّ، وجعل له قرناً واحداً في وسط جبهته، وكذلك أجمع عليه أهل الهند كبيرهم وصغيرهم.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 123

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρεται στον ρινόκερο στο Βιβλίο των ζώων, αλλά τον κατονομάζει ινδικό όνο και υποστηρίζει ότι έχει μόνο ένα κέρατο στη μέση του προσώπου του. Το ίδιο υποστηρίζουν και οι κάτοικοι της Ινδίας μικροί και μεγάλοι].

Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα τῶν ἔχόντων κέρατα διχαλὰ κατὰ φύσιν ἐστίν, οἷον βοῦς καὶ ἔλαφος καὶ αἶξ· μώνυχον δὲ καὶ δίκερων οὐδὲν ὤπται. Μονοκέρατα δὲ καὶ μώνυχα ὀλίγα, οἷον ὁ Ἰνδικὸς ὄνος.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 1, 499 b 19

126

وقد زعم صاحب المنطق ان ولد الفيل يخرج من بطن امه نابت الاسنان لطول مكته
في بطنها ...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 124

[= Ο συγγραφέας της Λογικής λέει πως ο ελέφαντας γεννιέται με την οδοντοστοιχία του, επειδή παραμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα στη μήτρα της μητέρας του].

Ἔχει δ' ὁ ἐλέφας εὐθύς γενόμενος ὀδόντας, τοὺς μέντοι μεγάλους ἀδήλους τὸ πρῶτον.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 2, κεφ. 6, 502 a 32-34

Κύει δ' [ὁ ἐλέφας] ἔτη δύο, τίκτει δ' ἓν· ἔστι γὰρ μονοτόκον.

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 546 b 11-13

127

وليس الخبر عن الكركدن أيضاً كالخبر عن الدُّفِين أَنَّهَا تَلِدُ وعن اللُّخْمِ مثل ذلك،
وَأَنَّ الكَوْسَجَ يَتَوَلَّدُ من بين اللُّخْمِ وسمكةٍ أخرى، وهذا كُلُّهُ غَيْرُ مستحيل، إِلَّا أَنِّي لا
أَجْعَلُ الشَّيْءَ الجائزَ كونه كالشَّيْءِ الذي تَتَبَّه الأَدَلَّةُ ويخرجه البرهان من باب الإنكار،
والواجبُ في مثل هذا الوقفُ، وإن كان القلبُ إلى نقض ذلك أميل.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 126

[= Όσον αφορά στη γέννα του δελφινιού αναφέρονται τα ίδια που έχουν παρατηρηθεί και τον ρινόκερω. Όλα αυτά, βέβαια, δεν είναι απίθανα, αλλά δεν βάζω στο ίδιο επίπεδο αυτό που είναι δυνατόν με εκείνο που είναι επαληθεύσιμο μέσω των ενδείξεων και των επιχειρημάτων. Αυτό που οφείλει κανείς να πράξει όταν βρεθεί αντιμέτωπος με τέτοιες καταστάσεις είναι η παρατήρηση και η σύγκριση, ακόμη και αν η καρδιά κλίνει περισσότερο προς την άρνηση].

Τίκει δ' ὁ μὲν δελφίς τὰ μὲν πολλὰ ἔν, ἐνίοτε δὲ καὶ δύο· [...] Ὀμοίως δὲ τῷ δελφίνι καὶ ἡ φώκαινα· καὶ γὰρ ἔστιν ὄμοιον δελφίνι μικρῷ, γίνεται δ' ἐν τῷ Πόντῳ. Διαφέρει δὲ φώκαινα δελφίνος· ἔστι γὰρ τὸ μέγεθος ἔλαττον, εὐρύτερον δ' ἐκ τοῦ νώτου· τὸ χρῶμα ἔχει κυανοῦν. Πολλοὶ δὲ δελφίνων τι γένος εἶναι φασὶ τὴν φώκαιναν.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 12, 566b 6-13

128

وزعم صاحبُ المنطق في كتاب الحيوان أنّه قد ظهرَ فيلٌ عاش أربعمئة سنة،
فالفيل في هذا الوجه يشارك الضَّبَابَ والحَيَّاتِ والنُّسُورَ...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 184

[= Ο συγγραφέας της Λογικής αναφέρει στο Βιβλίο των ζώων ότι ένας ελέφαντας κατόρθωσε να ζήσει τετρακόσια χρόνια. Ως προς αυτό [τη μακροζωία], ο ελέφαντας μοιάζει με ορισμένα ερπετά της Σαχάρας, τις οχιές και τους αετούς].

Τὸν δ' ἐλέφαντα ζῆν οἱ μὲν περὶ ἑτη διακόσιά φασιν, οἱ δὲ τριακόσια.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 8, κεφ. 9, 596 a 11-12

Zḥn δέ φασι τὸν ἐλέφαντα οἱ μὲν ἔτη διακόσια, οἱ δ' ἑκατὸν εἴκοσι, καὶ τὴν θήλειαν ἴσα σχεδὸν τῷ ἄρρηνι, ἀκμάζειν δὲ περὶ ἔτη ἑξήκοντα [...]

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 45, 630 b 23

129

وزعموا أن أول شيء يؤديه به السجود للملك...
قال: وهي على صعوبتها تأتسُ سريعاً وتلقنُ سريعاً، فأول ما يعلم السجودُ للملك، فإذا
عرّفه فكما رآه سجّد له...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 228

[= Λένε πως το πρώτο πράγμα που μαθαίνει [ο ελέφαντας] κατά την εξημέρωσή του είναι η υπόκλιση ενώπιον του βασιλιά. Όταν συναντά βασιλιά, γονατίζει μπροστά του].

Πάντων δὲ τιθασσότατον καὶ ἡμερώτατον τῶν ἀγρίων ἐστὶν ὁ ἐλέφας· πολλὰ γὰρ καὶ παιδεύεται καὶ ξυνήσιν, ἐπεὶ καὶ προσκυνεῖν διδάσκονται τὸν βασιλέα.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 9, κεφ. 46, 630 b 18-20

130

وما أعجب ما قرأت في كتاب الحيوان لصاحب المنطق، وجدته قد ذكر رأس الفيل وقصر عنقه، ولم يذكر انقلاب لسانه، وذلك أعجب ما فيه، ولم يذكر في كم يضع، ولا مقدار وزن أعظم الأنبياب وكيف يخرج من بطن أمه نابت الأسنان.

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 226

[= Μεταξύ των όσων εντυπωσιακών διάβασα στο *Βιβλίο των Ζώων* του συγγραφέα της Λογικής είναι αυτό αναφέρεται στο κεφάλι και τον λαιμό του ελέφαντα που είναι πολύ βραχύς. Ωστόσο, δεν αναφέρεται στο γύρισμα

της γλώσσας που είναι το πιο αξιοθαύμαστο στην περίπτωση του ζώου αυτού. Δεν αναφέρει πόσο είναι το διάστημα που κυοφορεί, ούτε το μέγιστο βάρος των χαυλιοδόντων του, ούτε για ποιο λόγο γεννιέται με οδοντοστοιχία].

‘Ο δ’ ἐλέφας [...] *Κύει δ’ ἔτη δύο, τίκτει δ’ ἓν· ἔστι γὰρ μονοτόκον· τὸ δ’ ἔμβρυον γίνεται ὅσον μόσχος δίμηνος ἢ τρίμηνος.*

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 5, κεφ. 14, 546b 11

‘Ο δ’ ἐλέφας ὀχεύει καὶ ὀχεύεται πρῶτον εἴκοσιν ἐτῶν. Ὄταν δ’ ὀχευθῆ ἡ θήλεια, φέρει ἐν γαστρὶ, ὡς μὲν τινὲς φασιν, ἐνιαυτὸν καὶ ἕξ μῆνας, ὡς δ’ ἕτεροι, τρεῖς ἔτη· τοῦ δὲ μὴ ὁμολογεῖσθαι τὸν χρόνον αἴτιον τὸ μὴ εὐθεώρητον εἶναι τὴν ὀχείαν. *Τίκτει δ’ ἡ θήλεια συγκαθίσασα ἐπὶ τὰ ὀπισθεν, καὶ ἀλγοῦσα δήλη ἐστίν. Ὁ δὲ σκύμνος ὅταν γένηται, θηλάζει τῷ στόματι καὶ οὐ τῷ μυκτῆρι, καὶ βαδίζει καὶ βλέπει εὐθύς γεννηθείς.*

Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 27, 578a 18-25

131

قال: وإذا تصعب الفيل وكان في حدّثان ما اقتطعوه من الوحش فإنهم يُنزون عليه فيلاً مثله، ويحتالون له في ذلك؛ فمما أكثر ما يجدونه بعد ذلك قد لأن...

Kitāb al-Ḥayawān, τ. 7, σ. 227

[= [Ο Αριστοτέλης] είπε ότι το πρώτο διάστημα που ένας ελέφαντας απομακρύνεται από τον άγριο κόσμο είναι δύσκολο να δαμαστεί. Τότε τον παρασύρουν με δόλο να ζευγαρώσει με έναν άλλο ελέφαντα και γίνεται μεμιάς υπάκουος].

Ἐξαγριαίνονται δὲ καὶ οἱ ἐλέφαντες περὶ τὴν ὀχείαν, διόπερ φασιν οὐκ εἶναι αὐτοὺς ὀχεύειν τὰς θηλείας τοὺς τρέφοντας ἐν τοῖς Ἰνδοῖς· ἐμμανεῖς γὰρ

γινομένους ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἀνατρέπει τὰς οἰκήσεις αὐτῶν ἅτε φαύλως ὑποδομημένας, καὶ ἄλλα πολλὰ ἐργάζεσθαι. Φασὶ δὲ καὶ τὴν τῆς τροφῆς δαψίλειαν πραοτέρους αὐτοὺς παρέχειν· καὶ προσάγοντες δ' αὐτοῖς ἑτέρους κολάζουσι καὶ δουλοῦνται προστάττοντες τύπτειν τοῖς προσαγομένοις.

Περὶ ζώων ἱστορίαι, βιβλ. 6, κεφ. 18, 572a 1-6

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία μελέτη της επίδρασης που είχε το *Περί ζώων ιστορία* του αρχαίου Έλληνα φιλόσοφου Αριστοτέλη στο έργο *Kitāb al-Hayawān* του Άραβα συγγραφέα al-Jāhiz. Από τη μελέτη αυτή προκύπτει η σημασία της αρχαιοελληνικής σκέψης σε έργα της αραβικής γραμματείας αναδεικνύοντας την αξία του Abū ‘Uthmān, του επωνομαζόμενου al-Jāhiz, ο οποίος υπήρξε μία από τις λαμπρότερες προσωπικότητες της αραβικής διανόησης και λογοτεχνίας του 9ου-10ου αι.

Ο πνευματικός πλούτος της Βασόρας, γενέτειρας του συγγραφέα, στα τέλη του 8ου αιώνα συνέβαλε αφ’ ενός στην αφύπνιση και αφ’ αφετέρου στην πνευματική ικανοποίηση ακόμα και των πιο απαιτητικών διανοουμένων, όπως συνέβη στην περίπτωση του Jāhiz. Η Βασόρα παρείχε τις ουσιώδεις βάσεις της θρησκευτικής καλλιέργειας αλλά και της λαϊκής αραβικής κουλτούρας, και αποτέλεσε το πνευματικό κέντρο, όπου απευθύνονταν οι Άραβες προκειμένου να τύχουν μίας ολοκληρωμένης μόρφωσης και, στη συνέχεια, να μπορέσουν να επεξεργαστούν και να διαμορφώσουν τις ιδέες και τις θεωρίες τους. Κατά την περίοδο αυτή άνθισε το *adab* και άρχισαν να διαδίδονται οι θεωρίες ορθολογισμού του κινήματος των *mu‘tazila*.

Στην εξέλιξη της διανόησης καθοριστικό ρόλο έπαιξε η οικονομική πρόοδος της Βασόρας. Απαλλαγμένος από τις σοβαρές έγνοιες της επιβίωσης και του βιοπορισμού, ο πληθυσμός της πόλης κατόρθωσε να αφήσει το προσωπικό του αποτύπωμα και να συμβάλει στην θρησκευτική και πνευματική άνθιση του Ισλάμ.

Στην ήδη υπάρχουσα ευημερία και πνευματική ανάπτυξη προστέθηκαν γόνιμα στοιχεία προερχόμενα από την περσική γραμματεία, τα οποία μία προσωπικότητα όπως αυτή του Jāhiz δεν θα μπορούσε να αγνοήσει αλλά και

να μην αξιοποιήσει άμεσα. Η εισαγωγή και η οικειοποίηση αυτής της πολιτιστικής κληρονομιάς σε συνδυασμό με την αφομοίωση των στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού -την οποία ευνόησε ο οξυδερκής χαλίφης al-Ma'mūn μέσω της μετάφρασης λαμπρών αρχαίων ελληνικών έργων- συντέλεσαν στη δημιουργία αλλά και την ακτινοβολία της κλασικής αραβικής κουλτούρας.

Η ιδιαιτερότητα του τρόπου έκφρασης του Jāhiz, με την οποία κατόρθωσε να προσελκύσει όχι μόνο την ελίτ των διανοουμένων αλλά και να βρει απήχηση στο ευρύ κοινό, αναγνωρίστηκε από το χαλίφη al-Ma'mūn, ο οποίος είδε στο πρόσωπό του έναν εκλαϊκευτή που θα συνέβαλε στην προάσπιση και τη διάδοση του επίσημου πολιτικο-θρησκευτικού δόγματος.

Η απλότητα στον τρόπο έκφρασης σε συνδυασμό με την πολυπλοκότητα, που δημιουργεί η αναζήτηση των κατάλληλων και ιδιαίτερων λέξεων από το συγγραφέα, δομούν ένα ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό ύφος. Ο Jāhiz κάνει συχνές και επαναλαμβανόμενες αναφορές σε θέματα που κεντρίζουν το ενδιαφέρον, γεγονός που μαρτυρεί το μεγαλείο της σκέψης του, μιας σκέψης η οποία διαρκώς ανανεώνεται αντλώντας τη φρεσκάδα της από ποικίλες πηγές που αφορούν στη θρησκεία, στις επιστήμες και στην πλούσια και πολύπλευρη πολιτιστική ζωή της Βασόρας. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του συγγραφέα, η ακόρεστη περιέργειά του, τον οδήγησε στην διατύπωση μίας προσωπικής θεώρησης του κόσμου ωθώντας τον μέχρι τα όρια του σκεπτικισμού.

Η περίπτωση του Jāhiz επιτρέπει κάλλιστα να αποδοθεί η ιδιότητα του ουμανιστή/ανθρωπιστή, καθώς ο ίδιος διαθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία που αναδεικνύονται μέσω του λαμπρού του έργου. Ωστόσο, παρουσιάζεται ως εκλαϊκευτής, του οποίου η δημοφιλής λαϊκή συγγραφική παραγωγή απευθύνεται όχι μόνο στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αλλά ακόμη και στους διανοούμενους. Δεν θα μπορούσε, ίσως, να υπάρξει πειστικότερος και αποτελεσματικότερος τρόπος απόδειξης της ορθότητας της άποψης αυτής, από τη διεξοδική μελέτη του *Kitāb al-Hayawān*. Ο ίδιος αρέσκεται να παραθέτει

αστεισμούς, χονδροειδείς εκφράσεις και στο έργο του παρατηρούνται απότομα χάσματα μεταξύ των νοημάτων και των θεματικών ενοτήτων. Όμως, το έργο αυτό στο σύνολό του αφήνει μία αίσθηση πραότητας, μέτρου και σεμνότητας του συγγραφέα και των ιδεών του.

Στο έργο του ο Jāhiz ασχολήθηκε με τη μελέτη του βίου και των ηθών των ζώων σε μια προσπάθεια να συνδέσει τις φυσικές αντιδράσεις τους με εκείνες των ανθρώπων, οι οποίες ορισμένες φορές μοιάζουν. Βασικό μέλημά του υπήρξε να αποδείξει ότι ο ψυχισμός των ζώων πλησιάζει σε μεγάλο βαθμό, αν και κατώτερο, εκείνο των ανθρώπων. Σε καμία περίπτωση, βέβαια, ο Jāhiz δεν κατέληξε σε γενικά συγκριτικά συμπεράσματα που αφορούν στην ψυχολογία και τη συμπεριφορά ανθρώπων και ζώων, παρά μόνον αρκέστηκε στη λεπτομερή περιγραφή τους.

Είναι ολοφάνερη τόσο η λεπτομερής μελέτη και εμπάθυνση στην σχετικές αριστοτελική πηγή (*Περί ζώων ιστορίαι*) από τον Άραβα συγγραφέα, όσο και η επίδρασή αυτής στη συγγραφή του δικού του *Kitāb al-Hayawān*. Η μετάδοση των αριστοτελικών γνώσεων, μέσω των πολυάριθμων μεταφράσεων που πραγματοποιήθηκαν στην αραβική γλώσσα, υπήρξε το εφαλτήριο για μία δημιουργική πολιτιστική δραστηριότητα. Οι πρώτες σημαντικές μεταφράσεις των αριστοτελικών συγγραμμάτων επιχειρήθηκαν γύρω στα τέλη της κυριαρχίας της δυναστείας των Ομμεϋάδων και την πρώτη περίοδο της επικράτησης της δυναστείας των Αββασιδών από μία πληθώρα μεταφραστών, οι σημαντικότεροι από τους οποίους υπήρξαν ο Ibn al-Muqaffa‘ και ο γιος του Muḥammad ibn b. ‘Abdallāh, ο Ibn al-Bitrīq, ο Hunain ibn Ishāq κ.ά. Μετά το μεταφραστικό αυτό κίνημα και μέχρι την εποχή που έζησε ο Jāhiz σχεδόν όλα τα αριστοτελικά συγγράμματα βρίσκονταν στη διάθεση των Αράβων διανοουμένων με αποτέλεσμα ο Αριστοτέλης να κατακτήσει επίζηλη θέση στο πνεύμα των εκπροσώπων της αραβικής διάνοησης.

Το έργο του Αριστοτέλη που αφορούσε στον τομέα της ζωολογίας ήταν πολύ προχωρημένο για την εποχή του από πολλές απόψεις. Υπήρξε ο πρώτος

που ασχολήθηκε με τις ομοιότητες και τις διαφορές που παρουσιάζουν τα είδη του ζωικού βασιλείου.

Κατόπιν λεπτομερούς μελέτης του συγγράμματος *Περί ζώων ιστορίαι* του Αριστοτέλη μέσω της αραβικής μετάφρασης του Ibn al-Bitrīq, ο Jāhiz συνέγραψε το δικό του βιβλίο περί ζώων, το *Kitāb al-Ḥayawān*, όπου είναι διάχυτη η επίδραση της αριστοτελικής σκέψης. Ο ίδιος κάνει συχνές αναφορές (συνολικά 131) σε αποσπάσματα του Αριστοτέλη, επικαλούμενος την αυθεντία αυτού, σε μία προσπάθεια είτε να τεκμηριώσει τα δικά του λεγόμενα είτε να επικρίνει και να διορθώσει τυχόν λάθη των γραφομένων του φιλοσόφου. Το γεγονός ότι αναφέρεται στο πρόσωπο του Αριστοτέλη αποδίδοντάς του τον χαρακτηρισμό «*Ο δάσκαλος της Λογικής*» αποδεικνύει τον βαθύ σεβασμό που έτρεφε για την προσωπικότητα του αρχαίου Έλληνα σοφού. Δεν θα ήταν σωστό να υποστηρίζαμε ότι ο Jāhiz προέβη απλώς σε μία αντιγραφή του έργου *Περί ζώων ιστορίαι*. Αποτελεί γεγονός ότι το αριστοτελικό έργο υπήρξε η βάση στην οποία στηρίχτηκε προκειμένου να διατυπώσει τις δικές του θεωρίες και να συμβάλει στην εξέλιξη των ήδη υπάρχουσών κανοντας και ο ίδιος σχετικά πειράματα. Το σημαντικότερο, όμως, στοιχείο της προσωπικής του συμβολής έγκειται στο γεγονός ότι προχώρησε ακόμα παραπέρα καταλήγοντας στη διατύπωση της θεωρίας της μεταλλαγής των ειδών –η οποία σημειωτέον δεν αναφέρεται στο έργο του Αριστοτέλη– που αποκρυσταλλώθηκε αργότερα, ως θεωρία της εξέλιξης των ειδών, από το Δαρβίνο, τον Λαμάρκ και τους υπόλοιπους οπαδούς της.

Το επτάτομο έργο *Kitāb al-Ḥayawān ta'līf 'Abī 'Uthmān 'Amr ibn Bahr al-Jāhiz* που πρωτοδημοσιεύθηκε από τον Abdassalām Muhammad Hārūn στο Κάιρο κατά τα έτη 1938-1945 αποτελεί μία εγκυκλοπαίδεια περί της φύσης των ζώων και του ανθρώπου, όπου συνυπάρχουν γενικές γνώσεις που αφορούν τη ζωολογία, τις φυσικές επιστήμες, τη φιλοσοφία, την ψυχολογία, τη λογοτεχνία και τη θεολογία. Έκτοτε, δημοσιεύθηκαν μερικές ανθολογίες που μεταφράστηκαν στις ευρωπαϊκές γλώσσες, ποτέ, όμως, δεν επιχειρήθηκε μία

ολοκληρωμένη μετάφραση. Θα ήταν πραγματικά χρήσιμο και αξιέπαινο ένα τέτοιο εγχείρημα, καθώς θα καθιστούσε προσιτές τις γνώσεις και θα αποκάλυπτε στο επιστημονικό και το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, που δεν γνωρίζει την κλασική αραβική γλώσσα, το μοναδικό ύφος του διανοούμενου που σημάδεψε τον 8ο/9ο αιώνα· ενός ανθρώπου με πολύπλευρα ενδιαφέροντα και γνώσεις σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς, ο οποίος έμεινε γνωστός ανά τους αιώνες με την ονομασία al-Jāhiz [=ο γουρλομάτης].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I

**Μικρογραφίες του *Kitāb al-Ḥayawān* του Jāhiz
από το χειρόγραφο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου³¹⁶**

³¹⁶ . Βλ. παραπάνω, σ. 121.

1. Άνδρας που διαβάζει επιστολή

2. Σκηνή από χαρέμι

3. Ευνούχος που απελευθερώνει περιστέρια

4. Σκηνή ζευγαρώματος αλόγου με όνο

5. Σκηνή ζευγαρώματος αιγών

6. Καμηλοπάρδαλη και ο οδηγός της

7. Γυναίκες πλησίον στέρνας με ψάρια

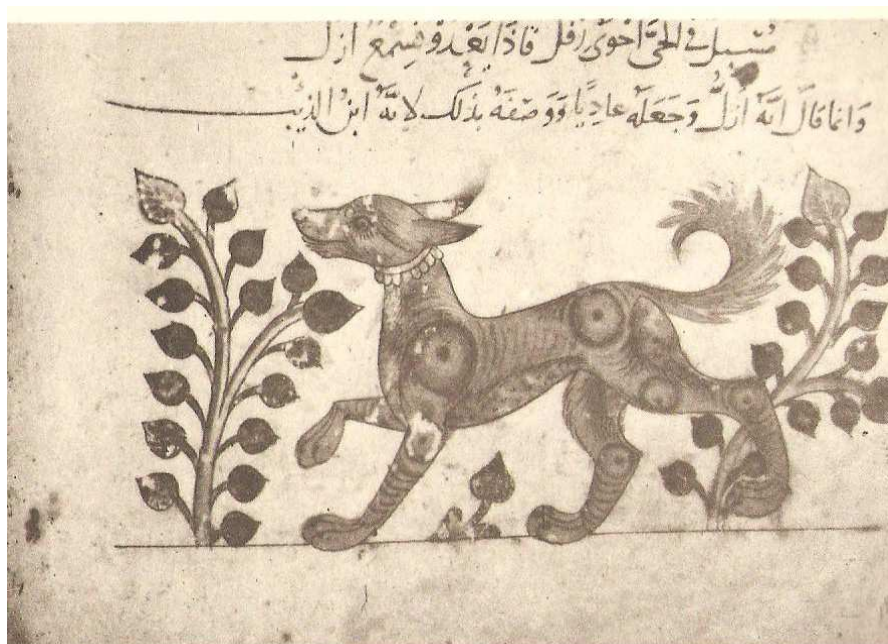
8. Ευνούχος και κατσίκα

9. Σκλάβα μεταξύ δύο ανδρών (αξιωματούχος και ευνούχος)

10. Γυναίκα που υποδέχεται έναν αξιωματούχο και τον ευνούχο του

11. α) Υβρίδια από διασταύρωση λύκου - ύαινας
 β) Υβρίδια από διασταύρωση λύκου - σκύλου

12. α) Υβρίδια από διασταύρωση αλεπούς - σκύλου

β) Ινδικός σκύλος

13. Ο Δίκερος στο θρόνο του

14. Κόκκορας μπροστά από κύπελλο φαγητού

15. α) Ζευγάρισμα κόκκορα - όρνιθας

β) Αιλουροειδές με σαύρα

16. Στρουθοκάμηλος που εκκολάπτει τα αυγά της

17. α) Σκύλοι που καταβροχθίζουν το κουφάρι ενός μουλαριού

β) Λιοντάρι που καταβροχθίζει αγελάδα

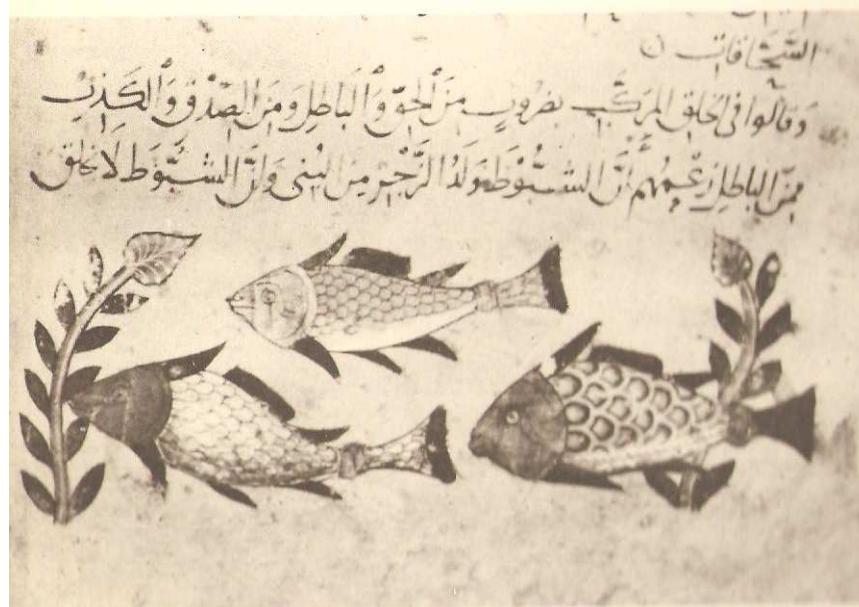

18. Αγελάδα που βόσκει

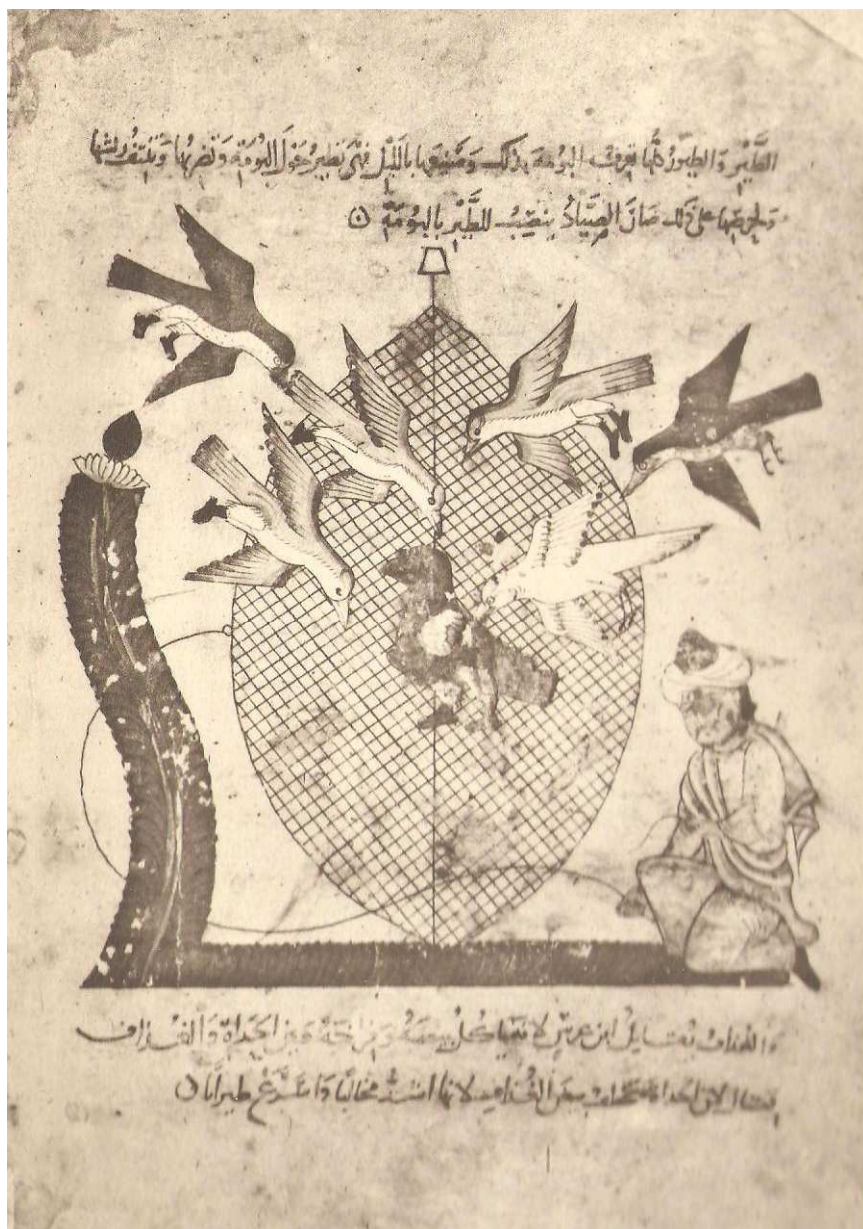
19. α) Λαγός

β) Κόκκορας, γύπας και τσαλαπετεινός

20. α) Αγριόχοιρος που βόσκει και ψάρι σε στέρνα

β) Είδη ψαριών

22. Άνδρας που παγιδεύει πτηνά σε δίχτυ με δόλωμα μια κουκουβάγια

23. Ζευγάριον ελεφάντων

24. α) Κόκκορας μπροστά σε κύπελλο με φαγητό

β) Κροκόδειλος και τροχίλος

II

Τα περιεχόμενα του *Kitāb al-Ḥayawān* κατά θέματα³¹⁷

314. Αποδελτίωση των περιεχομένων του *Kitāb al-Ḥayawān* (έκδ. Καΐρου 1905-1907) κατά το δημοσίευμα του μεγάλου ανατολιστή Miguel Asin Palacios «El ‘Libro de los Animales’ de Jāhīz», *Isis*, n° 43, τ. XIV, Μάιος 1930, σσ. 20-54. (Μετάφραση από τα ισπανικά). Βλ. παραπάνω, σ. 117, υποσημ. 270.

1) ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: ο συγγραφέας παραθέτει κομμάτια πρόζας αναμειγμένα με παροιμίες, συλλογές αποφθεγμάτων των παλαιότερων μελετητών, μεταφρασμένα αποσπάσματα περί επιστημών από τα ελληνικά, δείγματα προγενέστερης αλλά και σύγχρονης ποίησης καθώς και κομψότητας της έκφρασης.

- *Ονοματολογία:* παράγωγες λέξεις του ουσιαστικού αυγό (IV, 110)
- εκφράσεις (II, 123)
- ονόματα των κραυγών διαφόρων ζώων (VI, 126)
- ονόματα πτηνών προερχόμενα από την ονοματοποιία του κελαηδίσματος τους (III, 162)
- κύρια ονόματα ανθρώπων προερχόμενα από τη λέξη ελέφαντας (VII, 57)
- ονόματα που φέρνουν καλοτυχία (VI, 65)
- εγκώμιο στην όμορφη γυναίκα (V, 47)
- ονόματα που φέρνουν κακοτυχία και ξεκινούν από το γράμμα ש *shîn* [=σίγμα] (III, 7)
- ονόματα ζώων, προερχόμενα από τις λέξεις «εβραίος» και «χριστιανός» (VI, 162)
- ονόματα ζώων με τα οποία αποκαλούνται περιφρονητικά οι άνθρωποι, ονόματα ζώων με τα οποία αποκαλούνται οι σκλάβοι, τα άστρα και οι αστερισμοί (I, 99)
- έπαινοι που υπονοούν ύβρεις (V, 53)
- υποκοριστικά (I, 164)
- εβραϊκά ονόματα (IV, 9)
- *Παροιμιολογία:* παροιμίες με ζώα (I, 88, 104· VII, 4)
- περί του όνου (II, 93)
- *Αραβική ποίηση:* η πρόσφατη προέλευσή της (I, 37)

- τα ποιητικά χαρίσματα δεν εξαρτώνται από σωματικού ή φυλετικούς παράγοντες (IV, 122)
- η λογοκλοπή στην ποίηση (III, 96)
- η μετάφραση αραβικών στίχων (I, 37)
- διδασκαλία της ποίησης (I, 31)
- η αισθητική ομορφιά και κρίση (III, 28· IV, 34)
- *Παραμύθια*: απρεπή (III, 4, 7, 8· VI, 153, 160· VII, 74)
- προλήψεις (III, 139)
- περί της οξύτητας και της ευφυΐας του πνεύματος (I, 182· II, 131-132· III, 11, 38)
- ιστορία του άνδρα που ακολουθούσε μια όμορφη γυναίκα (III, 11)
- ο οδηγός του τυφλού (III, 9)
- αυτός που δεν πλήρωσε *zakāt* (III, 8)
- ο άπληστος καλεσμένος που τρώει την καλύτερη μερίδα (II, 130)
- ιστορίες του al-Makki (III, 101)
- άλλες ιστορίες (III, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 38, 87, 88, 101, 106, 124, 139· IV, 39, 42, 49, 134· V, 115, 119, 138· VI, 37, 73, 74, 81, 82, 114, 153, 160, 166, 167· VII, 74, 83)
- μύθος του γέρου και των πτηνών (V, 75)
- *Διάφορα θέματα*: στίχοι και ανέκδοτα περί του πνεύματος (III, 144)
- ρητά και παροιμίες (V, 171; VI, 172; VII, 61)
- γελοίες ετυμολογίες (V, 72)
- *formules pour résèser l'impossibilité* (V, 153).

2) ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ο συγγραφέας παραθέτει τις ιδέες των Mutakallimūn, των Σουννιτών, των Ζωροαστριστών, των Jahmiyya, των Mushabbiha, των Εβραίων και των Χριστιανών, ενώ παράλληλα, αναφέρεται στο Κοράνι και στις προφητικές παραδόσεις (*hadīth*).

- Ο άθεος: το δόγμα του (V, 14· VI, 85· VII, 5)

- Απολογία της θρησκευτικής πίστης, βασιζόμενη στην πρόνοια του Θεού, όπως αποκαλύφθηκε στο σύμπαν, ιδιαιτέρως στη φύση, το πρόσωπο, την ομορφιά, το τραγούδι, το ένστικτο κτλ. των ζώων κυρίως των πτηνών και των βλαβερών εντόμων (II, 38-39· III, 92· IV, 32· V, 49)
- *Ιουδαϊκή θρησκεία*: οι δέκα ποινές του Αδάμ, η Εύα και το φίδι, το προπατορικό αμάρτημα (IV, 66)· οι δέκα ποινές της γης, επειδή ήπιε το αίμα του Άβελ (IV, 67)· η συκιά, το δέντρο του παραδείσου (I, 97)· ο θρύλος του κατακλυσμού (II, 117· V, 106)· ο Γκογκ και ο Μαγκόγκ (I, 87)· η περιπλάνηση των Εβραίων στην έρημο (VI, 85)· η τελετουργική πυρά κατά τη διάρκεια των θυσιών στο Ισραήλ (IV, 147, 152, 153· V, 41)· ψαλμοί του Σολομώντα (VII, 12).
- *Χριστιανική θρησκεία*: φράσεις του Ιησού (II, 113· V, 47)· ο όνος που μετέφερε τον Ιησού (VII, 61-62)· οι ψαράδες απόστολοι του Ιησού, (VI, 6)· ο ξύλινος σταυρός πάνω στον οποίο σταυρώθηκε ο Ιησούς (VI, 148)· οι τέσσερις ευαγγελιστές και τα σεβάσματα σύμβολά τους (VI, 68· VII, 17, 77)· οι ευαγγελικές φράσεις (VII, 82)· η χριστιανική λατρεία ως πιο δημοφιλής από την ιουδαϊκή λατρεία· διάκοσμος των χριστιανικών ναών (I, 29, 30)· χριστιανοί καλόγεροι (I, 103)· χριστιανοί ποιητές (IV, 65)· χριστιανοί ιερείς (V, 95)· ο καθολικισμός και ο πατριάρχης των χριστιανών (IV, 9)· η θαυματουργή πυρά του ναού των Ιεροσολύμων (IV, 154)· το βιβλίο του Jāhiz εναντίον των χριστιανών (IV, 9).
- *Βουδιστική θρησκεία*: Ο Βούδας: είδωλα και εικόνες (I, 3)· καλόγεροι βουδιστές: η πενία τους, η καθαρότητα, η ακρίβεια και η αγιότητά τους (IV, 146, 147).
- *Ζωροαστρική θρησκεία*: το δόγμα του Ζωροάστρη και η διάδοσή του από τον Χοσρόη (V, 99)· η κοσμογονία (V, 16)· η ύπαρξη πέντε ή έξι κόσμων σύμφωνα με τον Ζωροάστρη (III, 115)· ο Ζωροάστρης

- και η φωτιά (IV, 153· V, 241)· το κρύο της ζωροαστρική κολάσεως (V, 241)· Αριμάν, ο διανομέας των συμφορών (VI, 156)· ο Ζωροάστρης για τη γάτα και το ποντίκι (IV, 99· V, 97)· οι μεσσίες του ζωροαστρισμού (VI, 162)· ο μανιχαϊσμός και η κατά αυτόν κοσμολογία: οι πέντε καλές και οι πέντε κακές γενεές (IV, 141).
- *Ισλαμική θρησκεία*: οι Άραβες και το Ισλάμ (IV, 143· VII, 68)· θέματα πολεμικής της θείας εξήγησης (IV, 30, 91) και της θεολογίας (IV, 141· VII, 3)· πού οφείλεται η ανθρώπινη ευτυχία (II, 33).
 - Ο θεολογικός οπτιμισμός: αναγκαιότητα του κακού (I, 95· III, 93)· η σοφία του Θεού και του ανθρώπου (V, 65)· ο μικρόκοσμος του ανθρώπου (I, 99)· εσχατολογία (IV, 93): το πυρ της κολάσεως (IV, 149· V, 32)· η διπλή ποινή του αμαρτήματος, εν πάση περιπτώσει (V, 35)· η σωτηρία των παιδιών και των ζώων (III, 121)· οι άσχημοι δαίμονες: δαίμονες με πόδια όνου (VI, 65)· φύση και σημασία των δαιμόνων ανώτερες των ανθρωπίνων (VI, 83-84)· η ευχαρίστηση των δαιμόνων στην κόλαση χωρίς να καίγονται (III, 123)· το δέντρο της κολάσεως με καρπούς –κεφάλια δαιμόνων (IV, 13· VI 64)· οι μύγες της κολάσεως (III, 122)· ουράνια πτηνά-άγγελοι (VII, 17).
 - *Σέχτες* (I, 4, 5, 6· VI, 19)· αδιαλλαξία των *mutakallimīn* (I, 80, 103)· οι σίτες και ο φανατισμός τους (II, 98· III, 6)· σέχτα που δημιουργήθηκε προς τιμήν του μυθικού πτηνού φοίνικα (*al-'anqa al-mughrib*)· απεικονίσεις πτηνών πάνω στους τάπητες και τα περσικά τους ονόματα (III, 135· VII, 39)· μουσουλμάνοι μυστικιστές (V, 170)· άγιοι και θεραπευτές (III, 154)· η προσωπογραφία του μουταζιλίτη al-Nazzām (II, 83)· κριτική της προσκόλλησης του Ka'ab al-ahbar στις παραδόσεις (IV, 67).
 - *Δεισιδαιμονίες* (IV, 96)· τζίνι και άγγελοι (I, 86· VI, 14, 90)· είδη και ονόματα των τζίνι (VI, 58, 72)· το πυρ των τζίνι (IV, 153)· κτίρια αναγεργμένα από τα τζίνι (VI, 57)· τζίνι και δαίμονες της Συρίας και της

Ινδίας (VI, 72)· μεταμόρφωση των φαντασμάτων και των τζίνι σε ανθρώπους, ταύρους, αετούς κ.ά (VI, 48, 63, 68)· άνθρωποι που πέθαναν εξ αιτίας των τζίνι (VI, 64)· τα τζίνι ως πηγή έμπνευσης των ποιητών (VI, 69-71)· η πίστη στα τζίνι που ζουν στα ερείπια υπό το πρίσμα της ψυχολογικής κατάθλιψης που προκαλεί μοναξιά και απομόνωση (VI, 66, 77)· διάβολοι εφιαλτικοί και υποκείμενοι (VI, 60)· επιληψία και πανώλη, διαβολικές επιδράσεις (VI, 67)· επίκληση των πνευμάτων, των διαβόλων και των τζίνι από μουσουλμάνους, Ινδούς και χριστιανούς (VI, 61-62)· υπερφυσικά φαινόμενα (II, 50)· προφητείες (VI, 62)· προμηνύματα (III, 142)· πόνος του οφθαλμού (II, 51)· φυλαχτά κατά των ζωυφίων (V, 120)· ο θρύλος των αγγέλων Χαρούτ και Μαρούτ και ο θρύλος της Αφροδίτης (I, 86· VI, 61).

3) ΦΥΣΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ : πληθώρα γνώσεων περί της γεωγραφίας και της ιστορίας αντλούνται από τα θέματα που πραγματεύεται ο συγγραφέας. Οι γνώσεις του επεκτείνονται στη φυσική, τη χημεία αλλά και τον ίδιο τον άνθρωπο καθώς καταγράφει πτυχές της ζωής των διαφόρων τύπων ανθρώπων και λαών, ενώ μιλάει και για την καθημερινή ζωή σε πολλές πόλεις.

Φυσική και χημεία

- Ο αστρονομικός και ανόργανος αλλά έμβιος κόσμος (I, 13)
- Τα σταθερά αστέρια (VI, 169)
- Φυσικοί τρόποι και όργανα για τον ορισμό της ώρας (II, 107)
- Καλοκαίρι και χειμώνας (V, 36)
- Η διαφορετική ταχύτητα του φωτός και του ήχου (IV, 131)
- Προβλήματα φυσικής: η θερμότητα, η φωτιά και το φως· αντικειμενική πραγματικότητα της θερμότητας· μηχανισμοί καύσης (V, 2, 3, 5)· η φύση και τα χαρακτηριστικά της φωτιάς (V, 33)·

- πλεονεκτήματα της θερμότητας· η επίδρασή της στα ορυχεία (V, 35)· συγγένεια μεταξύ φωτιάς και ανθρώπου· η φωτιά στα ορυχεία· η φωτιά στη ζωή των ανθρώπων (V, 37)· άσκοπη φωτιά (V, 41)· αλεξίπτουρα ζώα και κανονικότητες (V, 95)· αχτίδα (IV, 104)
- Το νερό: η φύση και οι ιδιότητές του· η μετάλλαξή του σε άλλα υγρά· οι στερεές και οι υγρές του μορφές· τα διαφορετικά του χρώματα (V, 31-32)
 - Γιατί τα πτώματα επιπλέουν (V, 40)
 - Εγκώμιο του νερού (V, 45)
 - Το νερό ως συστατικό κάθε ποτού (V, 48)
 - Ψύξη του νερού (V, 25)
 - Αρετές του χιονιού (V, 24)
 - Ο αέρας : η φύση και οι ιδιότητές του (V, 15)
 - Πειράματα φυσικής με τον αέρα (V, 39)
 - Οι κομήτες (IV, 20)
 - Λογικές ιδιότητες (V, 20-21)
 - Χρώματα (III, 75, 77· V, 20, 100)
 - Αρώματα που προέρχονται από διάφορες χώρες (VII, 71)
 - Ανθρώπινα περιπτώματα: η οσμή τους (III, 4, 102)
 - Προσωπική υγιεινή (V, 91)
 - Μυρωδιές (I, 116)
 - Το κλίμα της Αραβίας (V, 25)
 - Βιοθεωρία (V, 20)
 - Η χημεία του χρυσού, του αργύρου, του ύαλου και των πολύτιμων λίθων (V, 19, 106· III, 116)
 - Δυνατόν και αδύνατον της φυσικής και της μεταφυσικής: το απίθανο στη φυσική δεν είναι και αδύνατον (III, 115-117)
 - Ο μαγνήτης (IV, 39)
 - Θαυμαστά φυσικά φαινόμενα (IV, 104)

- Θαυμαστά αποτελέσματα του ήχου: μουσική και τραγούδι (IV, 63).

Ανθρωπολογία

α) θέματα της ανθρώπινης ψυχολογίας

- Η ψυχή είναι η ανάσα (V, 38)
- Η γνώση και η μόρφωση (II, 40)
- Το όνειρο (I, 138, 139; III, 125)
- Αμφιβολία και βεβαιότητα (VI, 10)
- Ότι ευχαριστεί, δημιουργείται (IV, 144)
- Η συνήθεια (VII, 10)
- Αισθητικό και χρηστικό κριτήριο (IV, 34)· η αμνησία (V, 115)
- Τρέλα και θυμός (II, 81· III, 33)
- Εχθρότητα μεταξύ των ανθρώπων: τα είδη και οι αιτίες της (VII, 30)
- Αγώνας για επιβίωση (VI, 133, 134)
- Ανθρωποφαγία (I, 129· II, 97)
- Το κρέας ως τροφή (IV, 137-139· V, 142)
- Η μέθη (II, 81-82)
- Η αγάπη για την πατρίδα (III, 70)
- Η αγάπη για την φήμη (II, 36)
- Περηφάνια και εξευτελισμός (VI, 21, 22)
- Συμπάθεια για τα ζώα (χαρακτηριστικό των χριστιανών, των ζωροαστρών και των σούφι· που οφείλεται) (IV, 137)
- Η πίστη και η φύλαξη ενός μυστικού (V, 60)
- Η ελπίδα για μακροζωία (I, 72· V, 62)
- Η αυτοκτονία (II, 99, 114).

β) θέματα εθνολογίας και κοινωνιολογίας

- Επιδράσεις του φυσικού περιβάλλοντος (κλίμα, τροφές κτλ.) στις φυλές (IV, 24)
- Τυπικές περιπτώσεις στην επιβεβαίωση του κανόνα: οι έμποροι που καταφθάνουν στο οχυρό του Θιβέτ χωρίς αιτιολογία (IV, 46· VII, 71, 72)
- Δυσκολία εγκλιματισμού ορισμένων φυτών, ζώων και ανθρώπων (VII, 44)
- Επίδραση των σωματικών χαρακτηριστικών στην ψυχολογία των ανθρώπων (V, 12)
- Διερεύνηση της ευφυΐας (I, 93)
- Φυσιογνωμία (III, 18)
- Φυλές και λαοί: σκλάβοι, μαύροι, Κινέζοι (V, 13)· Πέρσες, Ινδοί, Εβραίοι (VI, 22)· Πέρσες, Έλληνες, Ινδοί, Άραβες (V, 100)· Εβραίοι, Χριστιανοί, Ζωροαστριστες (IV, 137· V, 52)· Η εκμάθηση της αραβικής γλώσσας από τους Ινδούς (III, 134)· Άραβες και μιγάδες (IV, 60)· Ισπανοί (II, 35, 107)· Η γνώση των Αράβων της προϊσλαμικής περιόδου για την αστρονομία και τη φυσική (VI, 9)
- Η χρήση της φωτιάς: στην έκκληση για βροχή, στην ενίσχυση του όρκου των συμβολαίων, στην παράκληση στο Θεό για την επιστροφή ενός ατόμου, στη συγκέντρωση του στρατού, στη θέρμανση του σπιτιού (IV, 149-154)
- Επιφανείς Άραβες για την υπερηφάνεια τους (VI, 21)
- Οι Έλληνες (I, 140)· Ο Μέγας Αλέξανδρος (I, 86· IV, 23· VI, 172· VII, 77)
- Ανθρώπινες ικανότητες: ικανότητα της μίμησης της έκφρασης και της φωνής των ζώων, της κίνησης των αυτιών και των μαλλιών (VI, 159)· ικανότητα κατάποσης πυρακτωμένων πετρών

- (IV, 106)· ικανότητα απεντόμωσης για μύγες και κουνούπια (III, 99)· ικανότητα των κουλών να χρησιμοποιούν τα πόδια αντί για τα χέρια (III, 70, 72)· ικανότητα όρασης στο σκοτάδι (III, 3); ικανότητα κολύμβησης (I, 101)· λεπτότητα της οσμής (IV, 135)
- Τέχνες και επαγγέλματα: ανθρώπινες τέχνες (I, 65)· το επάγγελμα διαμορφώνει τον χαρακτήρα (II, 36)· μη ευγενή επαγγέλματα (χασάπης, εκτελεστής κτλ) (IV, 137)· φτωχές τέχνες και επαγγέλματα (IV, 139)· καθαρίστριες (IV, 140)· Ένας λαός δεν υφίσταται χωρίς υφαντουργό, καθηγητή και σκύλο (II, 71)· ιατροί (III, 3)· καπετάνιοι (II, 129)· εκπαιδευτές άγριων ζώων (VII, 79)· ξυλουργοί (III, 85)· μουσικοί και χορευτές (I, 25· II, 133· VI, 159)· παιδικά παιχνίδια (II, 106)· παιχνίδια των Αράβων (VI, 43)· σκάκι (IV, 49)· η τέχνη της ναυσιπλοΐας (I, 41)· η τέχνη των μωσαϊκών, του υάλου και της πλαστικής (I, 41· V, 5)· η τέχνη της ταχυδακτυλουργίας: ο ψευδοπροφήτης Μοσάυλιμα (Mosaylima) και το χάρισμα του της υποβολής (IV, 119, 120· VI, 63)· ακροβατικά με πιθήκους (VII, 67).

γ) θέματα συγκριτικής ψυχολογίας

- Διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους, τα ζώα και τα θηρία (V, 157)
- Τα στοιχεία ανωτερότητας των ζώων ως προς τους ανθρώπους (VII, 4)
- Χαρίσματα του πιθήκου που τον εξισώνουν με τον άνθρωπο (IV, 35)
- Ομοιότητες ανάμεσα στη γάτα και τον άνθρωπο (V, 89)
- Το ένστικτο των ζώων και η εξυπνάδα των ανθρώπων: ομοιότητες και διαφορές (I, 18· II, 57· IV, 28· VII, 7, 22)

- Το ένστικτο των ζώων αντικαθιστά τη λογική και την ανθρώπινη ελευθερία (VI, 91)
- Ζώα με εκ γενετής χάρισμα της προφύλαξης (II, 131· V, 25)
- Σοφά ζώα (VI, 103)
- Ομιλία των ανθρώπων και των ζώων: πέντε τρόποι έκφρασης των ιδεών (I, 23)
- Προφορικός και γραπτός λόγος και χειρονομίες (VI, 2)
- Ανθρώπινη γλώσσα (V, 89; IV, 70)
- Η ονοματοποιημένη γλώσσα των βρεφών (V, 89)
- Η γλώσσα των κωφάλαλων (IV, 128· 129)
- Η χρησιμότητα των χειρονομιών (I, 25)
- Χρησιμότητα των αριθμητικών συμβόλων: τα ινδικά ψηφία (I, 24)
- Η προφορική γλώσσα σε σύγκριση με την γραπτή· Ανάλυση των στοιχείων της (I, 35)
- Κάθε λαός έχει μία γραφή για να διατηρεί την μνήμη του: η ποίηση των Αράβων, τα μνημεία των Περσών (I, 12, 35, 36, 37)
- Η γλώσσα των ζώων και η διαφορά της από τον ανθρώπινο λόγο (I, 16-17· IV, 7· V, 88· VII, 67)
- Το τραγούδι των πτηνών: η πρωτότυπη αρμονία του, μία πραγματική ομιλία (III, 105· VII, 17-18)
- Ο Σολομών και η ικανότητά του να κατανοεί τη γλώσσα των πτηνών (IV, 27· VI, 105· VII, 67)
- Γκάρισμα του όνου (II, 93)
- Κοράκια που μιλούν σαν τους παπαγάλους (III, 143)
- Πώς ο ελέφαντας κατανοεί την ανθρώπινη γλώσσα (VII, 27)
- Τραγούδι του κόκορα (II, 92, 107, 121)
- Η γλώσσα της γάτας (V, 89)
- Πως ο πίθηκος κατανοεί τη γλώσσα της ζούγκλας (VII, 67)

- Το γαύγισμα του σκύλου (I, 180· II, 92)

4) ΖΩΪΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ : ακολουθώντας το παράδειγμα του Αριστοτέλη, ο συγγραφέας επιχειρεί την περιγραφή διαφόρων ειδών ζώων, άγριων και οικόσιτων (κατηγοριοποιώντας τα ανάλογα με τον αν περπατούν, έρπουν, κολυμπούν ή πετούν), αναφέρει τη σημασία της επίδρασης του περιβάλλοντος στη χλωρίδα, την πανίδα και στους ανθρώπους και, τέλος, παρατηρεί τον τρόπο ζωής των ζώων και καταγράφει διάφορες αρρώστιες.

Γενικά περί των ζώων

- Τα έμβια ή οργανικά σώματα και τα μη έμβια και ανόργανα σώματα (I, 13)· δύο είδη εμβίων: ζωικά και φυτικά.
- Γενικές ζωολογικές ταξινομήσεις: ζώα που περπατούν, πετούν, κολυμπούν και έρπουν (I, 14-15· IV, 90).
- Άλλες ταξινομήσεις των εκφραστικών μέσων (I, 16)· ζώα του αέρα, της θάλασσας και της ξηράς (VI, 135)· Σαρκοφάγα, φυτοφάγα και παμφάγα (VII, 48)· άγρια και κατοικίδια (IV, 16)· Προσεκτικά πουλιά (V, 66)· φυτοφάγα, σαρκοφάγα και παμφάγα πτηνά (V, 66)· βρώσιμα ζώα (IV, 14· VI, 128, 131)
- ζώα που φυλάγουν την τροφή τους (VI, 163)· ζώα που δεν πεθαίνουν παρά κάθε ακρωτηριασμό στα μέλη τους (VI, 163)· κερασφόρα ζώα (VII, 77)· ζώα με οπλές (VII, 75)· ζώα που χαρακτηρίζονται από ανοησία, ομορφιά ή ασχήμια (VII, 14)· ιδιαίτερες περιπτώσεις ειδών της Ινδίας (VII, 50)· ιδιαίτερες περιπτώσεις ειδών της Ινδίας που αναφέρονται στο Κοράνι (IV, 12)· ζώα που προστατεύονται από το ένστικτό τους (VII, 13)· ιατρικές συνταγές που περιέχουν ζωικές ουσίες (VII, 28).
- αισθήσεις των ζώων (VII, 2, 6-7)· οφθαλμοί διαφόρων ζώων (IV, 77)· μάτια που λαμπυρίζουν στο σκοτάδι (V, 100)· μάτια που βλέπουν κατά

τη διάρκεια της νύχτας (III,167)· η αίσθηση της οξυμμένης όσφρησης κάποιων ζώων (IV, 129)· κωφά ζώα (IV, 123).

- ζώα που καταπίνουν πέτρες και άλλα σκληρά αντικείμενα (IV, 102).
- όπλα των ζώων για την αυτοάμυνά τους (VI, 124).
- ευφυείς κατοικίες των υδρόβιων πτηνών (V, 156).
- ζώα που έχουν κεφάλι (V, 126, 155).
- τρόποι κίνησης διαφόρων ζώων (V, 68).
- σώματα ορισμένων ζώων (ψάρι, κάβουρας, φίδι, ιππόκαμπος κ. ά.) (VII, 33).
- θαλάσσια ζώα που δεν είναι ψάρια και σώζουν τους ανθρώπους από ναυάγια (VII, 42).
- μιμητισμός των ζώων και επίδραση του φυσικού κόσμου (IV, 24· V, 112).
- περιπτώσεις νεκροφάνειας (III, 109).

Προβλήματα που σχετίζονται με την τεκνοποίηση

- Η αυθόρμητη γέννηση (III, 112, 114· V, 106, 152).
- Γενετήσια χαρακτηριστικά των ζώων και του ανθρώπου (V, 67).
- Συμπτώματα εφηβείας στον άνδρα και τη γυναίκα (II, 12).
- Σεξουαλική ψυχολογία (I, 77).
- Η έξαψη ή η γενετήσια ορμή (III, 78, 167· V, 95· VII, 7).
- Ανάλυση της γενετήσιας ορμής της γυναίκας· η επίδραση του οίνου και του τραγουδιού (III, 91).
- Τα περιπτώματα του ελέφαντα επηρεάζουν τη στειρότητα της γυναίκας (VII, 27).
- Η σεξουαλική έλξη του διαβόλου για τις γυναίκες και οι επιληπτικές κρίσεις (VI, 67.81).

- Το ζευγάρι ή σεξουαλική ένωση των ζώων (I, 49· VII, 77,78).
- Οίκοι ανοχής στην Ινδία (VII, 2).
- Το ελάττωμα της κτηνοβασίας (III, 63).
- Η συνέχεια εγγυάται μακράς διάρκειας ζωή· η αποχή των χριστιανών μοναχών (I, 62· VII, 68).
- Περιτομή και επίδραση στη σεξουαλική επιθυμία (VII, ri)
- Περιτομή ανδρών και γυναικών στις κοινωνίες Εβραίων, χριστιανών και μουσουλμάνων (VII, 11).
- Ο Μωάμεθ και ο Ιησούς γεννήθηκαν με περιτομή (VII, 11).
- Οι Βυζαντινές, οι Περσίδες και οι Ινδές είναι πιο επιρρεπείς στην απιστία από τις γυναίκες των Αράβων, καθώς δεν υφίστανται περιτομή (VII, 12).
- Γονιμότητα ορισμένων ζώων (IV, 56).
- Αυγά: αριθμός και μέγεθος· πότε και πώς γεννιούνται τα αυγά (II, 126· VII, 19, 21).
- Γονιμότητα των Βυζαντινών και χριστιανών γυναικών (IV, 56).
- Η γαλουχία των ζώων (VII, 16).
- Περιπτώσεις διαφορετικής μητέρας για ορισμένα ζώα (VII, 70).
- Οι όρχεις και η γέννηση (I, 56).
- Ευνουχισμός (I, 48, 59).
- Κατηγορίες ευνούχων (I, 55).
- Ευνουχισμός των σκλάβων του Χουρασάν, της Ινδίας, της Νουβίας, της Αβυσσηνίας και του Σουδάν (I, 53-54).
- Ευνουχισμός των Ελλήνων χριστιανών μοναχών και των σοφών μοναχών (I, 57).
- Συνέπειες του ευνουχισμού: ακατάσχετη όρεξη, αλλαγή χροιάς της φωνής, τριχόπτωση, πνευματική διαύγεια κτλ (I, 50-53, 6, 72).
- Γυναίκες γενειοφόροι (I, 52).

- Το ζήτημα της νομιμότητας της αγοραπωλησίας των ευνούχων (I, 74).
- Χαρίσματα του ευνούχου (I, 76).
- Ευνουχισμός των ζώων , (I, 59, 82).
- Περί της χρησιμότητας και νομιμότητας του ευνουχισμού (I, 73).
- Ερμαφρόδιτα ζώα και φυτά (VII, 49).
- Διασταύρωση ζωικών ειδών (VII, 76).
- Εξέλιξη ζωικών ειδών συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου είδους (IV, 23· VI, 24).
- Υβρίδια (I, 65).
- Η καμηλοπάρδαλη: υβρίδιο που προέρχεται από των πάνθηρα και την καμήλα (VII, 76).
- Ευγονική (I, 68).
- Μυθικά υβριδικά όντα: τζίνι, άγγελοι, δίκερως (dhu'l-qarnayn), Γκωγκ και Μαγκώγκ κ. ά. (I, 84-87).
- Κληρονομική ψυχολογία (I, 68).
- Βρέφη που γεννιούνται με δόντια· βρέφη που γεννιούνται στους τρεις μήνες· άλλες περιπτώσεις αφύσικων γεννήσεων (VII, 40-41).

Κατηγορίες ζώων

- Αγριόχοιρος (πρβλ. *Χοίρος*).
- Αετός (VI, 107· VII, 14)· το ένστικτό του (VII, 10).
- Αίγα (V, 135).
- Ακανθόχοιρος (VI, 157).
- Αλεπού: η οξύνοιά της (II, 105· VI, 99-100).
- Αράχνη· οι κατηγορίες και η δεξιοτεχνία της στην ύφανση του ιστού (V, 123-125).
- Άτι (πολεμικό άλογο) (VII, 48)· ιππόκαμπος (VII, 79)· το άλογο του Νείλου που κατασπάραζε τον κροκόδειλο (VII, 42, 46).

- Βάτραχος (V, 152-155).
- Γάτα: η υπεροχή της που αναγνωρίζεται από τα υπόλοιπα ζώα (V, 88)· η συνήθεια της γάτας να κλέβει όπως κάθε μιανό ζώο (V, 95)· η αγάπη της γάτας για το σπίτι, η σχέση με τους σκύλους, κλπ. (V, 96)· ελαττώματα ενάντια στη φύση της γάτας (V, 97)· το εμπόριο γάτας (V, 103)· η γάτα στις θεωρίες του ζωροαστρισμού (IV, 99· V, 97).
- Γεράκι (II, 132· III, 57· VI, 103, 163).
- Ελάφι: το ένστικτό του· το κυνήγι του (IV, 135· VII, 12).
- Ελέφαντας (VII, 3, 22, 51)· προσχέδιο του δοκιμίου περί του ελέφαντα (VII, 23)· η σωματική του διάπλαση (VII, 33)· η δύναμή του (VII, 35)· οι χαυλιόδοντές του (VII, 37)· το ελεφαντοστό (VII, 72)· το μόριό του και η προβοσκίδα του (VII, 38)· η προβοσκίδα του και διάφορα έντομα (VII, 49)· η όραση του ελέφαντα (VII, 54)· η ευαισθησία και η ευστροφία του (VII, 71)· Η εξημέρωσή του (VII, 71)· οι ικανότητες του οικόσιτου ελέφαντα (VII, 62, 65, 70)· κωμικές σκηνές με τον ελέφαντα και το αμύγδαλο (VII, 54)· εξαγριωμένοι ελέφαντες (VII, 53)· πολεμικοί ελέφαντες (VII, 54)· ποιήματα που αφηγούνται αναμετρήσεις ελεφάντων (VII, 37)· εκπαιδευμένοι πολεμικοί ελέφαντες από την Περσία και την Ινδία (VII, 36)· Οι ελέφαντες του βασιλιά της Περσίας, του χαλίφη al-Mansūr και του βασιλιά της Αβησσυνίας (VII, 54)· οι ελέφαντες των βασιλέων της Περσίας και της Κίνας (VII, 35, 36)· ο ελέφαντας και η προέλευση του Ισλάμ (VII, 64)· ελαττώματα των ελεφάντων (VII, 57)· αρρώστιες που πλήττουν τον ελέφαντα (VII, 70)· η μακροζωία του (VII, 27, 55, 68)· ποιήματα σχετικά με τον ελέφαντα (VII, 24)· καλλιτεχνικές απεικονίσεις ελεφάντων (VII, 26).
- Έντομα: η προβοσκίδα και τα φτερά τους (VII, 49· VI, 155).

- Ερπετά (VI, 3)· ποικιλίες φιδιών (IV, 71)· φίδια υδρόβια και χερσαία (IV, 44)· φίδια που κυνηγούν πτηνά (IV, 38)· φίδια από τις χώρες των σκλάβων, που κυνηγούν αγελάδες και τις απομυζούν (IV, 38)· φτερωτά φίδια από την Αβησσυνία και άλλα φτερωτά ζώα (VII, 16)· το φίδι του παραδείσου (IV, 65)· μυθικά φίδια (IV, 52)· η γλώσσα του φιδιού είναι μονή ή διπλή; (VI, 23)· το δηλητήριο του φιδιού (IV, 42, 44, 105)· η ουρά του φιδιού μεγαλώνει ακόμα και σε περίπτωση ακρωτηριασμού (IV, 39, 41)· φθορισμός των οφθαλμών της οχιάς (IV, 40)· η ακοή του φιδιού (IV, 58)· η ομορφιά του δέρματός του (IV, 58)· η νηφαλιότητά του και το φιδόχορτο (IV, 41, 54)· γητευτές φιδιών (IV, 61, 134)· μεταμόρφωση των φιδιών και άλλων ζώων (IV, 75)· η εξόντωση του φιδιού με μία ράβδο (IV, 43)· ιστορίες με οχιές και φίδια (IV, 39, 49)· το θαύμα του Μωυσή ενώπιον του Φαραώ (IV, 53).
- Ιπποπόταμος (VII, 43).
- Ιχθύς (VI, 6, 150· VII, 14, 32)· το ένστικτό του (III, 80)· ο κυπρίνος (I, 68).
- Καμήλα (I, 70)· η συζήτηση μεταξύ του Χοσρόη και ενός Άραβα σχετικά με την υπεροχή της καμήλας (VII, 58).
- Καραβίδα [ορθόπτερο έντομο] (V, 159).
- Καστανόψαρο (*shabût*), είδος ψαριού (I, 68).
- Κοράκι (II, 115· III, 127)· οι κατηγορίες του (III, 140)· το πέταγμά του και οι οιωνοί (III, 135, 142).
- Κροκόδειλος (VI, 113· VII, 42, 46).
- Λαγός (VI, 115).
- Λέων (VI, 98)· το ένστικτό του (III, 81)· λέοντες που κατοικούν σε διάφορες χώρες και η δύναμη τους (VII, 44-46)· λέων και χοίρος (IV, 33)· λέων, λύκος και πάνθηρας (VI, 26).
- Λύκος (VII, 79)· λύκος, λιοντάρι και πάνθηρας (VI, 26).

- Μέλισσα (V, 126)· το περίφημο μέλι (V, 129).
- Μεταξοσκώληκας: το ένστικτό του (VII, 13).
- Μύγα (III, 94)· τα ποικίλα είδη (III, 109)· όνειρα και αϋπνία των μυγών και άλλων ζώων (III, 125)· η ιστορία του καδή και της μύγας (III, 106)· η ιστορία της μύγας που τσιμπούσε το ίδιο αντικείμενο για δεκαπέντε συνεχόμενα έτη (III, 124)· η ιστορία της μύγας που παρενοχλούσε το συγγραφέα (III, 107)· οι μύγες που καίγονται καθώς πετούν κοντά στο φως (III, 123)· οι μύγες της κολάσεως (III, 122)· η μύγα που προσποιείται την ψόφια (III, 107)· το κυνήγι της μύγας από την αράχνη (III, 104)· η σφήκα ως καλός οiwνός (III, 106)· κουνούπια (V, 120)· σφήκα (VII, 12).
- Μυρμήγκι : το ένστικτό του που υπερτερεί από εκείνο του ανθρώπου· η όσφρησή του· η κοινωνικότητά του : σε περίπτωση που δεν μπορεί να κουβαλήσει τη λεία του, αναζητά βοήθεια από τα υπόλοιπα μυρμήγκια στη φωλιά του· ο τρόπος που προειδοποιεί τα άλλα μυρμήγκια· η γλώσσα του· οι εχθροί του (IV, 2, 11· VII, 13).
- Νυχτερίδα (III, 165· VI, 105).
- Όνος (II, 93).
- Όρνιθα (πρβλ. *Κόκορας*).
- Οχιά (βλ. *Ερπετά*).
- Παγώνι (πρβλ. *Κόκορας*).
- Πάνθηρας (πρβλ. *Λέων*).
- Παράσιτα φυτών (III, 110) και ζώων (III, 109).
- Περιστερί (III, 2, 45)· η φωλιά του (III, 83)· το περιλαίμιό του (III, 60)· το πέταγμά του (III, 71)· οι αποχρώσεις του σε αναλογία με τις ανθρώπινες φυλές (III, 75, 77)· τα στίγματα στο φτέρωμά του (III, 83)· ασθένειες που πλήττουν τα περιστερία (III, 84)· η έξαψη ή η γενετήσια ορμή των περιστεριών (III, 78)· η πατρίδα των περιστεριών (III, 65)· τα άυλα περιστερία της Μέκκας (III, 59)· «*estote simplices,*

sicut colombae» (III, 58)· ο εναγκαλισμός των περιστεριών (III, 54)· ομοιότητες μεταξύ των περιστεριών και των ανθρώπων (III, 51)· ένστικτο των περιστεριών (III, 79)· το ένστικτο του προσανατολισμού (III, 66)· ταξιδιωτικά περιστέρια (III, 91)· η εκπαίδευση των ταχυδρομικών περιστεριών (III, 84)· η ιστορία ενός ερωτευμένου που επικοινωνούσε με την αγαπημένη του μέσω ταχυδρομικών περιστεριών (III, 88)· η ιστορία ενός βασιλιά που κατέκτησε ένα βασίλειο με τη βοήθεια των ταχυδρομικών περιστεριών (III, 87)· τιμή των περιστεριών (III, 65)· το περιστέρι και ο πετεινός (I, 189· II, 95)· η αγάπη για τη πατρίδα που συναντάται στα περιστέρια και στον άνθρωπο (III, 70).

- Πετεινός: οι ιδιότητές του (II, 85)· το λάλημά του (II, 88)· η φωνή του (II, 88, 122)· ο πετεινός υπερέχει σε ομορφιά από το παγώνι η ομορφιά του (II, 89)· το νόστιμο κρέας του (II, 91, 130)· τα ελαττώματά του (I, 189· II, 95)· ο μύθος του πετεινού και του γερακιού (II, 132)· ο θρύλος του ουράνιου πετεινού (II, 94).
- Πίθηκος (IV, 35, 37· VII, 63, 67).
- Ποντικός (V, 77): οι διαφορετικές ράτσες (V, 92)· μοσχοπόντικα (V, 93· VII, 64)· ο ποντικός που βλάπτει τα βιβλία (V, 98)· προφητικές προλήψεις που αφορούν στον ποντικό (V, 93)· ιστορία ενός ποντικού (V, 93)· ο ποντικός στις δοξασίες των ζωροαστριστών (IV, 99· V, 97).
- Πρόβατα (V, 135).
- Πτηνά (II, 120· V, 64)· η αγάπη των πτηνών για τις κραυγές (II, 121· V, 68)· κινήγι των πτηνών (V, 76· VI, 163)· αρμονικό κελάηδισμα των πτηνών (VII, 34)· πτηνά του φωτός (IV, 155).
- Ρινόκερος: η δύναμή του, η κραυγή του όταν γεννιέται, η ικανότητά του να βόσκει λίγες μέρες μετά τη γέννησή του (VII, 40, 42).
- Σαύρα (VI, 11, 156)· αξιοπερίεργα που την αφορούν: η μακροζωία της, εξακολουθεί να ζει αρκετές μέρες μετά την αποκόλλησή της, τα

αναπαραγωγικά της όργανα, το κάλεσμα των θηλυκών (VI, 17, 22, 35, 36): περί της βρώσης ή μη του κρέατός της (VI, 24): δεξιοτεχνία της σαύρας στην κατασκευή της φωλιάς τη (VI, 13): ιστορίες με σαύρες (VI, 37).

- Σκαραβαίος (III, 158).
- Σκορπιός (IV, 72: V, 107).
- Σκύλος (I, 88): τα γενικά χαρακτηριστικά του (I, 101, 104): η δομή των μελών του σώματός του (II, 15): οι αρρώστιες που πλήττουν τον σκύλο (II, 80): η ακαθαρσία του (I, 181): η υδροφοβία του (II, 113): η ψυχολογία του, η σχέση του με άλλα ζώα και με τον άνθρωπο (II, 41, 52): το ένστικτο του κυνηγιού (II, 113, 133): οι σκύλοι και οι κρεμασμένοι (II, 96): περιβόητοι σκύλοι (II, 7): ιστορίες με πρωταγωνιστές σκύλους (II, 62, 84): Ο σκύλος και η οικία (V, 96).
- Σκόληκας (III, 112).
- Στρουθοκάμηλος (IV, 103, 109, 147).
- Σφήκα (VII, 12).
- Τσαλαπετεινός (III, 160): η φωλιά του που κατασκευάζεται από περιττώματα (III, 161).
- Τυροσκώληκας (III, 100).
- Τυφλοπόντικας (V, 94) .
- Ύαινα (VI, 151).
- Υβρίδια (V, 133).
- Φάλαινα (V, 110): η ανόητη φύση της (VII, 35): ο τρόπος που απομακρύνουν τους ναυτικούς (VII, 34): φανταστικές ιστορίες των ναυτικών με φάλαινες (VII, 33): ο ινδικός μύθος του κολοσσιαίου ιχθύος που στηρίζει τη γη (VII, 35).
- Φίδι (βλ. *Ερπετά*).
- Χαμαιλέοντας (VI, 120).

- Χοίρος (IV, 13): αυτοκτονία, ασχήμια, αγριότητα και γενετήσια ορμή τα χοιρίδια (IV, 17-18): το απαγορευμένο κρέας του (IV, 21, 25): ζευγάρι του χοίρου με το λιοντάρι (IV, 33).
- Ψείρα (IV, 24: V, 112, 115).
- Ψύλλος (V, 113, 116).

Διαμάχες μεταξύ των ζώων

- Περί της αξίας και της δυνάμεως σε μία μάχη (VI, 139; VII, 47)
- Η αντοχή στον σωματικό πόνο (VI, 135)
- Δειλία (VI, 146)
- Ζώα-εχθροί (VII, 30)
- Μάχες μεταξύ των ζώων (VII, 80)
- Η γάτα και το ποντίκι (V, 84, 91)
- Ο αετός και ο λαγός (V, 79)
- Λιοντάρι και ελέφαντας (VII, 45, 55)
- Λιοντάρι και κροκόδειλος (VII, 46)
- Θεματικές μάχες μεταξύ πολλών ζώων: σκορπιοί, γάτες, ποντικοί, λιοντάρια και άλλα άγρια ζώα (VII, 13, 43)
- Σκαραβαίος που υπέφερε για χάρη ενός παιδιού (III, 157)
- Εξημέρωση των άγριων ζώων (VI, 7)
- Ο αγώνας της επιβίωσης (VI, 133, 134).

III

Γραμματόσημα με τη μορφή τού Jāhiz

Συριακή Αραβική Δημοκρατία
(9^η Εβδομάδα των Επιστημών 1968).

Πορτραίτο υπό του
ζωγράφου Arturo Ortis
σε γραμματόσημο τού
Κατάρ, 20 Φεβρουαρίου
1971.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BGA = *Bibliotheca geographorum Arabicorum*, έκδ. M. S. Goeje, Brill, Leyden, 1870-1894, τ. 1-8.

GAL = Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, I-II + συμπληρ. τ. I-III, Brill, Leyden, 1996.

GAS = *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τ. I-IX, Fuat Sezgin, Brill, Leyden, 1967-2000, τ. 1-13 .

EI¹ = *Encyclopaedia of Islam*, 1^η έκδ., τ. I-IX, Brill, Leyden, 1913-1936.

EI² = *Encyclopaedia of Islam*, 2^η έκδ., τ. I-XII, Brill, Leyden, 1960-2004.

JRAS = *Journal of Royal Asiatic Society*.

RAAD = *Revue de l'Académie Arabe de Damas*.

RSO = *Rivista degli Studi Orientali*, Rome.

Β) ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Abū 'Uбайд al-Bakrī, *Kitāb al-tanbīh 'alā auhām Abī 'Alī fī amālīh*, στη συνέχεια του Qālī, *Amālī*.

Abū Hayyān al-Tawhīdī, *Taqrīz al-Jāhīz*, στου Yāqūt, *Iršād*.

Abū Hilāl al-'Askarī, *Kitāb as-sinā'atāin*, Cairo 1320.

Aḡānī = Abū l-Faraj Isfahānī, *Kitāb al-Aḡānī*, έκδ. Būlāq.

- Abū Mihnaf, *Kitāb waq‘at al-Jamal*, fragments apud Ibn Abī Hadīd, *Šarh*, et Tabarī.
- Abū Nu‘aim, *Hilya* = Abū Nu‘aīm Ahmad ibn ‘Abd Allāh al-Isbahāni, *Hilya al-auliyā’ wa tabaqāt al-asfiyā’*, Cairo, 1351-1356/1932-1937, τ. 1-8.
- Abū Nuwās, *Dīwān* = Abū Nuwās, *Dīwān*, έκδ. M. K. Farīd, Cairo, χ.χ., Cairo 1322.
- Abū Rīdā, *Ibrāhīm ibn Sayyār an Nazzām wa ārā’uhu al-kalāmiyya al-falsafiyya*, Cairo 1365/1946.
- Abū Yūsuf, *Harāg* = Abū Yūsuf al-Qādī, *Kitāb al-harāJ*, μτφρ. Fagnan, *Le livre de l’impôt foncier*, Paris 1921.
- Abū Zaid al-Ansārī, *an-Nawādir fī l-luġa*, έκδ.. S. Sartūnī, Beyrouth, 1894.
- al-‘Asqalānī, *Lisān al-mizān*, Haiderabad, 1329 κ.ε, 6 τ. σε 2.
- al-Aš‘arī, *Maqālāt al-Islāmiyyīn*, έκδ. Ritter, Stambul, 1929.
- al-Asma‘ī, *Kitāb an-nahl wa l-karm*, έκδ.. Haffner, dans *Mašriq*, 1902.
- Āmidī, *Kitāb mu’talif wa l-muhtalif fī asmā’a l-šu‘arā’*, έκδ. Krenkow, Cairo 1354=1935.
- Anbārī, *Alibbā’* = Ibn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā’ fī tabaqāt al-udabā’*, Cairo 1294/1876.
- Aristote, *Animaux* = Aristote, *Histoire des Animaux*, 2e έκδ.. J. Vrin, μτφρ. M. Tricot, Paris 1987.
- _____, *La génération = Génération des Animaux*, έκδ. J. Vrin, Paris 1951.
- _____, *De l’âme = Traité de l’âme*, έκδ. J. Vrin, Paris 1959.
- _____, *Parties des animaux = Les parties des animaux*, κείμενο και μτφρ. P. Louis, Paris 1957.

- Averrois, *Commentarium Magnum* = Averrois Cordubensis, *Commentarium Magnum in Aristotelis «De anima»*, έκδ. F. St. Crawford, Cambridge Mass. 1953 (III, 14. 144), The Medieval Academy of America Publ., n° 59.
- Baihaqī, *Tatimmat* = al-Baihaqī, Zahīraddīn ‘Alī, *Tatimmat Siwān al-hikma*, έκδ. του αραβικού και περσικού κειμένου από τον Muh. Safī‘, Lahore, 1350/1935, έκδ. του αραβικού κειμένου από τον M. Kurd ‘Alī, *Ta’rīh hukamā’ al-islām*, Damascus-Cairo, 1946.
- Badī‘, *History* = Badī‘, *History of Basorah, (Tārih i Barsra)*, Calcutta, χ.χ.
- Baḡdādī, *Farq* = Baḡdādī, *Kitāb al-farq bain al-firāq*, έκδ. M. Badr, Cairo 1328/1910.
- Balādurī, *Futūh* = Balādurī, *Futūh al-buldān*, έκδ. de Goeje, Leyde, 1865; μτφρ. F. C. Murgotten, New York, 1924.
- Barhebraeus, *Ta’rīkh* = Barhebraeus, *Ta’rīh muhtasar ad-duwal li l-‘allāma Grigoriūs Abū l-Faraj al-Malatī al-ma’rūf bi Ibn al-‘Ibrī*, έκδ. Antūn Salhānī, Beyrouth, 1890, 2^η έκδ., Beyrouth, 1958.
- Basset, *1001 contes* = Basset, R., *Mille et un contes, récits et légendes arabes*, Paris, 1924-1927, τ. 1-3.
- Bayān* = βλ. Jāḥiz
- Bīrūnī, *Jamāhīr* = Bīrūnī, Muh. ibn Ahmad, *Kitāb al-Jamāhir fī ma’rifat al-Jawāhir*, Haiderabad, 1355.
- Dīnawarī, *Tiwāl* = Dīnawarī, Abū Hanīfa, *al-Ahbār at-tiwāl*, Cairo, 1330.
- Éphèbes* = βλ. Jāḥiz
- Fihrist* = Ibn an-Nadīm, *al-Fihrist*, Cairo, χ.χ.
- Halīfa, *Kašf* = Hājijī Halīfa, *Kašf az-zunūn*, έκδ. Būlāq, χ.χ., τ. 1-2.
- Hatīb, *Baḡdād* = al-Hatīb al-Baḡdādī, *Ta’rīh Baḡdād*, Cairo 1349=1931, τ. 1-14.

al-Hayyāt, *Kitāb al-Intisār*, έκδ.. Nyberg, Cairo, 1925.

Hayawān = βλ. Jāhiz

Ibn Abī al-Hadīd, *Šarh* = Ibn Abī al-Hadīd, *Šarh nahj al-balāġa*, Cairo, 1329, τ. 20, σ. 4.

Ibn ‘Asākir, *Dimašq* = Ibn ‘Asākir, *Ta’rīh Dimašq*, βιογραφία του Jāhiz δημοσιευμένη από τον F. Krenkow στο *RAAD*, 1929, IX, σσ. 203-217.

Ibn al-Faqīh = Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, στο *BGA*, V.

Ibn al-Hājj, *Madhal* = Ibn al-Hājj, *al-Madhal*, Cairo, 1348, τ. 1-4.

Ibn Haldūn, *Muqaddima* = Ibn Haldūn, *Prolégomènes*, μτφρ. de Slane, 2^η έκδ., Paris 1934-1938, τ. 1-3.

Ibn Hallikān = Ibn Hallikān, *Wafayāt al-a’yān wa-anbā’ abnā’ az-zamān*, Būlāq, 1299.

Ibn Hauqal = Ibn Hauqal, *Kitāb sūrat al-ard*, έκδ.. de Goeje, *BGA*, II.

Ibn Hazm, *Jamhara* = Ibn Hazm, *Jamharat al-ansāb*, έκδ.. Lévi-Provençal, Cairo, 1948.

Ibn Manzūr, *Lisān al-‘Arab*, Būlāq, 1300-1307, τ. 1-20.

Ibn al-Muqaffa‘, *al-Adab as-saġīr*, έκδ.. Tāhīr al-Jazā’irī, apud Kurd ‘Alī, *Rasā’il al-bulaġā’*.

_____, *ad-Durra al-yatīma*, ό.π..

_____, *Kitāb al-adab*, ό.π.

_____, *Risālat as-sahāba*, ό.π.

Ibn Qutaibah, *Adab al-kātib*, έκδ.. Max Grünert, Leyden, 1900.

_____, *Kitāb al-ma’ārif*, έκδ. Wüstenfeld, Göttingen, 1850.

_____, *Muhtalif* = *Ta’wīl muhtalif al-hadīl*, Cairo, 1326.

_____, *'Uyūn* = *'Uyūn al-akhbār*, Cairo, 1343-1349/1925-1930, τ. 1-4, έκδ.

Brockelmann, Berlin-Strasbourg, 1900-1903.

_____, *al-Shi'r wa-al-shu'arā'*, έκδ. De Goeje, Leiden, Brill, 1904 .

Ibn Rusteh, *Kitāb al-a'lāq an-naḥḥīsa*, έκδ. de Goeje, BGA, VII.

Ibn Sa'd, *Tabaqāt* = Ibn Sa'd, *Kitāb at-tabaqāt al-kabīri*, έκδ.. Sachau, Leyden 1321-1325/1904-1917, τ. 1-9.

Ibn al-Uhuwwa, *Ma'ālim* = Ibn al-Uhuwwa, *Ma'ālim al-qurba*, έκδ. R. Levy, London 1938.

al-Istahrī, *Kitāb masālik al-mamālik*, έκδ. de Goeje, BGA, I.

al-Jāhiz, *Bayān* = *Kitāb al-Bayān wa l-tabyīn*, έκδ.. Sandūbī, Cairo 1926-1927, τ. 1-3.

_____, *Ansāb al-aṣrāf*, . τ. I, B. N. Paris, n° 6068; IV B., έκδ. Schloessinger, Jerusalem, 1938; V, έκδ. Goitein, Jerusalem, 1936; XI, έκδ. Ahlwardt, Leipzig, 1883.

_____, *Bukhalā'* = *Kitāb al-Bukhalā'*, έκδ. Hājirī, Cairo 1948; γαλλ. μτφρ. από τον Ch. Pellat, Paris 1951; αγγλ. μτφρ. από τον J. Colville, *Avarice and the avaricious*, The Kegan Paul Arabia Library, Great Britain, 1999.

_____, *Kitāb al-mu'allimīn*. Έκδ.: Ibrahim Jeries: *The Book On Schoolmasters and the Book of Refutation of Anthropomorphists*. Tel-Aviv University: Silsilat Dirasat wa-Nusus Adabiyya; Akko: Maktabat wa-Matba at as-Srugi, 1980, σσ. 130 [στα αραβικά].

_____, *Risāla fī nafyi al-tashbīh*. Έκδ.: Ibrahim Jeries: *The Book On Schoolmasters and the Book of Refutation of Anthropomorphists*. Tel-Aviv University: Silsilat

Dirasat wa-Nusus Adabiyya; Akko: Maktabat wa-Matba'at as-Srugi, 1980, σσ. 130 [στα αραβικά].

_____, *Rasa'il al-Jāhiz*, έκδ. Abdassalām Muhammad Hārūn, Cairo 1964, τ. 1-4. (Επιλογή μερικών δοκιμίων βλ. στου Hefter, *The Reader in al-Jāhiz*).

_____, *Éphèbes = Éphèbes et courtisanes*, préface et notes de Malek Chebel, έκδ. Payot & Rivages, Paris, 1997. (Ελλ. μτφρ. Του αραβικού κειμένου από την Αλεξάνδρα Αθ. Φωτοπούλου, *Έφηβοι και εταίρες*, έκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009). Τίτλος του αραβικού πρωτοτύπου: *Kitāb mufākharāt al-jawārī wa al-ghilmān* [=Το εγκώμιο των εταίρων και αγοριών], το οποίο περιλαμβάνεται στα *Rasa'il al-Jāhiz*, έκδ. Abdassalām Muhammad Hārūn, Cairo 1964 (επανεκδ. Βηρυτός 1991), τ. Β', σσ. 89-137.

_____, *al-Jidd wa l-hazl*, έκδ. Kraus-Hājirī, 61-98.

_____, *Hayawān = Kitāb al-Hayawān*, έκδ. Abdassalām Muhammad Hārūn, τόμοι 1-7, Cairo 1938-1945. - *Le cadi et la mouche, anthologie du Livre des Animaux*, extr. choisis, trad. et présentés par L. Souami, éd. Sinbad, Paris, 1988; - *Le livre des animaux [Anthologie]*, trad. et préface par Mohamed Mestiri, έκδ. Fayard, Paris, 2003.

_____, *al-'Iṣq wa-n-Nisā'*, έκδ.. Sandūbī.

_____, *Kitāb al-tarbī' wa l-tadwīr*, έκδ. Van Vloten, *Tria opuscula*, σσ. 86-157. *Risāla*, σσ. 82-147; Sandūbī, *Rasā'il*, σσ. 187-240.

_____, *Kitāb al-'Uthmāniyya*, έκδ. Sandūbī, *Rasā'il*, σσ. 1-12.

- _____, *Les jouvencelles et les jouvenceaux = Les mérites respectifs des jouvencelles et des jouvenceaux*, traduit de l'arabe et présenté par Bernard Bouillon, έκδ. Philippe Picquier, 2000.
- _____, *Nābita = Kitāb an-nābita*, έκδ. Van Vloten, XI Congrès Oriental., Paris 1899, σσ. 115-123; *Luġat al-'Arab*, VIII, 1930, σσ. 32-35.
- _____, *Nine Essays of al-Jāḥiẓ*, μτφρ. William M. Hutchins, έκδ. Peter Lang, New York, 1989.
- _____, *Qiyān = Kitāb al-Qiyān*, έκδ. Finkel, 3 Essays, σσ. 53-57.
- _____, *Al-radd 'alā al-nasārā*, γαλλ. μτφρ. από τον I. S. Allouche, « Un traité de polémique christiano-musulmane au IXe siècle », *Hespéris* 26 (1939), σσ. 123-155.
- _____, *Risālat al-mu'allimīn*, Cairo, 1323, I, 17 κ.ε.
- _____, *Tabassur = Kitāb at-Tabassur bi t-tijāra*, έκδ. H. H. 'Abdulwahhāb στο *RAAD*, XII (1932), σσ. 326-355.
- Kraus = Kraus, P., και al-Hājirī, *Majmā' rasā'il al-Jāḥiẓ*, Cairo, 1943.
- Kutubī, 'Uyūn = Kutubī, 'Alī M., 'Uyūn at-tawārīḥ, ms. B. N. de Paris, 1588.
- Les jouvencelles et les jouvenceaux = βλ. Jāḥiẓ*
- Makkī, *Qūt* = al-Makkī, Abū Tālib, *Qūt al-qulūb*, Cairo 1310.
- Maqdisī, *Création* = al-Maqdisī, Mutahhar, *Kitāb al-bad' wa t-ta'rīḥ*, έκδ. Cl. Huart, *Le livre de la création*, Paris, 1899-1903.
- Marzubānī, *Muwaššah* = Marzubānī, *al-Muwaššah fī ma'āhid al-'ulamā' 'alā š-šu'arā'*, Cairo 1343.
- Mas'ūdī, *Prairies* = Mas'ūdī, *Les prairies d'or*, texte et trad. par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris 1861-1867, τ. 1-9.

Mubarrad, *Kāmil* = Mubarrad, *al-Kāmil fī l-adab*, έκδ. Wright, Leipzig, 1864-1892, έκδ. στο Cairo 1324 (με χωρία του Jāhiz στο περιθώριο).

Muqaddasī = Muqaddasī, *Ahsan at-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālim*, έκδ.. de Goeje, *BGA*, III; έκδ. Και μερική μτφρ. Από τον Ch. Pellat, Alger, 1950 (*Description de l'Occident Musulman*).

Murtadā, *Mu'tazilah* = al-Murtadā, Mahdī Lidīn Ahmad b. Yahyā b., *Kitābu l-Milal wa n-Nihal* [*al-Mu'tazilah είναι τμήμα αυτού του βιβλίου*], έκδ. T. W. Arnold, Part I, Leipzig, 1902.

Qālī, *Amālī* = Qālī, *Kitāb al-amālī*, 2^ο έκδ., Cairo, 1344/1926, τ. 1-2 σε 1 τόμο.

Qiftī = Ibn al-Qiftī, *Ta'rīh al-hukamā'*, έκδ. J. Lippert, Leipzig, 1903.

Qiyān = βλ. Jāhiz.

Qur'ān, μτφρ. E. Blachère, Paris, 1966.

ar-Rabī' ibn Habīb al-Farāhīdī al-Basrī, *al-Jāmi' as-Sahīh*, I, 1326.

Rifā'ī, *Ma'mūn* = Rifā'ī, A. F., *'Asr al-Ma'mūn*, 3^η έκδ., Cairo, 1346=1928, τ. 3 σε 2.

Safadī, *'Umyān* = Safadī, *Nakt al-himyān fī nukat al-'Umyān*, Cairo, 1329/1911.

Šahrastānī, *Milal* = Šahrastānī, *Kitāb al-milal wa n-nihal*, έκδ. Cureton, Leipzig 1923. Μτφρ. Haarbrücker, *Religionspartheien und Philosophenschulen*, Halle 1850-1851, τ. 1-2.

Sam'ānī, *Ansāb* = Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, ομοιότυπη έκδ. από τον D. S. Margoliouth, Leyden-London, 1912.

Sandūbī, *Adab* = Sandūbī, H., *Adab al-Jāhiz*, Cairo 1350/1931.

_____, *Rasā' il* = *Rasā' il al-Jāhiz*, Cairo 1352/1933.

Jauzī, *Mir'āt* = Sibṭ ibn al-Jauzī, *Mir'āt az-zamān fī ta'rīh al-a'yān*, ms. B. N. de Paris, 1505, τ. VI.

_____, *Manāqib Baġdād*, Bagdad, 1342.

Sīrāfī, *Nahwiyyīn* = as-Sīrāfī, *Ahbār an-nahwiyyīn*, έκδ. Krenkow, *Biographies des grammairiens de l'école de Basra*, Paris-Beyrouth, 1936.

Širwānī, *Nafhat* = as-Širwānī, *Nafhat al-Yaman*, Calcutta, 1278.

as-Suyūṭī, *Muzhir* = as-Suyūṭī, *al-Muzhir fī 'ulūm al-luġa wa-anwā'hā*, Cairo, χ.χ., τ. 2 σε 1.

Ta'ālibī, *Latā'if* = at-Ta'ālibī, *Kitāb latā'if al-ma'ārif*, έκδ.. de Jong, Leyde, 1867 (μερική μτφρ. τού Rescher, *Orientalische Miszellen*, σσ. 194-228).

Tabarī = Tabarī, *Annales*, έκδ. de Goeje, Leyden, 1879-1901, τ. 1-15. (Νεότερη έκδοση υπό Ehsan Yar-Shater σε 40 τόμους με τίτλο: *The History of Al-Tabari* στη σειρά Suny Series in Near Eastern Studies, State University of New York, 2007).

Tabassur = βλ. Jāhiz.

Usaibi'a, *'Uyūn* = Ibn Abī Usaibi'a, *'Uyūn al-anbā' fī tabaqāt al-atibbā'*, Cairo, 1882-1884, τ. 1-2.

Wardī, *Ta'rīh* = Ibn al-Wardī, *Ta'rīh*, Cairo, 1285, τ. 1-2.

Waššā, *Muwaššā* = al-Waššā, *Ġurār al-hasā'is wa 'urar an-naqā'is*, Būlāq, 1284.

Ya'qūbī, *BGA* = al-Ya'qūbī, *Kitāb al-buldān*, έκδ. de Goeje, *BGA*, VII; μτφρ. G. Wiet, *Les Pays*, Cairo, 1937.

_____, *Historiae* = Ibn Wādhīh qui dicitur al-Ja'qūbī *historiae*, έκδ.. Houtsma, Leyden, 1883, τ. 1-2.

Yāfi'ī, *Janān* = al-Yāfi'ī, *Mir'at al-janān wa 'ibrat al-yaqzān*, Haiderabad, 1337, τ. 1-4.

Yāqūt, *Buldān* = Yāqūt, *Mu'jam al-buldān*, έκδ.. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-1870,
τ. 1-6. vols.

_____, *Iršād* = *Iršād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb*, έκδ.. Margoliouth, Londres, τ. 1-7.

Zayyāt, H., *at-Tašayyu' li-Mu'āwiya fī 'ahd al-'Abbāsiyyīn*, *Mašriq*, 1928 (XXVI),
σσ. 410-414.

Zubaidī, *Tabaqāt* = Zubaidī, *Tabaqāt an-nahwiyyīn*, έκδ.. Krenkow, RSO, VIII, 1919,
σσ. 107-156.

Γ) ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Al- Jāhīz: A Muslim Humanist for our Time = Heinemann, Arnim - Meloy, John L. -
Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhīz: A Muslim Humanist for our
Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag
Wurzburg in Kommission.

Ali Mourad, *Al-Hasan Al-Bašrī*. = Sulaiman, Ali Mourad, *Early Islam Between Myth
and History: Al-Hasan Al-Bašrī (d. 110H/728 CE) and the Formation of His
Legacy in the Formation of Classical Islamic Scholarship*, Leiden: Brill, 2005.

Allen, R., *Arabic literature* = Allen, Roger, *An introduction to Arabic literature*,
Cambridge University Press, 2000.

Allouche = Allouche, I. S., « Un traité de polémique christiano-musulmane au IXe
siècle », *Hespéris* 26 (1939), σσ. 123-155.

Anastase, *Nuqūd* = Anastase-Marie, Père, *an-Nuqūd al-'arabiyya wa-'ilm an-
nummiyyāt*, Cairo-Bagdad, 1939.

Asin Palacios = Asin Palacios, Miguel, El «Libro de los Animales» de Jāhiz, *Isis*, n° 43, τ. XIV, Μάιος 1930, σσ. 20-54.

el-‘Attar, “al-Jahiz’s Original View of ‘Arabic’ in relation to the Holy Qur’an” = Jamal el-‘Attar, “A Rich Concept of Arabic / al-‘Arabiyya: al-Jahiz’s Original View of ‘Arabic’ in relation to the Holy Qur’an”, *Democracy in the Middle East*, σσ. 20-33.

Baalbaki, “The Place of al-Jāhiz in the Arabic Philological Tradition” = Baalbaki, Razmi, “The Place of al-Jāhiz in the Arabic Philological Tradition”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 91-110.

Bayrakdar, “Al-Jāhiz and the rise of evolutionism” = Bayrakdar, « Al-Jāhiz and the rise of evolutionism », στο *Hamdard Islamicus Fondation*, τ. VIII, αρ. 2, 1985, σσ. 31-39.

Behzadi, “A-Jāhiz and his Successors on Communication and the Levels of Language” = Behzadi, Lale, “A-Jāhiz and his Successors on Communication and the Levels of Language”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 125-132.

- Bel-Hadj Mahmoud, *La psychologie des animaux*. = Bel-Hadj Mahmoud, *La psychologie des animaux chez les Arabes, notamment à travers le Kitāb al-Ḥayawān de Jāhiz*, Paris, Klincksieck, 1977.
- Blachère, *La littérature arabe* = Blachère, Régis, *La Littérature arabe des origines à la fin du XVe siècle de J.C.*, I-III, έκδ. Adrien Maisonneuve, Paris, 1952-1966.
- Brochelmann, *GAL* = Brockelmann, Carl, *Geschichte der arabischen Literatur*, τ. I-II, και συμπληρ. I-III, Brill, Leyden, 1996.
- Buytendijk, *Traité* = Buytendijk, F. J. J., *Traité de la Psychologie Animale*, Paris, 1952.
- Caetani, *Annali* = Caetani, L., *Annali dell' Islam*, Milano, 1905 κ.ε., τ.1-10.
- Cassirer, *Knowledge* = Cassirer, *The problem of knowledge*, translated by W. H. Woglom and Ch. W. Hendel, Yale University Press, New Haven, 1950.
- Christensen, *Sassanides* = Christensen, A., *L'Iran sous les Sassanides*, 2^η έκδ., Copenhagen, 1944.
- Collingwood, *Nature* = Collingwood, R. C., *The Idea of Nature*, Oxford, 1945.
- Contadini, *A World of Beasts* = Anna Contadini: *A World of Beasts: A Thirteenth-Century Illustrated Arabic Book on Animals (the Kitāb Na't al-Ḥayawān) in the Ibn Bakhtīshū' Tradition* Brill, Leiden, 2011.
- D'Ancona, *Commenting on Aristotle* = D'Ancona, Cristina, *Commenting on Aristotle. From Late Antiquity to the Arab Aristotelianism*, στο *Der Kommentar in Antike und Mittelalter. Beiträge zu seiner Erforschung* hrsg. von W. Geerlings u. Chr. Schulze, Brill, Boston-Leiden-Köln 2001, σσ. 200-251.
- Darwin, *Life and Letters* = Charles Darwin, *The Life and Letters of Charles Darwin*, London, 1887.

“Deiber, “A New Manuscript of al- Jāhiz’s Works” = Deiber, Hans, “A New Manuscript of al- Jāhiz’s Works and its Importance for their Transmission”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 221-228.

Delort, *Les Animaux* = Delort, Robert, *Les Animaux ont une histoire*, έκδ. Seuil, 1984.

Delort, « Les Animaux en Occident » = Delort, Robert, « Les Animaux en Occident du Xe au XVIe siècle », *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, τ. 15, αρ. 15 (1984), σσ. 11-45.

Dichy, Joseph, « Discours logique et logique d’un discours, une lecture du Livre des Avars », στο *Analyses-Théorie*, 1982 αρ. 2/3, Université Paris 8, σσ. 31-83.

_____, *Des paralogismes qui font rire : les Avars de Jāhiz*, in C. Plantin (Ed.), *Lieux communs, topoï, stéréotypes, clichés*, Paris, Kimé, σσ. 193-203.

Dunlop, «The translations» = Dunlop, D. M., «The translations of al-Bitrīq and Yahyā (Yuhannā) b. al-Bitrīq», *JRAS*, 1959, σσ. 140-150.

Eisenstein, *Einführung in die arabische Zoographie*. = Herbert Eisenstein, *Einführung in die arabische Zoographie. Das tierkundliche Wissen in der arabisch-islamischen Literatur*, Berlin 1990.

Enderwitz, "Culture, History and Religion" = Suzane Enderwitz, "Culture, History and Religion: À propos the Introduction of the *Kitāb al-ḥayawān*", Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāḥiẓ: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, σσ. 229-237.

Fakhry, *A History of Islamic Philosophy* = Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, New York, Columbia University Press, ²1983.

Finkel, *Three Essays* = J. Finkel, *Three Essays of Abu Othman Amr Ibn Bahr al-Jahiz (d. 869)*, ed. from three manuscripts, Cairo 1926.

Foltz, *Animals* = Foltz, Richard C., *Animals in Islamic tradition and Muslim cultures*, Oxford, 2006.

Frank, Richard McDonough, *Beings and their attributes, the teaching of the Basrian school of the Mu'tazila in the classical period*, State University of New York Press, Albany 1978.

Goldziher, I., *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1920.

Jabrī, *Jāḥiẓ* = Jabrī, Š., *al-Jāḥiẓ mu'allim al-'aql wa l-adab*, 1351=1932.

Gabrieli, *Ibn al-Muqaffa'* = Gabrieli, F., *L'opera d'Ibn al-Muqaffa'*, RSO, XIII, σσ. 197-247.

Graf, *Geschichte* = Graf, Georg, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, τ. I-V, Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1944-1953.

Guidi-Walzer, *al-Kindi* = Guidi – Walzer, R., *Studi su al-Kindi I. Uno scritto introduttivo allo studio di Aristotele*, Rome 1940.

Günther, “Al-Jāhīz and the Poetics of Teaching ” = Günther, Sebastian, “Al-Jāhīz and the Poetics of Teaching – A Ninth Century Muslim Scholar on Intellectual Education ”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhīz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 17-26.

Gutas, *Greek Wisdom Literature* = Gutas, Dimitri, *Greek Wisdom Literature in Arabic. A study of the Graeco-Arabic Gnomologia*, New Haven, American Oriental Society, 1975 (American Oriental Series, τ. 60).

_____, Gutas, *Greek thought, Arabic Culture* = Gutas, Dimitri, *Greek thought, Arabic Culture*, Routledge, 1998, σ. 98.

Γούτας Δημήτρης, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό.* = Δημήτρης Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό. Ελληνο-αραβικές μεταφράσεις στη Βαγδάτη κατά την πρώιμη αββασιδική περίοδο (2ος-4ος / 8ος-10ος αιώνας)*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2002.

Ġuzūlī, *Matāli*‘ = Ġuzūlī, *Matāli*‘ *al-budūr fī manāzil as-surūr*, Cairo 1299-1300, τ. 2.

al-Ḥādjirī, «Takhrīdj nusūs aristatāliyya» = al-Ḥādjirī, Ṭāhā, «Takhrīdj nusūs aristatāliyya min Kitāb al-Hayawān li ’l-Djāhīz», *Madjallat Kulliyat al-Ādāb*, Alexandria 1953, τα 6-7 1952-1953), σσ. 15-35, και τ. 8 (1954), σσ. 69-90.

al-Ḥādjirī, *al-Jāhīz* = al-Ḥādjirī, Ṭāhā, *al-Jāhīz hayātuhu wa-āthāruhu*, Cairo, Dār al-Ma‘ārif, 1962.

Hammer - Purgstall, *Catalogo dei codici arabi, persiani e turchi della Biblioteca Ambrosiana* = Hammer – Purgstall, Joseph, *Catalogo dei codici arabi, persiani e turchi della Biblioteca Ambrosiana*, Biblioteca Italiana o sia Giornale di letteratura, scienze e arti 94 (1839).

Heath, “Al- Jāḥiẓ, *Adab*, and the Art of the Essay ” = Heath, Peter, “Al- Jāḥiẓ, *Adab*, and the Art of the Essay ”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāḥiẓ: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 133-172.

Hefter, *The Reader in al- Jāḥiẓ*. = Thomas Hefter, *The Reader in al-Jāḥiẓ. The Epistolary Rhetoric of an Arabic Prose Master*, Edinburgh University Press, 2014.

Hildebrandt = Thomas Hildebrandt: *Neo-Mu‘tazilismus? Intention und Kontext im modernen arabischen Umgang mit dem rationalistischen Erbe des Islam* (Islamic Philosophy, Theology and Science, vol. LXXI), Brill, Leiden-Boston, 2007.

Hillenbrand “Mamlūk and Īlkhānid Bestiaries” = Robert Hillenbrand, “Mamlūk and Īlkhānid Bestiaries: Convention and Experiment”, *Ars Orientalis*, τ. 20 (1990), σσ. 149-187.

Horowitz, *Über den Einfluss* = Horowitz, S., *Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalām*, Breslau, 1909.

Huart, *Littérature* = Huart, Cl., *Littérature arabe*, Paris 1931.

_____, *Histoire des Arabes*, Paris, 1912, τ. 2.

Jalil, *Brève histoire* = Abd el-Jalil, J.- M., *Brève histoire de la littérature arabe*, 2ⁿ έκδ., Paris 1945.

Jeries, *Two Essays by al-Jahiz* = Jeries, Ibrahim: *The Book on Schoolmasters and the Book of Refutation of Anthropomorphists*. Tel-Aviv University: Silsilat Dirasat wa-Nusus Adabiyya; Akko: Maktabat wa-Matba at as-Srugi, 1980, σσ. 130 [στα αραβικά].

_____, *Le système éthique d'al-Jahiz* = Jeries, Ibrahim: «Le système éthique d'al-Jahiz». *Studia Islamica* 56 (1982), σσ. 51- 68.

_____, *Al-Jahiz's Concept* = Jeries, Ibrahim: «Al-Jahiz's Concept of Writing and Books». *Al-Karmil: Studies in Arabic Language and Literature* 1 (1980), σσ. 35-55 [στα αραβικά]. (Πρβλ. James E. Montgomery, *Al-Jāhiz.: In Praise of Books*, Edinburgh University Press, 2013).

_____, *Quelques aspects de la pensée mu'tazilite d'al-Jahiz* = Jeries, Ibrahim: «Quelques aspects de la pensée mu'tazilite d'al-Jahiz», *Studia Islamica* 52 (1980), σσ. 67-88.

_____, Jeries, «De la Risāla attribuée à Sahl b. Hārūn par al-Ġāhiz» = Jeries, Ibrahim: «Vers une nouvelle lecture de la Risāla attribuée à Sahl b. Hārūn par al-Ġāhiz», *Arabica*, τ. 59 (2012), σσ. 1-48.

Jugie, *Theologia* = Jugie, M., *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab ecclesia catholica dissidentium*, τ. V: *De theologia dogmatica Nestorianorum et Monophysitorum*, Paris 1935.

Kennedy, *When Baghdad Ruled the Muslim World* = Hugh Kennedy, *When Baghdad Ruled the Muslim World. The Rise and Fall of Islam's Greatest Dymasty*, Da Capo Press, 2004.

Al-Khalili, *The House of Wisdom*. = Jim al-Khalili, *The House of Wisdom. How Arabic Science saved Ancient Knowlwdge and gave us the Renaissance*, London, Penguin Books, 2012.

Κονδύλη – Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων* = Ελένη Κονδύλη –

Μπασούκου, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001².

Kondyli, *Stéphanitès kai Ichnélatès, traduction du Kitab Kalîla wa-Dimna* = Eleni

Kondyli, *Stéphanitès kai Ichnélatès, traduction du Kitab Kalîla wa-Dimna* (collection Fonds Draguet de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, classe des Lettres), éditions Peeters, Leuven, Paris 1997.

Lammens, *Omeyyades* = Lammens, Père H., *Études sur le siècle des Omeyyades*, Beyrouth, 1930.

_____, *Chantre* = *Le chantre des Omeiades*, Paris 1895.

Lapidus, “Knowledge, Virtue, and Action. The Classical Muslim Conception of *Adab*” = Lapidus, “Knowledge, Virtue, and Action. The Classical Muslim Conception of *Adab* and the Nature of Religious Fulfilment in Islam”, *Moral Conduct and Authority: The Place of adab in South Asian Islam*.

Lecomte, *Muhammad B. Al-Gahm Al-Barmaki* = Lecomte, Gérard, «Muhammad B. Al-Gahm Al-Barmaki, Gouverneur Philosophe, Jugé Par Ibn Qutayba», *Arabica* V (3) 1958, σσ. 263–271.

Le Strange, *Lands* = Le Stange, G., *The Lands of the Eastern Califate*, Cambridge, 1905.

- Löfgren, *Ambrosian Fragments* = Löfgren, Oscar, *Ambrosian Fragments of an Illuminated Manuscript Containing the Zoology of al-Jāhīz*, Uppsala, 1946.
- Löfgren and Traini, *Catalogue* = Löfgren, Oscar, and Traini, R., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana*, τ. 1-2, Vicenza 1975-1981.
- Ibn Mandhur, *Tahteeb* = Ibn Mandhur, *Tāhteeb Ḥayawān al-Jāhīz*, έκδ. υπό Dr. Zahran abd al-Hameed, Beirut, Dar al Jeel, 1993.
- Manquat, *Aristote* = Manquat, Maurice, *Aristote naturaliste*, Paris 1932.
- Massignon, *Essai* = Massignon, L., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922.
- _____, *Kūfa* = Massignon, L., *Explication du plan de Kūfa*, dans *Mélanges Maspéro*, III, σσ. 337-360, Cairo 1940.
- Meyerhof = Meyerhof, M., «On the transmission of Greek and Indian Science to the Arabs», *Islamic Culture*, XI, n° 1, Ιαv. 1937, σσ. 17-29.
- Meyerhof-Schacht, *The medico-philosophical controversy* = Meyerhof M. – Schacht J., *The medico-philosophical controversy between Ibn Butlān of Baghdad and Ibn Ridwān of Cairo. A contribution to the history of Greek learning among the Arabs*, The Egyptian University, Faculty of Arts, publ. n° 13, Cairo 1937.
- Mez, *Abulkāsīm* = Mez, A., *Abulkāsīm, ein bagdāder Sittenbild von Muhammad ibn Ahmad Abulmutahhar al-Azdī*, Heidelberg, 1908.
- Mieli, *La science de l'Europe* = Mieli, A., *La science de l'Europe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*, Leyden, Brill, 1938.

Montgomery, *Al- Jāhiz: In Praise of Books* = Montgomery, James E., *Al- Jāhiz: In Praise of Books*, Edinburgh Studies in Classical Arabic Literature, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2013.

Nader, *Le système philosophique* = Nader, A. N., *Le système philosophique des mu'tazilites*, Thèse inédite, Paris, 1949. Εκδ.: Beirut 1956.

Nadvi, «*Navigation*» = Nadvi, Syed S., «Arab navigation», dans *Islamic Culture*, XV, n° 4 à XVI, n° 4 (Οκτ.. 1941-Οκτ. 1942).

Najm, *Manqūlāt al-Jāhiz* = Najm, Wadī'a Tāhā al-, *Manqūlāt al-Jāhiz 'an Aristū fī kitāb al-Hayawān*, Kuwait 1405/1985.

Nallino, *La littérature arabe* = Nallino, C. A., *La littérature arabe des origines à l'époque de la dynastie umayyade*, trad. française Ch. Pellat, Paris, 1950.

_____, *Nome dei Mu'taziliti* = *Sull'origine del nome dei Mu'taziliti*, *RSO*, VII, 1916.

Nefti, *Psychologie des animaux* = Nefti, Bel-Hadj Mahmoud, *La psychologie des animaux chez les Arabes (notamment à travers le Kitāb al-Hayawān de Djāhiz)*, Librairie Klincksieck, Paris, 1977.

Nicholson, *A literary history* = Nicholson, A., *A Literary History of the Arabs*, London, 1907.

Neuburger = Neuburger, Max, *Geschichte der Medizin*, τ. I-II, Stuttgart, 1906-1911.

Pellat, *Le milieu basrien* = Pellat, Ch., *Le milieu basrien et la formation de Djāhiz*, έκδ. Adrien-Maisonneuve, Paris 1953.

_____, *The life and works of Jāhiz*, μτφρ. D. M. Hawke, έκδ. Routledge and Kegan Paul, London 1969.

_____, «*Djāhizyāna*», *Arabica*, II, 1956.

_____, « Inventaire de l'œuvre jahizienne », *Arabica*, 3, τεύχ. 2, 1956, αρ. 35, σσ. 147-180.

_____, « Nouvel essai d'inventaire de l'œuvre jahizienne », *Arabica*, 31, τεύχ. 2, 1984, αρ. 55, σσ. 117-164.

Peters, *Aristotle and the Arabs* = F.E. Peters *Aristotle and the Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam*. New York University Press, 1968.

Pinès, *La loi naturelle* = Pinès, S., «*La loi naturelle et la société: la doctrine politico-théologique d'Ibn Zur'a, philosophe chrétien de Baghdad*», SIHC, Jérusalem, 1961.

Puech, *Manichéisme* = Puech, H. Ch., *Le Manichéisme*, Paris 1949.

Quatremère, *Nabatéens* = Quatremère, E., *Mémoire sur les Nabatéens*, Paris 1835.

_____, *Mémoire sur le goût des livres chez les Orientaux*, Paris, 1838.

Reitemeyer, *Städgründungen* = Reitemeyer, E., *Die Stadtgründungen der Araber im Islam nach dem arabischen Historikern und Geographen*, Leipzig, 1912.

Rescher, *Excerpte.* = O. Rescher, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des Philologen und Dogmatikers Ġâhiz aus Baçra (150-250 H.) nebst noch unveröffentlichten Originaltexten*. Teil I, Stuttgart 1931.

Ritter-Walzer, *Stambuler Bibliotheken* = Ritter, H. - Walzer, R., *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken*, στα Sb. Pr. Ak. W., Berlin, τ. 26 (1934), σσ. 34-59.

Rosenthal, *Freedom* = Rosenthal, F., *The Muslim Concept of Freedom*, Leyden, Brill, 1960.

Σαββίδης, *Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα* = Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.

———, Σαββίδης, *Βυζάντιο, μεσαιωνικός κόσμος, Ισλάμ* = Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζάντιο, μεσαιωνικός κόσμος, Ισλάμ. Είκοσι πέντε δοκίμια Ιστορίας και Παιδείας*, έκδ. Γ' με προσθήκες, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.

Sacy, *Druzes* = Sacy, S. de, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, τ. 1-2.

Said Aga, Saleh, “Language as a Component of Arab Identity in Al- Jāhiz: The Case of Ismā’il’s Conversion to Arabhood”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 67-89.

Salama, *Enseignement* = Salama, I., *L’enseignement islamique en Egypte. Son évolution, son influence sur les programmes modernes*, Cairo 1939.

Saliba, “Al-Jāhiz and the Critique of Aristotelian Science” = Saliba, George, “Al-Jāhiz and the Critique of Aristotelian Science”, Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 39-50.

Sarton, *History of Science* = Sarton, G., *Introduction in the History of Science*, Washington, 1927, τ. 1-3.

Schacht, «Max Meyerhof» = Schacht, J., «Max Meyerhof», στο *Osiris* 9 (1959), σσ. 7-32.

Skarżyńska-Bocheńska, *Al-Ġāhiz and His Theory of Social Communication* = Krystyna Skarżyńska-Bocheńska, *Al-Ġāhiz and His Theory of Social Communication*, Academic Publishing House Dialog (2010), [Orientalia Polona 8].

Stott, *Darwin's Ghosts* = Stott, Rebecca, *Darwin's Ghosts: The Secret History of Evolution.*, εκδ. Spiegel & Grau, 2012 .

Sourdel, «Ibn Muqaffa'» = Sourdel, D., «La biographie d'Ibn al-Muqaffa' d'après les sources anciennes», *Arabica*, 1 (1954), σσ. 307-323.

Talas, *Enseignement* = Talas, Asad, *L'enseignement chez les Arabes, la Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris 1939.

Tlili, *Animals in the Qur'an* = Sarra Tlili, *Animals in the Qur'an*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften im Islam* = Manfred Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften im Islam*, τ.1-2, Leiden 1972.

van Ess, *Das Kitab an-Nakt des Nazzam* = van Ess, J., *Das Kitab an-Nakt des Nazzam und seine Rezeption im Kitab al-Futya des Gahiz*, Göttingen 1972.

van Ess, "Al-Jāhiz and Early Mu'tazilī Theology", van Ess, Josef , "Al-Jāhiz and Early Mu'tazilī Theology", Heinemann, Arnim - Meloy, John L. - Khalidi, Tarif - Kropp Manfred (εκδ.), *Al-Jāhiz: A Muslim Humanist for our Time*, (Beiruter Texte und Studien, τ. 119), Beirut 2009, Ergon Verlag Wurzburg in Kommission, σσ. 3-15.

Vasalou, *Moral Agents and their Deserts* = Vasalou, Sophia, *Moral Agents and their Deserts: The Character of Mu'tazilite Ethics* (Princeton: Princeton University Press, 2008).

Walzer, *Galen* = Walzer, G., *Galen on Jews and Christians*, Oxford 1949.

Weil, *Chalifen* = Weil, G., *Geschichte der Chalifen*, Mannheim 1846 κ.ε., τ. 1-5.

Wellhausen, *Skizzen* = Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, Berlin 1884-1899, τ. 1-6.

Wiet = Wiet, *Les Pays*, Cairo, 1937 (textes et trad. des auteurs orientaux, I).

Wüstenfeld, *Geschichteschreiber* = Wüstenfeld, F., *Die Geschichteschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen 1882.

_____, *Ärzte* = *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher. Nach dem Quellen bearb. von Ferdinand Wüstenfeld*, Göttingen 1840.

Zaki, *La Vie littéraire à Baṣra* = A. K. Zaki, *La Vie littéraire à Baṣra jusqu'à la fin du IIe siècle (al-Ḥayāt al-Adabiyya fī-l-Baṣra)*, Damas, 1961.

Ζιάκας, Γρηγ., *Ο Αριστοτέλης* = Γρηγ. Ζιάκα, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1979.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- ‘Abd Allāh ibn Abī Ishāq (θ. 735-6).
 ‘Abd Allāh ibn ‘Amīr (647–656).
 Abū al-‘Āsamm (θ. 816 ;)
 Abū ‘Alī al-Jubar’i (θ. 933)
 Abū ‘Alī ‘Isā ibn Ishāq ibn Zur‘a (948-1008).
 Abū Bishr (περ. 870-940).
 Abū Hāšim (θ. 933)
 Abū Hayyān al-Tawhīdī (923-1023).
 Abū Hilāl al-‘Askari (θ. 1005).
 Abū l-‘Āliya (θ. μετά το 708-709)
 Abū l-Hasan al-Madā’inī (θαν. μεταξύ 840-845).
 Abū l-Hasan Thābit ibn Qurra b. Zahrūn al-Harranī (836-901).
 Abū ‘l-Hudhayl (752-842)
 Abū Naṣr Muḥammad ibn Muḥammad Fārābī (872-950/951).
 Abū Nuwās (756-814)
 Abū ‘Ubaida (728-περ. 824/825)
 Abū ‘Uthmān Sa’id b. Ya‘qūb ad-Dimashqī (ήκμασε 908-932).
 Abū Yahyā (880-946).
 Abū Yahyā al-Qazwini (1203-1283).
- Abū Yahyā Zakariya al-Marwazi (1056/57–1124/25).
 Abū Yūsuf Ya‘qūb ibn Ibrāhīm al-Qādī (θ. 798).
 Abū Zaid al-Ansārī (θαν. 830/831)
 Abū Zakaryā Yūhannā, βλ. Yahyā ibn al-Bitrīq (θ. 815).
 Aḥmad ibn Ḥanbal (780-855).
 ‘Ā’iša (613/614-678).
 al-‘Asma’ī (περ. 740-828).
 al-Bīrūnī (973-1048).
 al-Damīri (1344–1405).
 al-Ḥassān al-Baṣrī (642-728)
 ‘Alī (600/601/607-661)
 ‘Alī ibn Abī Ṭālib (600/601/607-661)
 al-Jāḥiẓ (περ. 776/777-868/869).
 al-Kindī (περ. 801-873).
 al-Ma’ mūn (813-833)
 al-Mansūr (714-775)
 al-Marzūbānī (θ. 994).
 al-Mas’ūdī (896–956).
 al-Mu’tasim (833-842).
 al-Mu’tazz (847-869).

- al-Muqaddasī (περ. 945/946 - 991)
- al-Mutawakkil (822-861)
- ‘al-Nazzām (περ. 775 – περ. 845)
- al- Suyūtī (1445-1505)
- al-Qāsim ar-Rassī (θ. 860)
- al-Wathiq (842-847)
- Āmir ibn ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Qais
al-’Anbarī (θ. περ. 661–680)
- ‘Amr b. ‘Ubayd (θ. 761)
- b. ‘Amr (θαν. Περ. 915)
- Bakhtin, Mikhail (1895-1975).
- Bishr ibn Marwān (θ. 695)
- Buffon (1707-1788).
- Darwin, Ch. (Δαρβίνος) (1809-1882).
- Darwin, E. (1731-1802).
- Echellensis, Abraham (θ. Ιταλία 1664).
- Hajjāj ibn Muhammad ibn Hammād
ibn Salama (θ. 789).
- Ḥamdallāh Mustawfī Qazvīnī (1281-
1349).
- Hārūn al-Rashīd (763 ή 766-809)
- Ḥatīb al-Baḡdādī (1002-1071).
- Ḥunayn ibn ‘Ishāq (809/810-873/877).
- Husain (626-680)
- Husayn ibn ‘Alī (626-680)
- Ibn ‘Abbās (619-687)
- Ibn Abi Sufyan Ziyād (θ. 673)
- Ibn al-Durāihim al-Mausilī (θ. 1361).
- Ibn ‘Arabšāh (1392- 1450).
- Ibn al-‘Asākir (1105–1175)
- Ibn Bakhtīshū‘ (θ. 1058).
- Ibn Miskawayh (932-1030).
- Ibn Qutaibah (828-885).
- Ibn Rushd (Αβερρόης) (1126-1198)
- Ibn Sīnā (περ. 980-1037).
- Ibn Suwwār (942-1017).
- Ibn Tufayl (1105-1185).
- Ibn Zafār (1104-117-/1172).
- ‘Ishāq ibn Ḥunayn (θ. 911).
- Kamāl al-dīn al-Damīrī (1340-1405).
- Khalīl Ibn Ahmad al-Farāhīdī (718-
791).
- Lamarck, J. B. (1744-1829).
- Lee, Samuel (1783-1852).
- Linnaeus, C. (1707-1778).
- Marwān II (688-750).
- Mas‘ūdī (θ. 956).
- Māwlāna (Jalāl ad-Dīn Muhammad
Rūmī, 1207-1273).
- Miguel Asin Palacios (1871-1944).
- Muhammad ibn ‘Abd al-Malik Ibn
Zayyāt (θ. 847).

- Muḥammad ibn Maḥmūd (περ. 1350).
- Mustawfī Qazvīnī (1281–1349)
- Pococke Jr., Edward (1648-1727)
- Pococke Sr., Edward (1604-1691)
- Qustā b. Lūqā (820–912).
- Sa’d ibn Abī Waqqās (περ. 595-674)
- Sahl b. Hārūn (θ. 830)
- Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwazī
(δημιούργησε μεταξύ 1056–1124).
- Tawfīq al-Hakim (1898-1987).
- Thābit ibn Qurra (826-901).
- Theodore (Θεόδωρος) Abū Qurra (θ. 820, 825).
- ‘Umār ibn al-Hattāb (586-644).
- ‘Utaiba ibn Mirdās (7ος αι.)
- ‘Uthmān (576-17 656)
- Wāsil b. ‘Atā’ (θ. 748)
- Yāhya bin al-Bitrīk (770-830).
- Yazīd ibn Hārūn (θ. 821).
- Zakariyā al-Qazwīnī (1203–1283).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3-9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : Ο Jāhiz και η πόλη της Βασόρας.....	10-11
1) Βασόρα: η γενέτειρα του Jāhiz	12-19
2) Κοινωνική ζωή	
α. Οι κοινωνικές τάξεις.....	19-24
β. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος.....	24-32
3) Ο πολιτικός και ο θρησκευτικός βίος	
α. Ο πολιτικός βίος.....	32-33
- Οι οπαδοί του ‘Uthmān.....	33-34
- Ο σϊΐσμός	34-36
β. Ο θρησκευτικός βίος.....	36-39
- Το κίνημα των <i>mu‘tazila</i>	39-45
4) Η πολιτιστική και πνευματική δημιουργία.....	46-47
α. <i>Adab</i>	47-49
β. Οι γλωσσικές επιστήμες.....	49-53
γ. Η ποίηση και ο πεζός λόγος.....	53-57
δ. Η ιστορία.....	57-58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : Η ζωή και το έργο του Jāhiz	
1) Η ζωή του.....	59-70
2) Το έργο του.....	70-83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ : <i>Kitāb al-Ḥayawān</i> [=Βιβλίο των Ζώων]	
1) Η ζωο-ψυχολογία και οι αρχές της θεωρίας της εξέλιξης...84-93	
2) Το ενδιαφέρον των Αράβων για τη ζωο-ψυχολογία.....93-105	

3) Το <i>Kitāb al-Ḥayawān</i>	105-121

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ : Το αριστοτελικό έργο *Περὶ ζώων ιστορίαι*
ως πηγή του *Kitāb al-Ḥayawān* του Jāhiz**

1. Ο Αριστοτέλης και οι Άραβες.....	122-135
2. Η επίδραση των αριστοτελικών βιολογικών θεωριών στη συγγραφή τού <i>Kitāb al-Ḥayawān</i> του Jāhiz	135-143
3) Αποσπάσματα από το « <i>Kitāb al-Ḥayawān</i> » του Jāhiz και οι αριστοτελικές πηγές τους.....	143-255

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	256-260

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. Μικρογραφίες του <i>Kitāb al-Ḥayawān</i> τού Jāhiz από το χειρόγραφο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου.....	262-286
II. Τα περιεχόμενα του <i>Kitāb al-Ḥayawān</i> κατά θέματα.....	287-307
III. Γραμματόσημα με τη μορφή τού Jāhiz.....	308-309

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	310-333

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ	334-336